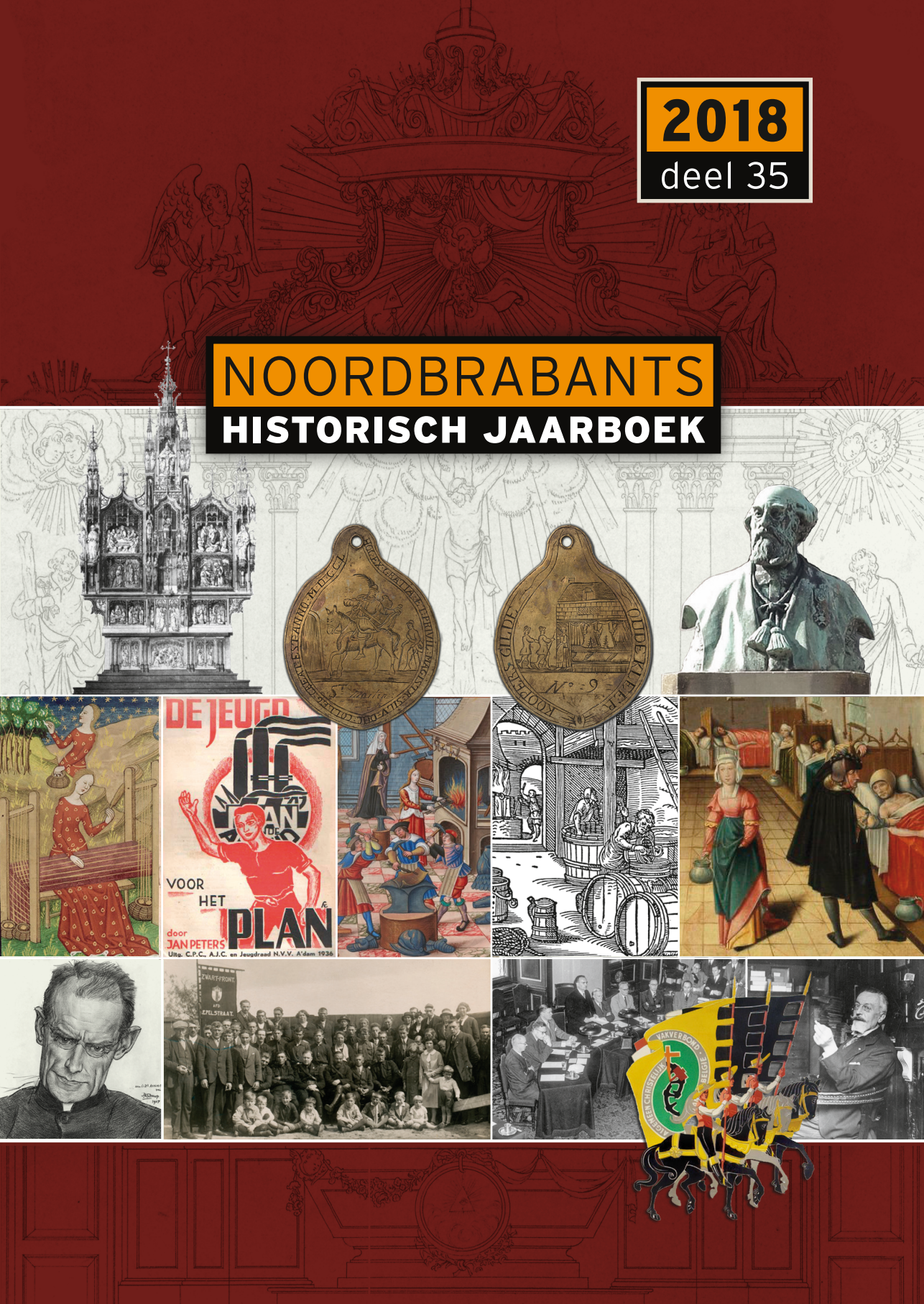

2018

deel 35

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 35

2018

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Stichting Colloquium 'De Brabantse Stad'
- Stichting Erfgoed Brabant

ISBN: 978-90-821972-6-6

ISSN: 0923-5817

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), i.s.m.
Erfgoed Brabant
Historische Vereniging Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda
Summaries: The Wandering Scholar Translations, Amsterdam
Drukwerk: Drukkerij Wilco, Amersfoort

© Zuidelijk Historisch Contact 2018

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NOORDBRABANTS **HISTORISCH JAARBOEK**

2018
deel 35

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2018 -

i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant en Historische Vereniging Brabant

HANDELINGEN VAN HET XVIII^{de} COLLOQUIUM
'DE BRABANTSE STAD'

ACTES DU XVIIIe COLLOQUE
'LA VILLE BRABANÇONNE'

Leuven, 15 en 16 september 2017

Louvain, 15 et 16 septembre 2017

Van ambachten tot corporatisme in de Brabantse steden
(middeleeuwen – 20ste eeuw)

Des métiers au corporatisme dans les villes brabançonnaises
(Moyen Âge – 20e siècle)

Redactie

Prof. dr. A.J.A. (Arnoud-Jan) Bijsterveld, voorzitter
Mw. mr. C.L. (Karlijn) van Blom
Mr. E.J.M.F.C. (Erik-Jan) Broers
Dr. C.M.A. (Charles) Caspers
Drs. F. (Florian) Daemen
Mw.dr. K. (Klaasje) Douma
Dr. K.A.H.W. (Karel) Leenders
Mw.dr. K.P.C. (Kitty) de Leeuw
Dr. J. (Joost) Rosendaal
Drs. L. (Lauran) Toorians
Dr. E. (Eline) Van Onacker
M. (Mark) Vermeer MA

Eindredactie

Mw. dr. K.P.C. (Kitty) de Leeuw

Redactieadres

Mw. dr. K.P.C. (Kitty) de Leeuw
Tel: 013-5433117
kitty.deleeuw@outlook.com

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Uitgeverij Zuidelijk Historisch Contact

Drs. J. Brouwers
Tel: 06-24697563
stichtingzhc@xs4all.nl

www.uitgeverij-zhc.nl

Inhoud

Ten geleide	11
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld</i>	
Van ambachten tot corporatisme in de Brabantse steden (middeleeuwen–twintigste eeuw). Ter inleiding	13
<i>Guido Marnef met medewerking van Erik Aerts</i>	
Het politiek zelfbewustzijn van ambachtslieden in Brabant: een langetermijnperspectief (dertiende-achttiende eeuw)	23
<i>Bert De Munck en Jelle Haemers</i>	
Ambachtssolidariteit in Brabantse steden (1250-1600)	51
<i>Hadewijch Masure</i>	
Des « gens de métier » à la tête d'un hôpital. Enjeux de la fondation et de la gestion hospitalière à Bruxelles et Malines au XIVE siècle	69
<i>Thibault Jacobs</i>	
SAMENVATTING	84
De welvaart en sociale achtergrond van de Leuvense brouwers (1600-1713)	89
<i>Florian Daemen</i>	
Kerkelijke kunstateliers en corporatisme in de negentiende eeuw	125
<i>Wies van Leeuwen</i>	
Denkarbeit. Reflecteren en schrijven over de ambachten in België (negentiende en twintigste eeuw)	151
<i>Brecht Dewilde en Florian Daemen</i>	
De historische ambachten en het corporatisme-debat in België van de jaren 1930-1940 ..	169
<i>Dirk Luyten</i>	
Noord-Brabant en het corporatisme: romantische droom en realiteit in de lange twintigste eeuw	187
<i>Hans Schippers met medewerking van Arnoud-Jan Bijsterveld</i>	
Uitreiking scriptieprijs Brabantse Geschiedenis 2018	205
Kroniek	
ARCHEOLOGIE, LANDSCHAPSGESCHIEDENIS, HISTORISCHE GEOGRAFIE EN NAAMKUNDE	
- Arts, N. (red.), <i>Nieuwe mensen op oud land. Archeologie, geschiedenis en stedenbouw van Meerhoven (Eindhoven)</i> (Arnoud-Jan Bijsterveld)	209
- Berends, G., <i>Van punt tot mijl. De vroegere voet-, roede- en mijlmaten in Nederland</i> (Karel A.H.W. Leenders)	211

- Blaas, J., en L. Rietveld, <i>Naer de rechte conste der geometrie. Vijf eeuwen landmeetkundige activiteiten langs de middeleeuwse Maas in de Biesbosch</i> (Karel A.H.W. Leenders)	211
- Cleijne, I.J., A.M.J.H. Huijbers, A.D. Brand en R.J.W.M. Gruben, <i>Huizenbouw en percelering in de late middeleeuwen en nieuwe tijd. Van hout(skelet)bouw naar baksteenbouw in tien steden</i> (Ward Leloup)	212
- Enckevort, H. van, J. Hendriks en M. Nicasie, <i>Nieuw licht op donkere eeuwen. De overgang van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen in Zuid-Nederland</i> (Lauran Toorians)	215
- Kortlang, F., en E. van Ginkel, <i>Voordat Someren Someren werd. Archeologie van een dekzandeiland</i> (Ria Berkvens)	216
- Loon, J. van, <i>Lo, Donk, Horst. Taalkunde als sleutel tot de vroege middeleeuwen</i> (Lauran Toorians)	218
- Steenbakkers, W., <i>Het steenen huijs met gebinte, stal ende schuren. Historisch onderzoek naar boerderijen in Boxtel, Lennisheuvel en Liempde</i> (Wout Vande Sompele)	219
- Thiers, O., <i>Vught en Cromvoirt in kaart</i> (Lauran Toorians)	220
- Tol, A.J., E. Heunks, L.I. Kooistra, L. Meurkens, J.P.W. Verspay, <i>Tussen Aarlese weg en Broekstraat. Archeologisch onderzoek van een historisch cultuurlandschap in Aarle, gemeente Best</i> (Karel A.H.W. Leenders)	221

MIDDELEEUEWEN

- Glaudemans R., <i>De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550</i> (Florian Daemen)	225
- Glaudemans, R. (red.), <i>De stad van Bosch. Bossche bouwhistorie in nieuw perspectief</i> (Mark Vermeer)	226
- Haeck, A., <i>De Brabantse kleine denieren van de dertiende eeuw</i> (Ron Fierst van Wijnandsbergen)	228
- Kuiper, W., en L. Jongen (ed. en vert.), <i>Het spel van het Sacrament van Niervaert. Een laat-middeleeuws toneelstuk over een wonderbaarlijke hostie, geschreven door Jan Smeken</i> en Leeuw, R. de, en R. Sleiderink, <i>Ik Jan Smeken</i> (Arnoud-Jan Bijsterveld)	229
- Van Onacker, E., <i>Village Elites and Social Structures in the Late Medieval Campine Region</i> (Mark Vermeer)	231

NIEUWE TIJD

- Broers, E.-J., <i>Rabauwen, vagebonden en lediggangers. Criminele voorouders berecht en bestraft</i> (Eline Van Onacker)	233
--	-----

NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW

- Aarts, H.F.M., <i>Boeren in Peel en Kempen omstreeks 1800</i> (Klaasje Douma)	234
- Brants, L., <i>Tussen repressie en provocatie. Geschiedenis van de homo- en lesbische emancipatie in Eindhoven 1948-1990</i> (Wannes Dupont)	235
- Dongen, I. van, <i>Dragers van hoop. Een leven lang missie: verhalen van Nederlandse Witte Zusters in Afrika en Europa</i> (Marleen Reichgelt)	237
- Heere, A., <i>Het verhaal van 'de Nonnen van Vught'</i> (Charles Caspers)	239
- Leeuwen, W. van, <i>De verdwenen kerken van Noord-Brabant</i> (Kitty de Leeuw)	240
- Lintsen, H., en J. Korsten, <i>De veerkracht van de Brabantse economie. De Kamers van Koophandel en de kracht van netwerken</i> (Paul Brusse)	241
- Moors, H., en T. Spapens, <i>Criminele families in Noord-Brabant. Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad</i> (Erik-Jan Broers)	243

- Peeters, R., en T. Wagemakers, <i>Tilburgse textiel in beeld</i> (Arnoud-Jan Bijsterveld).....	244
- Schoenmakers-van Osch, R., en W. Weren (red.) & P. Arts (beeldred.), <i>50 jaar Levenskerk. Een spirituele proeftuin</i> (Charles Caspers).....	246
- Tritsmans, B., <i>‘Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden. Stedelijk groen in Antwerpen 1859-1973</i> (Florian Daemen)	247

ALGEMEEN

- Alkema, Y. (red.), <i>De verwondering van de archivaris. Elf bijdragen bij het afscheid van Harold Wessels van Stadsarchief Breda</i> (Ton Kappelhof).....	249
- Brouwers, J.J. (eindred.), F.A. Gooskens, L.J.J. de Kievith, M.M.M. Rasenberg, I.C.J.M. Roozen, J.A.M. Sniijders, J.W. Veerman en E.C.M. Wagemakers (red.), <i>Het Bredase Begijnhof in veranderende tijden. Een geschiedenis van 750 jaar</i> en Veerman, J., m.m.v. E. Peters en H. de Kievith, <i>Het Begijnhof van Breda. Gebouwen vol geschiedenis en Wagemakers, E.C.M., e.a., Congresbundel Begijnenbeweging, gisteren en vandaag. 23 augustus 2017</i> (Arnoud-Jan Bijsterveld).....	251
- <i>Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda ‘De Oranjeboom’</i> LXIX (2016) en LXX (2017) (Lauran Toorians)	253

Summaries	256
------------------------	-----

Auteurs	262
----------------------	-----

Index van persoons- en plaatsnamen	264
---	-----

Ten geleide

Sinds 1965 organiseert de Belgisch-Nederlandse Stichting Colloquium ‘De Brabantse Stad’, bestaande uit historici en archivariissen afkomstig uit de vijf bestuurlijke regio’s in België en Nederland die samen ooit het hertogdom Brabant vormden, driejaarlijks een internationaal wetenschappelijk congres gewijd aan aspecten van de Brabantse stads- en stedengeschiedenis. Het colloquium vindt afwisselend plaats in de provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant, Waals-Brabant, Noord-Brabant en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. In dit *Noordbrabants Historisch Jaarboek (NHJ)* zijn de bijdragen opgenomen aan het XVIIIde Colloquium, dat in het najaar van 2017 plaatsvond in Leuven. Guido Marnef en Erik Aerts verzorgen in hun Inleiding een introductie op de diverse artikelen.

Het thema van dit Colloquium was ‘Van ambachten tot corporatisme in de Brabantse steden (middeleeuwen – 20ste eeuw)’. Florian Daemen, redactielid van het *NHJ*, leverde een artikel over de Leuvense brouwers in de periode 1600-1713 dat wonderwel onder deze noemer paste. Het is daarom aan dit themanummer toegevoegd. Met een kwantitatieve analyse van fiscaal-administratieve bronnen en lijsten toont Daemen overtuigend aan dat de Leuvense brouwers, hoewel als totaal relatief vermogend en invloedrijk, geen homogene groep vormden. Er was niet alleen een significant onderscheid tussen leveranciers en tappers, ook binnen beide geledingen waren er aanzienlijke verschillen in beroepsuitoefening, welvaart en sociale positie. De veel benutte mogelijkheid van het meervoudig lidmaatschap van meer dan één ambacht compliceerde het beeld nog verder. Opvallend is dat de Leuvense brouwers weinig hinder lijken te hebben ondervonden van de economische crisis in de door veel historici als ‘ongelukseeuw’ bestempelde zeventiende eeuw. Het ging hun in tegendeel juist voor de wind. De behoefte aan bier bleek een constante factor.

Daemen was één van de genomineerden voor de eerste Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis, die in september 2016 werd uitgereikt. Ook dit jaar fungeerde de redactie van het *NHJ* weer als jury voor deze tweejaarlijkse prijs, een gezamenlijk initiatief van de Historische Vereniging Brabant, Erfgoed Brabant en Zuidelijk Historisch Contact, waarmee de beste scriptie van een masterstudent uit de voorgaande jaren wordt gehonoreerd. In dit Jaarboek is een verslag opgenomen van de prijsuitreiking, waarbij de genomineerde scripties kort worden besproken.

Zoals gebruikelijk treft de lezer in de Kroniek recensies en signalementen aan van de tot en met 2017 verschenen historische publicaties over de (Noord-)Brabantse geschiedenis met een wetenschappelijk gehalte.

Tot slot bedanken we ook dit jaar redactiesecretaris en eindredacteur dr. Kitty de Leeuw, die met dit jaarboek na negen jaar afscheid neemt van de redactie. Haar grote inzet, loyaliteit en accuratesse hebben het *NHJ* al die jaren op de rails gehouden en daarvoor is de redactie haar zeer erkentelijk. Vormgever Kees Kanters tekende ook dit jaar voor de vormgeving en productie van deze aflevering. Jodi van Oudheusden-Peita corrigeerde als *native speaker* wederom de Engelstalige summaries, waarvoor eveneens onze dank.

Namens de redactie,

Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, *voorzitter*

Het XVIIIde colloquium 'De Brabantse Stad' vond plaats in Leuven. De lezingen in het Erasmushuis van de Letteren Faculteit van de Katholieke Universiteit Leuven, de receptie in de wandelzaal van het Leuvense stadhuis (foto's Erik Aerts)

Guido Marnef met medewerking van Erik Aerts

Van ambachten tot corporatisme in de Brabantse steden (middeleeuwen – twintigste eeuw)

Ter inleiding

Het XVIIIde Colloquium van de Brabantse Stad vond op 15 en 16 september 2017 plaats te Leuven. Het was in diezelfde stad dat meer dan een halve eeuw geleden de traditie van driejaarlijkse colloquia van de Brabantse Stad begon. Op 20 en 21 oktober 1965 werd te Leuven een colloquium georganiseerd ter gelegenheid van het lustrum van de Leuvense Geschied- en Oudheidkundige Kring. De respons en het enthousiasme waren zo groot dat drie jaar later een tweede colloquium werd georganiseerd te Breda. Het was het begin van een lange reeks, gedragen door founding fathers als prof. Raymond van Uytven (Universiteit Antwerpen) aan Belgische zijde en rijksarchivaris Louis Pirenne en prof. Harry van den Eerenbeemt (Katholieke Hogeschool Tilburg, nu Universiteit van Tilburg) aan Nederlandse zijde.¹

Het thema van het XVIIIde Colloquium van de Brabantse Stad luidde ‘Van ambachten tot corporatisme in de Brabantse steden (middeleeuwen-20ste eeuw). – Des métiers au corporatisme dans les villes brabançonnnes (Moyen Âge-20e siècle)’. Over wat ambachten tijdens het *Ancien Régime* precies waren, bestaan evenveel definities als er auteurs zijn.² Ambachten worden op de volgende bladzijden voorgesteld als publiekrechtelijk erkende autonome belangenverenigingen van beoefenaars – zowel werkgevers als werknemers – van een zelfde beroep of van aanverwante beroepen. Het zelfstandige karakter kwam tot uiting in het feit dat de leden het recht hadden zelf hun bestuur te kiezen, hun financiën te beheren, statuten op te stellen, processen te voeren en tot op zekere hoogte recht te spreken. Voor de vroegmoderne periode worden deze ambachten vaak gelijkgesteld met gilden zodat men spreekt van ‘ambachtsgilden’ en zelfs ‘gildenambachten’.³ Dat is vooral het geval in de Nederlandse historiografie.⁴ In de negentiende eeuw verwezen gilden ook in België tijdens de vroege en conceptueel nog weinig ontwikkelde fase van het corporatisme naar ‘gepatrooneerde’ arbeidsverenigingen met niet alleen een professionele, maar vooral een morele en opvoedkundige functie. Later, grosso modo na 1880, werden gilden beschouwd als verenigingen van patroons en werknemers, zoals in de vroegere ambachten.⁵ Deze gelijkstelling mag niet doen vergeten dat gilden in de middeleeuwen eerder refereerden naar vrije verenigingen of overkoepelende organisaties van kooplieden en kleine ondernemers die niet

1 Zie hierover Pirenne, *De archivaris vertelt*, 199 en *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring*.

2 Wyffels, *De oorsprong der ambachten*, 22.

3 Kuijpers, *Migrantenstad*, 225. Lis en Soly spreken bijvoorbeeld van ‘Ambachtsgilden’ of ‘Craft guilds’ (Lis en Soly, *Werelden van verschil*; Prak, Lis, Lucassen en Soly, *Craft Guilds*).

4 Opnieuw enkel bij wijze van voorbeeld: Bos, ‘*Uyt liefde tot malcander*’; Prak, ‘Ambachtsgilden vroeger en nu’, 10-33; Van den Heuvel, ‘Partners in marriage’, 217-236; Van der Vleuten en Van Zanden, ‘Drie golven gilden’, 59-71.

5 Deferme, *Uit de ketens*, 241; Lamberts, ‘De ontwikkeling’, 54-55.

enkel op industrieel, maar ook op commercieel vlak bedrijvig waren (zoals *drapiers* in de textielsector).⁶ Precies omdat al in de vijftiende eeuw kapitaalkrachtige ambachtsmeesters zich een toegang verzekerden tot plaatselijke elites van kooplieden brokkelde vanaf toen het onderscheid tussen gilde en ambacht af. Achter een soms verschillende terminologie in de Belgische en Nederlandse historiografie ging ook een verschillende realiteit schuil: in de Zuidelijke Nederlanden hadden ambachten politieke invloed op stedelijke besturen en participeerden zij aan het plaatselijk beleid. Dit was niet of alleszins veel minder het geval in het Noorden.⁷

Het bestuur van de Stichting Colloquium de Brabantse Stad koos voor dit thema omdat het fenomeen van de ambachten bijzonder relevant is voor de Brabantse steden en tegelijkertijd een lange-termijn-benadering toelaat. Bovendien was het mooi meegenomen dat enkele lopende collectieve of individuele onderzoeksprojecten pasten in deze thematiek. Het onderzoek naar de ambachten in de steden van het hertogdom Brabant kent een lange traditie. Daar waar in de negentiende eeuw studies over ambachten vaak ideologisch gekleurd waren, bracht de twintigste eeuw met academisch gevormde historici een meer gedegen wetenschappelijke aanpak. Dat geldt bijvoorbeeld voor historici als Guillaume Des Marez (1870-1931) en diens leerling Félicien Favresse (1898-1960), die allebei werkzaam waren aan de Université Libre de Bruxelles en pionierswerk verrichtten over het ambachtswezen te Brussel. Niettemin bleef er op dit terrein voor de Brabantse steden toch nog veel werk aan de winkel, zeker in vergelijking met de Vlaamse steden.⁸

De laatste decennia kent het onderzoek naar de ambachtsgilden wel een opmerkelijke herleving. In 1994 merkten Catharina Lis en Hugo Soly in de inleiding van de door hen geredigeerde bundel *Werken volgens de regels* op dat de ambachten terug waren van weg geweest. De hernieuwde belangstelling contrasteerde met de geringe interesse die vroegmoderne historici aan de dag gelegd hadden in de jaren 1960 en 1970.⁹ Hoewel het onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van de ambachten in de middeleeuwse steden nooit van de onderzoeksagenda verdwenen was, lag dat voor de Nieuwe Tijd anders. De relevantie van de ambachten werd voor die periode door heel wat historici ter discussie gesteld. Zij waren immers vooral gericht op de verdediging van ouderwetse privileges en particularistische belangen en stonden op die manier volledig buiten de evolutie naar een moderne samenleving in de negentiende en twintigste eeuw. In de loop van de jaren 1980 en 1990 begon die houding echter te kantelen. De vraag rees of er wel een eenvoudige scheidingslijn viel te trekken tussen een 'ouderwets' *Ancien Régime* en een 'moderne' negentiende eeuw en ook de kijk op en de benadering van de ambachtsgilden begon te veranderen. Uit verschillende casestudies kwamen ambachten naar voren als dynamische entiteiten die zowel op het politieke, sociale als culturele niveau een belangrijke rol konden spelen in de stedelijke samenleving.¹⁰ Uit de thematisch geclusterde artikelen die in de bundel figureerden, bleek duidelijk de inhoudelijke verbreding van het ambachtsonderzoek. Naast bijdragen over sociaaleconomische verhoudingen in de ambachtelijke wereld waren er ook artikelen die ingingen op de juridische en politieke cultuur en op cultureel-ideologische dimensies.¹¹ Een aanzienlijk aantal studies was overigens tot stand gekomen aan het door Lis en Soly geleide Centrum voor de Studie van de Pre-Industriële Productieprocessen en Arbeidsverhoudingen van de Vrije Universiteit Brussel.

De volgende bundel, *Werelden van verschil*, verschenen in 1997 en eveneens geredigeerd door Lis en Soly, liet zien hoe die trend zich verder had ontwikkeld. Bovendien bleek uit het onderzoek de grote variatie die zich in de wereld van de ambachten voordeed. Zo waren er verschillen tussen ambachten binnen een zelfde stad: hun privileges en wijze van functio-

neren waren immers nooit identiek. Er bestonden bovendien ruimtelijke en chronologische verschillen. Ambachten waren dan ook een dankbaar object voor comparatief onderzoek en daar kwam nog bij dat het onderzoek dat in Vlaanderen en Nederland werd verricht, verrijkt werd door stimulerende vraagstellingen en bevindingen uit buitenlands onderzoek.¹² De laatste twee decennia heeft die trend doorgezet en heeft het ambachtsonderzoek zich verankerd aan Vlaamse en Nederlandse universiteiten. Zo verricht Bert De Munck aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen vernieuwend onderzoek over onder meer leerprocessen en productcreatie in de ambachtelijke wereld.¹³ In Nederland waren het collega's als Karel Davids (Amsterdam), Tine de Moor (Utrecht), Jan Lucassen (Amsterdam) en Maarten Prak (Utrecht), die ambachten succesvol terug op de agenda plaatsten, vaak binnen het kader van de *new institutional economics*.¹⁴

Het zijn dergelijke vaststellingen en overwegingen die het bestuur van de Stichting Colloquium de Brabantse Stad ertoe brachten om de rol van de ambachten in de Brabantse steden te kiezen als thema voor het XVIIIde colloquium. Daarbij werd besloten het accent niet te leggen op de materiële dimensie van de ambachten maar wel op de ideeën en de culturele waarden die in hun midden gearticuleerd werden. Dat kon gaan om politiek-sociale opvattingen en streefdoelen, zoals de bekommernis om het 'gemeen belang' en de bijdrage tot de sociale vrede,¹⁵ de zorg voor weduwen, wezen, zieken en armen in de kring van de ambachtsgilden en de ideeën daaromtrent, of om de behartiging van de religieuze dimensies.

Daarnaast wilden we met het colloquium ook nadrukkelijk aandacht besteden aan het *Nachleben* van de ambachten. Vooral na de afschaffing van de ambachten door de Franse bestuurders bleek een aantal beleidsmakers, ambtenaren en intellectuelen om uiteenlopende redenen te pleiten voor een corporatieve herleving. Vanuit christendemocratische hoek zagen tal van auteurs in België in de oude ambachten een haalbaar alternatief voor de nieuwe vakbonden en droomden zij van een solidaire organisatie waarin werkgevers en werknemers samen een beroepstak vertegenwoordigden. Met de 'Corporatistische Internationale' te Berlijn (1890) en vooral met de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* (1891) werd het corporatisme in België en Nederland zelfs een krachtig ideologisch wapen, vooral aan katholieke zijde, tegen liberalisme, kapitalisme, individualisme en socialisme. Tijdens het Interbellum deed het geseculariseerde corporatisme ook zijn intrede in fascistische regimes, die eveneens het ideaal koesterden van een solidaire maar dan sterk hiërarchisch gestructureerde volksgemeenschap bestaande uit gelijke individuen, bestuurd door een krachtige leidersfiguur die gelijkenissen vertoonde met de *hoofman* in de oude ambachten.¹⁶

6 De klassieke studie blijft hier Vander Linden, *Les gildes marchandes*. Meer info bij Peeters, 'Het verschijnsel der gilden', 274-281 en Van der Maarel, E., *Woorden weven*.

7 Lis en Soly, 'Craft guilds', 10-17.

8 Aerts, 'L'histoire institutionnelle', 463, 468-469; Ganshof, 'Nécrologie Guillaume Des Marez', 1381-1385; Hoebanx, 'Nécrologie Félicien Favresse', 698-704. Zie ook de bibliografische referenties in Jacobs, 'De ambachten in Brabant', 558-624 (met de bibliografie op 594 e.v.) en Jacobs, 'Bijdrage tot een bibliografie'.

9 We vermelden wel de talrijke licentiaatsverhandelingen onder leiding van Leo van Buyten aan de KU Leuven en het systematisch onderzoek van Jean-Pierre Sosson aan de Université catholique de Louvain dat onder meer uitmondde in Lambrechts en Sosson, *Les métiers*.

10 Lis en Soly, 'Inleiding', 7-12.

11 Voor Brabant vermelden we: Deceulaer, 'Conflicten en conflictregulering', 137-177; Van Honacker, 'De politieke cultuur', 179-228; Thijs, 'Religieuze rituelen', 231-281.

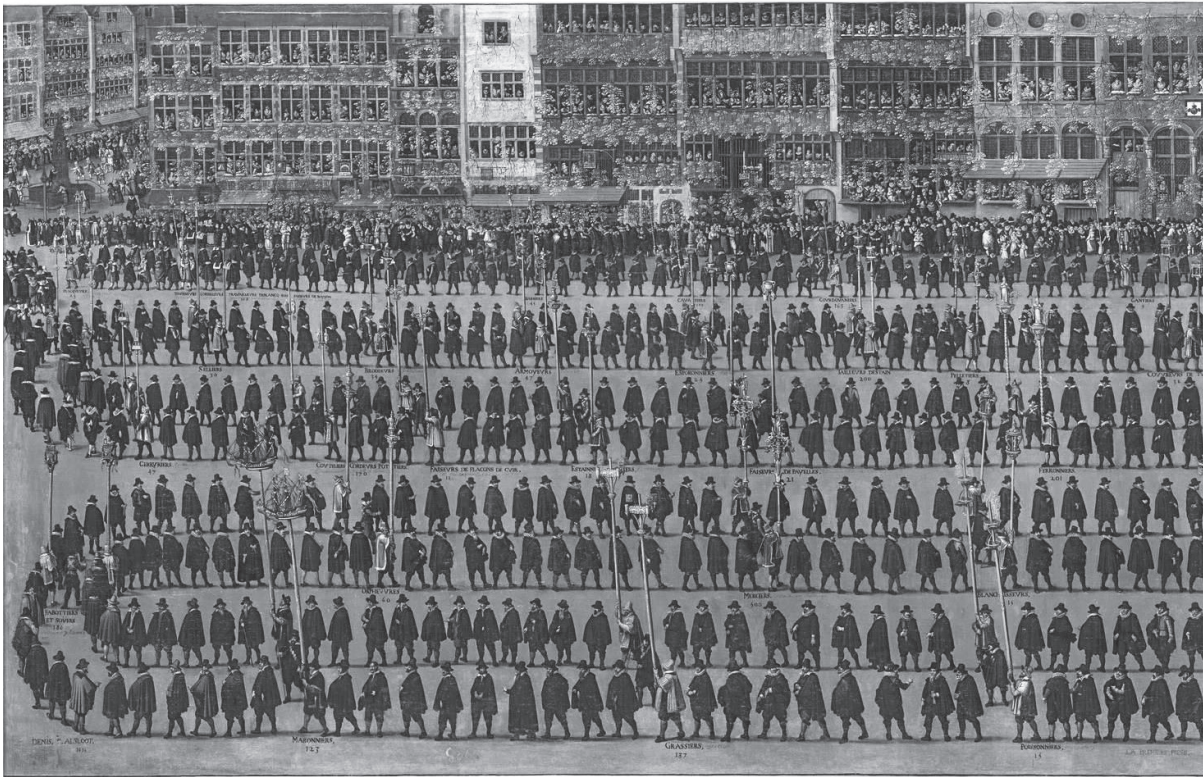
12 Lis en Soly, *Werelden van verschil*, met de inleiding van Lis en Soly en voor Brabant de bijdragen van Deceulaer en Thijs. Zie ook Prak, Lis, Lucassen en Soly, *Craft Guilds*.

13 Zie zijn proefschrift *Technologies of Learning* en verder onder meer De Munck, 'Gilding golden ages'; De Munck, *Guilds*.

14 Davids, *Neringen, hallen en gilden*; Epstein en Prak, *Guilds*; Lucassen, De Moor en Van Zanden, *The return*; Prak, 'Moral order'. Zie ook de referenties in noten 3 en 4.

15 Blockmans, 'Regionale Vielfalt', 60.

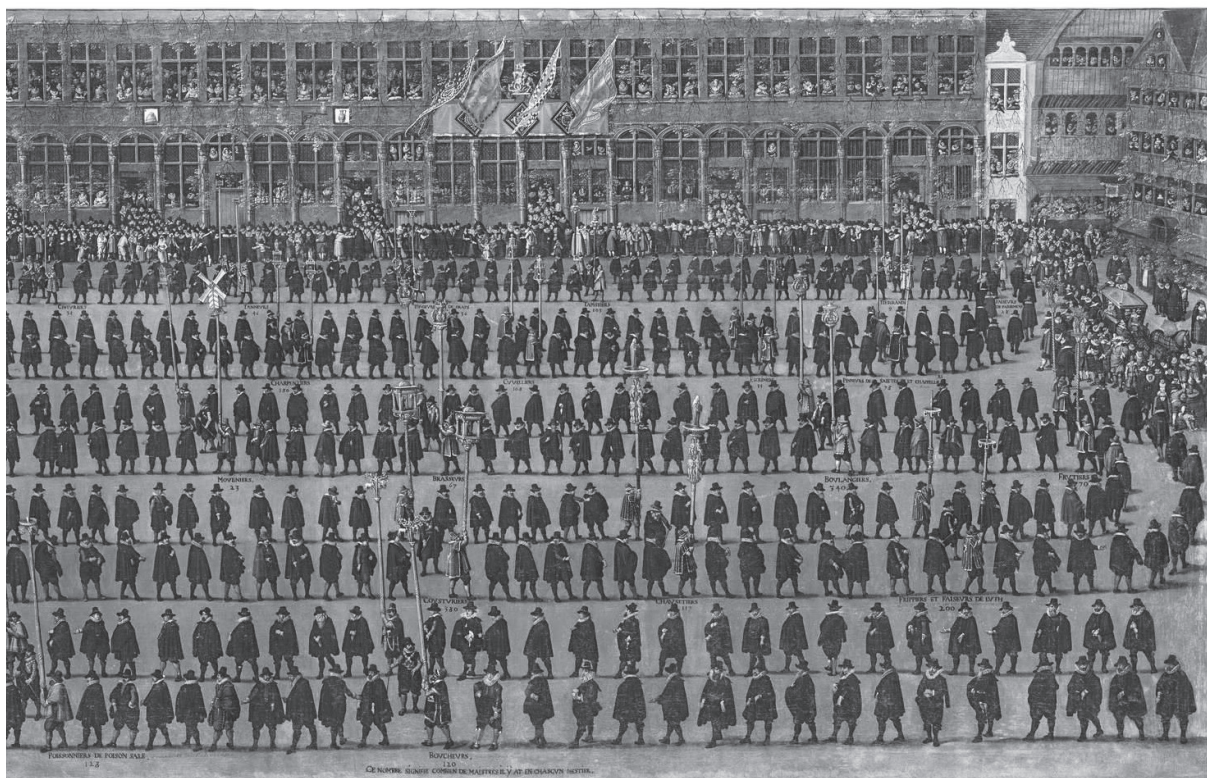
16 Becker, *Europese democratieën*, 139. Zie voor de complexe situatie in Vlaanderen Luyten, *Ideologisch debat*.

Ommeganck (optocht) van de ambachten ter ere van aartshertogin Isabella in mei 1615 te Brussel. Schilderij van Denis van Alsloot, 1616 (Collectie Museo Nacional del Prado, Madrid)

Een interessante vraag die in de marge gesteld zou kunnen worden, is welke rol katholieke historici in dat proces speelden. We denken bijvoorbeeld aan de in Leuven gevormde Floris Prims (1882-1954),¹⁷ maar ook aan professoren van de Leuvense universiteit, zoals Emile Lousse (1905-1986). Toen in de jaren dertig van de twintigste eeuw een aantal Vlaams-katholieke intellectuelen in de publieke arena verscheen met het nieuw opgerichte weekblad *Nieuw Vlaanderen* en vanuit een christelijke solidariteitsgevoel een grote belangstelling voor het corporatisme aan de dag legden, nam de Leuvense hoogleraar-historicus Emile Lousse zelf stelling in het blad. Op basis van historische gronden wees hij een hedendaagse toepassing van het corporatisme af. Hij vreesde dat een corporatief stelsel binnen een democratisch parlementair bestel moeilijk kon functioneren en zou uitmonden in een totalitaire staat.¹⁸

Dankzij de bereidwilligheid van de aangezochte sprekers waren we in staat het voorgestelde thema op het XVIIIde colloquium te behandelen en daarbij – in de mate van het mogelijke – zowel een geografische als een chronologische spreiding te waarborgen. Het colloquium ging van start met een lange *keynote lecture* door de professoren Bert De Munck (Universiteit Antwerpen) en Jelle Haemers (KU Leuven). De eerste van beide sprekers beklemtoonde de politieke functie van de oude ambachten zoals die al snel door politieke historici, maar ook door andere wetenschappers en diverse beleidsmakers werd aangewend

in het kader van een rehabilitatie. Ambachten zouden de voorbode zijn geweest van politieke participatie en medezeggenschap, zouden als formele instituties het vroegst het stedelijk burgerschap hebben gedefinieerd en bovendien vroeg in de stadsgeschiedenis transparantie en 'accountability' (het afleggen van rekenschap) in praktijk hebben gebracht. In de marge nuanceerde Haemers een misvatting in de historiografie dat het hertogdom Brabant zou hebben achtergelopen op het graafschap Vlaanderen, waar ambachten in de grote steden ontstonden in de nasleep van de gebeurtenissen te Kortrijk in 1302. Het klopt dat talrijke pogingen om ambachten op te richten in Brabant tussen 1302 en 1307 mislukten en dat beroepsassociaties in sommige steden rond deze tijd zelfs verboden werden. Maar in enkele Brabantse steden manifesteerden handwerklieden zich al vroeger als een heuse politieke machtsfactor (bijvoorbeeld de ambachten in Leuven in 1267) of bezaten ze een vorm van politieke autonomie (bijvoorbeeld de wevers in Mechelen in 1270 en 1295).¹⁹

17 Floris Prims, die als stadsarchivaris buiten kader van de stad Antwerpen bijzonder productief was op het niveau van de geschiedenis van Antwerpen en omstreken, was aan de KU Leuven gepromoveerd op een thema uit de ambachtsgeschiedenis: Prims, *Geschiedenis*. Zie over hem Van Damme, *Kan. Floris Prims*.

18 Van Haver, *Onmacht der verdeelden*, 123.

19 Dat was ook niet ontgaan aan Wyffels, *De oorsprong der ambachten*, 27.

De Munck van zijn kant merkte op dat het gevaarlijk is om de laatmiddeleeuwse en zelfs vroegmoderne ambachten door een moderne bril te bekijken. Ambachten hadden bijvoorbeeld nooit de bedoeling om de gevestigde maatschappelijke orde omver te werpen, wel om er deel van uit te maken als een politieke actor. Een geliefkoosde metafoor, ook in het ambachtsmilieu, was deze van het menselijk lichaam waarvan alle ledematen en organen slechts behoorlijk functioneren wanneer een zelfde stuwend en bindend principe aanwezig is. Dat principe kon in de praktijk vele vormen aannemen, maar werd vaak omschreven als de zorg om het gemeenschappelijk belang, het *bonum commune*. Ambachtsleden zagen voor hun corporaties met hun idealen van collectieve gelijkheid en solidariteit een belangrijke rol weggelegd in het politieke lichaam van de stad, ten minste in hun retorische verklaringen in keuren, charters en rekwesten. De praktijk zag er heel anders uit. Paradoxaal genoeg appelleerden deze idealen, naarmate de Nieuwe Tijd vorderde, namelijk steeds minder aan de ambachtsleden zelf. Dezen toonden een toenemende desinteresse voor het corporatieve kader (bestuursfuncties, openbare manifestaties) en zagen de oude droom van engagement en groepsloyaliteit steeds meer verwateren. Binnen de ambachten zelf had zich bovendien een bestuurlijke elite van rijke meesters geïnstalleerd die volledig vervreemdde van haar basis.

Met dit uitstekende historisch referentiekader bleek het mogelijk bepaalde aspecten van het ideeëngoed en de resultaten van de vroegere ambachten beter te kaderen. Drs. Thibault Jacobs (Université libre de Bruxelles) onderzocht welke motieven middengroepen van handwerklieden (textielambachten, slagers, volders) in het veertiende-eeuwse Brussel en Mechelen konden inspireren om een hospitaal te stichten en te beheren. Dergelijke *hospitaux de métiers* waren vanzelfsprekend in de eerste plaats verbonden met een charitatieve functie, maar de sociale, economische en politieke functies mogen daarbij niet worden onderschat: 'Autant qu'une mission de charité, ces établissements eurent vraisemblablement une fonction sociale, économique et politique importante'.²⁰ De gasthuizen waren stevig verankerd in een bepaalde wijk en droegen in niet geringe mate bij tot de versterking van de wijk-identiteit. Het beheer van een omvangrijk kapitaal bracht ervaring samen die enorm nuttig bleek toen later ambachtsskassen en armenbussen dienden gefinancierd: 'Ces hospitaux constituent dans ce cadre une étape dans l'institutionnalisation des métiers'.²¹ Drs. Hadewijch Masure (Universiteit Antwerpen) onderzocht vervolgens solidariteit binnen ambachten in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1250 en 1600, met nadruk op Antwerpen, Brussel en Mechelen.²² De vroegste vormen van ambachtssolidariteit kwamen tot uiting in de oprichting van zogenoemde 'armenbussen' of 'ziekenbussen', maar soms ook in godshuizen voor oude meesters of weduwen. In plaats van zich te richten op één specifieke verklaringsfactor voor deze solidariteit (bijvoorbeeld economische malaise of de religieuze Hervorming) bracht de auteur een heus cluster van verklaringsvariabelen aan het licht. Interessant daarbij is vooral haar bevinding dat ambachten met een eigen systeem van respectabele armenzorg zich enerzijds duidelijk wilden afzetten tegen de openbare, vaak gestigmatiseerde, armenzorg en anderzijds hun status en reputatie als gemeenschap wilden verhogen.

Daarna was het ruim de beurt aan het *Nachleben*: hoe werden ambachten gepercipieerd na hun afschaffing en welke sporen lieten zij na in het politieke en economische denken, in kunst en cultuur? Dr. Brecht Dewilde (Stadsmuseum Gent & KU Leuven) gaf in zijn voordracht over "Denkarbeid": reflecteren en schrijven over ambachten in de negentiende en twintigste eeuw' een mooie bloemlezing van de manier waarop vooraanstaande historici, maar ook juristen, economen en sociologen dachten over het ambachtswezen van de vroege negentiende eeuw tot het midden van de twintigste eeuw. In de schriftelijke neerslag van

Detail van het schilderij op pagina 16-17. Op de voorgrond een vertegenwoordiging van de meesters van het slagersambacht (Boucheurs) met aan hun standaarden de kenmerken van hun métier: zilveren slachtdieren. Er waren in totaal 120 meesters in dit ambacht, zoals het getal eronder laat zien. Schilder Denis van Alsloot geeft dat ook bij de andere ambachten steeds nauwgezet aan (Collectie Museo Nacional del Prado, Madrid)

zijn voordracht toont hij samen met drs. Florian Daemen aan hoe er een opmerkelijke rode draad door deze geschiedschrijving liep. Door de opkomst van de economische geschiedenis werd de economische benadering van het onderwerp steeds belangrijker, waardoor de liberale, ambachtskritische interpretatie gaandeweg de dominante werd. Dr. Dirk Luyten (Cegesoma Brussel) onderzocht de invloed van wat hij 'het reëel bestaande Brabantse corporatisme van het *Ancien Régime*' noemde in de constructie van een modern Belgisch corporatisme in de jaren 1930 en 1940. Dit corporatisme werd dan gezien als een alternatief voor het liberalisme enerzijds en het marxisme anderzijds. De oude ambachten met hun vermeende idealen van solidariteit leenden zich daarbij uitstekend als inspiratiebron.

Het thema werd verder uitgespit tijdens de tweede dag van het colloquium met drie voordrachten. Dr. A.J.C. van Leeuwen onderzocht hoe kerkelijke kunstateliers en ambachten (bijvoorbeeld voor de vervaardiging van religieuze beelden, in gips, hout, steen en marmer) in Noord-Brabant tijdens de negentiende eeuw beïnvloed werden door het corporatisme. Die invloed blijkt beperkt te zijn geweest. In zijn betoog over 'De verbeelde middeleeuwen. De negentiende-eeuwse gildebeweging in Brabant in een vergelijkend perspectief' toonde Prof. Jan De Maeyer (KU Leuven) aan hoe ook in Brabant corporatieve organisatievormen (zoals gilden van patroons en arbeiders, maar ook van grondeigenaars en pachters) in de ogen van sociaal-katholieke intellectuelen de verhoudingen tussen bevolkingsgroepen zouden harmoniseren. De Leuvense 'Gilde van ambachten en neringen' van Joris Helleputte (1885) fungeerde daarbij als model. In Wallonië sloeg het corporatieve model niet aan, elders was het juist succesvol, bijvoorbeeld in West-Vlaanderen. Tot slot onderzocht dr. Hans Schippers (Technische Universiteit Eindhoven) 'de corporatieve gedachte in Noord-

20 Jacobs, 'Des hôpitaux de métiers', 245.

21 Jacobs, 'Des hôpitaux de métiers', 253.

22 Zie ook Masure, 'Poor boxes'.

Brabant (1891-1950)'. Ook daar waren tal van invloedrijke katholieken gekant tegen het liberale kapitalisme en was de corporatieve samenleving het uitgangspunt en meteen ook het te verwezenlijken ideaal.

Ten slotte past een woord van dank aan een aantal personen en instanties. We waren bijzonder verheugd dat we voor de realisatie van dit colloquium konden samenwerken met de Leuvense pijler van het Belgische interuniversitaire attractiepoolproject *City & Society in the Low Countries (1200-1850)*, geleid door Erik Aerts en Jelle Haemers. Ook de financiële inbreng van dit project was van groot belang bij de organisatie van dit colloquium. Hiervoor willen we namens de Stichting Colloquium de Brabantse Stad de Leuvense teamleden dan ook nadrukkelijk danken. Verder vermelden we graag de steun die we ontvingen van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen, het College van Burgemeester en Schepenen van de stad Leuven, de Onderzoeksgroepen Middeleeuwen en Nieuwe Tijd van de KU Leuven, de faculteit Letteren van de KU Leuven, het fonds Lamberts-Van Assche van de KU Leuven en het Departement Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Een bijzonder woord van dank komt tenslotte toe aan de twee vertegenwoordigers van de provincie Vlaams-Brabant in het bestuur van de Stichting: prof. Erik Aerts en em. prof. Gustaaf Janssens. Zij hebben niet alleen inhoudelijk meegedacht, maar ook veel praktisch en logistiek werk verzet.

Afkortingen

RBPH *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*

Literatuur en gedrukte bronnen

- Aerts, E., 'L'histoire institutionnelle du duché de Brabant pendant l'Ancien Régime: état de recherche', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire (RBPH)* 80 (2002) 457-490.
- Becker, U., *Europese democratieën. Vrijheid, gelijkheid, solidariteit en soevereiniteit in praktijk* (Amsterdam 1999).
- Blockmans, W., 'Regionale Vielfalt im Zunftwesen in den Niederlanden vom 13. bis zum 16. Jahrhundert', in: K. Schulz, red., *Handwerk in Europa. Vom Spätmittelalter bis zur Frühen Neuzeit*. Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 14 (München 1999) 51-63.
- Bos, S., 'Uyt liefde tot malcander'. *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)*. ISSG-Studies 27 (Amsterdam 1998).
- Damme, C. Van, *Kan. Floris Prims, geschiedschrijver voor stad, volk en geloof. Biografie van een sociaal-religieus geëngageerd historicus* (masterscriptie Universiteit Antwerpen 2008).
- Davids, C. A., *Neringen, hallen en gilden. Kapitalisten, kleine ondernemers en de stedelijke overheid in de tijd van de Republiek* (Amsterdam 1996).
- Deceulaer, H., 'Conflicten en conflictregulering in de Antwerpse ambachtswereld (1585-1796). Een verkenning van de juridische en sociaal-politieke aspecten op het lokale terrein', in: C. Lis en H. Soly, red., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) 137-177.
- Deferme, J., *Uit de ketens van de vrijheid: het debat over de sociale politiek in België, 1886-1914*. Kadoc-studies 32 (Leuven 2007).
- Epstein, S.R., en M. Prak, red., *Guilds, innovation and the European economy, 1400-1800* (Cambridge 2008).
- Ganshof, F.-L., 'Nécrologie Guillaume Des Marez', *RBPH* 10 (1931) 1381-1385.
- Haver, G. Van, *Onmacht der verdeelden. Katholieken in Vlaanderen tussen democratie en fascisme 1929-1940* (Berchem 1983).
- Heuvel, D. van den, 'Partners in marriage and business? Guilds and the family economy in urban food markets in the Dutch Republic', *Continuity and Change* 23 (2008) 217-236.
- Hoebanx, J.J., 'Nécrologie Félicien Favresse', *RBPH* 38 (1960) 698-704.

- Honacker, K. Van, 'De politieke cultuur van de Brusselse ambachten in de achttiende eeuw: conservatisme, corporatisme of opportunisme?', in: C. Lis en H. Soly, red., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) 179-228.
- Jacobs, M., 'Bijdrage tot een bibliografie van studies (verschenen na 1800) over ambachten (corporaties) in de Zuidelijke Nederlanden voor 1795', *Oost-Vlaamse Zanten* 74 nr. 3 (1999) 185-326.
- Jacobs, M., 'De ambachten in Brabant en Mechelen', in: R. Van Uytven e.a., red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Studia* 82 (2 bdn., Brussel 2000) 558-624.
- Jacobs, T., 'Des hôpitaux de métiers à Bruxelles ? Nouvelles perspectives sur la charité et la bienfaisance en milieu urbain à la fin du Moyen Âge', *RBPH* 91 (2013) 215-255.
- Kuijpers, E., *Migratiestad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005).
- Lamberts, E., 'De ontwikkeling van de sociaal-katholieke ideologie in België', in: E. Lamberts, red., *Een Kantelend tijdperk: de wending van de kerk naar het volk in Noord-West-Europa, 1890-1910* Kadoc-studies 13 (Leuven 1992).
- Lambrechts, P., en J.-P. Sosson, red., *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux. Actes du colloque international de Louvain-la-Neuve, 7-9 octobre 1993* (Louvain-la-Neuve 1994).
- Linden, H. Vander, *Les guildes marchandes dans les Pays-Bas au moyen âge*. Recueil de travaux publiés par la faculté de philosophie et lettres de l'université de Gand 15 (Gand 1896).
- Lis, C., en H. Soly, 'Inleiding', in: C. Lis en H. Soly, red., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) 7-12.
- Lis, C., en H. Soly, red., *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997).
- Lis, C., en H. Soly, 'Craft guilds in comparative perspective: the Northern and Southern Netherlands, a survey', in: M. Prak, C. Lis, J. Lucassen en H. Soly, red., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation* (Aldershot 2006) 1-31.
- Lucassen, J., T. de Moor en J.L. van Zanden, red., *The return of the guilds: Towards a global history of the guilds in pre-industrial time*. *International Review of Social History* supplement 16 (Cambridge 2008).
- Luyten, D., *Ideologisch debat en politieke strijd over het corporatisme tijdens het interbellum in België*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 159 (Brussel 1996).
- Maarel, E. van der, *Woorden weven: Betekenis en samenhang van woorden in Indo-Europees verband* (Delft 2024).
- Masure, H., 'Poor boxes, guild ethic and community building in Brabant, ca. 1250-1600', in: J. Colson en A. van Steensel, red., *Cities and Solidarities: Urban Communities in Pre-Modern Europe* (London New York 2017) 115-131.
- Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving*, Lustrumuitgave, 1965.
- Munck, B. De, *Technologies of Learning. Apprenticeship in Antwerp Guilds from the 15th Century to the End of the Ancien Régime* (Turnhout 2007).
- Munck, B. De, 'Gilding golden ages. Perspectives from early modern Antwerp on the guild-debate, c. 1450 - c. 1650', *European Review of Economic History* 15 (2011) 221-253.
- Munck, B. De, *Guilds, Labour and the Urban Body Politic: Fabricating Community in the Southern Netherlands, 1300-1800* (London 2018).
- Peeters, J.-P., 'Het verschijnsel der gilden en hanzen in de middeleeuwse steden in de Nederlanden', *RBPH* 62 (1984) 271-288.
- Pirenne, L., *De archivaris vertelt. Tilburgse en Bossche herinneringen* (Alphen aan de Maas 2009).
- Prak, M., 'Ambachtsgilden vroeger en nu', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994) 10-33.
- Prak, M., 'Moral order in the world of work: Social control and the guilds in Europe', in: H. Roodenburg en P. Spierenburg, red., *Social control in Europe, 1500-1800* (Columbus 2004) 176-199.
- Prak, M., C. Lis, J. Lucassen en H. Soly, red., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation* (Aldershot 2006).
- Prims, F., *Geschiedenis van het Antwerpse turfdragersambacht (1447-1863)* (Antwerpen 1923).
- Thijs, A.K.L., 'Religieuze rituelen in het emancipatieproces van Vlaamse en Brabantse handwerksgezellen (zestiende-negentiende eeuw)', in: C. Lis en H. Soly, red., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) 231-281.
- Vleuten, D. van der, en J.L. van Zanden, 'Drie golven gilden. Institutionele ontwikkeling van koopliedengilden tot knechtbussen', *Leidschrift: historisch tijdschrift* 25 (2010) 59-71.
- Wyffels, C., *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 13 (Brussel 1951).

Het interieur van een zestiende-eeuwse smidse (Collectie Bibliothèque Nationale te Parijs, ms. Fr. 1537, f. 44r)

Bert De Munck en Jelle Haemers

Het politiek zelfbewustzijn van ambachtlieden in Brabant: een langetermijnperspectief (dertiende-achttiende eeuw)

Sinds de jaren 1970 is het onderzoek naar ambachtsorganisaties aan een revival toe.¹ Een opmerkelijke tendens daarbij is de rehabilitatie van ambachten en de grotere aandacht voor de economische en politieke ideeën die hun leden aanhingen. Vanuit de vaststelling dat instellingen ertoe doen in de ontwikkeling van industrie en handel en zelfs een positief effect kunnen hebben op economische efficiëntie, gaan economische historici er namelijk vanuit dat ambachtsgilden wel eens aan de basis zouden kunnen liggen van moderne economische groei gebaseerd op technische kennis en technologische innovatie.² Voor sociale en vooral politieke historici ligt zo'n positieve visie moeilijker, gezien de in moderne ogen ondemocratische politieke ideeën en praktijken die met het corporatisme gepaard gaan – niet het minst sinds het interbellum, toen het gedachtegoed werd toegeëigend, en voor een groot deel ook werd vervormd, door ondemocratische en fascistische groepen en regimes.³ Na de Tweede Wereldoorlog meden historici daarom de politieke geschiedenis van de ambachten, terwijl die in de vooroorlogse jaren erg populair was.

Toch hebben ook politieke historici goede redenen om de ambachtsgilden opnieuw te bekijken. Ten eerste waren de laatmiddeleeuwse opstanden waarin ze op het voorplan traden, emancipatiebewegingen waarin gewone lieden uit lagere en middengroepen een stem opeisten. Hoe verschillend de context toen ook was, de stedelijke opstanden draaiden om politieke erkenning, medezeggenschap en principes van bestuurlijke transparantie – belangrijke elementen van de huidige democratie.⁴ Ten tweede heeft het corporatieve gedachtegoed van ambachten en gelijkaardige verenigingen eeuwenlang de politieke instellingen vorm gegeven, het economische beleid bepaald en zelfs een onmiskenbare stempel gedrukt op religieuze en culturele ontwikkelingen.⁵ Met 'corporatief gedachtegoed' verwijzen we in deze tekst naar de ideeën die de ambachtsorganisaties vorm hebben gegeven. Deze ideeën waren reeds wijd verspreid in de periode vooraleer de ambachten politieke macht hebben verworven. Zoals we zullen zien, ligt het dus vanuit dat oogpunt moeilijk om een onderscheid te maken tussen een 'pre-corporatieve' en een 'corporatieve' periode in de geschiedenis. Dat door historici gemaakte onderscheid gaat uit van een breuklijn in de politieke geschiedenis: op het moment dat ambachten politieke macht verwierven, spreken ze van een 'corporatieve periode'. Historici bedachten de ambachten daarom met de benaming 'politische Zünfte', een begrip dat de politieke macht en maatschappelijke

1 Zie voor onze contreien vooral Lis en Soly, *Werken*; Lis en Soly, *Werelden*. Ook Prak e.a., *Craft Guilds*.

2 Epstein en Prak, *Guilds*; Stabel, 'Guilds'. Een stand van zaken en kritische perspectieven in Davids en De Munck, *Innovation*.

3 Luyten, 'Politiek corporatisme'; zie ook de andere bijdragen in dit nummer.

4 Liddy en Haemers, 'Popular politics'.

5 Van Uytven, 'Les métiers'; Van Steensel, 'Guilds'; Boone, 'La représentation politique'.

invloed benadrukt die deze in beginsel economische organisaties lange tijd gehad hebben.⁶ Maar de breuklijn wordt dus minder radicaal als we ervan uitgaan dat het gedachtegoed dat aan de basis lag van die machtsdeelname, ouder is. Daarover zo dadelijk meer. Ten derde vonden deze ontwikkelingen plaats in een context die op sommige punten gelijkenissen vertoont met de hedendaagse. Toenemende globalisering zet vandaag de territoriale politieke logica van natiestaten en de bijhorende representatiemechanismen sterk onder druk, terwijl steden zich weer opwerpen als sterke politieke actoren.⁷ Binnen die steden is het echter zoeken naar nieuwe definities van burgerschap en naar nieuwe vormen van inclusie en politieke participatie en representatie.⁸ Welnu, dat is precies wat op het spel stond in de middeleeuwse context, toen steden eveneens grote politieke zeggenschap en autonomie opeisten.

De uitdaging voor politieke historici bestaat erin de beweegredenen en de eruit resulterende praktijken en mechanismen te begrijpen vanuit een niet-normatief kader. Al te vaak beschouwden historici de ambachtsgilden vanuit een modern referentiekader als voorlopers in ofwel de klassenstrijd ofwel het ontstaan van de liberale democratie.⁹ Dat is precies ook de reden waarom ze in de twintigste eeuw ‘verbrand’ raakten en de bijna onuitwisbare smet van het twintigste-eeuwse corporatisme opliepen. Een daarmee samenhangend probleem is dat het moeilijk is greep te krijgen op wat het gedachtegoed precies inhield. Slechts onrechtstreeks kunnen we de politieke ideeën van ambachtslieden achterhalen omdat de communicatie in corporatieve middens voornamelijk mondeling verliep, maar ook omdat de onderdrukking van ambachtsoptstanden door hogere overheden veel schriftelijke bronnen heeft vernietigd. Dichtwerk, opgetekende liederen, politieke pamfletten, verslagen van vergaderingen, verzoekschriften (rekestten) aan het stadsbestuur of aan de vorst en sporadisch bewaarde kroniekfragmenten kunnen een bijzondere inkijk geven in hun denkwereld.¹⁰ Al te vaak echter lag de focus op de grote politieke gebeurtenissen en op breukmomenten zoals, in het graafschap Vlaanderen, 1302. Daarmee samenhangend ging de aandacht overwegend naar de meest opvallende institutionele ontwikkelingen die met die gebeurtenissen samenhangen, zoals de politieke erkenning van ambachtsgilden na 1302 of het formeel opnemen van vertegenwoordigers van ambachtslieden in het stedelijke bestuur.

In dit artikel zullen we trachten verder te kijken dan grote politieke gebeurtenissen en breukpunten. Wij proberen een blik achter de schermen te werpen en daar een glimp op te vangen van het corporatisme zoals het in de hoofden van ambachtslieden bestond. We construeren het gedachtegoed door middel van een tweetal strategieën. Ten eerste proberen we via een grondige herlezing van ambachtsstatuten te achterhalen welke mechanismen en praktijken eraan voorafgingen, alsook in te gaan op de ideeën die ambachtslieden in hun eisen inspireerden. We focussen daarbij in een eerste paragraaf op de aanvangsperiode van het corporatisme in Brabant, omdat ten onrechte vaak wordt verondersteld dat de ontwikkeling van het corporatieve gedachtegoed achterop hinkte in deze regio ten opzichte van de omliggende gewesten Vlaanderen en Luik. Ten tweede proberen we nadien dieper in te gaan op de politieke mechanismen en praktijken waarin het corporatisme vorm kreeg, eveneens met de bedoeling om de denkbeelden erachter beter te begrijpen vanuit de ideologische en politieke context van toen. Concreet zoomen we daarvoor in op kies- en besluitvormingsmechanismen, die ons meer leren over het politieke denken van lagere en middengroepen dan tot nu toe werd aangenomen.

Daarmee is in onze ogen meteen ook een focus op de Brabantse steden gerechtvaardigd. De geschiedenis van de Brabantse ambachten is er op het eerste gezicht één met, in vergelijking met het graafschap Vlaanderen, minder radicale breuklijnen zoals de

Guldensporenslag of de beknotting van de macht van de Gentse ambachten met de roemruchte Carolijnse Concessie (1540). Juist daardoor echter kunnen we als het ware onder de radar zoeken naar het gedachtegoed en hoe dat op lange termijn veranderde. We zullen zien dat corporatieve ideeën evengoed de Brabantse samenleving vorm gaven, en dat, sterker dan tot nog toe verondersteld, ze in het bijzonder een blijvende stempel drukten op het stedelijke politieke leven tussen de dertiende en zeventiende eeuw. Anderzijds zullen we argumenteren dat de betrokken ambachtslieden minder dan algemeen aangenomen dachten in termen van oppositie tussen hen en de patricische elites of de feodale heer en zijn vertegenwoordigers. De verticale feodale structuren en de bijhorende lichaamsmetaforen die verwezen naar een ‘hoofd’ en ‘leden’ werden niet verworpen; eerder was het zo dat ambachtslieden trachtten deel uit te maken van het politieke lichaam. En misschien was dat wel radicaler als eis dan het simpelweg opeisen van vormen van representatie, want de inzet bestond uiteindelijk uit politieke erkenning.

De aanvang van de ‘corporatieve periode’

‘Het feit dat in de meeste steden de overgang van de pre-corporatieve periode naar de corporatieve aan een bepaald jaartal te verbinden is, verwekt de indruk dat die overgang er zonder veel geleidelijkheid is gebeurd. Dit is inderdaad zo geweest.’¹¹ Carlos Wyffels twijfelt er in zijn uitmuntende studie uit 1951 amper aan: het criterium van de toetreding van ambachten tot het stadsbestuur is een voldoende voorwaarde om van een ‘corporatieve periode’ in de geschiedenis van die stad te gewagen. Zoals hij terecht stelt, is ‘een ruime graad van autonomie’ daarbij belangrijk. Die zelfbeschikking ontvingen ambachten volgens Wyffels op het moment dat er voor het eerst vertegenwoordigers zetelden in de schepenenbank of de stadsraad van de stad in kwestie – met dien verstande dat in sommige Brabantse steden de bestuurders niet de benaming schepenen droegen, maar raadslieden genoemd werden. Hieronder bevindt zich het overzicht dat hij dienaangaande heeft opgesteld voor de vorstendommen Vlaanderen, Mechelen en Brabant. We vulden het lijstje aan met gegevens voor het prinsbisdom Luik. Weliswaar kozen de ambachtslieden in de stad Luik nooit schepenen, maar ze maakten er sinds de hieronder vermelde datum wel deel uit van de stadsraad, die de politieke bevoegdheden van de schepenen in de veertiende eeuw overgenomen had. Bijgevolg bepaalden ze mede het beleid in Luik, zoals in andere steden van het prinsbisdom.¹² Aangezien in andere gewesten van de Zuidelijke Nederlanden – Henegouwen, Namen en Luxemburg – ambachtslieden geen schepenen konden kiezen, laten we hen in de hiernavolgende vergelijking buiten beschouwing.¹³

6 Schulz, ‘Die politische Zunft’, 3-4; een discussie dienaangaande in Dumolyn, ‘Guild politics’.

7 Barber, *If Mayors Ruled*.

8 Zie bijvoorbeeld Bauböck, ‘Reinventing’; Dikeç en Gilbert, ‘Right’.

9 Lantschner, ‘Revolts’.

10 Dumolyn & Haemers, “‘Let each man carry on’”; Haemers, ‘Social memory’; Vermeesch, ‘Wetgeving’.

11 Wyffels, *De oorsprong*, 23.

12 Op basis van Dubois, Demoulin en Kupper, *Les institutions publiques*. Een algemeen overzicht van de ambachtsgeschiedenis in Haemers, ‘Ambachtslieden’; specifiek voor Brabant: Jacobs, ‘De ambachten’.

13 Dit is voor discussie vatbaar. In sommige steden (zoals te Bergen/Mons) was elke inwoner verplicht lid te zijn van een ambacht (*con-nétable* te Bergen). Bijgevolg konden er wel ambachtslieden schepenen worden, maar tot een vergaande participatie van corporatieve lichamen (via bijvoorbeeld een verkiezingsprocedure) is het er nooit gekomen, hoewel de verenigingen die eis soms stelden (zoals te Bergen in 1424, zie Haemers en Van Camp, “‘Li ville’”). In de stad Namen/Namur bestond (zeker sinds 1357) een raad genaamd ‘Quatre des métiers’, bestaande uit afgevaardigden van de belangrijkste ambachten, maar die maakte enkel deel uit van de bredere stadsraad, niet van de schepenenbank (Paquet, *Gouverner*, 39). De belangrijkste en rijkste families van deze steden oefenden er het bestuur uit en hebben het monopolie op de schepenzetels lang behouden.

Tabel 1 Jaar waarin per stad eerste vertegenwoordigers ambachten in schepensbank of stadsraad zetelden

Vlaanderen		Brabant	
<i>Gent</i>	1302	<i>'s-Hertogenbosch</i>	1336
<i>Brugge</i>	1302	<i>Leuven</i>	1360
<i>Ieper</i>	1303	<i>Maastricht</i>	1372
Mechelen	1305	<i>Brussel</i>	1421
Luik		<i>Tienen</i>	1430
<i>Luik</i>	1303	<i>Antwerpen</i>	1435
<i>Hoei</i>	1307	<i>Diest</i>	1477
<i>Dinant</i>	1348	<i>Zoutleeuw</i>	1477
<i>Sint-Truiden</i>	1366	Doornik	1423

Een blik op de tabel lijkt te suggereren dat Brabant achterliep ten opzichte van de naburige gewesten, althans wat de politieke macht van de corporatieve verenigingen betreft. In Vlaanderen vond een heuse 'revolutie' plaats rond 1302, toen na de Guldensporenslag de ambachtslieden een proportionele vertegenwoordiging in de schepensbank van de grote steden verkregen. Aangezien die veldslag met succes de ridderlegers van de Franse koning een halt toeriep nadat hij zijn militaire steun toegezegd had aan de gevestigde families die jarenlang de ambachten dat recht ontzegd hadden, konden de ambachten hun overwinning in schepenszetels verzilveren. Een diepgaande maatschappelijke omwenteling vond er niet plaats, maar we kunnen wel over een politieke revolutie spreken omdat de bestuurlijke breuk er plots, radicaal, en verspreid was.¹⁴ Let wel, in de kleine Vlaamse steden was het langer wachten op een dergelijke ommekeer. Bovendien konden de ambachten niet in elke stad hun macht handhaven. In Brugge bijvoorbeeld werden de patriciërs de vertegenwoordigers van vakwerkers uit de schepensbank in de periode tussen 1329 en 1338, en ook in Gent en Ieper was de strijd pas definitief beslecht rond 1360. Toen viel de proportionele verdeling van schepenszetels in zijn plooi. Vanuit dat oogpunt viel de evolutie dus al meer samen met de ontwikkelingen in Brabant.¹⁵ De Luikse steden volgden een zelfde patroon: gewelddadige politieke conflicten schoven er na 1302 de schepenen opzij, en gaven de stadsraden (met een permanente afvaardiging van de ambachten) een grote macht. Echter, ook in dit gewest kantelde de machtsbalans in de daaropvolgende decennia nog geregeld. In sommige steden, zoals in Dinant en Sint-Truiden, was het wachten tot het midden van de veertiende eeuw tot de ambachten er definitief politiek medezeggenschap verkregen.¹⁶ De tweeherige stad Maastricht (die zowel onder Luik als Brabant ressorteerde) volgde dit patroon, hoewel er zoals in de andere Maassteden ook al sinds het midden van de dertiende eeuw ambachten bekend zijn.¹⁷ Overigens vond ook in Utrecht een gelijkaardige beweging plaats: na enkele mislukte pogingen slaagden de ambachten erin om in 1304 toegang tot het pluche te verwerven.¹⁸

Hoe valt de Brabantse 'laattijdigheid' te verklaren? Een zoektocht naar de redenen toont aan dat het niet te maken had met een gebrekkige corporatieve organisatie van de vakverenigingen, maar eerder met de lokale machtsstructuur en vooral met de veerkracht van het centrale gezag. De slaagkans van de ambachten om in het bestuur in te breken hing namelijk af van het succes dat ze boekten om coalities met andere machtskernen te sluiten. In Vlaanderen was de bestuurswissel alleen mogelijk omdat de graaf zich aan de zijde van de opstandelingen had geschaard, terwijl de stedelijke elite het slachtoffer werd van die

uitzonderlijke coalitie. Graaf Gwijde van Dampierre (1226-1305) streed deels aan de zijde van de ambachten omdat hij hoopte de macht van het Brugse establishment te breken. Bovendien was de bestuursklier in de steden zelf verdeeld: in Gent bijvoorbeeld schaarde een factie van *nouveaux riches* en belangrijke families (zoals de Borluuts) zich aan de zijde van de gouverneurs van de ambachten.¹⁹ In de prinsbisdommen (Luik en Utrecht) stond het centrale gezag zwakker dan in Brabant omdat de bisschop er voor zijn aanstelling en machtsuitoefening steun nodig had van belangrijke coalities in de steden. Rond 1300 verzekerde hij er zich van de sympathie van een groot deel van de militante bevolking uit de ambachten om zijn gezag te vestigen. Tegen een coalitie van het heerlijke gezag en een ambachtsfront in de steden konden de Luikse kanunniken en lokale adellijke families niet op.²⁰ Het verklaart ook waarom de Mechelse ambachten hun kans schoon zagen. De heerlijkheid hing af van de Luikse bisschop die het Mechelse *commuun* aan zich bond om zijn positie te verstevigen.²¹

In Brabant daarentegen stond de hertog over het algemeen sterk én koos hij de kant van de stedelijke bewindvoerders, die uit de *geslachten* waren gerekruteerd. De poging van de ambachten om in navolging van de Vlaamse en Mechelse kompanen hun bestuursmonopolie te verbreken, had nochtans aanvankelijk succes. In zowat alle Brabantse steden kwam het in 1302 en 1303 tot schermutselingen: in Leuven, Brussel, Antwerpen, Zoutleeuw, Diest en Tienen slaagden de ambachten er zelfs in om enkele jaren het beleid te bepalen.²² In Antwerpen bijvoorbeeld vond al in mei 1302 – allicht gelijktijdig met of kort na de Brugse Metten – een oproer plaats, maar het is niet te achterhalen in welke mate de ambachten hierin precies betrokken waren.²³ Hoe dan ook, de bevolking verjaagde er enkele schepenen, die in de daaropvolgende maanden hun gezag verloren: zoals in vele Brabantse steden namen de ambachten er de macht over. Maar in de periode tussen 1305 en 1307 kwam de vergelding. In tegenstelling tot in Vlaanderen waar de graaf nog steeds de gevestigde families de rug toekeerde, slaagde hertog Jan II (1275-1312) erin om de opstandelingen terug te drijven en soms manu militari (onder militaire dwang) uit de schepenzetels te verdrijven. Meer nog, hij was in staat om de ambachten enkele fundamentele rechten te ontnemen. In Zoutleeuw bijvoorbeeld stelde hij in een plechtige oorkonde van 7 mei 1307 ‘dat en geen ambacht van Lewe gelt en mach gaderen met bussen noch met borsen onderlinghen’; het werd hun bovendien verboden ‘raet tegader’ te hebben tenzij de schepenen daarvan op de hoogte gebracht werden. Over de verkiezing van het bestuur zegt de oorkonde niets, dus vermoedelijk bleef dat bij het oude; en ook de wapens mochten de verenigingen behouden totdat ‘enech ambacht wederstridelech ware jegen onse rechte ende oec der stat’.²⁴ Dat Jan II in deze oorkonde dergelijke bepalingen uitvaardigde, toont aan dat de ambachten in de voorafgaande jaren over vergaande autonomie hadden kunnen beschikken, en een corporatieve periode in hun stad hadden gekend. Maar daaraan kwam dus een einde want in ruil voor een forse betoelaging ondersteunde de vorst de terugkeer van de traditionele elites. De hertog zelf werd op den duur zelfs een gevangene van dat financiële infuus. In 1312 toont

14 Dumolyn en Haemers, ‘Patterns’; Boone, *A la recherche*.

15 Voor de evolutie per stad: Van Leeuwen, *De Vlaamse wetsvernieuwing*.

16 Pirenne, *Histoire*; Charles, *La ville*.

17 Ubachs, ‘De Maastrichtse ambachten’, 234.

18 Prak, ‘Corporate politics’, 77. Zie ook Smithuis, ‘Popular movements’, 227-229.

19 Blockmans, *Een middeleeuwse vendetta*.

20 Vercauteren, *Les luttes*, 60-79.

21 Van Uytven, *De geschiedenis*; zie ook Haemers, ‘Commotie’.

22 Wyffels, *De oorsprong*, passim. Zie de uitstekende studie voor Brussel: Vandecandelaere, ‘Een opstand’.

23 Prims, *Geschiedenis*, 24-25. Blockmans, ‘Het vroegste’, 184-185, vermoedt een vergaande betrokkenheid van het Antwerpse hoveniersambacht in deze opstand.

24 De Ridder, ‘Een paleografische en diplomatische studie’, 149.

de uitvaardiging van het charter van Kortenbergh aan dat de macht in het hertogdom bij de gevestigde families lag.²⁵ Overigens is de laattijdige toetreding van ambachtslieden in het stadsbestuur van Doornik op een gelijkaardige manier te verklaren. De stad was een Franse enclave die door de koning sterk onder controle gehouden werd, hoewel de ambachten er zich in de aanvang van de veertiende eeuw evenmin onbetuigd lieten.²⁶

's-Hertogenbosch is een geval apart. Enkele maanden na de Guldensporenslag ontvingen de smeden er als eerste een aparte keure, maar een opstand in 1306 eindigde met een fiasco: de hertog versterkte ook hier zijn greep op de stad. In 1336 echter kregen de dekens van de ambachten een zekere politieke bevoegdheid, die in 1344 uitgebreid werd.²⁷ In de tweede helft van de veertiende eeuw verkregen de dekens van de ambachten het recht om raadslieden aan te stellen, die samen met de schepenen en (door de schepenen verkozen) gezworenen de 'drie leden' van de stad zouden uitmaken. De datum 1336 in de hierboven opgenomen tabel is dus enigszins misleidend omdat de ambachten toen dus *niet* het recht kregen om schepenen te verkiezen. Toch kan dit jaar als een startpunt van de 'corporatieve periode' in de Noord-Brabantse stad worden beschouwd omdat de bevoegdheden van de dekens nadien stelselmatig uitgebreid zijn.

De *renversement des alliances* in Brabant kwam er rond 1360. Na de afkondiging van de Blijde Inkomst en de verovering van Antwerpen door de Vlaamse graaf in 1356, groeide het besef bij hertog Wenceslas (1337-1383) dat de macht van de stedelijke elites te groot was om zelf beleid te kunnen voeren. Toen een nieuwe 'revolutionaire' golf door onze streken waarde – ook in Vlaanderen was het heel rumoerig – liet hij oogluikend toe dat de Leuvense meier Pieter Couthereel (circa 1320-1373) de kant van de ambachten koos. In een bijna geweldloze opstand konden de vakwerkers (met voornamelijk wevers als stoottroepen) de *geslachten* van de macht verdrijven. Terwijl het in Brussel tot een bloedig treffen kwam – omdat de stedelijke elite daar wél op de steun van lokale edelen kon rekenen – vaardigden de Leuvense wevers in een geweldloze machtsvername hun eerste eigen keure uit.²⁸ Het eerste punt ervan waarborgde meteen het zelfbestuur van het ambacht, want voortaan zou het bestuurd worden door zelf gekozen gezworenen die, zo beloofde de oorkonde, niet enkel het ambacht maar ook 'den heere ende der stad orborlyck ende profitelick selen syn'.²⁹ Helaas voor de wevers zocht hertog Wenceslas uit financiële noodzaak later opnieuw toenadering tot de verdreven families. Uiteindelijk zou het tot 1383 duren vooraleer, niet zonder slag of stoot, een compromis uit de bus kwam: de ambachten en families zouden voortaan gezamenlijk de stad besturen. Gelijkaardige organisaties in andere centra konden pas een slag slaan tijdens een periode van een machtsvacuüm aan het hertogelijke hof, zoals het geval was te Brussel tijdens de zwakke regering van Jan IV (1403-1427) in 1421, of te Zoutleeuw en Diest in 1477 tijdens de oorlog met Frankrijk onder Maria van Bourgondië (1457-1482).³⁰ Een ander bijzonder geval is Antwerpen, waar de ambachten niet het recht kregen om schepenen te verkiezen na hun opstand in 1435. Voortaan kon echter één afgevaardigde uit elk van de twaalf ambachtsgroepen de schepenen als raadslieden bijstaan. Ook hier ontstond dus een machtsdeling.³¹

Slotsom is dat, in tegenstelling tot regio's als Vlaanderen en Luik, de gevestigde elite in Brabant doorgaans geruggensteund werd door het centrale gezag in haar streven om de ambachten uit de schepenzetels te houden. De laattijdige toetreding van de ambachten tot Brabantse stadsbesturen is dus aan externe factoren te wijten, namelijk de sterke tegenstand die ze konden ondervinden in hun greep naar de macht. Bijgevolg lijkt het ons niet zo raadzaam de toetreding van ambachten in het stadsbestuur als een graadmeter, laat staan als de enige, te beschouwen om een 'corporatieve periode' te laten inluiden. Beter is het interne factoren in overweging te nemen.

Ambachtshuis van de Mechelse visverkopers. In dergelijke huizen vonden de activiteiten van de vereniging plaats. Ze vormden het symbool bij uitstek van de autonomie die de ambachten in de loop van de middeleeuwen wisten te verwerven (foto van de auteurs)

- 25 Zie daarvoor Van Uytven, 'Het charter'; Haemers en Vannieuwenhuijze, 'Het Charter'.
- 26 Lantschner, *The logic*, 152-168.
- 27 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 26-29.
- 28 Van Uytven, 'Peter Couthereel'; Haemers, 'Bloed'; Boffa, 'Réflexions'.
- 29 Stadsarchief Leuven, Oud archief, nr. 4798; zie de gedeeltelijke uitgave: Meulemans, 'De ordonnantie', 18.
- 30 Vrancken, 'United'; Vrancken, *De Blijde Inkomsten*; Van Uytven, '1477 in Brabant'.
- 31 Van Den Nieuwenhuizen, 'Bestuursinstellingen', 468.

Corporatisme voor de corporatieve fase

In tegenstelling tot Wyffels pleiten wij voor een geleidelijke overgangsperiode omdat een aantal kenmerken van het corporatisme duidelijk al aanwezig was in de Brabantse steden vooraleer de ambachten tot het stadsbestuur toetraden: een zekere mate van autonomie, een vergaande vorm van organisatie en in sommige gevallen allicht al zelfbestuur en eigen controle op het lidmaatschap. De *idee* van het corporatisme was duidelijk al wijd verspreid bij aanvang van de veertiende eeuw, maar gezien de hierboven geschetste politieke omstandigheden waren ze nog niet in permanente institutionele structuren uitgemond. Sommige auteurs spreken daarom van een 'proto-corporatieve periode', zoals bijvoorbeeld Jean-Paul Peeters voor Mechelen, omdat daar het weversambacht in 1270 al over eigen statuten beschikte.³² Werden die toen nog in samenspraak van de 'getuigen van het ambacht' met het stadsbestuur en de heer van Mechelen afgekondigd, dan stelt het nieuwe interne reglement van 1295 dat het 'bi rade der gesworne ende van den ambachte van den wevers van Mechelen' tot stand gekomen was.³³ De Gulde, dat is de overkoepelende organisatie van de lakenhandelaars (afkomstig uit de stedelijke elite), had weliswaar toen ook zijn zeg gedaan, maar eveneens 'den meesters' en 'de knapen' van de wevers, zoals het document expliciet stelt.³⁴ Het betrof vooral interne regelgeving over de werking van het ambacht, de inschakeling van gezellen in de vereniging en zelfs morele regels over het goed gedrag van de leden.³⁵ Hoe dan ook, vooraleer deel uit te maken van het stadsbestuur was de organisatie van de Mechelse ambachten dus al op corporatieve leest geschoeid.

Hoe zit het met hun kompanen in de 'eigenlijke' Brabantse steden? Het grootste probleem is hier het bronnentekort. Vermoedelijk is de repressie van de jaren 1306-1307 hiervan de oorzaak. Het is namelijk logisch te veronderstellen dat statuten die in de aanvang van de veertiende eeuw tot stand kwamen, vernietigd zijn toen de hertog en zijn lokale facties het beleid opnieuw overnamen. Niet toevallig zijn wel documenten bewaard in Mechelen, waar de ambachten ook na 1306 in het zadel bleven, en niet in Leuven, Brussel enzovoort. Terwijl in het begin van de veertiende eeuw te Vlaanderen en Luik talrijke verhalen over de machtsovername van de ambachten circuleerden, op schrift gesteld werden én bewaard bleven, is dat voor Brabant niet het geval. De zogeheten 'memorieboeken', gedichten en profetieën die bijvoorbeeld de periode van Jacob van Artevelde (1290-1345) bezongen, de wever die het beleid maakte te Gent in de jaren 1340, bestaan niet voor Brabant.³⁶ Misschien is zelfcensuur of zelfs repressie verantwoordelijk voor een gebrek aan Brabantse bronnen? Dat de enige auteur die ons over deze periode inlicht, Jan van Boendale (1279-1350), in negatieve termen spreekt over de opstanden van het begin van de veertiende eeuw, sterkt het vermoeden dat enkel dergelijke opinies via het schrift publiekelijk verspreid werden. De Antwerpse stadsclerk beschouwde bijvoorbeeld de Brusselse 'ghemeente' als 'oovermoedich ende pijllic (kwaadaardig)' en ging uitvoerig in op de glorierijke overwinning van de hertog op het stadsleger van Brussel en Mechelen.³⁷ Ten gevolge van dergelijke eenzijdige benaderingen en de bronnenschaarste blijft het gissen naar de precieze corporatieve praktijken in Brabant in deze repressieve periode, maar het feit dat de hertog bijvoorbeeld in Zoutleeuw in 1307 de financiële en militaire zelfstandigheid van de ambachten beperkte, doet vermoeden dat elke vereniging voordien over statuten beschikte of in ieder geval mondeling overeengekomen regels kende.

Dat de breuk tussen 'pre- of proto-corporatieve' en 'corporatieve periode' genuanceerd moet worden, toont ook de Brusselse casus aan. Strikt genomen konden neringdoeners er pas vanaf 1421 deelnemen aan het bestuur en beschikten ze dus pas vanaf dan over

politieke macht. Een blik op statuten die er reeds in de tweede helft van de veertiende eeuw tot stand kwamen, bewijst echter dat handwerkersverenigingen wel degelijk over een zekere vorm van autonomie en politieke invloed beschikten. Het valt namelijk op dat verschillende van die reglementen *op verzoek* van de vereniging werden toegestaan door het stadsbestuur. Net zoals te Vlaanderen stelden ambachtslieden vaak in een eigen vergadering interne regelgeving op, die nadien in samenspraak met het stadsbestuur tot een officiële oorkonde aanleiding gaf. Daaraan ging een onderhandelingsronde vooraf, die het moeilijk maakt om te achterhalen wie voor welke regel instond, maar ook na 1302 bleef te Vlaanderen zo'n erkenning door het stadsbestuur noodzakelijk.³⁸ Toen op 20 september 1365 de Brusselse timmerlieden hun interne werking officieel boekstaafden, gebeurde dat dus met een stedelijke oorkonde, maar die stelt expliciet dat ze 'overmids verzueck van hen' opgetekend was. Volgens de tekst beschikten de timmerlieden over gezworenen die voor de kwaliteitsgarantie instonden, en onder meer mannen van 'quader famen' uit het ambacht mochten weren, al is het niet duidelijk wie het ambachtsbestuur verkoos.³⁹ Dat ligt in de lijn van de vaststelling van Bram Vannieuwenhuyze, die opmerkte dat verscheidene Brusselse ambachten al sinds 1340 gezworenen hadden die na de opstand van 1360 geregeld bij het (voornamelijk fiscale) beleid van de stad betrokken waren, en (zoals te 's-Hertogenbosch) in samenspraak met de schepenen ordonnanties uitvaardigden.⁴⁰

De lectuur van de ambachtsordonnanties leert nog meer over de organisatie van de verenigingen. In maart 1379 bijvoorbeeld verkregen de Brusselse schiplieden op hun vraag toelating van de schepenen om overtredingen van 'doude ordonnance ende usagie' te bestraffen. Kennelijk beschikten de schippers reeds over oudere statuten, maar de nieuwe oorkonde laat niet weten wanneer die tot stand kwamen. Buitenstaanders die tegen die vroegere bepalingen in werk van de schippers overnamen, zo stipuleerde de tekst, dienden een boete te betalen die voor een derde het ambacht zelf toekwam.⁴¹ Een gelijkaardige regeling verkregen de slotenmakers het jaar nadien; een derde van de boetes vloeyde naar de kas van de vereniging om 'den voirseide ambachte mede te regeerne'.⁴² Blijkbaar beschikte het ambacht dus al over eigen middelen en kon het nu officieel boetes innen om beleid te maken. De Brusselse meerseniers (kleinhandelaren in gebruiksvoorwerpen) ten slotte vroegen en kregen in mei 1382 van de schepenen een volwaardig statuut dat 'de ghezwoerne ende de goede knapen' zelf opgesteld hadden.⁴³ Kortom, de Brusselse ambachtslieden beschikten over een zekere vorm van autonomie die op basis van corporatieve ideeën tot de gekende structuren had geleid. De uitstekende studie van Blockmans naar de Antwerpse casus toont aan dat ook in de Scheldestad verschillende ambachten reeds op een gelijkaardige corporatieve leest geschoeid waren in het begin van de veertiende eeuw.⁴⁴

32 Peeters, 'De produktiestructuur', 107.

33 Joossen, 'Recueil', 471. In 1270 klonk het 'Dit sijn de statuten ende de ordinancien die gemaect sijn ende geordineert vor mijnhere Gielijs Bertoude van mijns heren halven van Mechelen ende overmids de scepenen ende gesworne ende de dekene ende der guldebruedere van Mechelen ende met den gemeinen getuge sambachts van den weveren' (Ibidem, 462-463). Zie ook Haemers, 'Ad petitionem burgensium'.

34 Joossen, 'Recueil', 473.

35 Zie hierover: Carlier en Stabel, 'Questions'.

36 Dumolyn en Haemers, "'A blabbermouth'".

37 *Brabantsche Yeesten*, dl. I, 429.

38 Haemers, 'Révolte'; Dumolyn, 'De Brugse ambachtsbesturen'.

39 Favresse, 'Les premiers statuts', 58. De discussie over hun verkiezing in Favresse, 'Comment on choisissait'.

40 Vannieuwenhuyze, 'Allen dengenen', 100-103.

41 Favresse, 'Les premiers statuts', 63.

42 Favresse, 'Les premiers statuts', 65.

43 Favresse, 'Les premiers statuts', 69: het betreft regels 'daermide zij haer ambachte bi rade ende goetdunkene van den scepenen ende goeden lieden van der stad regeren, in rasten ende oec in neeringhen houden'.

44 Blockmans, 'Het vroegste', 190.

Zeker binnen de textielambachten waren veel vrouwen aan het werk, in loondienst, maar ook binnen het huisgezin. Op deze miniatuur uit een vijftiende-eeuws manuscript bedient een vrouw het weefgetouw (Collectie British Library te Londen, Royal 16 G V, f. 54v)

Het vroegste Brabantse voorbeeld is Leuven. In het midden van de dertiende eeuw was er overal te lande oproer van wevers en volders. Al in 1242 spraken Antwerpen en Mechelen onderling af om *fullones seu textores* (vollers en wevers) toegang binnen hun muren te weigeren als die in één van de twee steden niet welkom waren.⁴⁵ Misschien ontstond de brandhaard in Sint-Truiden, want daar was toen een conflict tussen de wevers en het abdijbestuur aan de gang. De stad was overigens sowieso al één van de vroegste centra van opkomend corporatisme en allicht een bron van inspiratie voor hun niet al te veraf wonende Brabantse collega's.⁴⁶ Wat er ook van zij, het vermelde verbond zou zich in 1249 tot niet minder dan elf steden uit zowel Brabant als Luik uitbreiden, en in 1274 vervoege de zelfs Gent de alliantie zodat toen de belangrijkste textielcentra uit drie gewesten op die manier rondtrekkende textielarbeiders probeerden te weren.⁴⁷ Nochtans kende Leuven tussendoor een korte periode waarin ambachten over vergaande rechten beschikten die gelijkaardige verenigingen misschien enkel in Sint-Truiden of Luik hadden, namelijk een vorm van zelfbeschikking die hun Vlaamse collega's pas een generatie later zouden bekomen. Op 29 juni 1267 erkende hertog Jan I (1253-1294) namelijk de militaire organisatie van de lokale ambachten. Aan 25 'offici' deed hij toen de verstrekkende toegeving dat ze mochten vergaderen 'quotiens opus habuerint' (letterlijk: telkens als ze werk hadden). De strijd om de troon na de dood van hertog Hendrik III (1231-1261) was namelijk in een factiestrijd te Leuven uitgemond, en zoals zo vaak het geval was in een dergelijk conflict, verbond een partij van de stedelijke elite zich met ambachten om een andere factie van de macht te verjagen. In Leuven heette de winnende factie die van de 'Colneren' die bij monde van Jan I in ruil voor hun trouw de ambachten zelfs het recht verleende om banieren ('standardum') te dragen en klokken te luiden om zich te mobiliseren, weliswaar enkel in overleg met het stadsbestuur, de meier en de hertog. De vrijheid was echter maar van een korte duur, want nadien keerden de kansen in de stad en het hertogdom.⁴⁸

Ruim honderd jaar later lezen we in een opmerkelijke tekst waartoe de strijd om politieke erkenning van de Leuvense ambachten uiteindelijk geleid had. In augustus 1378 maakten de ambachten een verzoekschrift (rekest) aan de hertog over waarin ze hun eisen nogmaals uiteenzetten – kort voordien immers was de burgemeester die ze hadden aangesteld door tegenstanders omgebracht.⁴⁹ Niet enkel eisten de ambachten in de tekst een degelijk bestuur van de stad, een vermindering van de schuldenlast en de publieke kennisgeving van de stadsrekeningen, eveneens wensten ze de bevestiging van enkele fundamentele corporatieve rechten. Eén zin vatte het 'corporatieve programma' mooi samen: het luidde immers dat 'dambachte van der stat henselven regeren selen ende vergaderen alsy willen omme tgemein orbor van der stat'.⁵⁰ Deze 'slogan' veruiterlijkte de belangrijke verzuchting van bestuurlijke en juridische autonomie, maar stelde ook dat het gehele stedelijke lichaam daarbij baat zou hebben. Conform het heersende politieke discours van hun tijd, dat stelde dat het stedelijke lichaam in het algemeen belang (*tgemein orbor*) diende bestuurd te worden, en dus niet in het eigenbelang van de leidende families noch dat van de ambachten alleen, zetten de opstellers van het rekest hun eis kracht bij.⁵¹ Het recht om

45 Joossen, 'Recueil', 394-395.

46 Ook in Luik en Hoei was in 1242 tumult, zie Charles, *La ville*, 294. Over de vroegste conflicten in Sint-Truiden, zie Waerniers, 'Amicitia et seditia'; en die erna: Eersels, 'Tous les chemins'.

47 Het betreft (over de twee verbonden heen) Antwerpen, Zoutleeuw, Nijvel, Brussel, Leuven, Tienen, Diest, Lier en Mechelen; Hoei en Sint-Truiden voor Luik; en Maastricht (dat zowel tot Luik als Brabant behoorde). De aktes van 1249 zijn op verschillende plaatsen uitgegeven, zie bijvoorbeeld Favresse, 'Actes', 410-412. Over de Brabantse stedenbonden, zie ook Haemers, "'L'union'".

48 Cuvelier, 'Documents', 261-263. De context in Cuvelier, 'De oorsprong', 157-60; Van Uytven, *De geschiedenis*, 104.

49 Uitgegeven door Schayes, *Analectes archéologiques*, 358-359, en geanalyseerd in Haemers, 'Bloed', 150-156.

50 Schayes, *Analectes archéologiques*, 359.

51 Lecuppre-Desjardin en Van Bruaene, *De Bono Communi*. Specifiek over Brabant: Avonds, "'Ghemeyn Oirbaer'".

vrij te vergaderen en zelf hun bestuurders te verkiezen zonder inmenging van buitenaf was zowat de belangrijkste verworvenheid van de Leuvense opstand van 1360 in het bijzonder en die van de Brabantse ambachten in de late middeleeuwen in het algemeen. Hoewel al een zekerheid in 1378 konden de ambachten het dus niet genoeg herhalen om daarmee in de naam van het algemeen belang hun strijd te rechtvaardigen. Een ideologisch discours dat natuurlijk niet louter middeleeuws is...

Corporatisme voorbij het compromis

Denken in al te abrupte breuklijnen in de politieke structuren doet niet alleen afbreuk aan achterliggende continuïteiten en regionale overeenkomsten, maar ook aan de aard van het corporatistische gedachtegoed zelf. Politieke historici hebben het corporatisme vaak beschreven vanuit een conflictmodel. Of dat model nu marxistisch of liberaal geïnspireerd was, het leidde ertoe dat de ambachtsgilden in hun politieke strijd werden gezien als naar autonomie strevende organisaties die van onderuit op de bestaande feodale en oligarchische politieke structuren inbeukten, ook al sloten ze strategisch coalities af met andere groepen.⁵² Dat klopt gedeeltelijk, maar de ambachtslieden ijverden niet voor een fundamenteel ander politiek stelsel, laat staan voor één dat wij zouden herkennen als 'democratisch' of 'egalitair'. Ze streefden enkel naar rechten voor de corporatieve verenigingen. Binnen hun vereniging bestonden strikte regels. Hoewel overleg belangrijk was, konden gezellen, knapen, vrouwen en de minder gefortuneerde leden eigenlijk amper op inspraak rekenen. Het middeleeuwse politieke denken was doordrongen van organische metaforen die een dergelijke bestuursvorm rechtvaardigden. De samenleving werd gezien als een lichaam, met een hoofd dat de lede(mate)n bestuurde. De kleinste eenheid was het huishouden, waarvan de vader het hoofd was, maar ook op niveau van de stad, de heerlijkheid of het koninkrijk werd een onderscheid gemaakt tussen hoofd en leden. De steden vormden bijvoorbeeld het derde lid in de statenvertegenwoordiging op het niveau van het vorstendom, naast de aristocratie en de clerus.⁵³ En al deze eenheden dienden te worden bestuurd als een huishouden, zoals een goede huisvader, het hoofd, dat zou doen.

Het grote probleem voor dertiende-eeuwse handwerklieden was dat zij niet werden beschouwd als een deel van de politieke structuren. Steden werden geleid door leden van de geslachten die ook de handel domineerden en de steun genoten van de feodale heer. Veel handwerklieden, vooral in de textielsector, werkten voor deze families. In het kader van het politieke denken van toen konden ze moeilijk legitieme politieke actoren zijn want hun rol bleef ondergeschikt aan die van de afnemers van hun goederen. Onder invloed van antieke denkers zoals Plato en Aristoteles werd handwerk zelfs gezien als in principe incompatibel met een politieke rol. Handwerkers zouden immers deel hebben uitgemaakt van het rijk van de Natuur, waar het politieke noodzakelijkerwijs los van stond.⁵⁴ Vandaar dat handwerk in dertiende-eeuwse keuren soms expliciet werd vermeld als uitsluitend criterium. Een Brugs privilege van 1241-1242 dat in de context van de eerder vermelde troebelen tot stand kwam, stelde bijvoorbeeld dat wie met de handen werkt (*manuoperarius quicumque fuerit*) geen bestuursfunctie kan opnemen. Wie schepen wilde worden diende zich een jaar en een dag te onthouden van handenarbeid (en tot de Vlaamse Hanze van Londen toe te treden als lid).⁵⁵ Het doet denken aan een afkerige reactie van de anonieme auteur van de *Chronique artésienne* die over de Vlaamse ambachten in 1302 schreef: 'Et laissièrent li tisserans à tistre, li tondeur à tondre et li foulon à fouler, et li autre mestier aussi'. Neringdoeners dienden te werken, en zich niet met politiek te bemoeien.⁵⁶

In het licht hiervan zijn de ontwikkelingen in de veertiende en vijftiende eeuw best wel radicaal te noemen.⁵⁷ Ten gevolge van hun successen in de langdurige revoltes werd een vast deel van de zetels voor hen gereserveerd. Naast bekende voorbeelden in het graafschap Vlaanderen zoals het drie-leden-systeem van Gent (waarbij de macht werd gedeeld tussen de geslachten, de wevers en de zogenoemde kleine neringen), kan daarvoor verwezen worden naar Leuven, waar in de veertiende eeuw in verschillende etappen kwam vast te staan dat drie van de zeven leden van de schepenbank vertegenwoordigers van de ambachten zouden zijn, naast vier van de geslachten.⁵⁸ In Brussel werd in 1421 het principe vastgelegd dat de schepenbank zou bestaan uit tien leden van de geslachten en negen vertegenwoordigers van de ambachten (die in negen naties werden gegroepeerd).⁵⁹ Dit principe werd ook doorgetrokken naar andere geledingen, wat in Brussel betekende dat de zogenaamde *Wijde Raad* bestond uit de afgaande leden van de schepenbank aangevuld met de dekens van het lakengilde. Een derde lid bestond uit alle gezworenen van de negen naties aangevuld met de zogenoemde *honderdmannen*, dat zijn de oversten van de milities.⁶⁰ Zoals gezien kende ook 's-Hertogenbosch een gelijkaardige terminologie. In een oorkonde uit 1478 bijvoorbeeld omschreef het stadsbestuur zichzelf als volgt: 'Wij schepenen, geswoeren, raidsluden, die men noemt ledige lude...', met dien verstande dat 'ledige lude' verwees naar de 'lieden van de (drie) leden'. Tot 1525, toen Keizer Karel er een opstand onderdrukte, bleef de invloed van de dekens bij de verkiezing van dat derde lid heel groot.⁶¹

Historici hebben dit vaak gezien als het gevolg van een compromis en een manier om de macht te delen, wat grotendeels ook klopt. Maar het is ook het gevolg van een diepgeworteld organisch-corporatief denken, waarin het stedelijke politieke lichaam wordt gezien als bestaande uit ledematen – families enerzijds, verenigingen van handwerklieden anderzijds. Het verschil met de voorafgaande situatie is dat ambachten voortaan ook deel uitmaakten van het politieke lichaam en dat dat lichaam bijgevolg pluriformer werd. De kleine oligarchische elite die voorheen de stad als politieke entiteit en huishouden belichaamde, moet dit hebben ervaren als het ontstaan van een veelhoofdig monster,⁶² maar ondenkbaar was de nieuwe conceptie van een politiek lichaam allerminst. Het was min of meer in lijn met de ideeën van John van Salisbury (1120-1180) en Marsilius van Padua (1275-1342). Laatstgenoemde pleitte bijvoorbeeld in zijn *Defensor Pacis* voor de inclusie van meerdere gespecialiseerde groepen, waaronder producerende handwerklieden, en dus voor een samengesteld politiek lichaam.⁶³ De historicus die het verschil tot dusver het meest adequaat heeft geschetst, is Anthony Black, die de corporatieve traditie ten noorden van de Alpen afzette tegen de republikeinse traditie zoals die in de bekende Italiaanse stadsstaten was ontstaan.⁶⁴

52 Boone en Prak, 'Rulers'. Een Europees perspectief in Schulz, *Denn sie lieber*; Cohn, *Lust*.

53 Zie algemeen Blockmans, *Metropolen*, 316-323; Hoppenbrouwers, 'Middelieuwse medezeggenschap'.

54 Lis en Soly, *Worthy efforts*, hoofdstuk 1, vnl. 14-16.

55 Dumolyn, 'The vengeance', 266; Dumolyn en Haemers, 'Reclaiming', 161-188.

56 *Chronique artésienne*, 36.

57 De volgende alinea's zijn grotendeels gebaseerd op hoofdstuk 2 van De Munck, *Guilds*.

58 Cuvelier, *Les institutions*, 210; Jacobs, 'De ambachten', 560; Haemers, 'Bloed', 160.

59 De schepenbank bleef wel bestaan uit de zeven schepenen (die recht spraken). Daarnaast kwamen er twee burgemeesters (één uit de geslachten, één uit de ambachten) en zes raadsliden (allen uit de ambachten). Deze vijftien 'mandatarissen' werden de wet-houders of kortweg 'de wet' genoemd. Het aantal negentien (tien plus negen) wordt pas verkregen als ook de vier rentmeesters zijn toegevoegd, maar die maakten in theorie geen deel uit van de wet.

60 Des Marez, *L'organisation*, 379-380, 383; Van Honacker, *Lokaal verzet*, 93-135. Zie ook Vannieuwenhuijze, 'Urban territories'.

61 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 280; Cöps, *Het spel*, 60-63, 116-131.

62 Vergelijk Keller, '"Kommune"', 606; Genet, 'Political theory', 25.

63 Nederman, *Community*, 61; Bass, 'The metaphor', 201-213.

64 Black, *Guild & state*, 86-95. We mogen niet vergeten dat in sommige Italiaanse steden, zoals in Firenze, een soort van 'consensus-politiek' ontstond, zoals John Najemy schreef. Die bestond erin dat de rijkere elite er met de *popolo minuto*, en ook vaak handwerkers, gezamenlijk het beleid maakten (Najemy, *A History*, 182-187).

Vleeshouwers aan het werk in hun atelier (onder) en op de markt, in de marge van een laatmiddeleeuws manuscript uit de Lage Landen (Collectie British Library te Londen, Add. Ms. 232, f. 201v)

Het feit dat het hier om meer gaat dan een compromis tussen belangengroepen en het resultaat van verschuivingen in economische en militaire macht, blijkt uit een dieptelezing van de kiesstelsels en besluitvormingsmechanismen. Het is bekend dat zeer complexe en getrapte systemen tot stand kwamen waarin de rol van ambachten, aristocratische elites en de feodale heren op zeer geraffineerde manier kon worden afgebakend en verfiind. In Brussel presenteerden de gezworenen van de naties een lijst van drie kandidaten per natie aan de zittende wethouders, die er een burgemeester, twee rentmeesters en zes raadslieden uit kozen om die groepen te vertegenwoordigen. De burgemeester van de geslachten werd verkozen door de gezworenen van de naties, uit een lijst van drie opgesteld door de schepenen van de patriciërs. In de verkiezing van deze burgemeester waren dus twee commissies betrokken, namelijk de zittende schepenen en de gezworenen van de ambachtsgilde. Hetzelfde gold voor de vertegenwoordigers van de ambachten, die werden verkozen in een procedure waarin zowel de zogeheten *gezworenen* als de zittende schepenen betrokken waren.⁶⁵ In Leuven werden de zeven magistraten eveneens in een getrap en gekruist systeem verkozen. De niet-patricische leden van het lakengilde verkozen er samen met de leden van de tien naties de vertegenwoordigers van de geslachten. Tegelijk nomineerden ze drie leden uit de eigen groep, waaruit de geslachten vervolgens de vertegenwoordigers van de niet-patricieërs konden kiezen. Een dag later kozen de vertegenwoordigers van de patricieërs vervolgens een burgemeester uit de verkozen niet-patricieërs en vice versa.⁶⁶ Op het niveau van de raadsleden kwam een vergelijkbaar gekruist systeem tot stand.

Dergelijke systemen dienden vorm en invulling te geven aan een corporatieve conceptie van het politieke lichaam. Deze systemen hadden niet alleen een pacificerend en integreerend effect, ze hielden tegelijk ook de bestaande corporatieve groepen bewust in stand. Loting kwam soms voor, maar dan enkel op het niveau van de groep, niet op het stedelijke niveau, zoals dat tot in de veertiende eeuw in een aantal Italiaanse stadstaten het geval was.⁶⁷ Sommige Brabantse steden kenden ook geografische omschrijvingen die als een apart onderdeel van het stedelijke lichaam functioneerden, zoals te Brussel en Leuven. Wijken konden er dan bijvoorbeeld zelf kapiteins (*conincstavels* of *honderdmannen*) aanstellen die een zekere militaire of politionele bevoegdheid hadden, vaak om een stuk stadsmuur te bewaken, soms samen met troepen uit de ambachten.⁶⁸ Opmerkelijk is dat deze honderdmannen de leiding namen tijdens de protesten van gewone ambachtslieden toen zij in 1477 de stijgende oligarchisering van de ambachten aanklaagden. In dat jaar vond namelijk in zowat alle steden van de Nederlanden een opstand plaats om een einde te maken aan het beleid van de gehate hertog Karel de Stoute (1433-1477) en de op zijn last aangestelde schepenen. De opstand werd aanvankelijk geleid door de stedelijke elite, maar in de loop van het protest ondervonden zij tegenstand van de stadsbevolking, die eigen eisen op tafel legde. Onder meer de Leuvense hoofdmannen gebruikten toen hun militaire macht om toegevingen af te dwingen (zie verder). In kleinere Brabantse steden zoals Diest en Tienen zou dat protest tot de opname van de ambachten in het bestuur leiden.⁶⁹ Toch verliepen die opstanden alweer volgens het corporatieve model: de opstandelingen eisten op basis van hun collectiviteit toegang tot de bestaande structuren; ze wensten die allerm minst af te schaffen.

65 Favresse, *L'avènement*, 226-227; Des Marez, *L'organisation*, 379; Van Uytven, 'Beroering', 178; Van Honacker, *Lokaal verzet*, 95.

66 Verhavert, *Het ambachtswezen*, 98-99.

67 Waley, *The Italian City-Republics*, 63; Théry, 'Moyen Âge', 673; Monahan, *Consent*, 152-153.

68 Van Uytven, 'Stedelijke openbare diensten', 27-28. Zie ook Vannieuwenhuijze, 'Allen dengener', 102.

69 Van Uytven, '1477 in Brabant'.

De strijd tussen verschillende belangen en groepen resulteerde uiteraard in compromissen die afhingen van machtsverhoudingen, maar de manier waarop die compromissen hun beslag kregen, was tot in de kern schatplichtig aan een denken waarin de groep – of dat nu een geslacht was of een corporatie – en niet het individu de basis van politieke participatie vormde. Dit denken hadden de geslachten en de corporaties met elkaar gemeen, allicht zonder het goed te beseffen. Uiteraard was er wel een spanning tussen een enerzijds meervoudig-corporatieve en anderzijds oligarchisch-republikeinse invulling, maar beide groepen waren het erover eens dat politieke participatie verliep via lidmaatschap van een groep (familie of corporatie). Binnen die groepen maakte het dan, althans in theorie, niet uit wie werd afgevaardigd om de groep te vertegenwoordigen – of beter: te belichamen. Rotatiesystemen en wachttijden dienden te vermijden dat een bepaalde groep, familie of cluster van families de bestuursfuncties domineerden. Brussel introduceerde al in 1356 een rotatiesysteem voor de verdeling van de schepenzetels voor de patriciërs. Binnen de naties werd in 1422 een rotatiesysteem geïntroduceerd.⁷⁰ Het valt daarbij op dat groepen die vaak als exclusief worden beschouwd, vanuit een corporatief gezichtspunt juist meer egalitair waren. Dat was althans het geval in Gent, waar Johan Dambruyne heeft vastgesteld dat de rotatie het grootste was in gesloten erfelijke groepen zoals de vrije schippers, de vleeshouwers en de schipmakers. In de periode 1506/1507-1511/1512 verkozen de vrije schippers bijvoorbeeld elk jaar een nieuwe deken; geen enkele deken kwam in die jaren twee maal voor.⁷¹ Dat de meeste vleeshouwers er tot dezelfde hogere inkomensklasse behoren, is daar uiteraard niet vreemd aan.

Natuurlijk verschuilen de gouverneurs van de ambachten zich soms achter die corporatieve ideologie om de interne sociale ongelijkheid of politieke onenigheid te maskeren. Voor vleeshouwers is het bijvoorbeeld bekend dat zij restrictief omgingen met de rechten van knapen, en dat ook vrouwen weinig inspraak hadden in hun vereniging.⁷² Het vermelde protest uit 1477 leert ook dat vele ambachtslieden zich in de loop van de vijftiende eeuw steeds minder vertegenwoordigd voelden door de gegoede klasse die in stijgende mate de functies in de verenigingen cumuleerden. Van Uytven noemde dit de 'plutocratie' in de ambachten.⁷³ Tekenend is bijvoorbeeld dat de Antwerpse ambachtsbesturen samen met de schepenen in april 1477 – het heetst van de strijd – een verbod uitvaardigden voor poorters en ambachtslieden om een vergadering te beleggen zonder hun medeweten; zo'n vorm van 'rebellichey' zou streng bestraft worden.⁷⁴ Een dergelijke veroordeling liet toe de overtreder in kwestie als een politieke vijand te beschouwen van de hele corporatieve gemeenschap.⁷⁵ Voorbeelden van exemplarische bestraffingen waarin een individu de rekening gepresenteerd kreeg voor zo'n ongehoorzaam gedrag zijn legio. In Tienen bijvoorbeeld riep Antoon Oedens op een bijeenkomst van het kleermakersambacht in de Minderbroederskerk tijdens de opstand van 1477: 'Wat hebben wij mit deser vergaderingen te doene, laet ons in den hoop slaen!' Hij kreeg een zware boete, net als Wouter van Karlewijk die door (radicale?) ambachtslieden tijdens het oproer als nieuwe deken van de smeden was aangesteld, omdat hij had geroepen: 'Ic woude dat wij hadden onse privilegien ende tghene dat wij begheren ende dat het my gecost were uut mijnder borssen 10 gulden.'⁷⁶ Deze voorbeelden tonen aan dat ambachtslieden niet ongestraft hun bestuurders publiekelijk konden bekritisieren. Dat gewone vakwerkers niet zo vaak de kans kregen om hun stem te laten horen, lezen we tot slot in een Leuvens privilege dat op 29 mei 1477 door hertogin Maria bekrachtigd werd. In ruil voor steun voor de oorlog tegen Frankrijk had ze moeten toestaan dat de gezworenen van de ambachten niet langer alleen konden beslissen over zaken die hen door de stadsraad werden voorgelegd. Voortaan zouden de honderdmannen ('hondertste mannen' in de akte)

gezamenlijk met de ambachtsgezworenen vergaderen, en in het geval van onenigheid mochten de ambachtsgezworenen geen standpunt aan de stadsraad overmaken. Bovendien werd het de honderdmannen toegestaan om voortaan aan de vergaderingen van de stadsraad deel te nemen.⁷⁷ Deze honderdmannen behoorden niet tot de ambachten, maar tot wijkbesturen die door de bevolking waren verkozen. Hun eis tot een grotere inmenging in bestuurszaken getuigt van een zekere onvrede van de stadsbevolking met de manier waarop politieke vertegenwoordiging in de stad functioneerde.

Het blijft een open vraag in welke mate de ideologie van het corporatisme interne onenigheid toedekte. Onderzoek suggereert dat het onderscheid tussen stemmen in consensus of via meerderheid van stemmen moeilijk te maken was, wegens het rituele karakter van de procedure, de symbolische macht van de *sanior et major pars* van de groep, en de druk op dissidenten om zich aan de dominante groep te conformeren. Het zoeken naar een strikt onderscheid tussen kiezen en aanstellen of tussen *top down* en *bottom up* beslissen is allicht een moderne reflex, die in de periode voor de zeventiende eeuw grotendeels afwezig was. Maar dat kon natuurlijk niet verhinderen dat er onenigheid was. Voor de vroege Italiaanse stedelijke communes en zestiende-eeuws Lyon is vastgesteld dat beslissingen vaak unaniem dienden te worden genomen en dat minderheidsposities vaak snel werden verlaten om dit te bereiken.⁷⁸ Het is tegen die achtergrond niet verwonderlijk dat – opnieuw in 1477 – ambachtslieden eisten om vrijuit hun mening te kunnen geven op de vergaderingen van het ambachtsbestuur of de stadsraad. In Leuven hoopten de gezworenen en honderdmannen toen namelijk ‘ombeschaempt’ te kunnen spreken.⁷⁹ In ’s-Hertogenbosch dwongen de deken van de ambachten in datzelfde jaar van het stadsbestuur af dat zij niet gestraft konden worden voor ‘woerden oft redenen die zy in den raide spreken oft te kennen geven’.⁸⁰ Vermoedelijk was ook op andere momenten politieke onenigheid of dissidentie schering en inslag in de politieke geschiedenis van de ambachten, maar dat betekent natuurlijk niet dat er een anti-corporatief discours gevoerd werd. Eerder evolueerde het corporatieve gedachtegoed zelf.

Modernisering en de uitvinding van een corporatieve traditie

In de zeventiende eeuw vinden we sporen van het ontluiken van een moderne conceptie van representatie, waarbij het aantal hoofden eerder dan de wil van een groep telt. In 1649 argumenteerde de toenmalige deken van de Antwerpse meerseniers Andries Cobbe in de Maandagse Raad dat zij daar niet aanwezig waren als ‘jongers, maar als mannen, voix voor

70 Favresse, *L'avènement*, 139-144; Van Uytven, ‘Beroering’, 178.

71 Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 284-5.

72 Deligne, Billen en Kusman, ‘Les bouchers bruxellois’. Vrouwen werden weliswaar toegelaten in het Leuvense vleeshouwersambacht, maar hun bewegingsvrijheid bleef al bij al beperkt, zie Vandeweerd, ‘Van den vleeschouweren’.

73 Van Uytven, ‘Plutocratie’.

74 Génard, *De gebroeders*, 54. Gelijkaardige ordonnanties werden ook in het veertiende-eeuwse Mechelen en Leuven afgekondigd, zie Haemers, ‘Commotie’, 86-87; Haemers, ‘Bloed’, 162-165.

75 Het was een beproefde tactiek, zie bijvoorbeeld Hawes, ‘The urban community’, 375-376.

76 Algemeen Rijksarchief, Fonds Rekenkamers, nr. 12680 (28/6/77-28/6/78), 205r-v. Voor gelijkaardige voorbeelden, waaruit blijkt dat ook vrouwen regelmatig verbaal geweld gebruikten tegen de schepenen en de oversten van hun ambacht, zie Haemers en Delameillieure, ‘Women’.

77 Cuvelier, ‘Documents’, 298.

78 Monahan, *Consent*, 137-138; Fargeix, ‘La querelle’.

79 Het luidde: ‘ende sullen die geswoirenen van elcken ambachte metten voirescreven huere hondertsten mannen moegen geven ende seggen huere goetduncken ombegrepen ende ombeschaempt’ (Cuvelier, ‘Documents’, 298-299).

80 Van den Heuvel, *De ambachtsgilden*, 272. Zie ook Cöp, *Het spel*, 60-63, 116-131.

voix, ende man voor man'.⁸¹ Cobbe vermengde daarmee een sterk paternalistische visie op representatie met, al was het maar in de kiem, een idee van *one man, one vote*. In dezelfde context – een context van een oligarchisch stadsbestuur en een steeds moeilijker toegang van gemene lieden tot politieke posities – argumenteerden de vertegenwoordigers van de meerseniers dat zij het beste geplaatst waren om *de gemeynte* te vertegenwoordigen omdat zij door hun dagelijks contact de geest van de mensen kenden.⁸² In die argumentatie zijn kennis en expertise eerder dan lidmaatschap doorslaggevend en ook dat is niet toevallig. Op dat moment werd immers aan ambachtslieden de toegang tot de zogenoemde 'Privilegekom' ontzegd, omdat ze de stedelijke keuren en charters die daarin bewaard werden toch maar verkeerd zouden begrijpen.⁸³ Daarmee waren de ambachtslieden terug naar af en werd hen opnieuw de rationaliteit ontzegd om aan politiek te doen.

De oorzaken van deze evolutie zijn niet te herleiden tot verschuivende machtsbalansen. Enerzijds waren er uiteraard processen van oligarchisering, die op hun beurt samenhangen met een groeiende staatsvorming en het beknootten van de macht van zowel steden als ambachtsgilden. Dit was niet alleen in vijftiende- en zestiende-eeuws Gent het geval maar in de gehele Zuidelijke Nederlanden en ook daarbuiten, in grote delen van Europa. Anderzijds was oligarchisering echter ook een proces binnen de ambachtsgilden zelf. Zoals opgemerkt door Johan Dambruyne en Harald Deceulaer werden bestuursfuncties vaak in toenemende mate uitgeoefend door een elite. Dat is onder meer vastgesteld voor de Brusselse kleermakers, waar de 294 te verdelen mandaten in de periode 1712-1791 werden verdeeld onder 61 personen.⁸⁴ Dit proces was op dat ogenblik ook al lang niet meer nieuw. In 's-Hertogenbosch was het bijvoorbeeld al aan de gang vanaf eind zestiende eeuw.⁸⁵ In Antwerpen klaagden de gewone meester-kleermakers al in 1579 dat ze geen stem hadden in de verkiezing van de dekens, en in 1600 bleek inderdaad dat de nieuwe dekens door de zittende dekens werden aangewezen, tot ergernis van andere meesters.⁸⁶

Sociaaleconomische historici hebben daarbij aangetekend dat dit oligarchiseringsproces vaak samenhang met economische concentratie-tendensen en dat het de rijke actoren waren die de ambachtsbesturen gingen domineren. Dat was bijvoorbeeld het geval in het eerder genoemde Antwerpse meerseniersambacht, waar het bestuur werd gedomineerd door de grotere handelaars, waaronder nogal wat zijdehandelaars, die bovendien via huwelijk met de politieke elite van de stad verbonden waren.⁸⁷ Maar er is opnieuw meer aan de hand. Op de achtergrond speelde ook een proces van de-corporisering, waarin niet alleen de macht van ambachtsgilden werd beknot, maar waarin het stedelijke politiek lichaam *tout court* steeds minder in corporatieve termen werd gedacht. Op lange termijn veranderde het verticale corporatieve systeem in een gelaagd-horizontaal systeem waarin een bestuurlijke elite zich specialiseerde en, ook op stedelijk niveau, zich afscheidde van het gemeen – inclusief de middengroepen.

Dit proces speelde zich eveneens binnen de ambachten af, en het was bovendien niet alleen een proces van exclusie. Veel meesters onttrokken zich aan het corporatieve kader, of in ieder geval aan de verplichtingen die het met zich mee bracht. Minstens van de vijftiende eeuw af – en in toenemende mate in de zestiende eeuw – klaagden ambachtsbesturen steen en been over de afwezigheid van leden op collectieve activiteiten zoals maaltijden, processies of de begrafenis van een medelid.⁸⁸ De Brusselse timmerlieden stelden al in 1411 een boete in voor wie niet opdaagde op de begrafenis van een medelid en enkele generaties later al zou het absenteïsme zo wijdverspreid geweest zijn dat het bestuur er vaak alleen voorstond.⁸⁹ Tegen de zestiende eeuw was de situatie in de ogen van veel ambachtsbesturen werkelijk dramatisch. In 1539 legden de Brusselse kopersmeden een rekwest voor aan de

magistraten waarin ze vroegen om de boetes te verhogen omdat ze naar eigen zeggen alleen achter de toortsen aanliepen tijdens processies en ommegangen.⁹⁰ In de zeventiende eeuw zou het in Antwerpen heel normaal geweest zijn dat enkel nog het bestuur meeliep.⁹¹ Ter preventie ervan werden steeds hogere boetes opgelegd, zoals de Leuvense bakkers deden in 1618, nadat slechts een derde van de leden was komen opdagen.⁹² Veel lijkt dat echter niet te hebben uitgehaald.

Ambachtsslieden onttrokken zich ook aan opnemen van bestuursfuncties en waren bereid daar een hoge prijs voor te betalen. Bij de Antwerpse meerseniers liep de boete daarvoor op tot maar liefst honderd gulden.⁹³ Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de solidariteitsmechanismen binnen de ambachtsgilden onder druk stonden. In de vijftiende en zestiende eeuw werden in de schoot van ambachtsgilden vaak zogenoemde armbussen opgericht, maar eerder dan een uiting van toenemende solidariteit moet dit worden gezien als een manier om solidariteit juridisch op te leggen. Het oprichten van armbussen ging gepaard met de verplichting om extra bijdragen te betalen, bij toetreding en vervolgens jaarlijks, en het diende om de financiële problemen op te lossen waarmee vakverenigingen worstelden.⁹⁴ Tegelijk legde het bestuur nauwkeurig vast wie precies recht had op steun, hoeveel en onder welke voorwaarden. Zo maakte het niet alleen een onderscheid tussen arbeidsongeschiktheid wegens een ongeval en ziekte enerzijds en als gevolg van roekeloos gedrag of dronkenschap anderzijds, maar bepaalde het ook hoeveel meesters precies zouden krijgen, dan wel hun vrouwen of weduwen, en welke wachtperiode ze in acht dienden te nemen na hun inschrijving.⁹⁵ Dit wijst eveneens op een bureaucratische benadering en op een juridisering van verplichtingen die voorheen werden gevat met de termen 'liefde' en 'vriendschap'. Volgens Antony Black was de gildenethiek ten noorden van de Alpen gebaseerd op waarden als broederschap, vriendschap en wederzijdse hulp, terwijl in de republikeinse traditie eerder persoonlijke vrijheid, juridische gelijkheid en individuele onafhankelijkheid centraal stonden.⁹⁶ Maar die gildenethiek stond ten minste sinds de zestiende eeuw al sterk onder druk, en werd wellicht vaak alleen nog binnen het bestuur van ambachten gecultiveerd.

Het afkalven van de gildenethiek had mogelijk, al was het maar ten dele, religieuze oorzaken.⁹⁷ De broederlijkheid was sterk gebaseerd op de caritas-idee: mensen zorgden voor elkaar omdat ze met elkaar en met God waren verbonden door hun ziel. De gezamenlijke missen, het eren van een patroonheilige en het collectief begraven van een medebroeder hielden deze idee in stand. Religieuze transformaties zetten dit echter onder druk. Het is genoegzaam bekend dat de Reformatie zich niet enkel verzette tegen het vereren van heiligen

81 Van Elsacker, "Secretelĳck opgegeten", 151.

82 Van Elsacker, "Secretelĳck opgegeten", 143-144.

83 Van Elsacker, "Secretelĳck opgegeten", 156.

84 Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 353.

85 Cōp, *Het spel*, 116-119.

86 Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 355.

87 Van Elsacker, "Secretelĳck opgegeten", 136, 138-41.

88 Voorbeelden in De Munck, *Guilds*, hoofdstuk 5.

89 Des Marez, *L'organisation*, 422-424, 429-439.

90 Des Marez, *L'organisation*, 436-437.

91 Van Elsacker, "Secretelĳck opgegeten", 138.

92 Verhavent, *Het ambachtswezen*, 53.

93 Deceulaer, *Pluriforme patronen*, 119-20.

94 De Munck, 'Fiscalizing solidarity'.

95 Voorbeelden in Huys, *Duizend jaar*. Zie verder ook Van Leeuwen, 'Guilds'.

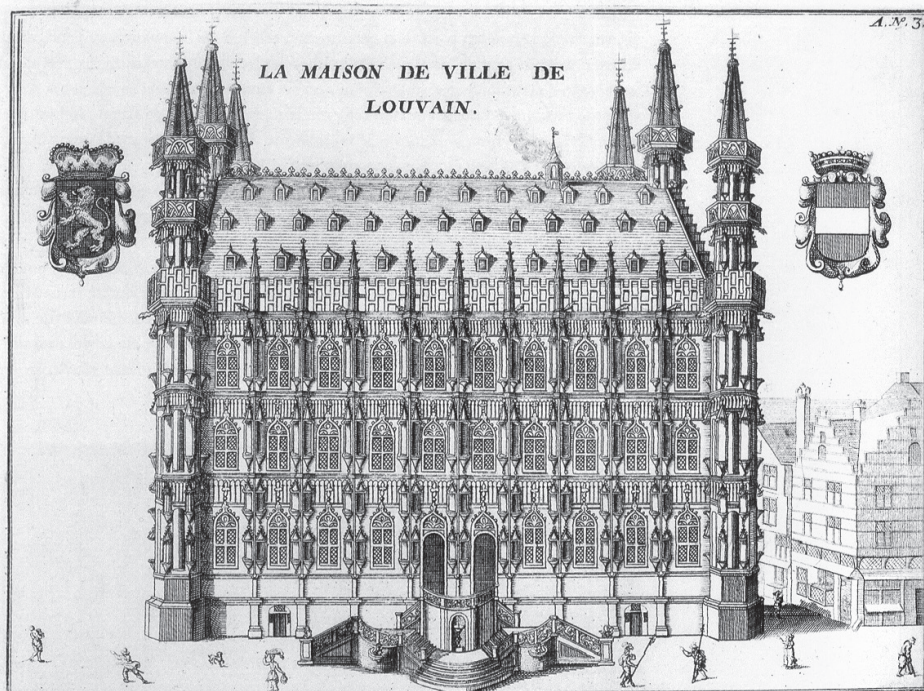
96 Black, *Guild & State*.

97 Deze alinea is gebaseerd op De Munck, *Guilds*, hoofdstuk 5.

en tegen de in de ogen van vele protestanten al te copieuze maaltijden en feesten van gilden en andere broederschappen, maar ook een meer individuele relatie met God propageerde. Solidariteit bleef belangrijk, maar op een andere manier, niet langer verbonden aan de collectieve rituelen van een broederschap. We moeten er ons daarom ook voor hoeden de calvinistische republieken te zien als een heropleving van het corporatieve gedachtegoed. Het is zeker waar dat corporatieve groepen sterk vertegenwoordigd waren in de opstanden en dat revoltes meer frequent waren in steden waarin gilden sterk politiek verankerd waren, zoals 's-Hertogenbosch, Antwerpen en Gent.⁹⁸ Ambachtsmeesters, die streefden naar de herinvoering van ambachtelijke representatie, corporatieve autonomie en het erfelijk meesterschap waren oververtegenwoordigd onder de opstandelingen.⁹⁹ En het klopt ook dat in bijvoorbeeld de Gentse calvinistische republiek een aantal maatregelen werd teruggedraaid die de macht van de gilden voorheen hadden gekortwiekt. De klok werd er voor een groot stuk (tijdelijk) teruggedraaid in 1577. Maar tegelijk lijken de calvinistische republieken ook een stap te hebben gezet in de richting van een meer oligarchisch-republikeinse invulling van het stedelijke lichaam.

Naast Gent was dat althans in Antwerpen het geval. Enerzijds vergaderde in de Scheldestad de Brede Raad frequenter dan ooit na 1577. Dit orgaan was samengesteld uit de magistraten, de oud-schepenen en/of de hoofdmannen van de poortერი, de wijkmeesters en ten slotte de vertegenwoordigers van de ambachten, maar het kwam voorheen slechts sporadisch samen, enkel op initiatief van de schepenen.¹⁰⁰ Tijdens de Antwerpse calvinistische republiek evolueerde het echter naar een bijna permanente vergadering, die bovendien in consensus besliste. De traditionele elite moest de aanwezigheid dulden van een nieuwe elite in de schepenbank, bestaande uit handelaars en universitair getrainde calvinisten.¹⁰¹ Tegelijk stonden corporatieve visies onder druk van mercantiele concepties van stedelijk republicanisme. In 1578 kwamen acht 'kolonels' aan het hoofd van de stad te staan, die allemaal uit het handelsmilieu stamden.¹⁰² Dit resulteerde in conflicten met de Brede Raad, die verder gingen dan een belangenconflict tussen producerende groepen en handelaars. Het politieke denken was geëvolueerd, met als gevolg dat ook na 1585, toen het opnieuw katholieke stadsbestuur een beroep deed op de ambachten om z'n gezag te herstellen, het oligarchische karakter van het stadsbestuur en de ambachten niet werd teruggedraaid. Zoals eerder in dit artikel gezien namen de klachten daarover enkel maar toe.

Vanaf begin zeventiende eeuw bleven de ambachten voorgoed in het defensief gedrongen. De politieke invloed die ambachtslieden hadden via brede raden en systemen van veto-recht werden, vaak met behulp van de centrale overheid, systematisch beknot. In Brussel bijvoorbeeld concentreerde het eerste lid van het bestuur voortaan de macht.¹⁰³ In Leuven werd de algemene vergadering van de machtige brouwers, waarin een driehonderdtal leden zitting hadden, vervangen door een kleiner consortium, aangesteld door de burgemeester en de schepenen.¹⁰⁴ Op elk niveau speelden zich concentratietendenzen af en werd de inspraak van gewone leden beknot. Eerder dan echte revoltes met militaire middelen vielen de ambachtsgilden nu terug op drukingsmiddelen zoals het weigeren in te stemmen met belastingen of 'opinie' te vormen, of het bezetten van de kamers waarin ze beraadslaagden, zoals in het stadhuis.¹⁰⁵ En wanneer het toch nog tot een gewelddadig treffen kwam, liep dat voor de ambachtsgilden faliekant af. Op het eind van de zeventiende eeuw stelden de Brusselse naties voor om de accumulatie van mandaten te beperken en een wachtperiode voor uitgaande schepenen in te stellen, maar dat was niet succesvol. Het conflict escaleerde en eindigde uiteindelijk met de publieke onthoofding van de befaamde deken en rebel-leider Frans Anneessens in 1719.¹⁰⁶

Het in 1448 opgetrokken stadhuis van Leuven vormde de inzet van de strijd van de ambachten; de toegang tot de schepenzetels verleende hun de macht om het beleid in de stad bij te sturen (uit: M. Heirman en J. Staes, *Het stadhuis van Leuven*, Tielt 1997, 59)

Ook dit moet echter niet worden begrepen vanuit het kader van een zwart-wit tegenstelling tussen corporatisme en centralistische of oligarchische belangen, laat staan als een verschil tussen corporatistische en moderne vormen van vertegenwoordiging en inspraak. De ideeën van ambachtslieden evolueerden immers ook en incorporeerden meer moderne noties. Behalve de idee van *one man, one vote* dook, in de achttiende eeuw, ook het idee van 'natuurlijke rechten' op. En in pleidooien voor het recht om mee te besturen, werden verwijzingen naar lidmaatschap of deugdelijkheid ingeruild voor het argument dat gewone ambachtsmeesters daarvoor het meeste geschikt zijn omdat alleen zij de nodige technische expertise bezitten. Dat blijkt uit onderzoek naar de vertogen van ambachtsleden in achttiende-eeuws Mechelen, waarin tegelijkertijd ook de kiemen van een soort 'uitvinding van een corporatieve traditie' te vinden zijn.¹⁰⁷ Om hun vraag naar medebestuur hard te maken, verwezen de meesters immers naar het oude broederschap van Sint Elooi, toen het vanzelfsprekend geweest zou zijn dat beslissingen werden genomen bij 'convocatie van geheel het ambacht' en 'dat de dekens zijnde de representanten van de supposten door de selve

98 Marnef, 'The towns', 90.

99 Dambruyne, 'De middenstand'.

100 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, passim; Van Elsacker, "'Secretelĳck opgegeten'", 136-138.

101 Marnef, 'The process', vnl. 29-30.

102 Marnef, 'Brabants calvinisme', 14; Marnef, 'The towns', 94-95, 99.

103 Van Honacker, *Lokaal verzet*, 224.

104 Van Honacker, *Lokaal verzet*, 186.

105 Van Honacker, *Lokaal verzet*, passim.

106 Van Honacker, *Lokaal verzet*, 123-131, 136.

107 Zie daarvoor ook Van Honacker, 'De politieke cultuur', vnl. 187-191 en Jacobs, 'Zonder twĳfel'.

gekozen worden'.¹⁰⁸ De dekens van de ambachten, die op dat ogenblik vaak het beroep zelfs niet meer uitoefenden, hanteerden dan weer een meer exclusief oligarchisch-republikeins vertoog over zelfbestuur – precies het soort denken waartegen in de late middeleeuwen zo hard was gestreden.

Conclusie

Alleen al het laatste voorbeeld toont aan dat het in de middeleeuwen ontstane corporatieve gedachtegoed lang een inspiratiebron is gebleven voor latere generaties.¹⁰⁹ Uiteraard evolueerden corporatieve ideeën, of werden ze vervormd of zelfs misbruikt om een bepaalde politieke positie te rechtvaardigen of onenigheid te verdoezelen, maar dat doet niets af aan de vaststelling dat ze bij grote groepen van de bevolking, en vooral bij handwerkers natuurlijk, voortdurend enthousiasme losweekten. Allerlei omstandigheden hebben de tenuitvoerlegging van corporatieve ideeën en de vertaling ervan in instellingen van politieke vertegenwoordiging en bestuursorganen verhinderd, zoals lokale factoren voor een ongelooflijke diversiteit aan ambachtsorganisaties hebben gezorgd. Een constante was echter hoe dan ook de verzuchting naar de politieke erkenning van het collectief waartoe een individu behoorde. Vanuit die entiteit hoopte hij – en allicht ook zij, maar naar gender en ambachten is zeker wat Brabant betreft nog verder onderzoek nodig¹¹⁰ – invloed te kunnen uitoefenen op het beleid in het bijzonder en een rol van betekenis te kunnen spelen in de samenleving in het algemeen. Het corporatieve orgaan waartoe een ambachtsman behoorde, gaf hem een bepaalde identiteit en een maatschappelijke positie waaruit hij essentiële rechten putte. Het kwam er dus op aan om als collectief gehoord te worden door bestuurders, net zoals dat voor veel organisaties van vandaag het geval is.

Het is daarom van groot belang om de roep om politieke participatie, inspraak en representatie te begrijpen vanuit het denkkader van toen. Wat ons overzicht aantoonde, is dat niet alles verklaard kan worden in termen van politieke en militaire macht (die op zijn beurt gebaseerd is op economische en financiële slagkracht). Het genereren van macht was een voorwaarde om gehoord en ernstig genomen te worden, maar de manier waarop de erkenning van de belangen van handwerkers zijn beslag kreeg, was erg afhankelijk van het politieke denken. In onze casus was dat denken door en door organisch-corporatief – en in die zin niet eens zo heel verschillend van het denken van de gevestigde elites. Dat is zeker ook het geval in vergelijking met veel andere Europese regio's, waar vaak een meer oligarchisch-republikeins model dominant was.

Dit is ook belangrijk voor een goed begrip van de evolutie op lange termijn, die kan worden beschreven als het verdwijnen van dit organisch-corporatief denken, althans vanaf de zestiende eeuw. Traditioneel verklaarden historici deze evolutie vanuit een conflictmodel dat focust op oligarchisering en staatsvormingsprocessen, processen die vaak eveneens werden teruggevoerd op de accumulatie van economische, politieke en militaire macht. Vanuit die visie kregen rijke elites de bovenhand. Dat klopt, maar wat opvalt is dat het corporatieve gedachtegoed ook verdween binnen de organisaties zelf. Enerzijds hielden ambachtslieden op zich te identificeren met en te engageren in het collectief, anderzijds articuleerden ze geleidelijk aan net als intellectuelen en actoren op het centrale niveau 'moderne' noties van representatie. Op het einde van de achttiende eeuw zijn daarbij zelfs al de eerste sporen van een zekere *invention of tradition* te ontwaren, waarbij het oude corporatieve denken in een modern denkkader wordt gewrongen.

Archivalia

Algemeen Rijksarchief, Brussel

Fonds Rekenkamers

Inv. nr. 12680 (28/6/77-28/6/78)

Stadsarchief Leuven

Oud archief

Inv. nr. 4798, Keure Leuvense wevers 1360

Literatuur en gedrukte bronnen

- Avonds, P., "Ghemeyn Oirbaer". Volkssoevereiniteit en politieke ethiek in Brabant in de veertiende eeuw', in: J. Reynaert, red., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Amsterdam 1994) 164-180.
- Barber, B., *If mayors ruled the world: Dysfunctional nations, rising cities* (New Haven 2013).
- Bass, A., 'The metaphor of the human body in the political theory of John of Salisbury: context and innovation', in: B. Debatin, T.R. Jackson en D. Steuer, red., *Metaphor and rational discourse* (Tübingen 1997) 201-213.
- Bauböck, R., 'Reinventing urban citizenship', *Citizenship Studies* 7 (2003) 139-160.
- Black, A., *Guild & state. European political thought from the twelfth century to the present* (Londen 2009, 1ste ed. 1984).
- Blockmans, F., 'Het vroegste officiële ambachtswezen in Antwerpen', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 8 (1954) 161-201.
- Blockmans, W., *Een middeleeuwse vendetta: Gent, 1300* (Houten 1987).
- Blockmans, W., *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010).
- Boffa, S., 'Réflexions sur la révolte des métiers bruxellois (22 juillet 1360)', in: F. Daelemans en A. Vanrie, red., *Bruxelles et la vie urbaine. Archives, art, histoire. Recueil d'articles dédiés à la mémoire d'Arlette Smolar-Meynart* (Brussel 2001) 163-186.
- Boone, M., *A la recherche d'une modernité civique. La société urbaine des anciens Pays-Bas au bas Moyen Âge* (Brussel 2010).
- Boone, M., 'La représentation politique dans les villes flamandes du bas Moyen Âge: limites et possibilités des « anciennes démocraties des Pays Bas »', in: J.-P. Genet, D. Le Page en O. Mattéoni, red., *Consensus et représentation* (Parijs 2017) 421-450.
- Boone, M., en M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers: The great and little tradition of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids en J. Lucassen, red., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 99-134.
- Boumans, R., *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing* (Brugge 1965).
- Brabantsche Yeesten*, ed. J.F. Willems, Brussel, 1839, 2 dln.
- Carlier, M., en P. Stabel, 'Questions de moralité dans les villes de la Flandre au Bas Moyen Âge: sexualité et activité législative urbaine (bans échevinaux et statuts de métiers)', in: J.-M. Cauchies en E. Bousmar, red., « Faire bans, edictz et statuz ». Légiférer dans la ville médiévale. Sources, objets, acteurs de l'activité législative communale en Occident, ca. 1200-1500 (Brussel 2001) 241-262.
- Charles, J., *La ville de Saint-Trond au Moyen Âge. Des origines à la fin du XIVe siècle* (Parijs 1965).
- Chronique artésienne (1295-1304)*, ed. F. Funck-Brentano (Parijs 1899).
- Cohn, S., *Lust for liberty. The politics of social revolt in medieval Europe, 1200-1425* (Cambridge 2006).
- Cöp, W., *Het spel van de macht. De familie Van Broecheven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629* (Hilversum 2015).
- Cuvelier, J., 'De oorsprong der Leuvense geslachten', *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* 43 (1933) 127-168.
- Cuvelier, J., 'Documents inédits concernant les institutions de la ville de Louvain au Moyen Âge', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 99 (1935) 251-308.
- Cuvelier, J., *Les institutions de la ville de Louvain au Moyen Âge* (Brussel 1935).
- Dambruyne, J., *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent 2002).

108 De Keyser, 'Opportunisme', 23.

109 Een gelijkaardig voorbeeld waarin de Leuvense schuttersgilden hun corporatieve verleden gebruikten om rechten te claimen, vindt men in Dewilde, 'In de ban'.

110 Zie Van Gerven, 'Vrouwen', maar vooral Vandeweerd, 'Van den vleeschouweren'.

- Dambruyn, J., 'De middenstand in opstand. Corporatieve aspiraties en transformaties in het zestiende-eeuwse Gent', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 67 (2003) 71-121.
- Davids, K., en B. De Munck, red., *Innovation and creativity in late medieval and early modern European cities* (Altershot 2014).
- Deceulaer, H., *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, 1585-1800* (Amsterdam 2001).
- Deligne, C., C. Billen en D. Kusman, 'Les bouchers bruxellois au bas Moyen Age. Profils d'entrepreneurs', in: S. Jaumain en K. Bertrams, red., *Patrons, gens d'affaires et banquiers, Hommages à Ginette Kurgan-van Hentenryk* (Brussel 2004) 69-92.
- Dewilde, B., 'In de ban van hertog Jan. Schuttersgilde en kleinhandelsrevolutie in Leuven, zeventiende en achttiende eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 29 (2012) 99-120.
- Dikeç, M., en L. Gilbert, 'Right to the city and politics of citizenship', in: K. Goonewardena e.a., red., *Space, difference, everyday life. Henri Lefebvre and radical politics* (New York 2008) 250-263.
- Dubois, S., B. Demoulin en J.-L. Kupper, red., *Les institutions publiques de la principauté de Liège (980-1794)* (Brussel 2012).
- Dumolyn, J., 'De Brugse ambachtsbesturen tijdens de late middeleeuwen: enkele institutionele en rechtshistorische aspecten', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 147 (2010) 309-327.
- Dumolyn, J., 'Guild politics and political guilds in fourteenth-century Flanders', in: J. Dumolyn e.a., red., *The voices of the people in Late Medieval Europe: communication and popular politics* (Turnhout 2014) 15-48.
- Dumolyn, J., 'The vengeance of the commune: sign systems of popular politics in medieval Bruges', in: J. Dumolyn e.a., red., *La comunidad medieval como esfera publica* (Sevilla 2014) 251-289.
- Dumolyn, J., en J. Haemers, 'Patterns of urban rebellion in medieval Flanders', *Journal of Medieval History* 31 (2005) 369-393.
- Dumolyn, J., en J. Haemers, '"Let each man carry on and remain silent". Middle-class ideology in the urban literature of the late medieval Low Countries', *Cultural and Social History* 10 (2013) 169-189.
- Dumolyn, J., en J. Haemers, 'Reclaiming the common sphere of the city: The revival of the Bruges commune in the late thirteenth century', in: J.-P. Genet, red., *La légitimité implicite. Le pouvoir symbolique en occident (1300-1640)*, Volume II (Parijs 2015) 161-188.
- Dumolyn, J., en J. Haemers, '"A blabbermouth can barely control his tongue": political poems, songs and prophecies in the Low Countries (fifteenth-sixteenth centuries)', in: T. Cohen en L. Twomey, red., *Spoken word and social practice. Orality in Europe (1400-1700)* (Londen 2016) 280-299.
- Eersels, B., 'Tous les chemins mènent au Conseil. L'influence des corps de métiers sur le processus décisionnel politique à Saint-Trond à la fin du Moyen Age (ca. 1400-1500)', *Publications du Centre Européen d'Etudes bourguignonnes* 57 (2017) 105-118.
- Elsacker, B. Van, '"Secreterlijk opgegeten" of "ongeruste geesten"? De politieke participatie van het bestuur van het Antwerpse meerseniersambacht in de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 26 (2000) 129-163.
- Epstein, S., en M. Prak, red., *Guilds, innovation, and the European economy, 1400-1800* (Cambridge 2008).
- Fargeix, C., 'La querelle des artisans et des consuls: mémoire, pouvoir et conflit à Lyon au début du XVIe siècle', in: Ph. Hamon en C. Laurent, red., *Le pouvoir municipal de la fin du Moyen Age à 1789* (Rennes 2012) 253-264.
- Favresse, F., *L'avènement du régime démocratique à Bruxelles pendant le Moyen Age (1306-1423)* (Brussel 1932).
- Favresse, F., 'Actes intéressants la ville de Bruxelles, 1154-1302', *Bulletin de la Commission royale d'histoire* 103 (1938) 355-512.
- Favresse, F., 'Les premiers statuts connus des métiers bruxellois du duc et de la ville et note sur ces métiers', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 111 (1947) 37-91.
- Favresse, F., 'Comment on choisissait les jurés de métier à Bruxelles pendant le moyen âge', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 35 (1957) 374-392.
- Génard, P., *De gebroeders Van der Voort en de volksopstand van 1477-1478* (Antwerpen 1879).
- Genet, J.-Ph., 'Political theory and local communities in later Medieval France and England', in: J. Highfield en R. Jeffs, red., *The crown and local communities in England and France in the fifteenth century* (Gloucester 1981) 19-32.
- Gerven, J. Van, 'Vrouwen, arbeid en sociale positie. Een voorlopig onderzoek naar de economische rol en maatschappelijke positie van vrouwen in de Brabantse steden in de late Middeleeuwen', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 73 (1995) 947-966.
- Haemers, J., 'Social memory and rebellion in fifteenth-century Ghent', *Social History* 36 (2011) 443-463.
- Haemers, J., 'Bloed en inkt. Een nieuwe blik op opstand en geweld te Leuven, 1360-1383', *Stadsgeschiedenis* 7 (2012) 141-164.
- Haemers, J., 'Ad petitionem burgensium. Petitions and peaceful resistance of craftsmen in Flanders and Mechelen (13th-16th centuries)', in: J. Solorzano Telechea e.a., red., *Los grupos populares en la ciudad medieval Europea* (Logrono 2014) 371-394.
- Haemers, J., 'Ambachtslieden in de middeleeuwse stad', in: V. Lambert en P. Stabel, red., *Gouden tijden. Rijkdom en status in de middeleeuwen* (Tiel 2016) 209-239.
- Haemers, J., 'Commotie in Mechelen. Over sociale conflicten en politiek protest van mannen én vrouwen in de laatmiddeleeuwse stad', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 120 (2016) 81-96.

- Haemers, J., 'Révolte et requête. Les gens de métiers et les conflits sociaux dans les villes de Flandre (XI-IIe-XVe siècle)', *Revue Historique* 677 (2016) 27-56.
- Haemers, J., '« L'union fait la force ». City leagues in late medieval Brabant', in: R. Deigendesch, red., *Städte-bünde im Mittelalter im Vergleich* (Reutlingen 2018) ter perse.
- Haemers, J., en V. Van Camp, '« Li ville est mal gouvernee. » Les registres du conseil de Mons, le rapport avec ses comptes communaux et la crise politique de 1424-1428', *Histoire Urbaine* (2018) ter perse.
- Haemers, J., en C. Delameillieure, 'Women and contentious speech in late medieval Brabant', *Continuity and Change*, 32 (2017) 323-347.
- Haemers, J., en B. Vannieuwenhuyze, 'Het Charter van Kortenberg en de constitutionele geschiedenis van Brabant', *Eigen Schoon en de Brabander* 96 (2013) 1-22.
- Hawes, C., 'The urban community in fifteenth-century Scotland: language, law and political practice', *Urban History* 44 (2017) 365-380.
- Heuvel, N. van den, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629* (Utrecht 1946).
- Honacker, K. Van, 'De politieke cultuur van de Brusselse ambachten in de achttiende eeuw: conservatisme, corporatisme of opportunisme?' in: C. Lis en H. Soly, red., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) 179-228.
- Honacker, K. Van, *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw: Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven* (Kortrijk 1994).
- Hoppenbrouwers, P., 'Middeleeuwse medezeggenschap. Een stand van zaken over standen en Staten', in: E. Dijkhof en M. van Gent, red., *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftienvestigste verjaardag* (Den Haag 2007) 133-159.
- Huys, E., *Duizend jaar mutualiteit bij de Vlaamsche gilden* (Kortrijk 1926).
- Jacobs, M., 'Zonder twijfel dat waarschijnlijk... Ambachtelijke geschiedenissen in de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het "oude regime"', in: C. Lis en H. Soly, red., *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de lage landen* (Brussel 1997) 243-293.
- Jacobs, M., 'De ambachten in Brabant en Mechelen (12de eeuw-1795)', in: R. Van Uytven, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000) 558-624.
- Joossen, R., 'Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière à Malines (des origines à 1384)', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 101 (1935) 365-572.
- Keller, H., '"Kommune": Städtische Selbstregierung und mittelalterliche "Volksherrschaft" im Spiegel italienischer Wahlverfahren des 12.-14. Jahrhunderts', in: G. Althoff, D. Geuenich en O.G. Oexle, red., *Person und Gemeinschaft im Mittelalter* (Sigmaringen 1988) 573-616.
- Keyzer, M. De, 'Opportunisme, corporatisme en progressiviteit: Conflict en vertogen van corporatieve belangengroepen in het stedelijk milieu van het achttiende-eeuwse Mechelen', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 7 (2010) 3-26.
- Lantschner, P., 'Revolts and the political order of cities in the late middle Ages', *Past and Present* 225 (Nov. 2014) 3-46.
- Lantschner, P., *The logic of political conflict in medieval cities. Italy and the Southern Low Countries, 1370-1440* (Oxford 2015).
- Lecuppre-Desjardin, E., en A.-L. Van Bruaene, red., *De bono communi. The discourse and practice of the common good in the European city, 13th-16th centuries* (Turnhout 2010).
- Leeuwen, J. Van, *De Vlaamse wetsvernieuwing. Een onderzoek naar de jaarlijkse keuze en aanstelling van het stadsbestuur in Gent, Brugge en Ieper in de Middeleeuwen* (Brussel 2004).
- Leeuwen, M. Van, 'Guilds and middle class welfare 1550-1800: Provisions for burial, sickness, old age, and widowhood', *Economic History Review* 65 (2012) 61-90.
- Liddy, C., en J. Haemers, 'Popular politics in the late medieval city: York and Bruges', *English Historical Review* 128 (2013) 771-805.
- Lis, C., en H. Soly, red., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994).
- Lis, C., en H. Soly, red., *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de lage landen* (Brussel 1997).
- Lis, C., en H. Soly, *Worthy efforts. Attitudes to work and workers in pre-industrial Europe* (Leiden & Boston 2012).
- Luyten, D., 'Politiek corporatisme en de crisis van de liberale ideologie (1920-1944)', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 24 (1993) 107-184.
- Marez, G. Des, *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle* (Brussel 1904).
- Marnef, G., 'Brabants calvinisme in opmars: de weg naar de calvinistische republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen, 1577-180', *Bijdragen tot de geschiedenis* 70 (1987) 7-21.
- Marnef, G., 'The towns and the revolt', in: G. Darby, red., *The origins and development of the Dutch Revolt* (Londen & New York 2001) 84-106.
- Marnef, G., 'The process of political change under the Calvinist Republic in Antwerp (1577-1585)', in: M. Weis, red., *Des villes en révolte. Les « républiques urbaines » aux Pays-Bas et en France pendant la deuxième moitié du XVIe siècle* (Turnhout 2010) 25-33.
- Meulemans, A., 'De ordonnantie van de wolwevers van 18 oktober 1360', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving* 32 (1992) 3-26.
- Monahan, A.P., *Consent, coercion, and limit: The medieval origins of parliamentary democracy* (Kingston & Montreal 1987).

- Munck, B. De, 'Fiscalizing solidarity (from below). Poor relief in Antwerp guilds between community building and public service', in: M. van der Heijden en G. Vermeesch, red., *Serving the community. Public facilities in early modern towns of the Low Countries* (Amsterdam 2009) 168-193.
- Munck, B. De, *Guilds, labour and the urban body politic: Fabricating community in the Southern Netherlands, 1300-1800* (Londen & New York 2018).
- Najemy, J., *A history of Florence, 1200-1575* (Oxford 2006).
- Nederman, C.J., *Community and consent. The secular political theory of Marsiglio of Padua's Defensor Pacis* (Londen 1995).
- Nieuwenhuizen, J. Van den, 'Bestuursinstellingen van de stad Antwerpen (12de eeuw-1795)', in: R. Van Uytven, red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000) 462-510.
- Paquet, I., *Gouverner la ville au bas Moyen Âge. Les élites dirigeantes de la ville de Namur au XVe siècle* (Turnhout 2008).
- Peeters, J.-P., 'De produktiestructuur der Mechelse lakennijverheid en de ambachten van wevers en volders van 1270 tot 1430', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst te Mechelen* 88 (1984) 93-158.
- Pirenne, H., *Histoire de la constitution de la ville de Dinant au Moyen Âge* (Gent 1889).
- Prak, M., 'Corporate politics in the Low Countries: guilds as institutions', in: M. Prak e.a., red., *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006) 74-106.
- Prak, M., C. Lis, J. Lucassen en H. Soly, red., *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006).
- Prims, F., *Geschiedenis van Antwerpen. III - Onder hertog Jan den Tweede (1294-1312)* (Brussel 1931).
- Ridder, P. De, 'Een paleografische en diplomatische studie van de oorkonden verleend door hertog Jan II van Brabant (1294-1312) aan Antwerpen (6 december 1306) en Zoutleeuw (7 mei 1307)', *Bijdragen tot de geschiedenis* 56 (1973) 135-156.
- Schayes, A., *Analectes archéologiques, historiques, géographiques et statistiques concernant principalement la Belgique* (Antwerpen 1857).
- Schulz, K., *Denn sie lieben die Freiheit so Sehr...: Kommunale Aufstände und Entstehung des europäischen Bürgertums im Hochmittelalter* (Darmstadt 1992).
- Schulz, K., 'Die politische Zunft. Eine die spätmittelalterliche Stadt prägende Institution?', in: W. Ehbrecht, red., *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit* (Keulen 1994) 1-20.
- Smithuis, J., 'Popular movements and elite leadership. Exploring a late medieval conundrum in cities of the Low Countries and Germany', in: J. Firnhaber-Baker en D. Schoenaers, red., *The Routledge history handbook of medieval revolt* (Londen 2017) 220-235.
- Stabel, P., 'Guilds in late medieval Flanders: myths and realities of guild life in an export-oriented environment', *Journal of Medieval History* 30 (2004) 187-212.
- Steensel, A. van, 'Guilds and politics in medieval urban Europe. Towards a comparative institutional analysis', in: E. Jullien en M. Pauly, red., *Craftsmen and guilds in the medieval and early modern periods* (Stuttgart 2016) 37-56.
- Théry, J., 'Moyen Âge', in: P. Perrineau en D. Reynié, red., *Dictionnaire du vote* (Parijs 2001) 667-678.
- Ubachs, P., 'De Maastrichtse ambachten in de late middeleeuwen', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 128 (1992) 232-245.
- Uytven, R. Van, 'Plutokratie in de "oude democratieën der Nederlanden". Cijfers en beschouwingen omtrent de korporatieve organisatie en de sociale structuur der gemeenten in de late middeleeuwen', *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 16 (1962) 373-409.
- Uytven, R. Van, 'Peter Couthereel en de troebelen te Leuven van 1350 tot 1363. Kritische nota over de persoon van een hertogelijk ambtenaar en zijn rol in de politieke geschiedenis van Brabant en Leuven', *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving* 3 (1963) 63-97.
- Uytven, R. Van, 'Stedelijke openbare diensten te Leuven tijdens het Ancien Régime', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België, historische grondslagen (Ancien Régime)* (Brussel 1984) 21-43.
- Uytven, R. Van, '1477 in Brabant', in: W. Blockmans, red., *1477. Het algemene en de gewestelijke privileges van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk-Heule 1985) 253-285.
- Uytven, R. Van, red., *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest* (Tielt 1991).
- Uytven, R. Van, 'Les métiers au Moyen Âge: aspects économiques et sociaux', in: P. Lambrechts en J.-P. Sosson, red., *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux* (Louvain-la-Neuve 1993) 425-430.
- Uytven, R. Van, 'Beroering onder de Brabantse steden', in: R. Van Uytven, red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 171-179.
- Uytven, R. Van, 'Het charter en de Raad van Kortenbergherdacht', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 29 (2012) 17-28.
- Vandecandelaere, H., 'Een opstand in "zeven aktes": Brussel 1303-1306', *Cahiers Bruxellois* 40 (2008-2009) 3-67.
- Vandeweerd, N., 'Van den vleeschouweren oft pensvrouwen. De economische mogelijkheden voor vrouwen in het Leuvense vleeshouwersambacht in de vijftiende en zestiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 15 (2018) 5-30.
- Vannieuwenhuyze, B., *'Allen dengen die in der stad dienste sijn.' Een overzicht van de stedelijke openbare ambten en diensten in het laatmiddeleeuwse Brussel 1229-1477* (Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2002).

- Vannieuwenhuyze, B., 'Urban territories in late medieval Brussels. Imagined frontiers and responsible institutions', in: L. Klusáková en L. Teulière, red., *Frontiers and identities. Cities in regions and nations* (Pisa 2008) 75-86.
- Vercauteren, F., *Les luttes sociales à Liège* (Brussel 1943).
- Verhavert, J., *Het ambachtswezen te Leuven* (Leuven 1940).
- Vermeesch, G., 'Wetgeving op verzoek in achttiende-eeuws Antwerpen. Initiatieven van ambachten en corporaties tot regulering door middel van petitities', in: L. Geevers en G. Vermeesch, red., *Politieke belangenbehartiging in de vroegmoderne Nederlanden. De rol van lobby, petitie en officiële delegaties in de politieke besluitvorming* (Maastricht 2014) 109-137.
- Vrancken, V., 'United in revolt, common discourse: urban and noble perceptions of "bad government" in fifteenth-century Brabant (1420-1421)', *Journal of Medieval History* 43 (2017) 579-599.
- Vrancken, V., *De Blijde Inkomsten van de Brabantse hertogen. Macht, opstand en privileges in de vijftiende eeuw* (Brussel 2018).
- Waerniers, E., 'Amicitia et seditia. Conflictstructuren in de ontwikkeling van de stedelijke autonomie van Sint-Truiden tijdens de eerste helft van de twaalfde eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 94 (2016) 817-840.
- Waley, D.Ph., *The Italian City-Republics* (New York 1969).
- Wyffels, C., *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant* (Brussel 1951).

Gewezen godshuis van het Antwerpse bontwerkersambacht ten behoeve van zieke en arme leden en hun weduwen, daterend uit de vijftiende eeuw. De bijbehorende kapel werd gesloopt in de negentiende eeuw. Foto uit 1976 (Agentschap Onroerend Erfgoed 2018: Godshuis Bontwerkersplaats [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/4719>)

Hadewijch Masure

Ambachtssolidariteit in Brabantse steden (1250-1600)

Vanaf de late middeleeuwen - en soms al vroeger - begonnen ambachten in de bloeiende steden van Brabant en de rest van de Zuidelijke Nederlanden solidariteitskassen op te zetten. De meest voorkomende vorm was de 'armenbus' of 'ziekenbus' (*armenbusse, siecke-busse*). Dit was een verzekeringskas, meestal verplicht, waarmee leden van het ambacht zich verzekerden tegen periodes van arbeidsongeschiktheid door ziekte. Soms traden bussen ook op in gevallen van armoede. Een aantal ambachten onderhield andere vormen van solidariteit, zoals een godshuis of broederschap.

In de voorbije decennia is de aandacht voor ambachten enerzijds en publieke armenzorg anderzijds toegenomen, maar de link tussen de twee in de vorm van ambachtssolidariteit bleef tot voor kort wat onder de radar. Verkennende studies hebben duidelijk gemaakt dat het fenomeen over heel West-Europa voorkwam, van Engeland over de Nederlanden tot in Duitsland. Omdat armenbussen in de Noordelijke Nederlanden pas tot bloei kwamen vanaf het einde van de zestiende eeuw, werd de grondslag vaak in protestantse ideologie en hervormingen gezocht.¹ Het feit dat ze in de Zuidelijke Nederlanden al eeuwen vroeger terug te vinden zijn, maakt duidelijk dat die verklaring niet volstaat. Ook een teleologische visie vanuit een modern verzekeringswezen en de uitbouw van de welvaartstaat doet tekort aan de genuanceerde en diverse context waarin armenbussen tot stand kwamen. De link tussen deze 'particuliere' ambachtskassen en 'publieke' armenzorg werd bovendien zelden gelegd, hoewel de twee elkaar sterk beïnvloedden.²

Wat met andere woorden nodig is, is een meer geïntegreerde aanpak voor een vroege en lange termijn. In dit artikel ga ik daarom op zoek naar de vroegste vormen van ambachtssolidariteit in de Nederlanden, tot aan de opkomst van officiële armenbussen. Waarom werden deze armenbussen opgericht en hoe evolueerden ze gedurende de vijftiende en zestiende eeuw? Wat was de invloed van economische omstandigheden en de relatie met publieke armenzorg en de bredere stedelijke gemeenschap? Kon een gildenuitkering gecombineerd worden met een andere uitkering, of was het juist een manier waarmee ambachtslieden zich konden onderscheiden van de nog armere lagen van de bevolking? Was ambachtsszorg in die zin een manier om de ambachtsidentiteit te versterken? En welke ambachtsidentiteit was dat dan, of anders gezegd welke groepen binnen het ambacht werden betrokken en welke uitgesloten? Ik richt me op de Brabantse steden Mechelen, Brussel en Antwerpen, die ik waar mogelijk vergelijk met andere steden. Ik deed hiervoor een grondige archiefstudie in Mechelen, die ik combineerde met welgekozen casussen in Brussel en Antwerpen. Aan de basis liggen rekeningen, ordonnanties en andere bronnen van ambachten, armenbussen, broederschappen, stedelijke overheden en publieke armenzorginstellingen.

1 Bos, "Uyt liefde"; Bos, 'Beroepsgebonden'; Bos, 'A Tradition'; Bos, 'Begravenis- en weduwenfondsen'; Fröhlich, *Die Soziale Sicherung*; Van Gerwen en Lucassen, 'Mutual Societies'; Van Leeuwen, 'Guilds and middle-class welfare'; Van Leeuwen, *De rijke Republiek*; McRee, 'Charity'; Prak, "'Een verzekerd bestaan'"; Prak, *Craft guilds*; Rosser, 'Workers' associations'; Rosser, *The Art of Solidarity*; Strube, *Soziale Zicherung*.

2 Masure, "'Eerlijke huijsarmen'"; Masure, *Armenzorg*.

Types ambachtssolidariteit

Een ambachtsgilde in zijn volledig erkende vorm kennen we vanaf de late middeleeuwen, dat wil zeggen als een vereniging met een economisch monopolie en een bepaalde politiek-juridische rol. Het garandeerde door zijn economisch monopolie al een zekere economische bescherming aan zijn leden. Soms werden ook minimumprijzen vastgesteld of regels tegen onderaanneming ingesteld. Alle ambachten voorzagen bovendien in een begrafenis en requiemmis. Individuele begrafenissen werden in regel niet betaald door het ambacht, maar vonden wel plaats onder de *insignia* (letterlijk: onderscheidingsteken) van het ambacht en in aanwezigheid van de andere leden, wat in de geest van die tijd minstens zo waardevol was als een financiële tegemoetkoming. Financiële hulp voor een begrafenis kwam uitzonderlijk wel voor wanneer de nabestaanden zich echt geen begrafenis konden permitteren, allicht om de schande van een armenbegrafenis door de Heilige Geesttafel te voorkomen.³

Het voormalig godshuis van de huidenvetters in Mechelen. Het werd gesticht in 1422 en kreeg later een kleine kapel, die in 1506 werd toegewijd aan de Heilige Barbara. Foto uit 2017 (Agentschap Onroerend Goed 2017: Godshuis Sint-Barbara [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/5390>)

Bovenop deze minimale vormen van solidariteit en economische bescherming bouwden heel wat ambachten ook verregaander vormen van voorzieningen uit, met name zieken- of armenbussen en godshuizen. Armenbussen waren in Brabant algemeen verspreid, zoals verderop in deze tekst zal blijken. Godshuizen, waar een aantal ouderen kost en inwoning kon krijgen tot hun overlijden, meestal in ruil voor de erfenis, waren een stuk duurder in onderhoud en daardoor uitzonderlijker. Ongeveer vijf procent van de Mechelse ambachten, en een vergelijkbaar percentage in Brussel en Antwerpen, had een eigen godshuis. Godshuizen waren niet beperkt tot één bepaalde sector: in de ene stad konden het wevers en volders zijn (zoals in Gent)⁴ en in de andere vissers (Mechelen) of bakkers (Brussel), maar het waren wel steeds de grotere of rijkere ambachten van een stad. Mechelen telde drie ambachtsgodshuizen. De huidenvetters bestuurden Sint-Barbara en Sint-Magdalena,

opgericht in 1422 en 1505, waar in het begin een drietal oude weduwen en meesters van het ambacht verbleven, later uitgebreid tot een iets groter aantal. De visverkopers beheerden het Sint-Jacobsgodshuis, opgericht voor 1308 als pelgrimshospitaal maar mettertijd evoluerend tot een ambachtsgodshuis. In Brussel hadden de meerseniers, bakkers en zakken-dragers een eigen godshuis. Sint-Salvator werd opgericht in 1424 door het meerseniers-ambacht voor oude mannen en vrouwen die minstens acht jaar lid van het ambacht waren, en deelde daarnaast ook uitkeringen uit aan niet-bewoners. In het Sint-Hubertusgodshuis kon sinds 1455 een aantal bakkersweduwes terecht. Van het zakkendragersgodshuis is enkel een vage achttiende-eeuwse verwijzing bewaard. In Antwerpen was er sinds 1443 (1418) een Crispiaansgodshuis voor twaalf tot zestien huidenvettersweduwen; acht tot twintig meerseniers konden terecht in het Sint-Nicolaasgodshuis; een twintigtal smeden in dat van Sint-Elooi en enkele pelteniers in het Sint-Judocusgodshuis.

Het Sint Nicolaasgodshuis te Antwerpen werd in de vijftiende eeuw opgericht voor invaliden uit het merceniersambacht. Ansichtkaart z.d. (begin twintigste eeuw) (abebooks.com)

Soms waren het toevalligheden die bepaalden of een ambacht een eigen godshuis had. In Mechelen bijvoorbeeld was geen van de ambachtsgodshuizen gesticht door het ambacht zelf, maar waren ze aan de ambachten overgedragen door particuliere stichters. Die hadden op het eerste gezicht geen directe link met deze ambachten, maar kozen deze ambachten als een stabiele instelling voor het garanderen van een lang bestaan van de familiale stichting. Dergelijke particuliere stichtingen werden in deze stad wel vaker toevertrouwd aan bepaalde ambachten, die in ruil voor bestuur een deel van de begunstigten mochten benoemen. In Antwerpen werd een dergelijke constructie eveneens gebruikt bij het Crispiaansgodshuis.⁵

- 3 SAM, *Ambachten*; RABA, *Ancien Regime: Gilden*; SAA, *Gilden*; Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*; Verleysen, *Het Hemelse festijn*; Thijs, 'Religion'; Masure, *Armenzorg*; Masure, 'Poor boxes'; Masure, "'Eerlijke hujsarmen'"; De Munck, 'Fiscalizing solidarity'; Huys, *Duizend jaar*.
- 4 De Vocht, 'Het Gentse antwoord'; Eraerts, *Het weversgodshuis*; Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*.
- 5 SAM, *Ambachten*, inv. nr. 400–422; SAM, *COO*, inv. nr. 4619–4623; SAM, *Ambachten*, Huidenvetters, inv. nr. 74–78; RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 728; OAB, *Oud Archief, Hospices*, inv. nr. 1208; Goovaerts and Schepens, *Antwerpse steegjes*; Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, 1937: 254 en 1940: 274–275.

Pre-ambachtsbroederschappen in de dertiende en veertiende eeuw

De Brabantse ambachten werden pas in de loop van de veertiende eeuw erkend in hun volwaardige vorm, met een economisch monopolie en een vorm van politieke inspraak. Vooral de opstanden van 1363 vormden een kantelpunt. Na de opstanden van 1302 boekten ambachten hier en daar enkele successen, maar die werden nadien weer grotendeels ongedaan gemaakt. In Mechelen was er nog in 1276 en 1301 bepaald dat er geen verdere *gilda seu confraria* mochten opgericht worden. Na de opstand van 1302 was er een kortstondige doorbraak tussen 1302 en 1305, waarna het opnieuw verboden werd zich te verenigen als beroepsgroep (met uitzondering van de twee reeds bestaande broederschappen van Sint-Elooi en het *Wollewerck*). Ook in Brussel werd in 1282 en 1306 een verbod afgekondigd op beroepsassociaties.⁶ Stadsbesturen en handelaarsgilden probeerden dus de vorming van politiek en economisch mondigere verenigingen tegen te gaan. Sociaal-religieuze broederschappen werden wél toegelaten, maar alleen mondjesmaat en zo lang zij zich ver van politiek hielden. Meestal werden ook deze broederschappen nog beperkt in aantal en mogelijkheden, waardoor het aantal klein bleef. Ze overkoepelden daardoor ook vaak verschillende beroepsgroepen van soms uiteenlopende aard. Minstens een deel van deze pre-ambachtsbroederschappen organiseerde een of andere vorm van solidariteit, meestal een horizontale verzekeringsvorm zoals ook de laatmiddeleeuwse armenbussen dat zouden doen.

De oudste en meest voorkomende pre-ambachtsbroederschappen waren die gewijd aan Sint-Elooi. Er was steeds een kern van metaalbewerkers, maar soms konden ook andere beroepsgroepen zich aansluiten. De oudste voorbeelden zijn terug te vinden in Béthune (1188), Mechelen (1254), Diest (voor 1262), Gent (voor 1273), Damme (voor 1303), Brussel (voor 1304), Sint-Truiden (1304) en Doornik (voor 1357). Van de broederschappen van Mechelen, Diest, Gent en Brussel zijn we zeker dat ze een solidariteitskas hadden, de reglementen in de andere steden geven daarover geen uitsluitsel.⁷

Ook textielarbeiders probeerden zich regelmatig te groeperen, zoals in Mechelen (voor 1270), Arras (1236), Brugge (voor 1267), Valenciennes (1337), Brussel (voor 1297) en Oudenaarde (1359). In verschillende steden ondervonden ze daarbij evenwel meer weerstand dan de smeden. Deze textielgilden bleven dan ook vaak onder de vleugels en controle van handelaarsgilden. Dat was hoogstwaarschijnlijk te wijten aan enerzijds het grote aantal en belang van wevers en andere textielbewerkers, en anderzijds de enorme macht van textielhandelaarsgilden. Dit handelaarsoverwicht liet zich minder voelen in de metaalbewerderssector.

Verder waren er nog heel wat uiteenlopende arbeiders die zich groepeerden, zoals het geval was in Huy (brouwers, 1068), Sint-Truiden (abdiypersoneel, elfde eeuw), Brugge (diverse, voor 1294) en Doornik (diverse, voor 1365). Verder onderzoek is hier absoluut nodig, aangezien deze lijst zich beperkt tot wat ik kon opsporen in een aantal oude uitgaven en in de archieven van Mechelen, Brussel en Sint-Winoksbergen, maar er moeten nog heel wat meer voorbeelden verborgen zitten in andere bronnen.⁸

In Mechelen waren er twee dergelijke pre-ambachtsbroederschappen actief. Wevers moesten zich aansluiten bij een gilde dat ressorteerde onder het *Wollewerck* (de textielhandelaarsgilde). Uit een ordonnantie van 1270 blijkt dat zieke leden een *ommeganc* van deur tot deur mochten (laten) maken om een bijdrage van één of een halve penning te vragen aan elk van hun medeleden.⁹ Mechelse ambachtslieden van buiten de textielsector konden zich aansluiten bij de Sint-Elooisbroederschap, die was gegroeid vanuit een kern van metaalbewerkers maar ook andere nijverheden toeliet, al dan niet met hun eigen

gedelegeerden. Deze Sint-Elooisbroederschap bestond al voor 1254 en had een bijzondere solidariteitsregeling. Elk lid moest een bus plaatsen in zijn atelier en daar voor elke transactie van meer dan tien schellingen een bijdrage in storten van één denier (een schelling telt twaalf denieren, dus leden betaalden maximaal 0,84 %). Elk lid dat in armoede of ziekte terechtkwam, kon rekenen op hulp uit die verzamelde solidariteitskas. Er werden ook leningen verstrekt voor de aankoop van grondstoffen.¹⁰

Solidariteit nam in deze pre-ambachtsbroederschapen diverse vormen aan. Hulp was voorbehouden aan de leden van de broederschap. Er zijn slechts enkele voorbeelden van externe hulp. In Brussel ging de Sint-Eloois-pre-ambachtsbroederschap na de oprichting van officiële ambachten niet op in de ambachtsbus, maar bleef ze opereren als een algemenere liefdadigheidsinstelling met nog slechts losse banden met het ambacht.¹¹

De meeste groepen werkten met een vaste (jaarlijkse) bijdrage per lid, opgehaald door de broederschap. Daarnaast vroegen broederschapen soms *pellegeld* na overlijden of een testamentaire schenking. Ook Sint-Eloois in Brussel verplichtte zijn leden een bepaald bedrag per verkocht item te doneren in een bus die ze in hun atelier bewaarden. De Mechelse wevers lieten zieke en arme leden dan weer toe een rondgang te maken langs de andere leden om persoonlijk om een bijdrage te vragen. En broederschapen die verbonden waren aan een bepaald hospitaal, hadden daar meestal een aalmoezenbus staan.¹²

'Corte aenwysinge van den oorspronck ende gerechtigheden des broederschap van S. Eloy', 1699 (O.C.M.W.-archief Brussel, B.1284)

De opkomst van armenbussen in de vijftiende eeuw

In de loop van de vijftiende eeuw vinden we de eerste sporen van officiële armen- of ziekenbussen: welomlijnde instellingen die onder het ambacht vielen, maar een aparte boekhouding en bestuur hadden, en instonden voor ziekte-uitkeringen. Bij uitzondering werden ook aalmoezen gegeven, maar het ging vooral om kortlopende uitkeringen in geval van werkonbekwaamheid door ziekte. Hoe verschilden deze instellingen van de vroegere (pre-) ambachtssolidariteit? Ging het om iets fundamenteel nieuws of was het simpelweg een formalisering van een bestaande situatie?

6 Van Honacker, 'Bestuursinstellingen', 393-461; Laenen, *Geschiedenis*; Favresse, 'Considérations', 413-424.

7 Libois, 'La Confrérie'; Wyffels, *De oorsprong*, 135-139; ABG, *Fonds Rijk Gasthuis*, oorkonde 1306.

8 Masure, *Armenzorg*; Wyffels, *De oorsprong*, 126-145; Espinas en Pirenne, *Recueil*, dl. 1, 219-223, 229-242, 280-304, 348-350, 760-765 en passim.

9 SAM, *Ambachten*, Wevers, inv. nr. 2 en 17; Joosen, 'Recueil', 462-471.

10 SAM, *Ambachten*, Smeden, inv. nr. 3-4; SAM, *Oud archief van de stad: charters*, inv. nr. 10; Laenen, 'Eenige woorden', 227-236; Laenen, *Geschiedenis van Mechelen*; Joosen, 'Recueil', 365-572.

11 Masure, *Armenzorg*; Masure, "'Eerlijke huissarmen'"; OAB, *Oud Archief: Bienfaisance*, inv. nr. 1276; Stadsarchief Brussel (SAB), *Oud Archief van de stad*, inv. nr. N88.

12 Masure, *Armenzorg*.

Hier en daar laten bronnen toe zicht te krijgen op solidariteit in zowel de periode voor als na de oprichting van een armenbus. De Brusselse schippers richtten een armenbus met aparte rekeningen op in 1465. In de jaren voordien bleek het ambacht ook al sporadisch uitkeringen te geven, die toen nog in de gewone ambachtsrekeningen genoteerd werden. Ook bij andere ambachten vinden we nog voor de oprichting van een officiële armenbus uitkeringen terug. De Brusselse meerseniers hadden al meer dan zeventig jaar vóór de oprichting van hun armenbus een kapel waar bedelingen voor arme en zieke leden werden georganiseerd. De Antwerpse schoenmakers en huidenvetters moesten al in 1477 een bijdrage betalen voor de arme leden van hun ambacht, ook al werd een echte armenbus pas in 1557 opgericht, net als het geval was bij de linnenwevers en bakkers.¹³

De meeste armenbussen werden opgericht in de loop van de vijftiende eeuw. Latere oprichtingen waren meestal een gevolg van het opsplitsen van een groot ambacht of van de oprichting van een nieuw soort nijverheid. Tot voor kort had niemand een idee hoe wijdverspreid armenbussen nu precies waren. Overzichten zoals dat van Huys beperkten zich tot de meest zichtbare.¹⁴ Uit onderzoek dat ik deed naar alle Mechelse ambachten, inclusief de niet-erkende die zich hadden gegroepeerd in nijverheden en broederschappen, bleek dat bijna alle (zo niet alle) beroepsgroepen een armenbus hadden, in meer of minder geformaliseerde vorm. Ten minste 43 van de 60 gekende ambachten en nijverheden hadden een armenbus, in de meeste gevallen sinds de vijftiende eeuw. Van de overige gilden zijn te weinig bronnen bewaard om uitsluitel te bieden. Slechts vijf van de zestig beroepsgroepen hadden mogelijk geen armenbus – al is het bronnenmateriaal eigenlijk te schaars om daar zeker van te zijn. Deze vijf groepen waren laat opgericht, laag in status of nauwelijks georganiseerd: loodgieters, vlasverkopers, mestrappers, zakdragers en apothekers. De situatie in Brussel, Antwerpen en Leuven was waarschijnlijk gelijkaardig, zoals blijkt uit eerste prospecties. In Brussel en Antwerpen had ten minste de helft van de ambachten een armenbus, maar naar alle waarschijnlijkheid waren het er veel meer.

Over de precieze stichtingsdatum zijn we het best ingelicht in Brussel, waar verschillende stichtingsaktes bewaard zijn, die zich grotendeels groeperen rond 1470. Voor Mechelen zijn nauwelijks oprichtingsaktes bewaard maar worden armenbussen al vroeg in de vijftiende en zestiende eeuw als een vanzelfsprekendheid vermeld. Ook hier lijkt de grootste stichtingsgolf tussen 1450 en 1480 te hebben plaatsgevonden, al zijn er zeker ook oudere bussen. In Antwerpen vonden veel oprichtingen weliswaar later plaats, maar blijken ze in heel wat gevallen formalisering van oudere bussen.¹⁵

Armenbussen waren voorbehouden aan de leden van het eigen ambacht. In veel gevallen beperkten ze zich tot meesters – mannen en vrouwen, vaak ook de vrouwen van meesters wanneer die meewerkten in de zaak en hun weduwen, ook als die de zaak niet hadden voortgezet. Leden betaalden een vast jaarlijks bedrag. In ruil hadden ze recht op een ziekte-uitkering. In die situatie moesten ze de ‘busmeester’ inlichten, die vervolgens een huisbezoek bracht en het weekbedrag uitkeerde. De uitkeringen verschilden erg van ambacht tot ambacht, maar bedroegen in de vijftiende eeuw in veel gevallen één tot twee metsersdaglonen per week ziekte. Wel was het zo dat deze bedragen vrij stabiel waren en niet mee stegen met de inflatie in de zestiende eeuw. Echtgenotes kregen minder dan meesters, meesters-weduwen kregen wel even veel. Een aantal ambachten waar vrouwen niet mochten meewerken, zoals de smeden, sloot echtgenotes uit van busgeld.

Anders dan verwacht waren er weinig significante verschillen tussen de ambachten naargelang ze groot of klein, heterogeen of homogeen, en rijk of arm waren. De verschillen waren eerder subtiel. De ambachten van de Mechelse slaggers en visverkopers waren zo rijk dat ze geen lidgeld hoefden te vragen voor hun armenbus. De uitkeringen waren er

hoog. Het feit dat deze beide niet enkel rijke, maar ook erfelijke ambachten waren, zal ook meegespeeld hebben. Meesterschap was voorbehouden aan (klein)kinderen van bestaande meesters, zodat het hele ambacht in feite één grote familie was, wat de hechtheid en solidariteit zeker bevordert zal hebben. Grotere, meer anonieme en heterogene ambachten, zoals de meerseniers of de wevers, neigden eerder naar een goed geformaliseerd systeem, met iets lagere uitkeringen en grotere controle. Arme ambachten met arme leden, zoals de oudschoenmakers, reikten vrij lage uitkeringen uit. Die waren wel in verhouding tot de normale inkomsten van deze ambachtslieden.¹⁶

Oorzaken voor de opkomst van armenbussen

De opkomst van armenbussen werd, zoals gezegd, in de historiografie gezocht in ofwel de Reformatie, ofwel in een algemene economische crisis en verarming.¹⁷ De Reformatie biedt echter geen afdoende verklaring. Wel kon de institutionele omslag die de Reformatie teweegbracht een al langer sluimerende situatie doen omslaan. Maar in de Zuidelijke Nederlanden van halverwege de vijftiende eeuw had de Reformatie uiteraard nog geen invloed en er was ook geen andere grote institutionele of religieuze omslag die de geleidelijke opkomst van armenbussen kan verklaren. Een economische malaise is evenmin een afdoende verklaring. Armenbussen werden immers opgericht in jaren van zowel voor- als tegenspoed en zowel in sectoren die het moeilijk hadden als in sectoren die het voor de wind ging. Ook in hun werking is geen duidelijk verschil merkbaar.

Hoe dan deze armenbussen te verklaren? Het antwoord is gelegen in een complex samenspel van zes factoren: omvang en urbanisatiegraad van een stad; gewoonte en imitatie; een algemene trend tot formaliseren in deze periode; de financiële situatie van een ambacht; ambachtsstatus en -identiteit en zich willen onderscheiden van armere groepen in de samenleving; en in sommige gevallen ook een trend tot exclusivering.

De periode van urbanisatie en de omvang van een stad hadden een duidelijke invloed op het tot stand komen van armenbussen. In kleine steden werden zelden formele armenbussen opgericht. Er moest een zekere schaal zijn voor dat zinvol werd geacht. Een grotere schaal leidde tot meer specialisatie en anonimiteit en dus tot behoefte aan duidelijker, formeler regels. De vroegste bussen zijn terug te vinden in de steden die al vroeg een grote schaal hadden bereikt, zoals Arras in Vlaanderen, en pas later in de Brabantse steden Mechelen, Brussel en Leuven, op hun hoogtepunt in de veertiende en vijftiende eeuw, gevolgd door Antwerpen in de zestiende eeuw toen die stad op haar hoogtepunt was. De ambachten in de Noordelijke Nederlanden volgden nog later, gelijklopend met hun groei. Het was niet zo dat kleine ambachten geen armenbussen vormden, maar in kleine steden gebeurde het, voor zover geweten, zelden.¹⁸

13 RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 32 (1463, 1464); RABA, *Ancien Regime: Kerkelijk Archief*, inv. nr. 10675 (1402); RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 728 (1424); SAB, *Oud Archief van de stad*, inv. nr. L759a (1474); RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 676, f°14r-15v (1484); De Munck, 'Fiscalizing solidarity', 177.

14 Huys, *Duizend jaar*.

15 SAM, *Ambachten*; SAM, *COO*; SAB, *Oud Archief van de stad*, inv. nr. N1447; RABA, *Ancien Regime: Gilden*; RABA, *Ancien Regime: Kerkelijk Archief*, inv. nr. KA.10675; OAB, *Oud Archief: Hospices*, inv. nr. 1208; Masure, *Armenzorg*; Masure, "'Eerlijke huissamen'"; Masure, 'Poor boxes'; De Munck, 'Fiscalizing solidarity'; Huys, *Duizend jaar*; SAA, *GA*; Thijs, 'Religieuze rituelen'; Poffé, *De gilde*; Prims, *Geschiedenis*, 1929.

16 Masure, *Armenzorg*.

17 Bos, "'Uyt liefde'"; Dez Marez, *Mutualités*; Dez Marez, *L'organisation*; Van Gerwen en Lucassen, 'Mutual societies'; Van Leeuwen, *De rijke Republiek*; Huys, *Duizend jaar*.

18 Masure, *Armenzorg*; Wyffels, *De oorsprong*; *Archives Municipales de Bergues, AA*, inv. nr. 27 en *HH*, inv. nr. 8.

In de noordelijke Nederlanden ontstonden de armenbussen van de ambachten iets later dan in Brabant. Hier de 'gildebos' (gildebus) van de Rotterdamse kleermakers uit 1769. Rondom de geldgleuf een wapenschildje met daarin twee geopende scharen als symbool van hun beroep. Hout met beschildering (Collectie Museum Rotterdam nr. 40073)

Offerbus (waarschijnlijk armenbus van een vissersgilde uit een Friese stad), aan voor- en zijkanten beschilderd met voorstellingen uit het vissersbedrijf, twee hangsloten in de vorm van een vis (schol), zwaar ijzeren beslag en ijzeren hengsel (Collectie Fries Museum nr. 106025; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Daarnaast was er veel imitatie en gewoonte. Ambachten keken duidelijk bij elkaar af in het organiseren van hun solidariteit, zoals ze dat ook met andere aspecten binnen hun organisatie deden. Reglementen zijn vaak voor een groot deel letterlijk overgenomen van andere ambachten en er zijn ook heel wat verwijzingen naar het instellen van regels zoals die door een ander ambacht al gevolgd werden. In Mechelen werd een armenbus als een zo onlosmakelijk deel van een ambacht gezien, dat die werd aangehaald als argument in een zaak over de afschaffing van een bepaald ambacht. De schoenmakers probeerden het stadsbestuur ervan te overtuigen het gilde van de platijnmakers in hun eigen ambacht op te nemen, met het argument dat de groep van platijnmakers niet alleen bijzonder klein geworden was, maar zelfs geen armenbus meer had (die hadden ze eind vijftiende eeuw nog wel). Dus, werd geïmpliceerd, was het gilde van de platijnmakers geen volwaardig ambacht meer.¹⁹

Ten derde was er een algemene trend naar meer formalisering in deze periode, zowel binnen ambachten als in de samenleving in haar geheel. Het is in deze zelfde periode dat ook meesterproeven, boekhouding en andere zaken geformaliseerd werden. De mate van formalisering van armenbussen hing niet volledig samen met de grootte van een ambacht. Ook kleine ambachten richtten een armenbus op, en veel ambachten werden in de vijftiende en zestiende eeuw door specialisatie en opsplitsing eerder kleiner dan groter.²⁰

In een aantal ambachten speelde daarenboven een financiële reden. Een aparte armenbus oprichten, los van de ambachtsboekhouding en met extra lidgelden, kon de ambachtskas verlichten. De Brusselse schippers bijvoorbeeld hadden financiële problemen in de jaren vlak voor de oprichting van hun armenbus, zoals te zien is in hun rekeningen en

in verschillende documenten die gewag maken van een kostbare rechtszaak tegen de Antwerpse schippers. In de oprichtingsakte van de bus werd dit expliciet aangehaald als een van de redenen om een aparte bus in te stellen. Ook in Antwerpen lijken financiële problemen in enkele ambachten een stimulans geweest te zijn voor de oprichting van een afgescheiden armenbus.²¹

Door de instelling van armenbussen wilden ambachtsleden zich onderscheiden van de armere lagen van de bevolking, die terecht moesten bij de openbare armenzorg. Hier een voorstelling van een brooduitdeling aan de armen van de stad op een houten fries uit het voormalige Heilige Geesthuis in 's-Hertogenbosch, gesticht tussen 1274 en 1281 (Collectie Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch)

Er was een vijfde, belangrijke reden die ambachten aanspoorde solidariteit te formaliseren in een armenbus. Uit verschillende oprichtingsakten blijkt een duidelijke wens zich als ambacht te willen onderscheiden van de armere lagen van de bevolking die hun toevlucht moesten zoeken in de openbare armenzorg. De vijftiende eeuw was een periode waarin een groeiend stigma begon te kleven aan armoede en armenzorg, en tegelijk een periode waarin de opkomende ambachten hun nieuwe status in de verf wilden zetten. In Brussel was het in minstens acht armenbussen verboden te bedelen, en soms ook de ambachtshulp te combineren met publieke armenzorg. De voornaamste bezorgdheid, zo blijkt uit de verwoording, was schaamte en status.²² Regels die bedelen en publieke zorg afkeurden, werden meestal geformuleerd in één adem met regels voor respectabel gedrag en het veroordelen van dronkenschap, gokken, vloeken, overspel en zo meer.²³ Combinatie met zorg in een godshuis was in de meeste gevallen wel toegelaten, omdat deze net als armenbussen als een respectabele middenklassenzorg werd gezien. Deze zelfde bezorgdheid om schaamte en eer zien we ook in de steeds terugkerende regel dat de uitkeringen bedoeld zijn voor elk lid ongeacht of hij of zij het nodig had – verwoord in termen als *es hi arm es hi rike* – om te

19 SAM, *Ambachten*, Schoenmakers, inv. nr. 501.

20 Zie onder meer Masure, *Armenzorg*; De Munck, 'From brotherhood'; De Munck e.a., 'The establishment'.

21 SAB, *Oud archief van de stad*, inv. nr. N1447, f°63r-64r; RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 32; De Munck, 'Fiscalizing solidarity'.

22 Bijvoorbeeld de Brusselse messenmakers: 'Om te verhuedenen dat egheen meester oft meestersse [. . .] vortane broot en souden dorven bidden of schemic dair om gaen' (1457), en smeden (1473). SAB, *Oud archief van de stad*, N1447, f°53r-54r, f°112v-114v.

23 Bijvoorbeeld RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 728; SAB, *Oud archief van de stad*, inv. nr. N1447, f°53r-54r, f°112v-114v, f°125v-129r. Bijvoorbeeld Brusselse smeden: 'Item dat nyeman in openbaeren ouerspele sittende, noch oic andere die van doeren te doeren om huer goetdoen gaen, der aelmoessen vander bussen voirs. [. . .] en sal moigen genieten' (1473).

voorkomen (en ook dat staat er letterlijk) dat mensen te beschaamd zouden zijn om een uitkering te vragen.²⁴ Het is opvallend dat dit soort *shamefaced* en stigmatiserend discours in deze ambachtsmiddens al vroeg in de vijftiende eeuw alomtegenwoordig was, waar dit in de publieke zorg veelal pas in de zestiende eeuw zo expliciet opdook.²⁵ De middengroepen in het ambachtsmilieu probeerden zich met andere woorden al vroeg en *bottom up* te onderscheiden van armere groepen in de samenleving door een systeem van respectabele zorg voor de eigen groep op te zetten, nog voor overheden dat in de zestiende eeuw van bovenaf zouden proberen op te leggen.

Inclusie en exclusie

Dit brengt ons tot een zesde oorzaak voor de opkomst van armenbussen. In enkele gevallen blijkt de nieuwe armenbus geen nieuwe, inclusieve vorm van solidariteit te zijn, maar juist een die toeliet exclusiever dan voordien te werk te gaan. Ambachtshulp was in principe voorbehouden aan de eigen leden. De enige externe aalmoezen waren die fundaties die door privépersonen (ten dele) aan een ambacht waren toevertrouwd, zoals geregeld in Mechelen gebeurde, maar die werden niet gefinancierd met ambachtsskapitaal en bleven ook buiten de armenbus. Na de jaarlijkse ambachtsmaaltijd werden restjes uitgedeeld aan de armen die zich aandienen.²⁶ Verder was hulp bedoeld voor de eigen leden. Ambachten waren evenwel geen homogene instellingen, maar hadden een hiërarchische opbouw, waarin niet elke groep dezelfde rechten (en plichten) had. Er werd onderscheid gemaakt tussen zelfstandige meesters (zowel mannen als vrouwen), echtgenotes van meesters, weduwes die de zaak niet voortzetten (degene die dat wel deden werden volwaardig meester), leerlingen en gezellen die in loondienst werkten.

De onderlinge bijstand was altijd alleen bedoeld voor leden van het ambacht en in toenemende mate alleen voor de meesters binnen dat ambacht. Er werden gildepenningen verstrekt als bewijs van lidmaatschap. Hier een penning van het Oude kleerkopersgilde te 's-Hertogenbosch. Op de voorzijde patroon Sint-Maarten die zijn mantel doormidden snijdt en deelt met een arme man. Op de achterzijde verwelkomt een vrouw in de deuropening van een winkel met oude kleren twee mannen (klanten?). Ovale messing gildepenning met draagoog, nummer 9, 1750 (Collectie Van Gelder nr. NG-VG-7-412, Rijksmuseum Amsterdam)

In de vroegste vermeldingen van ambachtssolidariteit wordt zelden een onderscheid gemaakt tussen deze verschillende groeperingen. Bij de oprichting van armenbussen gebeurde dat wel en dit onderscheid werd steeds scherper gemaakt. Dit kan een formalisering geweest zijn van een bestaande situatie, maar sloot hoe dan ook een flexibele invulling uit. Verschillende oprichtingsakten van armbussen geven aan dat ze (vanaf nu) enkel voor meesters en hun echtgenotes en weduwen openstonden, daarbij leerlingen en gezellen uitsluitend.²⁷ De Brusselse meerseniers hadden bijvoorbeeld al voor 1402, lang voor de oprichting van hun armenbus, een kapel waar bedelingen gehouden werden. Die stonden open voor alle leden van het ambacht. Gezellen betaalden dezelfde bijdragen als meesters en kregen dus waarschijnlijk ook dezelfde uitkeringen. De armenbus die in de vijftiende eeuw werd opgericht, was een initiatief van enkele meesters en stond in tegenstelling tot de kapel enkel open voor meesters, in het begin met een vrijwillige aansluiting. De exclusievere armenbus nam meer en meer de plaats in van de inclusievere kapel, tot de kapel in de loop van de zestiende eeuw nog enkel een religieuze maar geen caritatieve functie meer had en nog enkel de armenbus voor meesters bestond.²⁸

In de regel waren armenbussen enkel verplicht voor meesters. Een aantal van de vroege bussen was vrijwillig, maar werd later alsnog verplicht. Meestal kregen automatisch ook echtgenotes recht op een ziekte-uitkering, omdat ervan werd uitgegaan dat zij meewerkten in de zaak. Enkel in een aantal ambachten waar vrouwen niet verondersteld werden mee te werken, kregen ze ook geen uitkering (onder meer bij de Mechelse smeden). De uitkeringen voor meesters waren gelijk, onafhankelijk of het een man of vrouw betrof, maar die voor echtgenotes lagen lager, omdat de toegevoegde waarde van hun niet officieel geschoolde arbeid lager gewaardeerd werd. De verhouding lag meestal op ongeveer drie vierde, soms wat minder. In een aantal Brusselse armenbussen konden echtgenotes een eigen lidgeld betalen om toch een volwaardige uitkering te krijgen. Hier speelt dus een combinatie van een corporatie en verzekeringslogica: echtgenotes werden automatisch deel van het corpus, maar konden ervoor kiezen zich nog beter te verzekeren. Weduwen die de zaak niet voortzetten, bleven hun recht op een uitkering behouden, zolang ze het jaarlijks lidgeld van hun overleden man overnamen en niet hertrouwden binnen een ander ambacht. Voor leerlingen en gezellen stonden armenbussen evenwel niet altijd open. Het verschil tussen een leerling en een gezelschap werd in dezen niet gemaakt, enkel de status van meesterschap was bepalend voor de toegang tot een armenbus. Het is tot slot interessant aan te stippen dat binnen een groot deel van de ambachten lagere toegangsgelden golden voor meesters(klein)kinderen dan voor buitenstaanders. De verhouding werd in de meeste gevallen ook doorgetrokken naar de armenbus, waarvoor meesterskinderen dus minder betaalden dan anderen, opnieuw een voorbeeld van een poging van bestaande ambachtsmeesters het gilde, inclusief de bus, moeilijker toegankelijk te maken voor buitenstaanders dan voor de eigen familiale, bestendigde groep. Enkele uitzonderlijke ambachten waren zelfs uitsluitend toegankelijk voor meesterskinderen, met name slagers en visverkopers, die met een beperkt aantal erfelijke banken werkten.²⁹

24 Bijvoorbeeld Brusselse smeden: *'Datter yemant inde voirs. bruederscap wesende ziek is, hij sij arm oft rijke, alle weke huer ziekte broot dragen oft sinden zelen moeten [. . .] de voirs. twelff placken, op dat de arme schemele gesellen, det behoeuenen, hen te min scamen moigen de voirs. caritate tontfaene'* (1473), SAB, *Oud archief van de stad*, N1447, f°112v-114v.

25 Lynch, *Individuals*; Bonenfant, 'Les origines'; Van Nederveen Meerkerk en Vermeersch, 'Reforming'.

26 Masure, *Armenzorg*; RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 518 (1628–1630); RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 35 (1600, 1629, 1630); SAM, *Ambachten*, Visverkopers, inv. nr. 400 e.a.

27 Bijvoorbeeld SAB, *Oud archief van de stad*, inv. nr. N1447, f°80v, f°112v.

28 RABA, *Ancien Regime: Kerkelijk Archief*, inv. nr. KA.10675 (1402); RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 728 (1424); RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 679 (1473); SAB, *Oud archief van de stad*, inv. nr. L759a (1474, 1613); RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 676, f°14r-15v (1484).

29 Masure, *Armenzorg*; SAM, *Ambachten*; RABA, *Ancien Regime: Gilden*; SAB, *Ambachten*; SAA, *Gilden*.

In de vijftiende en vroege zestiende eeuw stond minimaal 5 en maximaal 53 % van de Mechelse armenbussen open voor leerlingen en gezellen. Bij 5 % werd heel duidelijk en expliciet gesteld dat ze open stonden voor gezellen en leerlingen, bij nog eens 10 % was de verwoording iets vager maar was het zeer waarschijnlijk. Dat maakt 15 % een veilige schatting. Het percentage stijgt naar 53 % als we de gevallen meetellen waarin gesproken werd van 'alle/de leden van het ambacht', maar niet gespecificeerd werd of daar ook gezellen en leerlingen onder vielen. De andere 47 % stond expliciet enkel open voor meesters en echtgenotes. In Brussel was het aantal gelijkaardig: waarschijnlijk werden gezellen in 17 tot 22 % van de armenbussen toegelaten, hoewel het percentage kan oplopen tot 72 % als ook de erg vage vermeldingen van 'alle leden' en de reglementen die hierover niets prijsgeven, worden meegeteld. In Antwerpen, waar de meeste reglementen dateren van ver in de zestiende eeuw, stond geen enkele armenbus open voor gezellen, althans niet meer in deze periode. Het is onduidelijk waarom in de ene armenbus wel en in het andere geen gezellen werden toegelaten. In een aantal gevallen betrof het hooggeschoolde gezellen in kleine ateliers, zoals de Mechelse Sint-Lucasgilde, maar dat was zeker geen absoluut door te trekken regel, want ook de grootschaliger Mechelse timmerliedenbus en Brusselse vollersbus stonden open voor gezellen. De Mechelse nieuwschoenmakersgezellen hadden een eigen broederschap sinds 1502, die los stond van de ambachtsbus. In gevallen waar leerlingen en gezellen werden toegelaten tot de armenbus, betaalden ze bij inschrijving in het ambacht een toegangsgeld voor de armenbus dat lager was dan wat meesters betaalden. Het jaarlijkse lidgeld was meestal hetzelfde. De uitkering was in regel lager. De armenbus werd bestuurd door twee busmeesters, die gekozen werden uit de meesters van het ambacht en verantwoording moesten afleggen aan de ambachtsdekens. Enkel in de vroege, vijftiende-eeuwse Brusselse nieuwschoenmakersbus hadden gezellen even veel stemrecht in de aanstelling van het busbestuur, en kregen ze ook een gelijke uitkering.³⁰

In de loop van de zestiende eeuw werden armenbussen steeds exclusiever naar gezellen en leerlingen toe. De meeste armenbussen die in de vijftiende eeuw nog gezellen hadden toegelaten, veranderden hun politiek in de loop van de zestiende eeuw. De Brusselse meesters hadden van oudsher een kapel waar bedelingen werden gehouden aan iedereen van het ambacht. In 1473 had een aantal meesters een armenbus opgezet, voorbehouden aan meesters en hun echtgenotes. De armenbus begon steeds meer de functie van de kapel over te nemen, tot er, ten laatste in 1613, niets meer van de inclusiever kapelbedelingen over was en er enkel nog een armenbus voor meesters over was. Ook heel wat andere bussen lieten gezellen niet langer toe. Zelfs de Brusselse nieuwschoenmakersbus, die bij haar oprichting nog een hoge vorm van inspraak door en gelijke uitkeringen voor gezellen kende, was begin zeventiende eeuw nog enkel toegankelijk voor meesters. De Mechelse meubelmakersgezellen behielden als een van de weinigen toegang tot de ambachtsbus, maar kregen begin zeventiende eeuw wel een lagere uitkering dan meesters (drie vierde van het meestersbedrag).³¹

De verklaring ligt voor de hand: de zestiende eeuw was een eeuw van sociale polarisering, ook binnen ambachten. Deze werden niet alleen op vlak van solidariteit maar ook op andere terreinen steeds exclusiever. Inkomgelden werden sterk verhoogd en het verschil tussen inkomgelden van meesterskinderen en buitenstaanders werd groter. Dit maakte dat langdurig werken als gezel voor velen niet langer een vrije keuze was en dat gezellen steeds minder uit dezelfde sociale groep kwamen als meesters. Nu langdurige gezellen niet langer tot dezelfde families en sociale kringen behoorden als meesters (of in ieder geval minder dan voordien), werd ook het gevoel van solidariteit met deze groep kleiner.

In een later stadium van hun bestaan maakten de ambachten onderscheid in de zorg voor meesters en die voor gezellen/knechten. Hier de begrafenisbus van de knechts van het kleermakersgilde van 's-Gravenhage. Op de voorzijde een geopende schaar en strikijzer als tekenen van hun ambacht. Op de achterzijde een lijkstoet. Messing buspenning nummer 12, 1710 (Collectie Munten, Penningen en Draagtekens nr. NG-VG-7-376, Rijksmuseum Amsterdam)

Gezellen moesten nu natuurlijk een andere oplossing vinden voor periodes van ziekte en armoede. Een aantal groepen slaagde er in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw in een eigen gezellenbus op te richten. Ambachten stonden hier niet altijd welwillend tegenover, omdat dergelijke verenigingen een risico op sociale mobilisatie inhielden – dezelfde vrees die ooit handelaarsgilden de vorming van ambachten had doen proberen tegenhouden. Het waren dan ook vooral goedgeschoolde gezellen in een sterke onderhandelingspositie die erin slaagden een eigen bus op te richten, zoals hoedenmakers- en drukkersgezellen. Deze vrees van de ambachten was niet geheel ten onrechte, want er zijn voorbeelden bekend waarin gezellen inderdaad via hun bus sociaal in beweging kwamen.³² Een andere, voor het ambacht 'veiliger' oplossing bestond er dan ook in om binnen het ambacht een aparte gezellenbus op te richten, onder nauw toezicht van het ambacht zelf. Dit gebeurde bij onder meer de Brusselse nieuwschoenmakers, die vanaf het begin van de zeventiende eeuw niet langer een gezamenlijke armenbus hadden, maar een Grote en een Kleine busse voor meesters en gezellen apart. De meestersbus gaf hogere uitkeringen, maar vroeg ook hogere bijdragen; de gezellenbus keerde minder uit maar had ook een lager instapbedrag.³³

Gezellen die niet (meer) terecht konden binnen ambachtsbussen en ook geen eigen bus hadden, moesten zich wenden tot publieke armenzorg. In welke mate ze dit deden, is niet bekend, dat laten bronnen uit de zestiende eeuw niet toe. Wel is zeker dat de Heilige Geesttafels, Huisarmen en stedelijke Armenkamers (in de vorm van Gemene Huisarmen, Overcaritaet of andere) in steden als Mechelen en Brussel *secrete hulp* voorzagen voor verarmde ambachtslieden die te beschaamd waren om openbaar om hulp te komen bede-

30 'Een [. . .] bruederscap, beyde van den meesters gelyc van den knapen', 'alle der goeder lieden oft gesellen inder voirs. geselschap wesende, die eens deels meesters ende eens deels knapen vanden voirs. nuwenschoemakers ambachte syn', 'totten regimente [. . .] twee meesters vanden voirs. nuwenschoemakers ambachte ende twee knapen vanden selven ambachte', SAB, Oud Archief van de stad, inv. nr. N1447, f°80v-82v (1467).

31 Masure, *Armenzorg*.

32 Des Marez, 'Compagnonnages'; Des Marez, *Mutualités*; Des Marez, *L'organisation*; Huys, *Duizend jaar*; Lis en Soly, 'De macht'; Thijs, 'Religieuze rituelen'.

33 RABA, *Ancien Regime: Gilden*, inv. nr. 506 (1614); inv. nr. 518 (1630).

len. Dit konden meesters zijn voor wie de hulp van de armenbus niet volstond, in die gevallen waar het was toegelaten de armenbus en publieke zorg te combineren, maar hier zullen ook heel wat gezellen bij geweest zijn.³⁴

Conclusie

Dit artikel gaat na welke vormen van ambachtssolidariteit voorkwamen in Brabant en de Zuidelijke Nederlanden tussen 1250 en 1600, waarom dat zo was en hoe dat evolueerde. De focus ligt op Mechelen, Brussel en Antwerpen. De overgrote meerderheid van de ambachten bleek onderlinge steun te organiseren in de vorm van een armen- of ziekenbus, een instelling binnen het ambacht die voorzag in ziekte-uitkeringen voor haar leden. Enkele ambachten hadden een eigen godshuis voor oude meesters of weduwen. De meeste armenbussen werden opgericht in de loop van de vijftiende eeuw. Er waren al voorlopers in de vorm van pre-ambachtsbroedersschappen vanaf de dertiende eeuw.

De oprichting van armenbussen kan niet worden verklaard door de Reformatie of economische malaise in een bepaalde sector, de twee meest aangehaalde redenen in de historiografie die zich vooral heeft toegespitst op de Noordelijke Nederlanden. De Brabantse armenbussen werden immers al in de vijftiende eeuw opgericht – met nog oudere voorlopers – en in zowel economisch goede als minder goede periodes en sectoren. De opkomst van armenbussen blijkt daarentegen toegewezen te moeten worden aan een samenspel van zes factoren: omvang en urbanisatiegraad van de stad, gewoonte en imitatie, een algemene trend tot formalisering, de financiële situatie van ambachtsgilden, de status en identiteit van het ambacht en de wil zich te onderscheiden van de allerarmsten, en in sommige gevallen exclusie. Deze trend tot exclusivering van gezellen en leerlingen zette zich gedurende de zestiende eeuw sterker en sterker door.

Hoe dan ook moeten we ambachtssolidariteit niet geïsoleerd bestuderen, maar in een bredere sociale, politieke en culturele context. Op deze manier zien we hoe de armenbussen zich enerzijds situeerden in een context van algemene formalisering en anderzijds een reactie vormden op een groeiende stigmatisering van de publieke armenzorg in deze periode. Door in een periode van economische verandering, waarin de rol van ambachten steeds nadrukkelijker werd, in te zetten op een eigen, respectabele vorm van solidariteit, versterkten de ambachtsschiedden hun nieuw verworven status als gilde en gemeenschap.

Afkortingen

ABG	Archief Bisdom Gent
AMB	Archives Municipales de Bergues
COO	Commissie Openbare Onderstand
OAB	OCMW-Archief Brussel
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
RABA	Rijksarchief Brussel Anderlecht
SAA	Stadsarchief Antwerpen
SAB	Stadsarchief Brussel
SAM	Stadsarchief Mechelen

Archivalia

Archives Municipales de Bergues (Gemeentelijk Archief van Sint-Winoksbergen), Frankrijk

Serie AA (privileges en kostuimen van de stad),
inv. nr. 27
Serie HH (economische activiteit en ambachtsgilden),
inv. nr. 8
Databank op basis van series AA, GG en HH

Archief Bisdom Gent (ABG)

Fonds Rijke Gasthuis
oorkonde 1306

OCMW-archief Brussel (OAB)

Oud Archief, Hospices, inv. nr. 1208
Oud Archief, Bienfaisance, inv. nr. 1276

Rijksarchief Brussel Anderlecht (RABA)

Ancien Regime: Gilden
inv. nr. 32
inv. nr. 35 (1600, 1629, 1630)
inv. nr. 506 (1614)
inv. nr. 518 (1628-1630)
inv. nr. 676, f° 14r-15v (1484)
inv. nr. 679
inv. nr. 728
databank op basis van het hele fonds
Ancien Regime: Kerkelijk archief
inv. nr. 10675 (1402)

Stadsarchief Antwerpen (SAA)

Gilden, databank op basis van het hele fonds

Stadsarchief Brussel (SAB)

Oud Archief van de stad
inv. nr. L759a
inv. nr. N88
inv. nr. N1447

Stadsarchief Mechelen (SAM)

Ambachten
Huidevetters, inv. nr. 74-78
Schoenmakers, inv. nr. 501
Smeden, inv. nr. 3-4
Visverkopers, inv. nr. 400-422
Wevers, inv. nr. 2 en 17
databank op basis van het hele fonds
Oud archief van de stad: charters
inv. nr. 10, kopie in Roodboek, I, 6
Commissie Openbare Onderstand (COO)
inv. nr. 4619-4623
databank op basis van het hele fonds

Literatuur en gedrukte bronnen

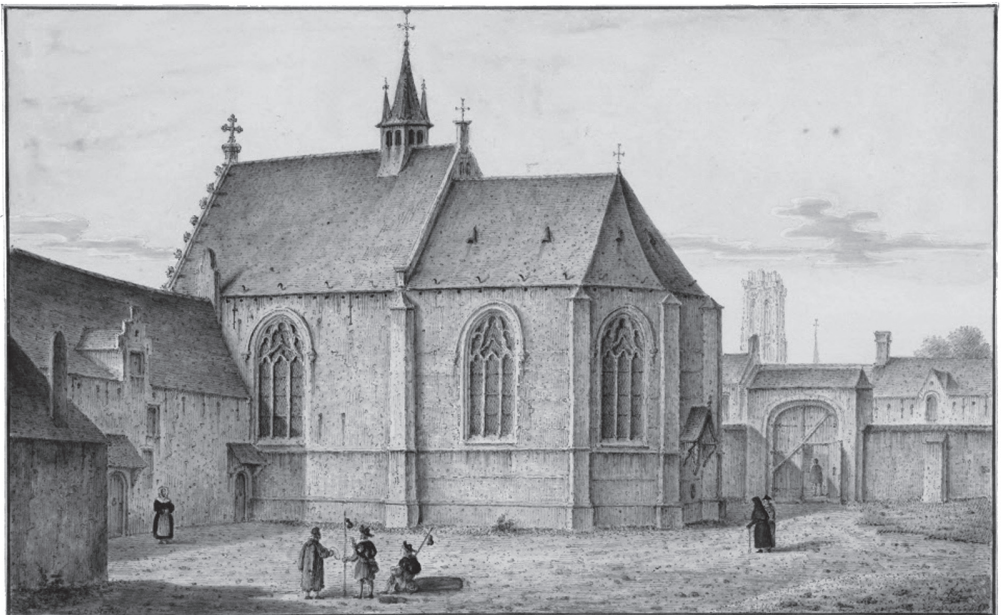
- Archer, I.W., *The Pursuit of Stability. Social relations in Elizabethan London* (Cambridge 1991).
- Black, A., *Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present* (Londen 1984).
- Blondé, B., en M. Limberger, 'De gebroken welvaart', in R. Van Uytven, red., *Geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 307-329.
- Bonenfant, P., 'Les origines et le caractère de la réforme de la bienfaisance publique aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint', *Revue belge de philologie et d'histoire* 5 (1926) 207-230.
- Bos, S., "'Uyt liefde tot malcander.' Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820) (Amsterdam 1998).
- Bos, S., 'Beroepsgebonden onderlinges 1500-1800: gilden- en knechtsfondsen', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen, red., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 91-140.
- Bos, S., 'Begrafenis- en weduwenfondsen, en prebende sociëteiten', in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen, red., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 175-182.
- Bos, S., 'A Tradition of Giving and Receiving: Mutual Aid within the Guild System', in M. Prak e.a., red., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation* (Aldershot 2006) 174-193.
- Dambruyne, J., *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16e-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent 2002).

- Dumont, G., en A. Uytterbrouck, *Bruxelles. Mille ans de vie quotidienne* (Brussel 1979).
- Eeraerts, J., *Het weversgodshuis te Gent in de 16e en 17e eeuw* (masterthesis Rijksuniversiteit Gent 1997).
- Espinas, G., en H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire drapière en Flandre*, 4 vols. (Brussel 1906-1924).
- Favresse, F., 'Considérations sur les premiers statuts des métiers bruxellois', *Revue belge de philologie et d'histoire* 37 (1959) 919-940.
- Fröhlig, S., *Die soziale Sicherung bei Zünften und Gewerkschaften. Darstellung, Analyse, Vergleich* (Berlin 1976).
- Gerwen, J. van, en J. Lucassen, 'Mutual Societies in the Netherlands from the Sixteenth Century to the Present', in: M. van der Linden, red., *Social Security Mutualism. The Comparative History of Mutual Benefit Societies* (Bern 1996) 431-479.
- Goovaerts, B., en P. Schepens, *Antwerpse steegjes en godshuizen* (Antwerpen 1981).
- Honacker, K. Van, 'Bestuursinstellingen van de stad Brussel (12de eeuw-1795)', in: R. Van Uytven e.a., red., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000) 413-424.
- Huys, E. *Duizend jaar mutualiteit bij Vlaamsche gilden* (Kortrijk 1926).
- Jacobs, R., *Een geschiedenis van Brussel* (Tielt 2004).
- Jacobs, T., *L'hôpital dans les villes du Brabant (1100-1450): Usages politiques, sociaux et économiques d'un phénomène urbain* (doctoraalscriptie Université libre de Bruxelles 2017).
- Joosen, H., 'Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière à Malines (des origines à 1384)', *Bulletin de la Commission royale d'histoire* 99 (1935) 365-572.
- Laenen, J., 'Eenige woorden over de ziekenbus van het smedersambacht te Mechelen', *Bulletin du Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines* 14 (1904) 227-236.
- Laenen, J., *Geschiedenis van Mechelen tot op het einde der Middeleeuwen* (Mechelen 1934).
- Leeuwen, M.H.D. van, *De rijke Republiek: Gilden, assuradeurs en armenzorg, 1500-1800* (Den Haag/Amsterdam 2000).
- Leeuwen, M.H.D. van, 'Guilds and Middle-Class Welfare, 1550-1800. Provisions for Burial, Sickness, Old Age, and Widowhood', *Economic History Review*, 65 (2011) 61-90.
- Libois, A., 'La confrérie de Saint-Eloy de Bruxelles, des origines à 1477', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis* 5 (1967) 45-75; 6 (1968) 29-77; 7 (1969) 85-112.
- Lis, C., en H. Soly, *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe* (Brighton 1979).
- Lis, C., en H. Soly, 'De macht van "vrije arbeiders". Collectieve acties van hoedenmakersgezellen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-negentiende eeuw)', in: C. Lis en H. Soly, red., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800* (Brussel 1994) 15-50.
- Lis, C., en H. Soly, 'Export Industries, Craft Guilds and Capitalist Trajectories', in: M. Prak e.a., red., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation* (Aldershot 2006) 107-132.
- Lis, C., en H. Soly, 'Subcontracting in Guild-based Export Trades, thirteenth-eighteenth Centuries', in: S.R. Epstein en M. Prak, red., *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400-1800* (Cambridge 2008) 81-113.
- Lynch, K.A., *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200-1800. The Urban Foundations of Western Society* (Cambridge 2003).
- Marez, G. Dez, 'Compagnonnages des ouvriers chapeliers en Belgique', *Annuaire-Bulletin de la Société pour le progrès des études philologiques et historiques* (1901) 44-46.
- Marez, G. Dez, *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle* (Brussel 1904).
- Marez, G. Dez, *Mutualités et compagnonnages à Bruxelles au XVe siècle* (Brussel 1910).
- Masure, H., "'Eerlycke huisarmen" of "ledichgangers"? Armenzorg en gemeenschapsvorming in Brussel, 1300-1640', *Stadsgeschiedenis* 7 (2012) 1-21.
- Masure, H., 'Poor boxes, guild ethic and community building in Brabant, ca. 1250-1600', in: J. Colson en A. van Steensel, red., *Cities and Solidarities: Urban Communities in Pre-Modern Europe* (Londen 2017) 115-131.
- Masure, H., *Armenzorg en gemeenschapsvorming in de Zuidelijke Nederlanden, ca. 1250-1600*, doctoraats-thesis Universiteit Antwerpen (in voorbereiding).
- McIntosh, M., *Poor Relief in England, 1350-1600* (Cambridge 2012).
- McRee, B.R., 'Charity and Gild Solidarity in Late Medieval England', *Journal of British Studies* 32 (1993) 195-225.
- Munck, B. De, P. Lourens, and J. Lucassen, 'The Establishment and Distribution of Craft Guilds in the Low Countries, 1000-1800', in: M. Prak e.a., red., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation* (Londen 2006) 32-73.
- Munck, B. De, 'Fiscalizing Solidarity (from below). Poor Relief in Antwerp Guilds. Between Community Building and Public Service', in: M. van der Heijden e.a., red., *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 168-193.
- Munck, B. De, 'From Brotherhood Community to Civil Society? Apprentices between Guild, Household and the Freedom of Contract in Early Modern Antwerp', *Social History* 35 (2010) 1-20.
- Munck, B. De, 'Gilding Golden Ages. Perspectives from Early Modern Antwerp on the Guild-Debate, c. 1450 - c. 1650', *European Review of Economic History* 15 (2011) 221-253.
- Nederveen Meerkkerk, E. van, en G. Vermeersch, 'Reforming Outdoor Relief. Changes in Urban Provisions for the Poor in the Northern and Southern Low Countries (c. 1500-1800)', in: M. van der Heijden e.a., red., *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 135-154.

- Onacker, E. Van, *Leaders of the Pack? Village Elites and Social Structures in the Fifteenth- and Sixteenth-Century Campine Area* (Turnhout 2017).
- Onacker, E. Van, en H. Masure, 'Unity and Diversity. Rural Poor Relief in the Sixteenth-Century Low Countries', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 12/4 (2015) 59-88.
- Peeters, J.P., 'Aspecten van de structurele mutatie der Mechelse lakennijverheid in het midden van de 15de eeuw (1430-1470)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 82 (1978) 65-131.
- Peeters, J.P., 'Het verval van de lakennijverheid te Mechelen in de 16de eeuw en het experiment van de volmolen (1520-1580)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 89 (1985) 144-195.
- Peeters, J.P., 'De Mechelse ververs en lakenscheerders en het verval van de stedelijke draperie in de 16de eeuw (1520-1601)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 93 (1989) 153-194.
- Poffé, E., *De gilde der Antwerpsche Schoolmeesters van bij haar ontstaan tot aan hare afschaffing* (Antwerpen 1895).
- Prak, M., "Een verzekerd bestaan". Ambachtslieden, winkeliers en hun gilden in Den Bosch (ca. 1775)', in: B. De Vries, E. Nijhof, e.a., red., *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidsbeweging in het verleden* (Amsterdam 1992) 49-79.
- Prak, M., e.a., red., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation* (Aldershot 2006).
- Prims, F., *Geschiedenis van Antwerpen*, vol. 15-18 (Antwerpen 1937-1940).
- Rosser, G., 'Workers' Associations in English Medieval Towns', in: P. Lambrechts en J.-P. Sosson, red., *Les métiers au Moyen Âge. Aspects économiques et sociaux. Actes du colloque international de Louvain-La-Neuve, 7-9 Octobre 1993* (Louvain-La-Neuve 1994) 283-305.
- Rosser, G., *The Art of Solidarity in the Middle Ages. Guilds in England, 1250-1550* (Oxford 2015).
- Soly, H., 'Continuity and Change. Attitudes towards Poor Relief and Health Care in Early Modern Antwerp', in: O.P. Grell en A. Cunningham, red., *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe, 1500-1700* (London/New York 2005) 84-107.
- Strube, F., *Soziale Sicherung bei den Handwerkszünften in Bremen* (Kiel 1974).
- Thijs, A.K.L., 'Religieuze rituelen in het emancipatieproces van Vlaamse en Brabantse handwerksgezellen (zestiende-negentiende eeuw)', in: C. Lis en H. Soly, red., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800*, (Brussel 1994) 231-282.
- Thijs, A.K.L., 'Religion and Social Structure: Religious Rituals in Pre-Industrial Trade Associations in the Low Countries', in: M. Prak e.a., red., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power and Representation* (Aldershot 2006) 157-173.
- Uytven, R. Van, *De geschiedenis van Mechelen. Van heerlijkheid tot stadsgewest* (Tielt 1991).
- Verleysen, F., *Het Hemelse Festijn. Religieuze cultuur, sociabiliteit en sociale relaties in de corporatieve wereld van Antwerpen, Brussel en Gent (ca. 1585 – ca. 1795)* (doctoraatsthesis Vrije Universiteit Brussel 2005).
- Vocht, A.M. De, 'Het Gentse antwoord op de armoede. De sociale instellingen van wevers en volders te Gent in de late middeleeuwen', *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeneeskunde* 19 (1981) 3-32.
- Wee, H. Van der, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (Fourteenth - Sixteenth Centuries)*, 2 vol. (Leuven 1963).
- Wee, H. Van der, 'Prijzen en lonen als ontwikkelingsvariabelen. Een vergelijkend onderzoek tussen Engeland en de Zuidelijke Nederlanden, 1400-1700', in: *Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat* (Gent 1975) 413-435.
- Wyffels, C., *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant* (Brussel 1951).

Vue sur l'hôpital Saint-Jacques et sa cour à Malines vers 1530. Reproduction d'une aquarelle par Arnold Frans Van den Eynde (1796-1885) ci-dessus et aquarelle/dessin à la plume par Jan Baptist De Noter (1787-1855) ci-dessous (Collectie Stadsarchief Mechelen, Verzameling Schoeffer, Sch. 286 en Sch. 285)

Thibault Jacobs

Des « gens de métier » à la tête d'un hôpital.

Enjeux de la fondation et de la gestion hospitalière à Bruxelles et Malines au XIVe siècle¹

Les hôpitaux en Brabant

Au cours de la première moitié du XIVe siècle, les villes du Brabant sont en pleine transformation. Accompagnant une période de prospérité économique, la société urbaine connaît de nombreux bouleversements. Parmi les phénomènes qui caractérisent cette époque, on peut pointer l'émancipation et l'organisation progressive des gens de métiers d'une part et un renouveau des fondations hospitalières d'autre part : deux phénomènes dont on pourrait penser à première vue qu'ils sont peu connectés, mais qui sont pourtant, sous certains aspects, étroitement liés. Pour appréhender l'intervention et l'investissement des gens de métiers dans les institutions hospitalières, il nous faut brièvement replacer ces établissements du XIVe siècle dans le contexte historique plus large de l'émergence des hôpitaux dans les villes du Brabant².

Dans les territoires qui composeront le futur duché de Brabant, où le premier essor urbain n'a pas lieu avant le Xe ou le XIe siècle, l'histoire de l'hospitalité commence hors des villes. Dans un paysage majoritairement rural, sans centre urbain majeur, l'hôpital est d'abord une institution monastique. Un premier hôpital est ainsi mentionné dès le IXe siècle au sein de l'abbaye de Nivelles³.

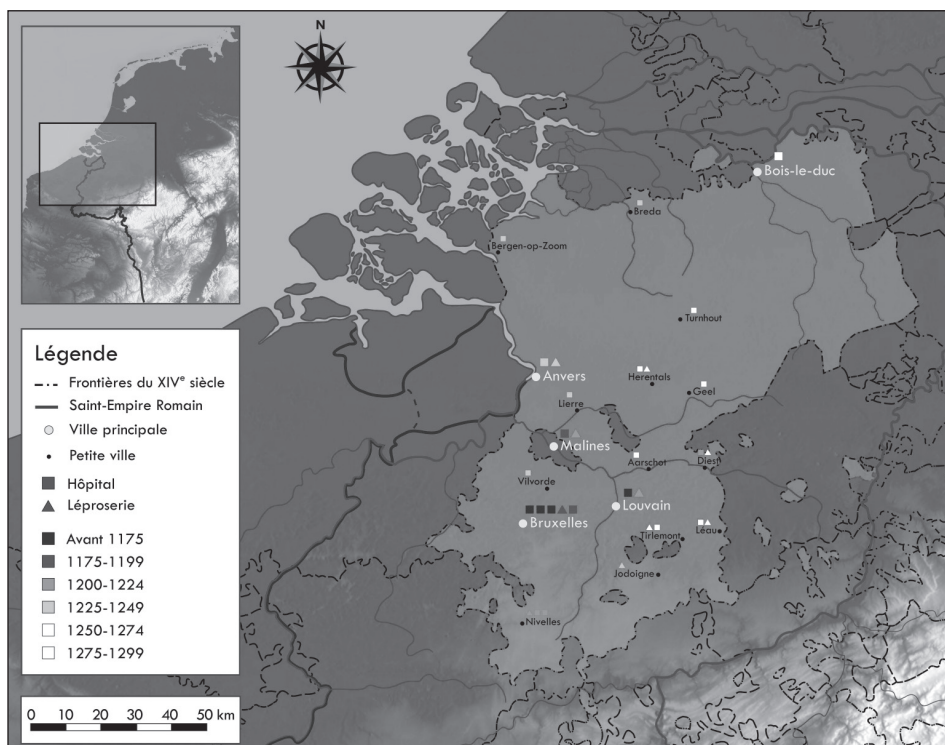
À mesure de l'affirmation du pouvoir des comtes de Louvain sur un territoire de plus en plus grand et de l'émergence au sein de cet espace des premières agglomérations importantes, l'hospitalité devient en Brabant un phénomène principalement urbain. Au moment où apparaissent dans les sources les noms de Bruxelles, Louvain, Anvers ou Malines, ont lieu aussi les premières fondations hospitalières urbaines « indépendantes », détachées de l'institution monastique sans pour autant perdre toute tutelle ecclésiastique. La mise en place de ces institutions constitue un jalon essentiel dans l'histoire de ces villes. Elle est un marqueur – parmi d'autres – de leur développement, du dépassement d'un seuil critique, de la transformation

- 1 Cet article est issu d'une présentation réalisée lors du XVIIIe colloque « De Brabantse Stad » : *Van ambachten tot corporatisme in de Brabantse steden (middeleeuwen – 20e eeuw)* ayant eu lieu à Louvain le 15 septembre 2017 et qui avait pour titre « Ambachts-gasthuizen' in het 14e-eeuwse Brussel en Mechelen. Over de redenen om een hospitaal te stichten en te beheren ». Il présente et synthétise des arguments et des conclusions développés de manière bien plus exhaustive dans ma thèse de doctorat. Le lecteur pourra s'y référer pour de plus amples développements. Jacobs, 'L'hôpital'.
- 2 Malines échappe longtemps à la sphère d'influence des comtes de Louvain puis des ducs de Brabant. Elle n'en constituera pas moins, au XIVe siècle, une ville profondément intégrée au duché par des liens sociaux et économiques, bien que formellement toujours politiquement indépendante de celui-ci. Avonds, 'Mechelen'.
- 3 Un diplôme de Charles le Chauve de 877 mentionne alors l'*hospitale* de l'abbaye et en précise la dotation faite de biens fonciers et de dîmes (Acte daté du 9 juillet 877. Giry et al., *Recueil*, 466, n° 433). Sur l'histoire et l'évolution de cet hôpital monastique, voir Delattre, 'L'hôpital' ; Delattre, 'La Fondation'.

d'un espace proto-urbain à celui d'une agglomération doté d'infrastructures spécialisées⁴. Elle est le premier témoin de l'émergence d'une société urbaine spécifique, créatrice et maîtresse de ses propres institutions opérant au bénéfice de la communauté ; une société, aussi, soucieuse de démontrer ses capacités et d'acquiescer une certaine reconnaissance.

Dans le dernier quart du XIe siècle, Louvain, berceau historique du comté, siège du pouvoir comtal et l'une des agglomérations les plus anciennes de la région, voit apparaître en son sein le premier hôpital urbain de l'espace brabançon. L'établissement est, de la sorte, le plus ancien non seulement en Brabant, mais aussi dans l'ensemble des principautés avoisinantes. Sa fondation se produit sous le règne du comte Henri III, soit entre 1079 et 1095⁵. Deux petits hôpitaux apparaissent dans la ville voisine de Bruxelles au cours des années 1120 : Saint-Nicolas, ainsi que Notre-Dame-et-les-Douze-Apôtres⁶. À la différence des précédentes institutions hospitalières hors de la ville, ces fondations sont menées par des laïcs, impliquant parfois le seigneur comme à Louvain, mais concernent surtout des groupes de bourgeois. Dans l'histoire de ces villes, la fondation de ces petits établissements hospitaliers marque souvent dans les sources la première intervention collective d'un groupe de « bourgeois » ou d'habitant. Des petits groupes créent un établissement qui répond aux besoins de la communauté.

Les principaux développements hospitaliers ne se produisent cependant qu'un siècle plus tard, au tournant des XIIe et XIIIe siècles. On observe alors une multiplication des fondations d'abord dans les grands centres urbains et plus tard dans les villes petites et moyennes. Il semble que toutes les villes aient alors vu la nécessité d'une telle infrastructure. On peut distinguer au sein de cette nouvelle vague de fondation deux formes d'établissements principaux, selon le public auquel ils se destinent : les léproseries et les hôpitaux plus généralistes.

Fondations hospitalières dans les villes brabançonnaises du XIIe au XIIIe siècle

L'apparition dans un laps de temps somme toute relativement limité de ces établissements, hôpitaux comme léproseries, témoigne bien plus qu'une hypothétique augmentation des maladies ou de la pauvreté, avant tout d'un phénomène social ou socioculturel. Leur fondation souligne tout d'abord l'alliance de l'oligarchie urbaine, souvent initiatrice principale, et du duc qui lui apporte son soutien, en même temps qu'elle témoigne du pouvoir des premiers à doter la société des institutions qu'elle désire pour protéger ses membres⁷. Surtout, la communauté bourgeoise qui s'émancipe fait preuve d'un nouvel élan, développe un nouvel idéal religieux, qui promeut le rapprochement spirituel avec les malades assimilés au Christ et la vie en communauté avec ceux-ci. Le souci de l'aide aux pauvres est avant tout une préoccupation spirituelle⁸. Cette nouvelle vague de création se caractérise ainsi par un réel tournant communautaire, les communautés de malades et d'accompagnants vivent une nouvelle expérience religieuse. Dans les faits ces deux institutions accueillent tout autant des malades que de riches individus y achetant des prébendes.

Après une période « creuse » de près de trois quarts de siècle, où aucune nouvelle fondation ne se produit dans les grandes villes brabançonnaises, une nouvelle vague de création hospitalière déferle au début du XIVe siècle. Les nouveaux établissements sont des fondations laïques, généralement plus petites que les hôpitaux apparus un siècle plus tôt. L'aspect communautaire qui caractérisait les fondations du siècle précédent a presque totalement disparu. Ces institutions emploient un personnel restreint, laïc et salarié.

Au sein de ces nouveaux établissements, on peut distinguer deux types d'établissements selon la durée de l'accueil réservé aux hôtes. Une première partie privilégie ainsi l'hospitalité à courte échéance, l'accueil pour une, deux ou trois nuits tout au plus d'individus précaires et éventuellement mobiles, qu'ils soient voyageurs, pèlerins, mendiants, vagabonds, travailleurs non-qualifiés ou simplement indigents. D'autres établissements se consacrent au contraire à l'accueil à longue échéance d'un nombre restreint d'individus : vieux bourgeois, femmes âgées, infirmes, aveugles ou encore écoliers pauvres.

Bien qu'elle ne soit pas absolue, la distinction s'observe dans les termes employés par les contemporains pour désigner ces institutions – plus précisément à partir du XVe siècle⁹. Les hôpitaux destinés à l'accueil temporaire se voient plus régulièrement qualifiés de *gasthuizen*, c'est-à-dire littéralement de maisons d'hôtes ou d'accueil. Il en va de même dès cette période pour les hôpitaux plus anciens, créés deux siècles plus tôt, qui se caractérisent également majoritairement par l'hospitalité à courte durée. Il est davantage attribué au second type le qualificatif de *godshuizen*, soit maisons-Dieu, bien que le mot soit assez générique¹⁰.

4 Les hôpitaux sont depuis assez longtemps considérés comme des marqueurs d'urbanité, des critères dans la quantification du fait urbain. La définition de ces critères a fait l'objet de nombreuses réflexions méthodologiques, dans les années 60-70 notamment (Voir par exemple le numéro spécial « Histoire et Urbanisation » des *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, vol. 25/4, 1970). Plus récemment, dans ses études sur les villes de la Lorraine médiévale, Jean-Luc Fray place les hôpitaux dans les critères de centralité déterminant l'urbanité des agglomérations, au croisement des critères économiques et « culturels-culturels » (Fray, 'Établissements'; Fray, 'Institutions'; Fray, *Villes*).

5 Le premier document qui en fait mention est un acte daté des années 1131-1140 qui rappelle les donations qui lui ont été faites (Acte connu par une édition de 1754 et édité scientifiquement par Vander Linden, 'Trois documents', 115-118.). La date de 1080 traditionnellement retenue par E. Van Even, W.J. Marx ou encore R. Van Uytven repose sur une note lapidaire rédigée par le premier éditeur de l'acte, l'auteur d'une version augmentée des *Septem tribus patriciae Lovanienses*, qui précise avoir eu accès au document original à l'hôpital de Louvain (*Erectionis Hospitalis Lovaniensis sine anno & die, cujus originale ibidem exstat; videtur esse circa 1080*) (Van Even, *Louvain*, 642; Marx, *The development*, 26; Van Uytven (ed.), *Leuven*, 54, 93; Christyn, *Septem tribus*, 177.). Rien ne permet cependant d'arrêter ce choix. L'intervention de Godefroid au côté de son frère n'est pas un indice temporel, étant donné que celui-ci intervient dès les premières années du règne d'Henri III, lors de la fondation de l'abbaye d'Affligem, par exemple. P. Bonenfant, quant à lui, retient la date de 1090 sans expliquer les raisons de son choix (Bonenfant, 'Hôpitaux', 14.).

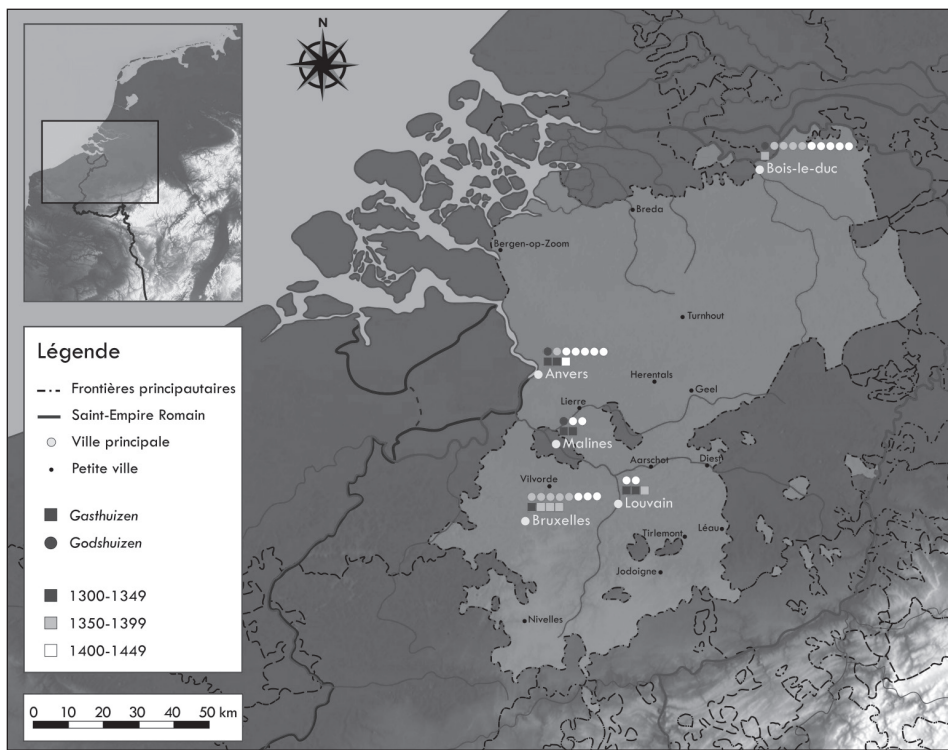
6 Ils sont mentionnés pour la première fois en 1127 (Notre-Dame) et 1129 (Saint-Nicolas). Sur ces deux petits hôpitaux et leur devenir voir Bonenfant, 'Les premiers "hospitia"', 5-25.

7 Rubin, 'Development', 42-43.

8 Geremek, *La potence*, 34.

9 Dickstein-Bernard, 'Le sens', 74-75; Guillardian, 'De inplanting', 57.

10 La persistance des institutions d'accueil pour personnes âgées à travers les siècles va contribuer à recentrer progressivement la définition du mot. La survivance de certains de ces hospices dans l'espace urbain flamand ou brabançon contemporain va achever ce renforcement (De Bruyne, *De Godshuizen*, 10.). Dans le nord du territoire, particulièrement aux Pays-Bas, en ce compris dans le Brabant septentrional, le terme *hofje* va par contre le supplanter.

Fondations hospitalières dans les 'chefs-villes' brabançonnnes du XIVe au XVe siècle

Il arrive fréquemment cependant que, dans la pratique, les qualificatifs se mélangent et s'interchangent attestant d'une confusion sinon de leur rôle et de leur perception, au moins des termes.

À ces deux temporalités de l'accueil répondent deux temporalités de fondation. Les *gasthuizen* émergent majoritairement au cours de la première moitié du XIVe siècle, les *godshuizen* se déploient ensuite en grand nombre dès la fin du siècle et au cours des XVe et XVIe siècles. C'est des premiers dont il sera question dans les pages qui suivent. L'un comme l'autre sont fondés autant par des groupes familiaux « aristocratiques » que par un nouvel acteur dans le monde hospitalier : des gens de métier.

Gens de métiers, fondateurs hospitaliers

Groupe familial ou groupe de confrères de métier : l'aspect collectif et pluriel du rôle de fondateur doit tout d'abord être souligné. Le terme même mérite d'être déconstruit et peut-être faut-il en retourner à la conception médiévale du *fundator domus*. L'expression ne désigne en effet pas tant l'instigateur de la fondation, l'individu portant seul son projet charitable, que l'ensemble, le groupe de personnes qui par sa contribution –financière ou humaine– au projet est amené à en percevoir les bénéfices spirituels¹¹. Sans contester l'importance et le rôle que peut prendre un initiateur particulier, il convient de replacer son acte dans le concert de l'action collective. L'initiateur privé est accompagné dans sa démarche –simultanément ou à postériori– par d'autres acteurs, qu'ils soient ses familiers,

des membres de son groupe social, des personnes soumises à son autorité ou à l'autorité desquels il est soumis. Cette approche est d'autant plus pertinente que dans de nombreux cas, on ne retrouve pas ou peu de traces d'un fondateur ou donateur initial. La fondation par ailleurs a bien souvent à un objectif communautaire et elle rassemble et implique une communauté d'individu. Plutôt que de tenter absolument d'attribuer la fondation à une personne particulière et, par la même occasion, de catégoriser la fondation en fonction de la qualité –seigneuriale, épiscopale, bourgeoise– de cet individu, il nous apparaît intéressant d'envisager la rencontre des différents soutiens à l'hôpital et les rapports sociaux qu'elle sous-tend. La dimension collective de la fondation et son étendue sociale diverse s'avèrent révélatrices des relations entre les différents groupes constitutifs de la société médiévale.

L'éventail des fondateurs potentiels d'hôpitaux est large : il embrasse autant l'oligarchie en place que de riches gens de métiers. Ces derniers sont de nouveaux acteurs du phénomène hospitalier. Ils déploient des stratégies et des utilisations originales et innovantes de l'outil hospitalier et constituent dès lors notre principal objet d'étude.

Le format de cet article ne nous permet pas de rentrer dans les détails et les débats de l'histoire pré- et post-corporatiste. L'histoire de l'émergence des organisations de métiers est au moins aussi complexe et diverse que celle des institutions gouvernementales. Cette diversité se reflète dans l'abondante historiographie consacrée au sujet¹². Aussi nous contenterons-nous de souligner que le moment de fondation de ces hôpitaux prend place à une période charnière pour les gens de métier¹³.

À Bruxelles, le XIVe siècle se caractérise à la fois par un contrôle strict des tentatives d'organisations professionnelles et une répression périodique, mais aussi par une ouverture progressive à certaines formes d'organisation¹⁴. À Malines, le contexte est moins conflictuel, mais la reconnaissance formelle des métiers et leur accession effective à la gestion des affaires publiques sont progressives et parfois faites de retours en arrière¹⁵. Des différentes villes brabançonnaises, c'est dans ces contextes bruxellois et malinois tout à la fois contrastés et comparables que l'on retrouve le plus souvent les gens de métiers à l'initiative d'une fondation hospitalière au XIVe siècle. On les retrouve derrière deux hôpitaux malinois : Saint-Julien et Saint-Jacques et trois établissements bruxellois : Saint-Jacques d'Overmolen, Saint-Corneille et Saint-Julien.

Malines

Des cinq hôpitaux mentionnés, Saint-Julien à Malines est le plus ancien. Son acte de fondation est enregistré par les échevins de la ville le 31 mars 1294¹⁶. Les échevins de la ville y attestent que Zeger Schepper fait donation de son alleu situé sur le *Veemarkt* (Marché au bétail) afin qu'y soit reçu les pauvres, d'où qu'ils viennent, arrivant à Malines¹⁷. Il conserve cependant, avec sa femme, l'usufruit de son habitation. L'homme est qualifié dans cet acte,

11 Touati, 'Un dossier', 30–31.

12 Pour un aperçu de cette tradition historiographique, on peut consulter : Lambrechts, 'L'historiographie', 143–155; Jacobs, 'De Ambachten', 558–624. Voir aussi Prak, *Craft Guilds*; Haemers, 'Ambachtslieden', 209–239.

13 L'époque correspond également à l'émergence de mécanismes de solidarité au sein des groupements professionnels. Hadewijch Masure en fait la démonstration pour Bruxelles et Malines notamment dans son article paru dans ce même volume. Elle y retrace un peu plus longuement aussi l'émergence du mouvement corporatiste dans ces deux villes. Voir Masure, 'Ambachtssolidariteit'.

14 Favresse, *Études*.

15 Joosen, 'De arbeidersvertegenwoordiging'.

16 Lettre échevinale du mercredi après *Laetare* 1293. SAM, OCMW, 3871.

17 *Ad opus et necessitatem pauperum universorum ex quacumque parte apud Machliniam venerint, ipsos (...) in dictam hereditatem hospitando et begnigne recipiendo ac caritative.*

de *caligator*, c'est-à-dire fabricant de chausses. Il suit probablement une tradition familiale de confection de vêtement comme l'indique son patronyme, en adéquation avec cette orientation professionnelle (« tailleur »). Il s'agit donc d'un riche artisan de la filière textile malinoise.

Gasthuizen de Malines au XIVe siècle

Si les archives de l'hôpital sont très riches et les noms d'une grande part des premiers donateurs et acheteurs bien connus, point n'est aisé cependant d'établir leur qualité. Les principaux documents nous permettant d'effectuer une analyse prosopographique ne nous sont accessibles à Malines que pour des périodes ultérieures, principalement la seconde moitié du XIVe siècle. Tout ce que l'on peut affirmer en somme c'est que ces soutiens ne font majoritairement pas partie de l'oligarchie, des quelques familles qui occupent la majorité des fonctions échevinales à Malines à cette époque. Il est difficile dès lors d'identifier une continuité entre le métier de Zeger Schepper et les soutiens de l'hôpital. Nous verrons avec le temps cependant qu'un lien peut être établi entre l'industrie textile, dans laquelle se place Zeger Schepper, et celle d'une bonne part des gestionnaires.

Avant d'examiner le statut de ces derniers toutefois, arrêtons sur les autres hôpitaux de ce panel, à commencer par un deuxième hôpital malinois, celui de Saint-Jacques¹⁸. Les deux premières mentions de l'institution, en 1306, se retrouvent d'une part dans une donation, d'autre part dans un acte sanctionnant un accord intervenu avec l'hôpital Notre-Dame qui concède au nouvel établissement le droit de lire la messe dans sa chapelle¹⁹. L'existence de cette chapelle indique que la construction de l'hôpital doit déjà remonter à quelques années. Aucun autre acte ne nous permet d'identifier ici un fondateur et la liste des premiers donateurs n'est à nouveau pas très explicite. Le constat reste cependant le même, les quelques familles de l'oligarchie malinoise en sont absentes.

Vue sur l'hôpital Saint-Julien à Malines. Aquarelle/dessin à la plume par Jan Baptist De Noter (1787-1855) (Collectie Stadsarchief Mechelen, Verzameling Schoeffer, Sch. 282)

Ancienne chapelle de l'hôpital Saint-Julien à Malines dans la Keizerstraat. Foto : Tijl Vereenoghe, 3 janvier 2009 (ArcheoNet Vlaanderen)

- 18 Le procès avait été intenté par les surintendants des pauvres de Malines contre les doyens du métier des poissonniers en tant que fournisseurs de l'hôpital afin de récupérer une taxe au bénéfice des pauvres de la ville. Le jugement n'a, semble-t-il, pas donné raison au plaignant. SAM, *FVVA*, 410.
- 19 L'hôpital est mentionné au sein d'une liste de nombreux établissements bénéficiant d'un maigre leg de Gilles Berthout, seigneur d'Humbeek, dans un acte du 7 janvier 1306 édité dans Croenen, *De oorkonden*, 85–86. La deuxième mention se trouve dans un acte conclu entre la maîtresse et la communauté de l'hôpital Notre-Dame, d'une part, et les fournisseurs de l'hôpital Saint-Jacques de Malines, d'autre part, marquant l'accord des premières pour la lecture de messes dans la chapelle du second hôpital contre le paiement d'une rente annuelle de 50 s. 1306 ; SAM, *OCMW*, 2623.

Plusieurs pistes indiquent en revanche une proximité précoce des bateliers et des poissonniers avec l'hôpital. Cette revendication est en tous les cas portée par le métier des poissonniers qui est en charge de la gestion de l'hôpital une centaine d'années après la fondation, sans que l'on puisse déterminer précisément quand se produit cette récupération. À l'occasion d'un procès en 1554, le métier, fouillant dans les archives de l'hôpital en sa possession déclare y trouver de très nombreuses donations effectuées depuis plus de cent ans par de vertueux marchands issus de ses rangs²⁰.

Il est par ailleurs fait mention dans les statuts de la confrérie attachée à l'hôpital publié en 1313²¹ de dérogation à l'obligation de participer aux activités confraternelle en cas de *legdag* que l'on pourrait traduire par jour de chargement et de déchargement de bateau²². Une dernière indication de la prédominance des métiers maritimes est la présence importante, bien que non exclusive, de gens issus de ces métiers parmi les premiers gestionnaires de l'établissement, comme nous le verrons plus loin.

Bruxelles

Les gens de métiers malinois semblent donc avoir joué un rôle important dans la création de nouveaux hôpitaux au tournant des XIIIe et XIVe siècles. En cela, ils occupent une place de précurseurs à l'égard des villes du duché de Brabant. La part des corps de métiers dans les fondations hospitalières sera en effet croissante au cours du siècle qui suit dans tous les autres centres urbains. Après Malines, cette nouvelle impulsion est surtout perceptible à Bruxelles. Les circonstances de fondation des trois *gasthuizen* bruxellois qui nous occupent l'illustrent bien.

L'hôpital Saint-Jacques d'Overmolen est mentionné tout d'abord dans un acte du 17 novembre 1324 accordé par quatorze évêques réunis dans la ville pontificale d'Avignon qui octroient quarante jours d'indulgences aux bienfaiteurs et aux visiteurs de l'établissement²³. La propriété qu'investit l'hôpital, une maison à proximité immédiate de la porte d'Overmolen –qui prêterait plus tard son nom à l'hôpital, est transmise à Goossen Gorijs en 1327²⁴. Si l'hôpital ne possède pas d'acte de fondation et donc d'initiateur individuel à proprement parler, ce dernier personnage compte parmi les individus très actifs dans la constitution de son patrimoine et sa gestion dès les premières années.

Il est issu d'une famille de gens de différents métiers, comme tonneliers ou menuisiers d'arts, mais qui ont aussi fait fortune dans le commerce de l'argent. Certains prêtent de l'argent au couple ducal ou occupent des fonctions d'officier des finances du domaine ducal²⁵. Parmi les premiers soutiens de l'hôpital, on compte outre le duc lui-même et quelques rares familles du patriciat bruxellois, surtout les plus riches des gens de métiers bruxellois, quelques familles importantes de la boucherie et de la teinturerie²⁶.

L'hôpital Saint-Corneille, au nord-ouest de Bruxelles, est lui mentionné dès 1350 à l'occasion d'une donation partagée avec le précédent hôpital Saint-Jacques²⁷. Il est construit sur un alleu appartenant au brasseur Hendrik Nautijt, originaire de Chapelle-Saint-Ulric²⁸. Cette origine trouve écho dans celle de la majorité des donateurs de l'hôpital, originaires eux aussi du quart nord-ouest de l'arrière-pays bruxellois, dans une région située entre Vilvorde et Ninove²⁹. Les bouchers bruxellois sont probablement également partie prenante de sa fondation comme peut en témoigner le patronage de saint-Corneille, saint protecteur du bétail, et l'identité des premiers proviseurs, issus de famille de ce métier, mais aussi l'usage attesté à la fin du xive siècle de sacrifier ou de donner en aumône des bêtes vivantes à sa chapelle³⁰.

Gasthuizen de Bruxelles au XIVe siècle

- 20 ...Hoe dat over hondert jaeren ende meer int voerseide ambacht vanden vischcoopers zijn ghevonden geweest goede duechdelijcke personen cooplieden die totten voerseide gasthuyse gedraghen hebben grote devotie om die selve voirt te helpen. SAM, FVVA, 410.
- 21 Statuts de la confrérie Saint-Jacques de Malines du 25 juillet 1313 ; SAM, FVVA, 402.
- 22 Instituut voor Nederlandse Lexicologie (Universiteit Leiden), 'LIGDAG – WNT'
- 23 Celui-ci est qualifié comme suit : (...) *hospitale pauperum in honore beati Jacobi apostoli constructum situm in parrochia sancte Gudule in Bruxella cameracensis dyocesis*. acpasb, sjo no11, fo cviii – Acte accordant des indulgences à tout qui offrirait une aumône, une messe ou tout objet utile, mais aussi aux visiteurs des infirmes et des indigents de l'hôpital.
- 24 *Notum sit universi quod Henricus de Ponte de Zaventhines contulit cum debita renunciacione Gosuino dicto Ghorijis mansionem cum fundo et attinenciis suis sitam iuxta portam de Overmolen infra ipsam portam...* (24 octobre 1327) acpasb, sjo 10, fo l. Si l'acte en lui-même n'apporte à première vue aucun élément, les intitulés de l'acte sont bien plus loquaces (l'acte est en effet recopié deux fois dans le cartulaire). Au folio 1, l'intitulé est le suivant : *De lettere vanden godshuse des hospitaes bi Sente Jacops ane der Overmolen porte alse van Heinrecke vander Brugen van Zaventhem swijsseleren in Bruselle daer es ghene andere lettere meer af dane ene et au folio 47, l'intitulé est encore plus clair : In dersten tgasthuus dat vercreghen was jeghen Heinrec vanderbrugghen van Saventhem*.
- 25 Jan Gorijs est lieutenant receveur du duc de Brabant à Bruxelles en 1325. Acte publié dans Martens, *Actes relatifs*, 231-234, n° 100. Gillis et surtout Hendrik Gorijs sont des financiers des ducs de Brabant au cours de la première moitié du XIVe siècle. Verkooren, *Inventaire*, 299–301, 390–391.
- 26 Les familles de bouchers Meyer et Boete comptent parmi les premiers donateurs. Ils se trouvent au premier rang des gens de métiers réclamant un accès aux mandats échevinaux lors de la « révolte » de 1303-1306. 13 janvier 1332, acpasb, sjo 10, fo 4 vo. 13 mars 1335, acpasb, sjo 10, fo 8 vo. Sur cet épisode de l'histoire bruxelloise voir : Vandecandelaere, 'Een opstand', 3–68.
- 27 Donation d'une rente de 10 s. vieux gros tournois aux deux hôpitaux, à raison de 5 s. chacun, par Jan Philips van Okegem, le 31 octobre 1350 ; rente que ledit Jan a acheté auprès de Jan Mayvoets et qui est assurée sur un terrain avec maison sur le *Vismarkt*. Acte des proviseurs de l'hôpital Saint-Jacques d'Overmolen copié dans le cartulaire de Saint-Corneille : acpasb, h 1405, fo 44 vo.
- 28 Hendrik Nautijt, fils de feu Hendrik de Zaghere, de Chapelle-Saint-Ulric, a fait l'acquisition de cette parcelle en 1346. Lettre échevinale du 4 février 1346 copiée au cartulaire : acpasb, h 1405, fos 78 vo et 79 ro.
- 29 Parmi les 18 donateurs individuels (sans compter Hendrik Nautijt) que l'on peut identifier au cours des vingt premières années d'existence de l'institution, il en est 10 dont on peut retracer l'origine hors de Bruxelles. Si l'on reporte ces mentions sur une carte, on peut observer une répartition géographique remarquable des localités concernées, toutes situées dans le quart nord-ouest de l'arrière-pays bruxellois.
- 30 C'est ce qui ressort d'un accord scellé le 15 décembre 1393 entre l'hôpital Saint-Corneille et l'abbaye de Kornelimünster relatif à la répartition des offrandes de cochons et autres bêtes vivantes. L'accord, visiblement fruit d'une négociation, prévoit que, désormais, les aumônes de cette nature reviendront, pour les deux tiers à l'abbaye impériale, le dernier tiers pouvant être conservé par le *gasthuis* (Chirographe original, acpasb, h.1404-1re). Dans les premiers comptes conservés pour l'hôpital, couvrant les années 1447 à 1456, on retrouve plusieurs cochons. Cinq porcs revendus sur le marché enrichissent les comptes, tandis que la mise en pature de deux autres sur le *vroente*, grève légèrement le budget (acpasb, h 1411, Comptes de Saint-Corneille pour les années 1447 à 1456). Si l'on tient compte du fait qu'il ne s'agit là que du tiers des porcs offerts à l'hôpital, conformément à l'accord conclu avec l'abbaye, l'hôpital aurait reçu en dix ans une quinzaine de bêtes.

L'hôpital Saint-Julien, enfin, sur la rue Haute, au sud de Bruxelles est fondé par testaments des frères Spiegheleren en aout 1356³¹. Ils sont probablement originaires de la région de Vlezenbeek, au sud de Bruxelles, d'après la nature du patrimoine cédé à l'hôpital. Une étude prosopographique nous renseigne sur leur profession de tanneur, un métier qui est partagé par une bonne part de leur réseau social³². Familles et relations commerciales sont impliquées dans la fondation par des donations ou des désignations aux postes de gestion.

Gestionnaires d'ateliers et de patrimoine hospitalier

Ces postes de gestions constituent précisément le deuxième volet de notre analyse de l'intervention des gens de métiers dans ces hôpitaux. Si le groupe fondateur porte sur les fonts baptismaux l'hôpital en lui imprimant une orientation, un fonctionnement et des usages, il définit aussi les modalités de sa perpétuation. Cette continuité entre les fondateurs et l'existence ultérieure de l'institution est assurée au premier chef par les administrateurs du temporel de l'hôpital. Ils reçoivent dans les sources les qualifications diverses de proviseurs, mambours, recteurs ou encore maitres de l'hôpital, autant de termes employés indifféremment pour désigner généralement la même fonction. Ils sont les garants de la poursuite de la mission définie par le groupe initial. Les modes de leur désignation sont d'ailleurs très souvent fixés par les fondateurs – ou du moins en accord avec eux. Concrètement cependant, l'accès à la fonction ne suit pas de règle générale et les situations changent fort d'un hôpital à un autre. Les proviseurs sont tantôt nommés par leurs prédécesseurs, tantôt élus par un comité, qu'il soit confraternel, religieux ou officiel, tantôt désignés d'office par leur fonction extérieure ou encore appointés par le Magistrat de la ville. Quelles qu'aient été les modalités de leur élection ou de leur nomination, les proviseurs font le serment d'assurer la bonne administration de l'hôpital et de ses biens³³. Ils représentent l'hôpital autant qu'ils le gèrent et le supervisent.

Il est généralement admis que les fonctions d'administrateur de la charité publique ou privée étaient exercées, durant l'Ancien Régime, par des membres de l'élite locale. Cette affirmation n'est cependant que très rarement soutenue par une étude précise de l'identité et du statut social de ces individus³⁴. Il y a lieu dès lors de se poser deux questions fondamentales : Qui étaient tout d'abord ces individus impliqués dans la gestion des hôpitaux ? Ensuite, quels étaient leurs motivations et leurs objectifs pour remplir cette fonction ?

Pour répondre à ces questions, nous diviserons l'analyse en trois segments : professionnels, économiques et politiques. Dans chacune de ces catégories, nous verrons que ces gestionnaires peuvent sans doute être distingués de leur confrère de métier par leur position de domination et appartiennent donc à une forme d'élite.

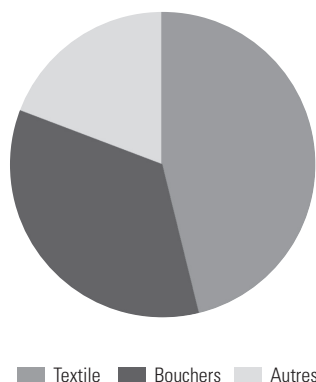
Une élite professionnelle

Du fait de la bonne disponibilité des données prosopographiques, il peut être dressé un profil socioprofessionnel assez complet des proviseurs de l'hôpital bruxellois de Saint-Jacques d'Overmolen. Il constitue une porte d'entrée intéressante pour vérifier notre hypothèse d'une large représentation des gens de métiers à ces postes de gestion.

Entre 1332 et 1428, nous connaissons les noms de 44 proviseurs. Parmi eux, il en est 26 dont on peut, soit par mention directe, soit par association familiale, suspecter la profession. Nous les avons rassemblés ici sur ce tableau.

Profession des proviseurs de Saint-Jacques d'Overmolen

Profession	Nb.		
Textile	12	Bouchers	9
<i>Teinturiers</i>	6	Sellier	1
<i>Tisserand</i>	2	Orfèvre	1
<i>Foulon</i>	1	Tailleur de pierre	1
<i>Tondeur</i>	1	Pâtissier	1
<i>Gantier</i>	1	Prêtre	1
<i>Apprêteur</i>	1		

Le contingent le plus important est celui du textile, dont les teinturiers forment la majorité, mais la professions individuelle qui domine est la boucherie. On constate donc une certaine continuité entre le groupe fondateur et celui des administrateurs.

Lorsqu'on analyse plus en détail les patronymes des bouchers, on se rend compte qu'ils représentent les familles en possession du plus grand nombre de bancs dans la boucherie ducale qui se trouvait près de la Grand-Place³⁵. Ces proviseurs eux-mêmes comptent parmi les plus grands collectionneurs d'étals. Les familles les plus en vue de ce métier accaparent donc les positions de gestionnaires de cet hôpital.

Tournons-nous à présent vers les deux hôpitaux malinois de Saint-Julien et de Saint-Jacques. Une certaine répartition des postes de proviseurs à en fonction de l'appartenance professionnelle semble y prévaloir. Dans les comptes du tonlieu d'Anvers pour les années 1360-1370, plusieurs proviseurs de Saint-Julien apparaissent³⁶. Une redevance est enregistrée à leur nom pour le passage de laine ou de produits de teintures. Dans ce même document en revanche, les proviseurs de Saint-Jacques sont bien plus nombreux à payer la redevance pour des harengs ou à transporter les marchandises d'autrui. Au sein du conseil de la ville où les métiers malinois envoient plusieurs jurés, les proviseurs de Saint-Julien figurent parmi les jurés de différents métiers textiles, de la Draperie ou de la teinturerie tandis que ceux de Saint-Jacques représentent davantage les métiers des bateliers ou des poissonniers³⁷. Les profils ne sont cependant pas unanimes et on retrouve également des boulangers, brasseurs ou graissiers à Saint-Jacques.

31 L'acte est conservé dans les archives de l'église Notre-Dame de la Chapelle (aeb, ae 27.040, no 25) et recopié dans le cartulaire de l'établissement (acpasb, h 1359, fo i, ii, iii.)

32 Le cercle social des frères Spiegheleren, tel qu'il apparaît dans les sources, est circonscrit exclusivement au milieu des artisans du cuir et plus encore, à ses membres les plus fortunés : les familles Soys, Goedertieren et Calenvoort. Willem et Jan Sersoys ainsi que Gillis Goedertieren sont les exécuteurs testamentaires des deux frères, mais aussi selon le testament, les premiers proviseurs de l'hôpital. acpasb, h 1359, fo ii ro.

33 Le texte de ce serment n'est cependant conservé que pour une période tardive. Celui presté au XVIIe siècle par les proviseurs de l'hôpital Saint-Corneille tient en quelques lignes. Le proviseur y promet de gérer les biens et revenus de l'hôpital comme s'ils étaient les siens et mieux encore : *Ich ... gelove seher ende velre dat jehden gasthuysse van Sinte Cornelis sal sijn goet ende getrouwe soo inde toesuchte van d'administratie vanden goeden ende in de distributien daeraff aenden armen volghende der fundatie te doen als anderssints. Int gevel mijnen dienst ende offitie ende enichsints soude moeghen concernerende ende aengaen ende voirts alte doene sonder enighe gunster faveur oft dissimulatie dat een goet ende getrouwe proviseur den gasthuymeester schuldich is ende behoort te doene min ofte meer dan oft die goeden ende innecommen des selfs gasthuys mijn eyghen waeren ende noch beter eeft moegelijch. Soo helpt mij Godt etc.* (acpasb, h 1404, no 3)

34 Van Leeuwen, 'The logic', 599-600.

35 Mathijs, Snellaert, Everdoy, Baers, Daneels... autant de familles redevables de cens au duc pour de multiples étals dans la halle ducale tout au long du XIVe siècle. Les redevances échues pour les étals de la Boucherie ducale bruxelloise sont consignées dans les censiers renouvelés périodiquement. Censier ducal de 1346 (agr, cc 44.825, fos 63 ro-65 ro) Censier ducal de 1382 (agr, cc 44.826, fos 66 ro-70 vo) ; Censier ducal de 1392 (agr, cc 44.827, fos 79 et seq.) ; Censier ducal de 1399 (agr, cc 44.828, fos 103 et seq.).

36 Doehaerd, *Comptes du tonlieu*.

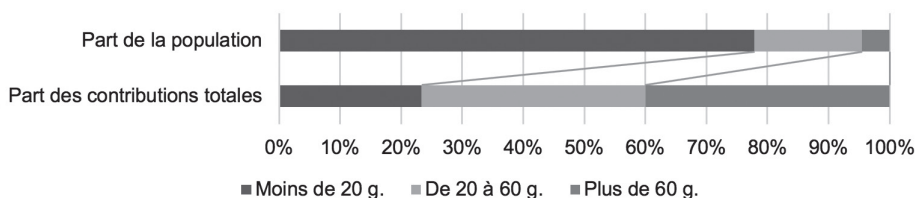
37 Joosen, 'Dekens', 54-107.

Une élite économique

La position privilégiée de ces hommes au sein de leurs métiers respectifs a aussi pour corolaire une certaine concentration de capital. Les proviseurs d'hôpitaux sont, en moyenne, des hommes plus riches que leurs contemporains. On peut en prendre pour preuve la proximité de nombreux proviseurs hospitaliers avec le milieu du commerce de l'argent. Les trois premiers mambours de l'hôpital Saint-Corneille de Bruxelles sont des changeurs d'argents³⁸. À Saint-Jacques d'Overmolen, on retrouve également de nombreux liens avec ce milieu. Leur richesse se lit au travers de leur patrimoine : ils possèdent de nombreux biens fonciers dans l'arrière-pays malinois ou bruxellois³⁹ et certains possèdent aussi des maisons qualifiées de *maisons de maitre* à l'intérieur des murs⁴⁰.

À Malines, cette aisance économique des proviseurs peut se lire au travers de la liste établie lors de la collecte pour le reliquaire de Saint-Rombout de 1367 à laquelle ont contribué probablement tous les citoyens malinois⁴¹. Pour reprendre l'analyse que Raymond van Uytven fait de cette collecte, on peut répartir les contributeurs en trois catégories⁴² : ceux payant moins de 20 schel. gros (77,5 % des contributeurs contre 23 % du montant total), 2° ceux qui payent entre 20 et 60 gros (17,5 % des participants pour 37 % de la somme), 3° ceux dont la contribution s'élève à plus de 60 gros (4,5 % des habitants pour 40 % du total des aumônes).

Figure 1 : Répartition des contributions au reliquaire de Saint-Rombout

On retrouve dans la liste les noms de onze proviseurs des hôpitaux Saint-Julien et Saint-Jacques. À Saint-Julien, six proviseurs contribuent ensemble, à hauteur de 181,1 g. soit une moyenne de 30,18 g. par personne, près du double de la moyenne globale de 16,75 g. Ils comptent parmi les 20% les plus riches. À Saint-Jacques, cette différence économique est plus frappante encore. La donation globale des cinq proviseurs identifiés dans la liste s'élève à 421,1 g., soit 84,22 g. par personne en moyenne, plus de cinq fois la contribution moyenne, un montant qui s'élève au-delà de la contribution de 96 % des habitants.

Une élite politique

Cette place prééminente occupée tant sur l'échelle financière que dans leur domaine professionnel respectif se manifeste aussi pour certains proviseurs dans le domaine politique, ou plutôt dans l'espace politique souvent marginal qui est réservé aux gens de métiers par l'oligarchie traditionnelle. À Malines, où une représentation des métiers est assurée au travers du conseil de la ville dès 1305, on retrouve de nombreux proviseurs d'hôpitaux parmi les jurés représentant les métiers au conseil de la ville⁴³. Ces hommes s'impliquant

dans la gestion hospitalière comptent d'ailleurs parmi les plus réguliers auprès du conseil de la ville, occupant de nombreux mandats au cours de leurs carrières politiques. Certains accèdent également à la fonction plus prestigieuse d'échevins avant ou après le passage au provisorat⁴⁴. Pour tous ces hommes, la gestion des hôpitaux apparaît comme une étape de leur carrière politique, un poste occupé avant d'accéder à de plus hautes fonctions ou entre deux mandats politiques.

À Bruxelles, l'immixtion des proviseurs hospitaliers dans les affaires de la Cité n'est pas aussi précoce. Cet état de fait est bien évidemment lié à l'histoire particulière de la ville. L'ouverture des mandats publics aux gens de métier bruxellois tarde à s'opérer ou du moins à se pérenniser. C'est n'est qu'à partir de 1421 que va s'opérer réellement la transition et l'accession des premiers gens de métiers à la chose publique. À la faveur d'une crise politique secouant l'ensemble du duché, l'élite possédante des métiers bruxellois parvient à négocier une part, bien que minoritaire, du pouvoir⁴⁵.

Lorsque cette ouverture se produit, on constate que parmi les premiers conseillers à accéder à ces fonctions se trouvent de nombreux anciens proviseurs de Saint-Jacques⁴⁶. Plus encore, la majorité des conseillers après 1421 vont être issus des rangs de la confrérie Saint-Jacques rattachée à l'hôpital⁴⁷. Le provisorat hospitalier est donc en quelque sorte pour ces hommes l'antichambre du pouvoir. Une position de prestige occupée avant d'accéder à de plus hautes responsabilités. Cette position de prestige se voit confirmée après 1421, puisque les mandats de gestion des institutions religieuses sont alors redistribués. D'anciens hôpitaux accueillent désormais des gestionnaires qui sont gens de métiers, tandis que des hôpitaux comme celui de Saint-Jacques sont désormais aussi dirigés aussi par des patriciens⁴⁸. Les mandats de proviseurs hospitaliers sont donc totalement intégrés dans le paysage des mandats publics.

38 Les proviseurs Jan Moens et Peter Vijs sont explicitement qualifiés de changeurs dans différentes sources bruxelloises. Le mambour Roelof Boete quant à lui appartient à une famille très active dans ce commerce.

39 Goossen Gorijis tout comme Jan Moens, proviseurs de Saint-Corneille acquièrent des surfaces rurales importantes à proximité de Bruxelles. À Malines, Aert de Paysmakere, proviseur de l'hôpital Saint-Jacques, est alleutier de terres agricoles à Merchtem. Les proviseurs de Saint-Jacques d'Overmolen à Bruxelles, Jan De Snoeyere, Jan Ruelens ou encore Jan Bris, achètent tous trois des terrains dans la vallée de la Senne. (Martens, 'Les chartes relatives', 77, n°219.). Jan Bris et Jan Ruelens possèdent chacun plusieurs bonniers à Anderlecht et Cureghem. Deligne, Billen, et Kusman, 'Les bouchers', 86, note 83.

40 La famille Rulens, dont fait partie le proviseur Jan Rulens de Saint-Jacques d'Overmolen, possède au début du XVe siècle une *meester huys* et une ruelle privée reliant la grande et petite rue des bouchers. acpasb, b 216, Censier de la Table des Pauvres de Sainte-Gudule, fo 55 vo.

41 *Rekening van den ontfang ende uytgeef, over het maecken van de Silvere vergulde Reliquie – Kasse van de H. Rumoldus, welcke rekeninge gedaen wirts op alle Apostelen dagh in het jaer 1370* édité dans : De Munck, *Gedenck-schriften*, XLIV–LXXI.

42 Van Uytven, 'Plutokratie', 387-388.

43 Joosen, 'De Arbeidersvertegenwoordiging'; Joosen, 'Dekens'.

44 À Saint-Julien les proviseurs Jan de Rechie, Arnold Tsulle Jan de Vettere et Arnold Hoef effectueront également un ou plusieurs mandats d'échevin au cours de leur vie. C'est également le cas à Saint-Jacques pour Aert de Paysmakere et les frères Simon et Jan Blanke. Hermans, 'Le magistrat', 27–112.

45 Après deux ans d'incertitudes, l'acte de 1423 consacre l'organisation suivante: la « Loi » de Bruxelles se compose de deux bourgmestres, sept échevins, quatre receveurs et six-conseillers jurés. Les lignages fournissent un bourgmestre, les sept échevins et deux receveurs. Les neuf « Nations » qui regroupent les métiers bruxellois remplissent les neuf mandats restants (contre dix aux premiers). Les candidats à ces postes, avant de pouvoir siéger, doivent cependant recevoir l'aval des magistrats des lignages. Sur cette réforme et le contexte qui l'a portée, on consultera le chapitre x de Stein, *Politiek*, 207–241.

46 Jan Rijckaert teinturier et proviseur de l'hôpital depuis 1400 est le nouveau receveur de la ville en cette année 1421. Un de ses collègues et contemporains, Jan de Vrient, teinturier lui aussi et proviseur de l'hôpital depuis 1414, apparaît en 1423 comme conseiller. Machiel van Mabeert, enfin, inscrit à la confrérie Saint-Jacques depuis 1400 est proviseur au côté de Jan de Vrient depuis 1414, compte parmi les conseillers en 1421. Henne et Wauters, *Histoire*, 489.

47 Entre 1421 à 1430, les noms 34 des 62 conseillers peuvent être identifiés dans la liste de la confrérie Saint-Jacques. Il faut toutefois noter que l'annuaire de la confrérie n'est plus complété après 1419, soit avant la mise en place de ce collège. Ce décompte omet donc potentiellement plusieurs noms inscrits par après et représente donc une proportion à minima. L'annuaire de la confrérie Saint-Jacques d'Overmolen a été édité : Dickstein-Bernard, *Le livre*. Liste des conseillers établie par Henne et Wauters, *Histoire*, 489–490.

48 Dickstein-Bernard, 'La mise sous tutelle', 1–18.

L'hôpital comme enjeu

Tout au long du XIVe siècle dans les villes de Malines et de Bruxelles, des gens de métier et plus particulièrement les plus nantis et entreprenant d'entre eux semblent donc avoir trouvé opportun d'investir temps et argent dans la fondation et la gestion d'institution hospitalière. Les enjeux de cet investissement sont multiples. Pour les appréhender, il faut intégrer ce paradigme de la charité médiévale voulant que les institutions de l'aide aux défavorisés dans leur ensemble et les hôpitaux en particulier peuvent être mobilisés à de nombreuses fins, économiques, politiques ou sociales. Ces objectifs peuvent être bien différentes de leur mission d'aide officielle sans pour autant l'entraver, sans susciter de condamnation morale et sans jamais que cette instrumentalisation soit considérée comme abusive. L'hôpital, pour qui sait s'en servir, est un outil à plusieurs facettes.

Prendre soin des malades est une des sept oeuvres de miséricorde, une vertu chrétienne importante. Meester van de Levensbron/ Maître de la Source de la Vie, De Zeven Werken Van Barmhartigheid/Les Sept Oeuvres de Miséricorde, 1500-1520. Olieverf op paneel/huile sur panneau (Collectie Rijksmuseum Twente, Enschede)

Avant tout, dans une société universellement chrétienne, le premier enjeu est religieux. À titre individuel ou collectif, il s'agit d'assurer le salut de l'âme du fondateur, du donateur ou du gestionnaire. Fonder et supporter un hôpital permet à la fin du Moyen Âge encore d'établir une réserve de crédit spirituel durable. Le bénéfice est double puisqu'il permet non seulement de recevoir les avantages attachés à l'exercice d'un acte de charité, mais aussi de tirer profit leur vie durant et après leur mort de messes et de prières intercessives dites dans la chapelle de l'établissement par les hospitalisés⁴⁹.

Au-delà cependant de l'aspect transcendantal, il est aussi un enjeu de démonstration de bonne conduite morale et d'observation des préceptes religieux. La fondation est un geste ostentatoire de piété qui démontre outre une certaine richesse du donateur, sa valeur morale. L'hôpital est en effet un dispositif social à haute valeur symbolique. Il permet de distinguer très clairement une hiérarchie du dominant (le fondateur, gestionnaire et dona-

teur) et du dominé indigent qui bénéficie de la générosité de ses patrons, créant un prestige social qui rejaillit à peu de frais sur les premiers. L'élite des gens de métiers démontre par ailleurs par ces actions qu'elle partage les valeurs et les pratiques des classes dirigeantes qui ont davantage le monopole de ce type d'action jusqu'alors.

Au sein du groupe des gens de métiers, dans un contexte où le droit d'association est souvent encore compromis, la fondation d'un hôpital a aussi un objectif de cohésion⁵⁰. Elle permet de rassembler le groupe de métier autour d'un objectif hautement respectable, derrière une façade⁵¹. Des confréries majoritairement composées de gens de métier s'y réunissent parfois comme à Saint-Jacques d'Overmolen à Bruxelles alors que règne encore dans le chef de l'oligarchie traditionnelle une grande méfiance vis-à-vis de toute organisation des métiers⁵². Par ailleurs pour les gestionnaires hospitaliers, elle représente au travers de son riche patrimoine un levier financier important qui peut servir au groupe au travers de la distribution de la charité, mais aussi de la distribution du patrimoine hospitalier et l'octroi de crédit⁵³.

L'enjeu, comme nous le soulignons, est également politique. L'occupation de postes de gestionnaires permet de démontrer la capacité de ces hommes à la bonne gestion des affaires publiques. Elle permet aussi à ces hommes d'exercer sans doute une certaine forme de patronage et de clientélisme⁵⁴.

49 Chiffolleau, *La comptabilité* ; Rawcliffe, 'A word', 168.

50 En ce sens la fondation de ces hôpitaux se rapprochent dans ses objectifs de celle des *caisses des pauvres* qu'évoquent Hadewijch Masure dans son article ci-dessus. Masure, 'Ambachtssolidariteit', 8-10.

51 Le terme de « couverture » est évoqué dans ce contexte par André Vauchez en conclusion d'un colloque sur le mouvement confraternel. Vauchez, 'Conclusion', 403.

52 L'apparition de la confrérie Saint-Jacques d'Overmolen précède d'une trentaine d'années les premières reconnaissances formelles de métier à Bruxelles. Elle se produit dans un contexte encore largement défavorable aux métiers. En 1306, il est encore interdit aux métiers de se constituer des caisses communes. Des Marez, *L'Organisation*, 15; Favresse, 'Considérations', 919-940.

53 Au travers de l'examen des censiers de l'hôpital Saint-Jacques d'Overmolen, il apparaît que les confrères bénéficient d'un accès prioritaire au patrimoine de l'hôpital. Les censives sont accordées majoritairement aux membres de la confrérie et parfois aussi aux fournisseurs de l'établissement. Saint-Jacques d'Overmolen et Saint-Julien de Malines fonctionnent tous deux comme d'importantes banques de crédit, octroyant de nombreux prêts tantôt à des confrères, tantôt principalement aux gens de métiers de la ville.

54 Hickey, 'Les mécanismes', 19-41.

Au final, ces hôpitaux s'inscrivent de manière plus large dans l'éventail des stratégies déployées par l'élite des gens de métiers, tendant à démontrer de manière pacifique les valeurs et la culture qu'elle partage avec les élites dirigeantes. Ces mêmes élites dirigeantes qui avaient utilisé ces établissements à leurs profits aux siècles précédents.

Samenvatting

Ambachtslieden aan het hoofd van een hospitaal. Motieven om hospitalen te stichten en te besturen in Brussel en Mechelen in de veertiende eeuw

Kenmerkend voor de stedelijke ontwikkeling in Brabant gedurende de eerste helft van de veertiende eeuw was de bemoeienis van ambachtslieden met de 'hospitalen', zowel wat de stichting daarvan als de bewindvoering daarover betreft. Blijkbaar voelden zij zich, als christengelovigen maar ook als burgers, medeverantwoordelijk voor het welzijn van de arme en zieke stedelingen. Uit onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van hospitalen in Mechelen (Sint-Julianus en Sint-Jacobus) en Brussel (Sint-Jacobus, Sint-Cornelius en Sint-Julianus) wordt duidelijk dat deze vaak niet zijn ontstaan uit het initiatief van een enkel individu, maar uit dat van een groep of collectief. Ook na de stichting daarvan, bij het bestuur van hospitalen, speelden ambachtslieden een belangrijke rol.

Het is te voorbarig om er bij voorbaat van uit te gaan dat dit een zaak was van de plaatselijke elite. Wel overtroffen de ambachtslieden die als provisor van een hospitaal functioneerden qua vermogenspositie gemiddeld ruimschoots hun vakbroeders.

Ook op ander vlak staken de provisors boven het gemiddelde uit. Zij verrichtten hun ambt vaak slechts tijdelijk en beschouwden dit als een opstapje naar een hogere functie, zoals lid van de stadsraad of schepen. De armen- en ziekenzorg was voor hen 'het voorportaal van de macht'.

Voor de ambachtslieden golden meerdere redenen om zich in te zetten voor een hospitaal. Om te beginnen vervulde men voor het eigen geweten de plicht van de christelijke naastenliefde. Bovendien toonde men zich aan de buitenwereld als een persoon van onberispelijk moreel en godsdienstig gedrag. Aan diezelfde buitenwereld toonde men tevens dat men zich niet alleen bekommerde om alleen de eigen beroepsgroep, maar ook om de stedelijke samenleving als geheel. Tot slot toonde men aan de buitenwereld dat men geschikt was om een leidinggevende rol te vervullen.

(samenvatting door Charles Caspers)

Abréviations

ACPASB	Archives du CPAS de la Ville de Bruxelles
AE	Archives ecclésiastiques
AEB	Archives de l'état à Bruxelles
AGR	Archives Générales du Royaume
B	Fonds Bienfaisance
CC	Chambre des Comptes
FVVA	Fonds Visverkopersambacht
H	Fonds Hospice
OCMW	Archief van het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
SAM	Stadsarchief Mechelen
SJO	Fonds Saint-Jacques d'Overmolen

Archives

Archives du CPAS de la Ville de Bruxelles (ACPASB)

Fonds Bienfaisance (b)

b 216 : Censiers de la Table des
Pauvres de Sainte-Gudule (1433).

Fonds Hospice (h)

h 1359-60 : Cartulaires de Saint-
Julien (xive et xve siècle).
h 1404 : Chartrier de Saint-
Corneille (xive-xviiie siècle).
h 1405 : Cartulaire de Saint-Corneille.
h 1411 : Comptes de Saint-
Corneille (xve siècle).

Fonds Saint-Jacques d'Overmolen (sjo)

sjo 10-11 : Cartulaires de Saint-
Jacques (xive-xve siècles).

Archives de l'état à Bruxelles (AEB)

Archives ecclésiastiques (ae)

ae 27.040 : Chartrier de l'église
Notre-Dame de la Chapelle.

Archives Générales du Royaume (AGR)

Chambre des Comptes (cc)

cc 44.825 : Censier ducal pour
l'ammanie de Bruxelles de 1346.
cc 44.826 : Censier ducal pour
l'ammanie de Bruxelles de 1382.
cc 44.827 : Censier ducal pour
l'ammanie de Bruxelles de 1392.
cc 44.828 : Censier ducal pour
l'ammanie de Bruxelles de 1399.

Stadsarchief Mechelen (SAM)

Fonds Visverkopersambacht (fvva)

399-401 & 403-411 : Actes concernant
l'hôpital Saint-Jacques (1383-1587).
402 : Statuts de la confrérie
Saint-Jacques (1313).

Archief van het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn (ocmw)

2623 : Autorisation de l'hôpital Notre-
Dame pour la lecture de messes à
l'hôpital Saint-Jacques (1306).
3870-4333 : Chartes de l'hôpital
Saint-Julien (1286-1459).

Bibliographie

- Avonds, P., 'Mechelen en de Brabantse steden (1312-1355). Een bijdrage tot de parlementaire geschiedenis van de Derde Stand', *Bijdragen tot de geschiedenis* 53/1 (1970) 17-80.
- Bonenfant, P., 'Hôpitaux et bienfaisance publique dans les anciens Pays-Bas, des origines à la fin du xviiie siècle', *Annales de la Société Belge d'Histoire des Hôpitaux* 3 (1965) 1-194.
- Bonenfant, P., 'Les premiers "hospitia" de Bruxelles au xie Siècle', *Annales de la Société Belge d'Histoire Des Hôpitaux* 11 (1973) 5-25.
- Chiffolleau, J., *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la région d'Avignon à la fin du Moyen Âge (Vers 1320-Vers 1480)*, Collection de l'Ecole Française de Rome 47 (Rome 1980).
- Christyn, J.B., *Septem tribus patriciae Lovanienses. Editio emendator, et auctior usque ad annum 1754* (Louvain: Joannes Jacobs 1754).
- Croenen, G., ed., *De oorkonden van de familie Berthout, 1212-1425* (Bruxelles 2006).
- De Bruyne, H., *De Godshuizen in Brugge* (Zellik - Bruxelles 1994).
- De Munck, J.J., *Gedenck-Schriften Dienende Tot Ophelderinge van Het Leven, Lyden, Wonderheden, Ende Duyssent-Jaerige Eer-Bewysinghe van Den Heyligen Bisschop Ende Martelaar Rumoldus, Apostel Ende Patroon van Mechelen* (Malines: Joannes Franciscus vander Elst, 1777).
- Delattre, J.-L., 'L'hôpital monastique de Nivelles des origines à 1136', *Annales de la Société Belge d'Histoire Des Hôpitaux* 1 (1963).
- Delattre, J.-L., 'La fondation des hôpitaux de Saint-Nicolas et du Saint-Sépulcre à Nivelles au xie siècle', in *Hommage au professeur Paul Bonenfant 1899-1965. Études d'histoire médiévale dédiées à sa mémoire par les anciens élèves de son séminaire à l'Université libre de Bruxelles* (Wetteren 1965) 595-599.
- Deligne, C., Billen, C., et Kusman, D., 'Les bouchers bruxellois au bas Moyen Âge: profils d'entrepreneurs', in : Jaumain, S., and Bertrams, K. (eds), *Patrons, gens d'affaires et banquiers: hommages à Ginette Kurgan-van Hentenryk* (Bruxelles 2004) 69-92.
- Des Marez, G., *L'organisation du travail à Bruxelles au xve siècle* (Bruxelles 1904).
- Dickstein-Bernard, C., *La gestion financière d'une capitale à ses débuts: Bruxelles, 1334-1467*, *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles* 54 (Bruxelles 1977).
- Dickstein-Bernard, C., 'La mise sous tutelle des institutions de secours par la Ville de Bruxelles, 1447-1452', *Cahiers Bruxellois* 37 (2003) 1-18.
- Dickstein-Bernard, C., *Le livre de la confrérie de Saint-Jacques d'Ouermolen à Bruxelles: 1357-1419*, *Fontes Bruxellae* 1 (Bruxelles 2005).
- Dickstein-Bernard, C., 'Le sens de l'hospitalité à Bruxelles au Moyen Âge', in *Hôpitaux du Moyen Âge et des Temps Modernes: Actes = Hospitalen van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden: Akten: Archaeologia Mediaevalis* 25, Bruxelles-Brussel, Gent, Namur, 14-15-16/03/2002 (Bruxelles 2007) 70-80.
- Doehaerd, R., *Comptes du tonlieu d'Anvers: 1365-1404* (Bruxelles 1947).
- Favresse, F., 'Considérations sur les premiers statuts des métiers bruxellois', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 37/4 (1959) 919-940.
- Favresse, F., *Études Sur Les Métiers Bruxellois Au Moyen Âge* (Bruxelles, Bruxelles: Centre d'histoire économique et sociale, 1961).
- Fray, J.-L., 'Établissements hospitaliers médiévaux et centralité: éléments d'une réflexion théorique', *Histoire Médiévale et Archéologie* 17 (2004) 179-188.
- Fray, J.-L., 'Institutions hospitalières médiévales et problématique historienne de la centralité: quelques réflexions méthodologiques à partir de travaux français et allemands', in Irisigler, F. (ed.), *Zwischen Maas und Rhein. Beziehungen, Begegnungen und Konflikte*, Trierer Historische Forschungen 61 (Trèves 2006) 349-361.
- Fray, J.-L., *Villes et bourgs de Lorraine: réseaux urbains et centralité au Moyen Âge*, *Histoires Croisées* (Clermont-Ferrand 2006).
- Geremek, B., *La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres, du Moyen Âge à nos jours*, Bibliothèque Des Histoires 62 (Paris 1987).
- Giry, A., Prou, M., Tessier, G., et Lot, F., eds, *Recueil Des Actes de Charles II Le Chauve, Roi de France (840-877)*, Chartes et Diplômes Relatifs À l'histoire de France 2 (Paris 1952).
- Guilardian D., 'De inplanting van hospitalen (gasthuizen - ziekenhuizen) met klooster in het hertogdom Brabant en in het bijzonder in Brussel (XIIe - XIXe eeuw)', in: Bousmar E., et Bijsterveld, A.-J., ed., *Abdijen, kapittels en kloosters in de Brabantse steden. Van middeleeuws stadsbeeld naar hedendaags cultureel erfgoed. Handelingen van het XVIIde colloquium 'De brabantse Stad'. Nijvel, 11 en 12 oktober 2014*. Noord-brabants Historisch Jaarboek 32 (2015) 55-71.
- Haemers, J., 'Ambachtslieden in de Middeleeuwse Stad', in: Lambert, V., et Stabel, P., eds, *Gouden tijden. Rijkdom en status in de middeleeuwen* (Tiel 2016) 209-239.
- Henne, A., et Wauters, A.G.G., *Histoire de la ville de Bruxelles*, Vol. 2 (Bruxelles 1968).
- Hermans, V., 'Le Magistrat de Malines (liste annuelle des membres)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 18 (1908) 27-112.

- Hickey, D., 'Les mécanismes de la stratégie sociale. Bienfaiteurs et administrateurs des hôpitaux locaux en France aux xviie et xviiie Siècles', in : Gut-ton, J.-P., ed., *Les administrateurs d'hôpitaux dans la France de l'Ancien Régime. Actes des tables rondes des 12/12/1997 et 20/03/1998* (Lyon 1999) 19–41.
- Instituut voor Nederlandse Lexicologie (Universiteit Leiden), 'LIGDAG - WNT (Woordenboek der Nederlandsche Taal)', *De Geïntegreerde Taalbank*, 1918–2007, [En ligne]. <<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=Mo37201>>. (Consulté le 15 mai 2016).
- Jacobs, M., 'De Ambachten in Brabant en Mechelen (12de Eeuw- 1795)', in Van Uytven, R., Bruneel, C., and Coppens, H., eds, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, *Studia* 82 (Bruxelles 2000) 558–624.
- Jacobs, T., 'L'hôpital dans les villes du Brabant (1100–1450). Usages politiques, sociaux et économiques d'un phénomène urbain' (thèse de doctorat inédite Université Libre de Bruxelles 2017).
- Joosen, H., 'De arbeidersvertegenwoordiging in de Mechelse stadsraad in de 13e en 14e eeuwen', *Anciens Pays et Assemblées d'Etats = Standen En Landen* 22 (1961) 51–63.
- Joosen, H., 'Dekens en gezworenen van de Mechelse Ambachten', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 64 (1960) 54–107.
- Lambrechts, P., 'L'historiographie des métiers dans les principautés des anciens Pays-Bas : acquis et perspectives de recherches', in : Lambrechts, P., et Sosson, J.-P., eds, *Les métiers au Moyen Âge. Aspects économiques et sociaux. Actes du colloque international de Louvain-La-Neuve : 7-9 Octobre 1993*, Textes, études, congrès 15 (Louvain-la-Neuve 1994) 143–155.
- Martens, M., *Actes relatifs à l'administration des revenus domaniaux du duc de Brabant (1271-1408)*, Publications in-quarto 56 (Bruxelles 1943).
- Martens, M., *Le censier ducal pour l'ammanie de Bruxelles de 1321* (Bruxelles 1958).
- Martens, M., 'Les chartes relatives à Bruxelles et à l'ammanie : 1244-1338, conservées aux Archives de la ville de Bruxelles', *Paternostre de la Mairieu*, C.-R., ed., *Tablettes du Brabant* 7 (1970) 49–96.
- Marx, W.J., *The development of charity in medieval Louvain* (Yonkers, New York 1936).
- Prak, M.R., *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries: Work, Power, and Representation* (Aldershot 2006).
- Rawcliffe, C., "'A Word from Our Sponsor" Advertising the patron in the medieval hospital', in Henderson, J., Horden, P., et Pastore, A., *The Impact of Hospitals 300 - 2000* (Berne 2007) 167–193.
- Rubin, M., 'Development and change in english hospitals, 1100-1500', in : Granshaw, L.P., and Porter, R., eds, *The hospital in History*, The Wellcome Institute Series in the History of Medicine (Londres/New-York 1989) 41–59.
- Stein, R., *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*, *Miscellanea Neerlandica* 10 (Louvain 1994).
- Touati, F.-O., 'Un dossier à rouvrir: l'assistance au Moyen Âge', in : Dufour, J., and Platelle, H., eds, *Fondations et œuvres charitables au Moyen Âge. Actes du 121e congrès national des sociétés historiques et scientifiques, section histoire médiévale et philologie, Nice, 1996* (Paris 1999) 23–47.
- Van Even, E., *Louvain dans le passé et dans le présent: formation de la ville, événements mémorables, territoire, topographie, institutions, monuments, oeuvres d'art* (Louvain 1895).
- Van Leeuwen, M., 'The Logic of Charity. Poor Relief in Preindustrial Europe', *Journal of Interdisciplinary History* 24/4 (1994) 589–613.
- Van Uytven, R., 'Plutocratie in de "Oude Democratieën der Nederlanden". Cijfers en beschouwingen omtrent de corporatieve organisatie en de sociale structuur in de late middeleeuwen', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde* 16 (1962) 373–409.
- Van Uytven, R., ed., *Leuven: 'De Beste Stad van Brabant'. Deel I: De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600*, *Arca Lovaniensis* 7 (Louvain 1980).
- Van Uytven, R., ed., *De geschiedenis van Mechelen: van heerlijkheid tot stadsgewest* (Tielt 1991).
- Vandecandelaere, H., 'Een opstand in zeven aktes: Brussel 1303-1306', *Cahiers Bruxellois* 40 (2008) 3–68.
- Vander Linden, H., 'Trois documents du xiie Siècle, relatifs à l'hôpital de Louvain', in : *Mélanges Godefroid Kurth. Recueil de mémoires relatifs à l'histoire, à la philologie et à l'archéologie*, Vol. 1 (Liège 1908) 113–121.
- Vauchez, A., 'Conclusion', in : *Le mouvement confraternel au Moyen Âge: France, Italie, Suisse; Actes de la table ronde organisée par l'Université de Lausanne ... 9-11 Mai 1985*, Collection de l'École Française de Rome 97 (Rome 1987) 395–405.
- Verkooren, A., *Inventaire des Chartes et Cartulaires des Duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'outre-Meuse. Première partie Chartes originales et vidimées*, Vol. 1 (Bruxelles 1910).

Bij het brouwen waren naast de brouwer ook een aantal knechten betrokken, meestal leerling-brouwers. Jost Amman, *Der Bierbreuwer*, houtsnede, 1568. Bron: J. Amman en H. Sachs, *Eygentliche Beschreibung Aller Stände auff Erden / Hoher und Nidriger / Geistlicher und Weltlicher / Aller Künsten / Handwercken und Händeln...* (Frankfurt am Main, 1549-1589) Geraadpleegd via [Wikimedia Commons](#).

Florian Daemen

De welvaart en sociale achtergrond van de Leuvense brouwers (1600-1713)

De reputatie van Leuven als een echte bierstad heeft wortels die tot diep in de geschiedenis reiken. Bier speelde in feite voor heel de Zuidelijke Nederlanden een belangrijke rol, niet alleen als volksdrank maar ook binnen het kader van de financiële, economische en sociale geschiedenis. Toch lieten historici de Zuid-Nederlandse biernijverheid lange tijd links liggen.¹ De industrie kreeg pas de aandacht die ze verdiende toen in 1973 H. Soly wees op het economisch belang van de bierproductie voor de Zuidelijke Nederlanden en R. Van Uytven een overzichtartikel publiceerde over de toenmalige kennis van de geschiedenis van het bier.² Hoewel er sindsdien al heel wat biergerelateerde studies zijn verschenen, zijn er nog steeds hiaten in het onderzoek. Veel biersteden, zelfs in het 'bierland Brabant', zijn nog niet op een degelijke manier bestudeerd en er ontbreekt een algemeen synthesesewerk voor de gehele Zuidelijke Nederlanden.³ Daarenboven lag de focus voor een lange tijd op het financieel-economische aspect van de bierproductie en bleven de brouwers zelf grotendeels buiten beschouwing. Als er al over hen werd gesproken, gebeurde het binnen het kader van de institutionele geschiedenis van het ambacht en de beschrijving van de ambachtsreglementen.⁴ Vanaf de jaren 1980 kwam hier verandering in en legden studies meer de nadruk op de levensstandaard, maatschappelijke positie en politieke activiteiten van de brouwers, maar deze opdracht is verre van voltooid en voor veel steden blijft het sociale aspect van de biernijverheid onderbelicht.

Een vergelijkbaar patroon vinden we terug in de historiografie van het Leuvense bier. R. Van Uytven publiceerde al vroeg verschillende studies over het bierwezen. Zijn belangrijkste werk is de studie van de Leuvense stadsfinanciën tijdens de zestiende eeuw, waarin door het belang van de bieraccijnzen de Leuvense bierproductie en -consumptie uitgebreid aan bod komen.⁵ Vergelijkbare studies voor de zeventiende en achttiende eeuw werden uitgevoerd door J. Roelants en L. Van Buyten.⁶ Bij al deze studies overheerst het financieel-economisch aspect en komen de brouwers zelf nauwelijks aan bod. De oude studie van J. Verhavert over de Leuvense ambachten laat de brouwers grotendeels buiten beschouwing omdat ze niet pasten in de toenmalige theorieën over het ambachtswezen.⁷ Ook de anekdotische bijdragen van A. Meulemans over de Leuvense ambachten slaan de brouwers volledig over.⁸ De achttiende-eeuwse brouwers staan centraal in de licentiaatsverhandeling van L. Van Roy, waarbij de kern wordt gevormd door een prosopografische lijst.⁹ Hij levert

1 Aerts, 'De Zuidnederlandse brouwindustrie', 5-34; Aerts, 'De bibliografie', 5-12.

2 Soly, 'De economische betekenis', 97-118; Van Uytven, 'De Drankcultuur', 17-49.

3 Aerts, 'De Zuidnederlandse brouwindustrie', 5-34.

4 Bijvoorbeeld: Eykens, 'De brouwindustrie', 80-101; Hoyberghs, *Het ambacht*.

5 Van Uytven, *Stadsfinanciën*; Van Uytven, 'De Leuvense bierindustrie', 193-227; Van Uytven, 'Haarlemmer hop', 334-351.

6 Roelants, *Aspecten*; Van Buyten, *De Leuvense Stadsfinanciën*.

7 Verhavert, *Het ambachtswezen*.

8 Deze artikels verschenen in *Eigen Schoon en de Brabander* van 1954 tot 1965.

9 Van Roy, *Prosopografische bijdrage*.

veel interessante gegevens maar doet er in feite verder niets mee. Ook de licentiaatsverhandeling van M. Swevers over de politieke activiteiten van de zeventiende-eeuwse brouwers blijft oppervlakkig en beschrijvend.¹⁰ Door hun prominente plaats in de Leuvense maatschappij komen de brouwers ten slotte meermaals aan bod in het doctoraatsproefschrift van B. Dewilde over de Leuvense middenklassen.¹¹

De bovenvermelde literatuur stelt de brouwers doorgaans voor als deel van de stedelijke elite, zowel op vlak van status als rijkdom. Hoewel het bronnenmateriaal deze stelling in zekere mate ondersteunt, is er toch behoefte aan een meer genuanceerde voorstelling. Met name in de oudere werken worden de brouwers altijd voorgesteld als een homogene groep, maar het feit dat het Leuvense brouwersambacht opgedeeld was in twee groepen, de brouwers-tappers en de brouwers-leveranciers, lijkt het tegendeel te suggereren. Was er sprake van een echte tweedeling binnen het ambacht en had dit haar weerslag op de socio-economische situatie van de brouwers zelf en waren de brouwers wel zo welvarend als doorgaans voorgesteld? De zeventiende eeuw vormt een interessant tijdvak om deze vragen te omkaderen. In deze periode kende de Leuvense biernijverheid immers haar eerste forse groei en werd de basis gelegd voor de grote expansie van de industrie in de loop van de achttiende eeuw. De bestudeerde periode loopt van 1600 tot 1713, de einddatum van het Spaanse bewind in de Zuidelijke Nederlanden en het begin van de Oostenrijkse periode.

Het onderzoek gebeurt voornamelijk op basis van een kwantitatieve analyse van fiscaal-administratieve bronnen en lijsten. Door de chaotische toestand van het zeventiende-eeuwse stadsarchief van Leuven zijn veel belangrijke of bruikbare reeksen niet bewaard gebleven, waardoor de meeste aandacht noodgedwongen uitgaat naar het eerste en laatste kwart van de zeventiende eeuw en het begin van de achttiende eeuw. Het ambachtsarchief van de brouwers, bestaande uit het inschrijvingsregister, aanwezigheids- en verkiezingslijsten en de resolutieboeken, vormt een belangrijk startpunt voor de studie van het ambacht als groep. Jammer genoeg begint het inschrijvingsregister pas in 1695. Elke uitspraak met betrekking tot meervoudig lidmaatschap is gebaseerd op de database die B. Dewilde mij ter beschikking heeft gesteld.¹² Stadsrekeningen en accijnsregisters, van zowel het Leuvense stadsbestuur als van instanties als de Staten van Brabant, zijn gebruikt om informatie te zoeken over de individuele productiecijfers. Om de persoonlijke welvaartssituatie van individuele brouwers te reconstrueren is uitvoerig gebruikgemaakt van enkele lijsten van volkstellingen en belastinginningen, meer bepaald de *capitale imposities* (hoofdgeld ofwel belasting per huishouden) van 1631 en 1702, de tellingen van het huishuurgeld van 1670, de telling van het schouwgeld van 1671 en de bevolkingstelling van 1690.¹³ Een ander hulpmiddel om iemands individuele welvaart te reconstrueren zijn boedelinventarissen, maar door het beperkte tijdsbestek van dit onderzoek en de omvang van het Leuvense notariaatsarchief was het niet realistisch om elk bestand systematisch door te nemen. In de plaats daarvan werd steekproefsgewijs gezocht naar brouwers die ook voorkwamen in de gebruikte belastinglijsten en zijn de gevonden inventarissen vooral gebruikt om de overige vaststellingen te illustreren. Uit de Leuvense schepenregisters zijn enkele relevante passages in verband met de regelgeving en privileges van de brouwers overgenomen. De verkiezingslijsten voor het schepencollege en de andere stedelijke ambten ten slotte geven informatie over de verdere politieke activiteiten van de brouwers.¹⁴

De zeventiende eeuw werd in de Belgische historiografie lange tijd afgeschreven als de 'Ongelukseeuw', een periode van oorlogen, epidemieën en hongersnoden. Al in 1953 wist J.A. Van Houtte er echter op te wijzen dat er op vlak van nijverheid, handel, landbouw en demografie geen sprake kon zijn van een ongelukseeuw, maar hij slaagde er niet in om een

eenduidig referentiekader te creëren dat definitief afrekende met de heersende opvatting.¹⁵ Hoewel de discussie vandaag de dag nog steeds loopt, zijn historici nu meer genuanceerd en is het paradigma dat de zeventiende eeuw niet alleen voor de Zuidelijke Nederlanden maar in feite voor heel Europa een periode was van stagnatie en inkrimping na een lange periode van expansie tijdens de tweede helft van de vijftiende en de hele zestiende eeuw. Op die manier vormt de crisis van de zeventiende eeuw een deel van een langdurig cyclisch proces dat begon in de elfde eeuw en zou doorlopen tot de Industriële Revolutie. Omdat deze crisisperiode echter samenviel met een periode van opeenvolgende oorlogen en tegenslagen werd dit door velen gepercipieerd als een eeuw van totale ellende.¹⁶ Deze stelling gaat volledig op voor het hertogdom Brabant. Tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw was de algemene socio-economische situatie niet noemenswaardig slechter dan in andere jaren en vond er zelfs een herstel plaats na de woelige laatste jaren van de zestiende eeuw.¹⁷ Pas vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw was er echt sprake van een crisisperiode, en dan nog kwam deze pas volledig tot uiting vanaf de jaren 1665-1670. Vanaf toen kregen de handel, nijverheid en de landbouw het wel degelijk steeds moeilijker terwijl de bevolking op veel plaatsen stagneerde of zelfs achteruitging.¹⁸

De epidemie van 1578 was slechts een van de vele die Leuven tijdens de zestiende en zeventiende eeuw zouden treffen. Onbekende artiest, *De Pest in de Sint-Jacobsparochie in Leuven*, olieverf op doek, 1578 (Collectie Museum M, Leuven) Geraadpleegd via [Wikimedia Commons](#).

10 Swevers, *Brouwers en politiek*.

11 Dewilde, *Corporaties en confrerieën*.

12 Deze database is gebaseerd op de inschrijvingsregisters van alle Leuvense ambachten voor zover deze bewaard zijn gebleven voor de zeventiende en achttiende eeuw. Zie ook: Dewilde, 'Expanding', 98-99.

13 SAL, OA, nrs. 3321, 3364, 3365, 3342, 3295; RAAand, *StvB. Supplement*, nrs. 795, 796. Voor meer informatie over de capitale imposities zie de paragraaf 'Welvaartstratificatie', pagina 101-108.

14 SAL, OA, nrs. 466-468.

15 Van Houtte, 'Onze zeventiende eeuw'.

16 Morsa, 'Een ongelukseeuw?', 133.

17 Van Der Wee, *The Low Countries*, 30.

18 Aerts, 'Brabant in de Spaanse Tijd', 421-427.

Voor Leuven betekende de zeventiende eeuw een wegzakking in de middelmatigheid.¹⁹ Toen de Dijlestad vanaf 1650 werd meegezogen in de algemene crisis, had ze al een moeilijke periode achter de rug. Reeds in de vijftiende eeuw zorgde het failliet van de lakennijverheid ervoor dat de gehele Leuvense textielindustrie in de problemen kwam. In de loop van de zestiende eeuw waren alle nijverheden waaruit de Leuvense bevolking traditioneel haar inkomsten puurde, verdwenen en bleven alleen de universiteit en biernijverheid over. In combinatie met de grote prijsstijgingen van die tijd zorgde dit voor een algemene verarming van de Leuvenaars.²⁰ De Tachtigjarige Oorlog bespoedigde het verval van de stad. Terwijl het slecht betaalde Spaanse garnizoen geregeld overging tot muiterijen en plunderingen, werd het omringende platteland onveilig gemaakt door Staatse troepen.²¹ Daarenboven zorgden hongersnoden, een enorme overstroming in 1571 en verschillende epidemieën ervoor dat de late zestiende eeuw voor Leuven op economisch, sociaal en demografisch vlak een catastrofe was. Tegen de tijd dat er een herstelperiode intrad aan het begin van de zeventiende eeuw, was Leuven gereduceerd tot het niveau van provinciestadje. Hoewel de bevolking zich grotendeels wist te herstellen, kon de stad haar vroegere omvang niet meer bereiken en werd de belangrijkste economische activiteit de verhandeling en verwerking van het Hagelandse graan, grotendeels in de vorm van bier.²² Vanaf 1667 zorgde de expansiedrang van Lodewijk XIV voor een vrijwel constante oorlogssituatie in Brabant. Leuven werd omgevormd tot een vestingstad en kreeg opnieuw een garnizoen dat geregeld voor problemen zorgde. De oorlog verlamde de economie en ontregelde de stadsfinanciën.²³ De situatie verergerde naar het einde van de eeuw toe en in de periodes 1692-1694, 1698-1699 en 1709 zetten grote graan tekorten en hongersnoden de bevolking nog meer onder druk.²⁴ Het is binnen deze context dat het Leuvense brouwersambacht haar eerste grote expansie kende.

Het Leuvense brouwersambacht

Bier was al sinds de middeleeuwen een belangrijke drank in de Nederlanden. Met name in de steden was het water te vervuild om te drinken en vormde bier het enige veilige alternatief om de dorst te lessen.²⁵ Net zoals vele andere Brabantse steden ontwikkelde ook Leuven vrij vroeg een eigen biernijverheid.²⁶ De eerste cijfers dateren uit de vroege veertiende eeuw en reeds in 1368 werd er geëxperimenteerd met het brouwen met hop in plaats van met gruit. In haar beginjaren moest het Leuvense gerstenat echter nog fel concurreren met de plaatselijke wijn. Pas nadat de bierprijzen in de tweede helft van de veertiende eeuw een forse daling kenden nam de populariteit van het bier toe.²⁷ De ligging van Leuven aan de rand van de rijke graangebieden van het Hageland was ideaal voor de ontwikkeling van een bierindustrie. De Dijle zorgde voor een constante aanvoer van water en fungeerde tevens als verkeersader waarlangs het bier vervoerd kon worden. Tot aan het begin van de zestiende eeuw bleven de kwaliteit en het geproduceerde volume van het bier echter laag. Het Hagelandse graan werd immers in de eerste plaats als voedsel gebruikt. De Leuvense brouwers moesten zich behelpen met de overschotten waardoor bij de minste graanschaarste de kwaliteit en het geproduceerde volume van het bier meteen daalden. Pas met de massale import van Baltisch graan vanaf 1530 kon het Haspengouwse graan nagenoeg exclusief gebruikt worden om te brouwen. Nu de aanvoer van de basisgrondstoffen regelmatig was, namen de kwaliteit en het geproduceerde volume van het bier toe.²⁸

Hoewel de Leuvense biernijverheid vanaf 1530 een gestage groei kende, produceerde men tot aan de zeventiende eeuw bijna uitsluitend voor de lokale markt. De uitvoer werd

immers sterk gehinderd door de grote concurrentie van de plattelandsbrouwers en van andere biersteden. Met name de plattelandsbrouwers waren een geduchte concurrent voor de Leuvense brouwers, in die mate dat het stadsbestuur in 1542 verordende dat ze binnen één mijl van de stadsmuren enkel nog voor eigen gebruik mochten brouwen.²⁹ Daarnaast zorgden de hoge bieraccijnzen ervoor dat de brouwers nauwelijks genoeg winst overhielden om het eigen bedrijf uit te breiden.

Uiteindelijk zouden in de zeventiende eeuw juist dankzij de hoge belastingen de productie en de export alsnog toenemen. Leuven probeerde zich te herstellen van de crisis van de zestiende eeuw en het stadsbestuur probeerde via een verhoging van de bierprijzen en -accijnzen haar kosten op de brouwers af te wentelen. Om de eigen winst te kunnen vrijwaren zetten de brouwers in op een sterke uitbreiding van de productie.³⁰ Aangezien de stedelijke markt al snel verzadigd raakte, moest deze productie-uitbreiding gebeuren via een toename van de export. Deze groei zou in de achttiende eeuw exploderen dankzij de aanleg van de steenwegen en de opening van de Leuvense Vaart (1763).

In tegenstelling tot de meeste Brabantse biersteden beschikte Leuven al vrij vroeg over een eigen brouwersambacht.³¹ De brouwers waren één van de zestien ambachten die met het charter van 1 september 1360 politieke rechten verkregen en in de loop van de vijftiende eeuw werden hun statuten en regels neergeschreven in een ambachtsrol.³² Hun privilege bestond erin dat ze over het alleenrecht beschikten om bier te brouwen en per vat, pint of pot te verkopen.³³ Omdat in deze periode de bedrijfsomvang nog vrij klein was, kon een relatief grote groep probleemloos dezelfde markt bedienen. Naar het einde van de vijftiende eeuw toe ontstond er een tendens naar schaalvergroting en nam het aantal brouwerijen af, maar ook gedurende de zestiende eeuw bleef het kleinbedrijf de norm.³⁴ Door de crisis van de late zestiende eeuw daalde het aantal brouwers sterk. Terwijl Leuven in 1526 nog een zestigtal actieve brouwers telde, was dit aantal tegen 1597 bijna gehalveerd.³⁵

In 1555 hervormde het stadsbestuur het brouwersambacht en werd een officieel onderscheid ingevoerd tussen de brouwers-leveranciers en de brouwers-tappers. Terwijl de leveranciers het alleenrecht kregen om bier in het groot te leveren en te exporteren mochten de tappers enkel via hun eigen tappershuis bier verkopen.³⁶ Deze hervorming werd in 1569 in de statuten van het ambacht nogmaals bevestigd.³⁷ Omdat de tappers zich enkel op de lokale markt mochten richten zagen de leveranciers zich verlost van een deel van de

19 Van Uytven, 'Triomf', 98-102.

20 Van Uytven, 'De sociale crisis', 31.

21 Van Uytven, 'Leuven 1575-1635', 823-824, 829.

22 Van Buyten, 'De stad Leuven', 26-32; Dewilde, *Corporaties en confrerieën*, 100.

23 Van Buyten, 'Groei en stagnatie', 24.

24 Ulens, *De crisisjaren*, 292.

25 Soly, 'De economische betekenis', 98.

26 Van Uytven, 'De drankcultuur', 1.

27 Aerts, 'Alcoholconsumptie', 68.

28 Aerts en Unger, 'Brewing', 94; Van Der Wee, *The Low Countries*, 56; Van Uytven, 'In de schaduwen', 172; Roelants, *Aspecten*, 171-174.

29 Van Uytven, 'Stad en ommeland', 156; Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 330-334.

30 Lefere, *De Leuvense herberg*, 43-46.

31 In Antwerpen organiseerden de brouwers zich bijvoorbeeld pas in 1581 en in Lier werd zelfs pas in 1685 een brouwersambacht opgericht. Soly, 'De economische betekenis', 112-114.

32 Verhavert, *Het ambachtswezen*, 38.

33 SAL, OA, nr. 4661, fol. 10r.

34 Van Uytven, 'De drankcultuur', 49-51.

35 Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 327.

36 Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 329.

37 SAL, OA, nr. 4649, fol. 141, art. 4 en 10.

concurrentie en konden ze hun bedrijf uitbreiden. Op lange termijn zou dit de export en de groei van de biernijverheid in Leuven sterk stimuleren.³⁸ Om de inning van de accijnzen te vergemakkelijken besloot het stadsbestuur bij de hervorming van 1555 tevens dat enkel eigenaars van een brouwerij (in de bronnen vaak aangeduid als een 'brouwkam') bier mochten brouwen. Dit betekende in de praktijk dat de tappers zelf helemaal geen bier meer mochten brouwen en alles moesten afnemen van de leveranciers. Omdat het opstarten van een brouwerij een groot startkapitaal vereiste en het aantal brouwerijen door locatievereisten beperkt was, kwam de ordonnantie van 1555 in de praktijk neer op een sterke inperking van de toetredingsmogelijkheden.³⁹

De Grote Markt van Leuven met rechts het Stadhuis. Het stadsbestuur raakte steeds betrokken bij de pogingen van de brouwers om de concurrentie van zowel binnen als buiten het ambacht uit te schakelen. W. De Smet, Gezicht op de Grote Markt van Leuven, olieverf op doek, 1650-1699 (Collectie Museum M, Leuven) Geraadpleegd via [Wikimedia Commons](#).

Door de crisissituatie van de late zestiende eeuw en groeiend protest van de tappers werd de hervorming van 1555 al snel vervangen door een regeling waarbij het onderscheid tussen tappers en leveranciers werd afgezwakt. Als gevolg van de afname van de Leuvense bevolking daalde het stedelijk verbruik en door de oorlogstoestand kelderde de export. Veel brouwerijen werden in deze periode gesloten en de productie werd gecentraliseerd in de resterende brouwkammen. Het aantal actieve brouwerijen daalde zo tussen 1565 en 1592 van 46 naar 25.⁴⁰ De regel dat een brouwer over een eigen brouwerij moest beschikken om te mogen brouwen werd afgeschaft en het was voortaan voldoende om de leertijd te hebben doorlopen. Daar de tappers ook voldeden aan deze voorwaarde maakten zij gretig gebruik van de nieuwe regelgeving om weer volop te gaan brouwen. Bij het hernieuwen van de ambachtsordonnanties in 1610 kon het stadsbestuur deze situatie alleen maar bevestigen.

Vanaf toen mocht iedereen in het ambacht bier brouwen zolang dat gebeurde in een door het stadsbestuur erkende brouwerij.⁴¹

Dankzij het Twaalfjarig Bestand konden Leuven en de bierproductie zich herstellen. Aangezien naast de versoepelde regels het toetredingsgeld vrij laag was (in 1555 bedroeg het slechts twintig Rijns gulden) kende het ambacht een grote toestroom van nieuwe leden, waaronder veel ambachtlieden die in bijberoep brouwden. Dit was tegen de zin van de brouwerij-eigenaars en om de toestroom van nieuwe leden te beperken werd in 1610 het entreegeld verhoogd naar 25 Rijns gulden en de leertijd verlengd tot twee jaar.⁴² Dit had in de praktijk weinig effect en de brouwerij-uitbaters kregen het stadsbestuur zo ver om in 1614 een ordonnantie uit te vaardigen die hen in feite een monopolie gaf.⁴³ Hierbij mochten enkel de uitbaters van een brouwerij bier brouwen, konden leer knechten enkel het meesterschap verkrijgen als leverancier en mocht een persoon enkel brouwen als hij geen ander ambacht uitoefende. Het was dus niet meer mogelijk om als tapper toe te treden tot het ambacht en omdat leveranciers zelf niet meer mochten tappen betekende dit dat er geen nieuwe tappers konden bijkomen.

Deze maatregel bevoordeelde enkel de kleine groep van de brouwerij-uitbaters en stootte al snel op verzet van de tappers en de overige leveranciers. In een verzoekschrift aan het magistrat wezen ze op de negatieve effecten die een dergelijk monopolie zou hebben op de kwaliteit van het bier en de accijnsinkomsten van de stad.⁴⁴ De situatie werd pas opgelost in 1620: de beslissing van 1614 werd bevestigd maar het verbod op tappen gold nu enkel voor de uitbaters van een brouwerij. Nieuwe leden konden nog steeds enkel toetreden als leverancier, maar konden na een half jaar overstappen naar de tappers. Alle leveranciers moesten wel over een eigen brouwerij blijven beschikken.⁴⁵ In de praktijk werden deze regels door iedereen genegeerd en moest het stadsbestuur de leveranciers er geregeld aan herinneren (zoals in 1648 en 1661/62) dat ze over een eigen brouwerij moesten beschikken om te mogen brouwen.⁴⁶ Uiteindelijk werd de regel afgezwakt naar de verplichting om zelfstandig te wonen indien men een ambacht wou uitvoeren.⁴⁷ Gedurende de gehele zeventiende eeuw zouden de tappers bier blijven brouwen in één van de vele brouwerijen.

Door het ontbreken van bruikbare toetredingsregisters daterend van vóór 1695 is het moeilijk om het totale ledenaantal van het ambacht gedurende de zeventiende eeuw te reconstrueren. Aan de hand van enkele stadsrekeningen, accijnsregisters, volkstellingen en belastinginningen is het weliswaar mogelijk het ledental voor een aantal jaren te benaderen, maar ook deze cijfers vertonen grote lacunes, zoals te zien is in tabel 1. Deze cijfers tonen enkel de in dat jaar actieve brouwers. Leden van het ambacht die tijdelijk geen bier brouwen, worden niet gerepresenteerd.

38 Van Uytven, 'Stad en ommeland', 156-157.

39 SAL, OA, nr. 11592, fol. 13, art. 47; Roelants, *Aspecten*, 176-177.

40 Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 327.

41 SAL, OA, nr. 11592, fol. 81, art. 5; nr. 4649, fol. 253.

42 SAL, OA, nr. 4649, fol. 268.

43 SAL, OA, nr. 4649, fol. 265-269; Roelants, *Aspecten*, 182-185.

44 SAL, OA, nr. 4688 (1616).

45 SAL, OA, nr. 4688 (1620).

46 SAL, OA, nr. 320B, fol. 377r-378r, 27 januari 1648; Roelants, *Aspecten*, 189.

47 SAL, OA, nr. 321, fol. 308, 27 november 1653.

Tabel 1 Aantal actieve leden van het brouwersambacht 1597-1690

Jaar	Tappers	Leveranciers	Totaal	Brouwerijen
1597	53	34	87	25
1614	(20+)	(60+)	(80+)	32
1627	89	/	89+	/
1628	88	(15+)	103+	(15)
1629	85	/	85+	/
1631	57+	40+	97+	16
1632	/	53	53+	15
1646	(50)	(52)	(102)	13
1671	71	70	141	36
1676	83	74	157	32
1679	90	72	162	29+
1680	101	70	171	30+
1681	100	73	173	30?
1682	101	75	176	32
1683	/	75	75+	33
1685	/	35+	35+	35
1686	/	59	59+	31
1687	/	54	54+	26
1690	88	47	135	/

Bron: SAL, OA, nrs. 2833-2835, 3002, 3321, 3329, 3342, 3295,4691, 5302-5310 en 5817; RAAnd, *StvB. Cartons*, nrs. 795 en 796; Roelants, *Aspecten van de Leuvense economie*, 188 en 320. Een plusteken na een cijfer geeft een absoluut minimum aan. Cijfers tussen haakjes zijn schattingen van Roelants. Een schuine streep geeft aan dat er geen enkel betrouwbaar cijfer te vinden is.

Over het algemeen nam het aantal brouwers door de eeuw heen wel toe, maar niet per se in een rechtstreeks stijgende lijn. Na een dieptepunt in 1597 kon het ambacht zich tijdens de zeventiende eeuw weer herstellen. Er was een piek rond 1682 met 176 actieve leden, maar dit aantal was in 1690 weer gedaald naar 135. Hoewel de verschillen soms miniem waren, waren er altijd meer tappers dan leveranciers. Het aantal brouwerijen bedroeg 32 in 1614 maar kende in de daaropvolgende jaren een sterke daling, met een mogelijk dieptepunt van dertien in 1646. Tegen 1671 was dit aantal weer gestegen naar 36 en voor de rest van de eeuw zou het aantal actieve brouwerijen rond de 30 blijven fluctueren. Aangezien tijdens de laatste twintig jaar van de zeventiende eeuw het aantal leveranciers afnam terwijl het aantal actieve brouwerijen stabiel bleef, kunnen we concluderen dat vooral de leveranciers zonder eigen brouwkam afhaakten. Dit wijst op een toenemende overheersing van het grootbedrijf.⁴⁸

Voor het ledenaantal vanaf 1695 kan een beroep gedaan worden op het inschrijvingsregister van de nieuwe meesters. Deze lijst geeft veel informatie, maar zegt jammer genoeg niets over de concrete activiteit van de brouwers in kwestie, zijnde tapper of leverancier. Het register geeft ook geen informatie over het totale lidmaatschap op een gegeven moment, enkel over de nieuwkomers. In zijn licentiaatsverhandeling over het Leuvense brouwersambacht tijdens de achttiende eeuw heeft L. Van Roy op basis van het inschrijvingsregister en andere bronnen het aantal leden van het ambacht vanaf 1695 berekend.⁴⁹ Zijn cijfers zijn in tabel 2 overgenomen. De benaming 'meesters' slaat op de brouwers waarvan hij niet kon vaststellen of het ging om tappers of leveranciers en op de leden die enkel nominaal lid waren van het ambacht. Vanaf 1695 kende het ambacht weer een duidelijke groei en over een

periode van achttien jaar steeg het totale aantal leden met 39. Dat de tappers en leveranciers in de tabel toenemen ten opzichte van de ‘meesters’ is te wijten aan het feit dat L. Van Roy van steeds meer brouwers het beroep kon identificeren. Het ambacht kende opvallend genoeg zijn grootste groei op het moment dat de crisis van de zeventiende eeuw het hardste toesloeg, zijnde de overgang van de zeventiende op de achttiende eeuw. Deze cijfers bevestigen in grote mate het groeiende succes dat de Leuvense biernijverheid vanaf toen kende.

Tabel 2 Aantal actieve leden van het brouwersambacht 1695-1713

Jaar	Tappers	Leveranciers	“Meesters”	Totaal
1695	43	35	84	162
1696	45	37	87	169
1697	46	37	89	172
1698	47	38	93	178
1699	50	40	97	187
1700	52	40	101	193
1701	53	43	75	171
1702	55	43	78	176
1703	56	44	78	178
1704	63	45	69	177
1705	68	45	42	155
1706	68	46	43	157
1707	71	49	46	166
1708	72	49	49	170
1709	76	48	52	176
1710	78	48	53	179
1711	80	48	54	182
1712	81	48	54	183
1713	91	51	59	201

Bron: SAL 11589; Van Roy, *Prosopografische bijdrage*, 353.

De toename van het aantal leden staat in schril contrast met de constante inperking van de toetredingsmogelijkheden tot het ambacht. Eerder is ingegaan op de pogingen van de brouwerij-uitbaters om via de wetgeving het ambacht volledig af te sluiten voor nieuwkomers. Een andere strategie om de instroom van nieuwe leden zo veel mogelijk in te perken was het strenger maken van de toetredingsvoorwaarden. Aanvankelijk bedroeg het entreegeld slechts 20 gulden, kon men toetreden na één jaar leertijd en was er van een meesterproef geen sprake.⁵⁰ Ter compensatie van de versoepeling van de wetgeving werd in 1610 het entreegeld opgetrokken naar 25 gulden en de leertijd verlengd tot twee jaar.⁵¹ Gedurende de zeventiende eeuw zou het entreegeld systematisch verder blijven stijgen. In 1624 bedroeg de som al 50 gulden en moesten nieuwe meesters ook wijngeld en de *ordinaire rechten*, een pakket van kamerrechten, altaargeld en een maaltijd voor de dekens, betalen.⁵²

48 Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 327.

49 Van Roy, *Prosopografische bijdrage*.

50 SAL, OA, nr. 4649, fol. 271.

51 SAL, OA, nr. 4649, fol. 268; Roelants, *Aspecten*, 182.

52 SAL, OA, nr. 4649, fol. 226-227 (1624).

Het entreegeld werd in 1648 verder verhoogd naar 250 gulden, in 1684 naar 300 gulden en in 1693 naar 500 gulden.⁵³ Tegen 1718 bedroeg het te betalen bedrag 1000 gulden, meer dan bij elk ander ambacht in Leuven.⁵⁴ In combinatie met de hoge opstartkosten van een brouwbedrijf sloot dit het ambacht in grote mate af voor nieuwkomers.

De toename van het aantal brouwers is voornamelijk terug te brengen tot de meesterzonen. De oudste zoon van een brouwer was vrijgesteld van het entreegeld en van de leertijd. Vanaf 1694 gold dat voor alle zonen.⁵⁵ Al in de zestiende eeuw bestond er een sterke tendens naar erfelijkheid binnen het ambacht en deze trend zou zich doorzetten tot in de achttiende eeuw. Van de 216 nieuwe leden in de periode 1695-1713 waren er 150 de zoon van een meesterbrouwer.⁵⁶ Met name bij de brouwerij-uitbaters werd het bedrijf van vader op zoon doorgegeven en ontstonden er echte 'brouwersdynastieën'. Brouwerij *Den Mantel* werd bijvoorbeeld sinds 1646 uitgebaat door drie generaties van de familie Van Opstal. In 1696 werd de brouwerij overgenomen door Carel Henskens, een schoonzoon van de familie wiens afstammelingen in 1745 nog steeds diezelfde brouwerij uitbaatten.⁵⁷

Een bijkomende voorwaarde om lid te kunnen worden van een van de Leuvense ambachten was het verkrijgen van het poorterschap. Hiervoor moest een bedrag betaald worden dat schommelde tussen de 50 en 150 gulden en zo een bijkomende barrière vormde voor kandidaat-leden die van buiten de stad kwamen. Aan de hand van de poortersboeken konden de brouwers geïdentificeerd worden die hun *roots* buiten de Leuvense stadsmuren hadden.⁵⁸ Van de 770 gekende brouwers waren er 105 die het poorterschap nog moesten verwerven.⁵⁹ Van deze personen waren er 86 afkomstig van buiten Leuven, voor het merendeel uit het oosten van het hertogdom Brabant. Elf nieuwkomers hadden de brouwersstiel elders al geleerd. Dat een significante groep buitenstaanders bereid was en in staat was om naast de hoge toetredingsgelden ook de sommen voor het poorterschap en de nodige investeringen in een brouwerij te betalen, illustreert de aantrekkingskracht van het biersector.

Een belangrijk fenomeen dat in Leuven veelvuldig voorkwam, was het meervoudig lidmaatschap. Het was toegestaan om lid te zijn van meerdere ambachten en die ook tegelijk uit te oefenen met als enige beperking dat men enkel mocht deelnemen aan de ambachtsvergaderingen en -verkiezingen van het eerste ambacht waarin men zich inschreef, de zogenoemde 'eerste eed'. De volgorde van de eden was verder niet van belang.⁶⁰ Ambachtsmeesters combineerden verschillende stielen om een zo breed mogelijk klantenbestand aan te kunnen spreken en hun winst te maximaliseren. Veel bakkers waren bijvoorbeeld ook kramer en/of vettewariër en baatten winkels uit waarin allerhande koopwaar, gaande van brood tot zeep, te verkrijgen was.⁶¹ Omdat voor elk ambacht het lidgeld betaald moest worden, waren het vooral de rijke meesters en de meesterzonen die zich hierop konden toeleggen.⁶² Ook bij de brouwers kwam meervoudig lidmaatschap veelvuldig voor. In 1702 was bijvoorbeeld 37% van de tappers en 53% van de leveranciers lid van één of meerdere bijkomende ambachten. Zeer courant waren combinaties als brouwer-bakker, brouwer-vettewariër of brouwer-kramer, niet toevallig allemaal activiteiten binnen de voedings- en verzorgingssector. De winst, status en politieke invloed van de brouwers maakten lidmaatschap van het ambacht zeer gewild. Naast een diversifiëring van de eigen zaak gebruikten veel ambachtslieden meervoudig lidmaatschap om de controle te verkrijgen over zowel de productie als de distributie van bepaalde goederen en grondstoffen. De leveranciers waren geregeld ook lid van het kuipers- of molenaarsambacht om op die manier meer controle te krijgen over de aanvoer van grondstoffen en zo de productiekosten te drukken.⁶³

Vrouwen speelden ook een rol binnen het brouwersambacht. Hoewel ze niet toegelaten werden als nieuwe leden, werkten ze in de praktijk mee in het bedrijf van hun echtgenoot

en het werd aan weduwen toegestaan om de zaak na de dood van hun man voort te zetten.⁶⁴ Weduwen die een brouwerij overerfd, ontpopten zich vaak tot succesvolle zakenvrouwen, een fenomeen dat zich overal in de Nederlanden voordeed.⁶⁵ Hoewel ze geen politieke rechten hadden en niet mochten meebeslissen in de ambachtsvergaderingen, werden deze weduwen voor de rest als volwaardige leden beschouwd. Er zijn zelfs gevallen bekend van weduwen die de leerlingen van hun overleden echtgenoot verder mochten opleiden.⁶⁶

Bierbrouwerij in de zeventiende eeuw. Houtsneede door Albrecht Schmid (Collectie Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg)

53 SAL, OA, nr. 320B, fol. 377r-378r, 27 januari 1648; nr. 4685

54 Van Uytven, 'De Leuvense bierindustrie', 224-225.

55 SAL, OA, nr. 11588, fol. 2r-3v, 19 mei 1693, 30 maart 1694.

56 SAL, OA, nr. 11588, fol. 2r-3v, 19 mei 1693, 30 maart 1694; nr. 11589, fol. 3r-34r.

57 Meulemans, *Huizen en straten*, 203.

58 De Leuvense poortersboeken van de zestiende en zeventiende eeuw zijn bewerkt en uitgegeven in: Caluwaets en Elseviers, *Zestiende-eeuwse poorters*; *Zeventiende-eeuwse poorters*.

59 Deze cijfers beslaan de jaren 1627-1629, 1631-1632, 1646, 1670-71, 1676, 1679-1686, 1690, 1695-1713.

60 Dewilde, 'Expanding', 97.

61 Dewilde en Poukens, 'Bread provisioning', 422.

62 Dewilde, 'Expanding', 100.

63 Dewilde, 'Expanding', 105.

64 Prak, 'Corporatism', 287; Van Dekken, *Brouwen*, 204, 217.

65 Unger, *A History of Brewing*, 160.

66 SAL, OA, nr. 11588, fol. 1r-2r (1 mei 1689), fol. 15r (27 mei 1697), fol. 41r (1707); Van Dekken, *Brouwen*, 216.

Gedurende de zeventiende eeuw was de bieraccijns verantwoordelijk voor 60-75% van de stedelijke accijnsinkomsten.⁶⁷ Het stadsbestuur was voor een goede werking dus sterk afhankelijk van de brouwers, die hun fiscale belang al heel snel wisten om te zetten in politieke invloed. De brouwers kregen samen met de andere ambachten politieke erkenning in 1360 en reeds in 1383 was één van de twee burgemeesters een brouwer.⁶⁸ In het Leuvense politieke systeem, dat sinds de middeleeuwen nauwelijks was veranderd, waren de ambachten gegroepeerd in tien naties, elk onder leiding van een overdeken. Via een ingewikkeld kiessysteem werden uit de tien naties twee van de zeven schepenen, tien van de 21 raadsliden van de Raad der Gezworenen en één van de twee burgemeesters gekozen. Daarnaast waren alle ambachtsdeken en overdekens lid van de Buitenraad, ook wel gekend als de Grote Gemeente, die instond voor het heffen van nieuwe belastingen. Het brouwersambacht zelf had vier dekens, steeds bestaande uit twee tappers en twee leveranciers.

Ongeveer een vijfde van de gekende brouwers was minstens één keer actief geweest in de Leuvense politiek. Zij bekleedden een ambt in het stads- of ambachtsbestuur of stelden zich kandidaat voor één van deze posten. Het stads- en ambachtsbestuur waren sterk met elkaar vervlochten en het dekenschap vormde vaak een opstap naar een ambt in het magistratuur.⁶⁹ Alle brouwers die zich ooit kandidaat hebben gesteld voor het schepen- of burgemeestersambt hadden minstens één termijn als ambachtsdeken vervuld. De hoogste ambten werden opvallend vaak door brouwers bekleed. Van de 114 burgemeestersambten (twee per ambtstermijn) die vervuld werden in de periode 1600-1713, werden er 54 waargenomen door een brouwer. In diezelfde periode waren 55 van de 114 rentmeesters lid van het brouwersambacht en tijdens de periode 1600-1699 bevonden er zich onder de 300 schepenen 91 brouwers (respectievelijk 48% en 30%).⁷⁰ Deze verhoudingen behoorden mogelijk tot de hoogste van de gehele Zuidelijke Nederlanden. In Lier, waar de brouwers vanaf 1678 constant in het stadsbestuur zaten, was in de periode 1678-1794 'slechts' 28% van de burgemeesters en 22% van de schepenen brouwer van beroep.⁷¹

De brouwers domineerden dus het politieke landschap, maar het ging wel steeds om dezelfde personen. De zojuist vermelde 54 burgemeestersambten werden bijvoorbeeld waargenomen door slechts tien verschillende brouwers. Ook bij de schepenen en rentmeesters ging het om een beperkt aantal personen dat steeds terugkwam. Daarenboven vond er niet voor elke termijn een verkiezing plaats en werden bepaalde ambtstermijnen soms meerdere jaren na elkaar verlengd.⁷² Zelfs in de verkiezingslijsten, zoals bijvoorbeeld de lijsten voor de schepenbank van 1693 tot 1705, keren steeds dezelfde namen terug.⁷³ Een voorbeeld van zo'n 'beroeps politician' is Aert Thielemans, die naast verschillende andere ambten uiteindelijk twee termijnen zou dienen als burgemeester uit de naties (1682-1683 en 1689-1691). Zijn broer Geraerd volgde hetzelfde parcours en was burgemeester in de jaren 1686-1689 en 1700-1704.⁷⁴ De succesvolste brouwer was Jan De Ridder, een leverancier zonder eigen brouwerij. Hij was van 1648 tot aan zijn dood in 1685 vier keer raadslid uit de naties, zeven keer weesmeester, zeven keer schepen en zes keer burgemeester uit de naties.

De meerderheid van de politiek actieve brouwers beperkte zich tot het 'lagere' niveau van raadslid in de naties. Lambrecht van Minderschau zetelde bijvoorbeeld tussen 1617 en 1646 tien opeenvolgende termijnen als raadslid.⁷⁵ Hoewel de brouwers gedurende de hele zeventiende eeuw aan het stadsbestuur deelnamen, lag het zwaartepunt van hun politieke activiteit in de tweede helft van de eeuw, niet toevallig de periode waarin de bierexport stelselmatig toenam. Het was dankzij hun economische succes en alsmaar toenemend belang voor de stedelijke financiën dat de brouwers een grote rol konden spelen in de

Leuvense politiek. Door deze grote invloed was een 'eerste eed' bij de brouwers zeer gewild bij ambachtsslieden met politieke ambities.⁷⁶

Het onderscheid tussen tappers en leveranciers zette zich ook voort op politiek vlak: de brouwers die doorstootten naar de hoogste ambten waren bijna uitsluitend leveranciers. Slechts één van de brouwer-burgemeesters was tapper geweest en ook onder de brouwers-schepenen en -rentmeesters zijn er respectievelijk maar één en twee tappers terug te vinden. Hoewel er zich onder de raadsliden uit de naties al wat meer tappers bevonden, bleven ze ook hier in de minderheid. Dezelfde discrepantie keert terug in de lijsten met kandidaten voor de schepenverkiezingen. Van de tien à twaalf kandidaten die per verkiezing deelnamen, waren er hoogstens drie tapper van beroep.⁷⁷ Een mogelijke verklaring is dat de leveranciers over meer kapitaal en vrije tijd beschikten dan de tappers en dus meer speelruimte hadden om zich toe te leggen op politieke engagementen. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is het nodig de rijkdom van beide groepen brouwers in kaart te brengen.

De politieke dominantie van de leveranciers had hoe dan ook gevolgen voor het beleid in verband met bier en het brouwersambacht. De poging van de brouwerij-uitbaters om in 1614 via de wetgeving het volledige monopolie op het brouwen te verkrijgen en de tappers aan zich te binden vond niet toevallig plaats tijdens de termijn waarin de leverancier Gooris Loomans burgemeester was.⁷⁸ Ook andere pogingen tot het aanscherpen van de regelgeving of het verhogen van het ambachtsgeld gebeurden op het moment dat één of meerdere leveranciers in de magistratuur zetelden. Het zal niet verbazen dat naast prestige belangenvermenging één van de belangrijkste redenen was om in de politiek te stappen. Vooral de brouwerij-uitbaters probeerden hun politieke functie te gebruiken om hun eigen economische positie te versterken. Daarenboven konden de brouwers op deze manier meer controle krijgen op de inning van de accijnzen en het bepalen van de bierprijzen. Waarschijnlijk was het door toedoen van de grote leveranciers dat de meeste belastingen werden geheven op de lokale bierconsumptie terwijl de export grotendeels buiten schot viel. De invloed van deze brouwers reikte zelfs zo ver dat zelfs als er geen brouwers in de magistratuur zaten, het stadsbestuur toch probeerde de bierexport zo veel mogelijk te beschermen.⁷⁹

Welvaartstratificatie

Het klassieke beeld van de brouwers in de literatuur is dat van een homogene groep die volledig tot de lokale elite behoorde.⁸⁰ Door middel van het brouwen van bier konden ze een groot kapitaal vergaren en door hun belang voor de stedelijke financiën konden ze dit gemakkelijk omzetten in sociale en politieke invloed.⁸¹ Het is echter de vraag in

67 Roelants, *Aspecten*, 170.

68 Van Uytven, 'Stad en ommeland', 216.

69 Van Roy, *Prosopografische bijdrage*, 331.

70 Swevers, *Brouwers en politiek*, 75.

71 Aerts, *Het bier van Lier*, 116-117.

72 Swevers, *Brouwers en politiek*, 75.

73 SAL, *OA*, nr. 466.

74 Crombecq, *Het alfabetisch register*, 228.

75 Crombecq, *Het alfabetisch register*, 164.

76 Dewilde, *Corporaties en confrerieën*, 169.

77 SAL, *OA*, nrs. 466, 467, 468.

78 Swevers, *Brouwers en politiek*, 84-85.

79 Swevers, *Brouwers en politiek*, 84, 153, 192-193.

80 Voor Leuven gebeurde dit o.a. in: Van Buyten., *Verlichting en traditie*, II, 550-551.

81 Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 437; Provoost, *Levende met de Lierenaars*, 53; Martens, *De brouwindustrie te Hasselt*, 186; Eykens, 'De brouwindustrie te Antwerpen', 84; Denolf, 'Socio-economische structuren', 113-114.

welke mate deze stelling opgaat voor daadwerkelijk elk lid van het brouwersambacht in een gegeven stad.⁸² De vaststelling dat het Leuvense ambacht onderverdeeld was in leveranciers en tappers en er daarmee een onderscheid werd gemaakt tussen de groot- en de kleinhandel, noopt alvast tot een meer genuanceerde voorstelling. De boedelinventarissen van enkele Leuvense brouwers bevestigen dat er een welvaartsverschil bestond tussen de leden van het ambacht. De tapper Tosseijn Neijs had in zijn huis meer dan 30 schilderijen hangen en bezat een uitgebreide collectie zilverwerk en dure meubelen.⁸³ Ook bij de tapper Thomas Waegemans werden omstreeks 1730 een groot aantal gouden en zilveren juwelen aangetroffen.⁸⁴ De boedelinventaris van de tapper Germeyn de Paep vermeldt daarentegen nauwelijks enige luxeartikelen en maakt over het algemeen een vrij povere indruk.⁸⁵

Het doel van deze paragraaf is om een meer genuanceerd beeld te geven van de welvaartsituatie van de Leuvense brouwers en om vast te stellen in welke mate ze daadwerkelijk behoorden tot de Leuvense elite. Een aantal historici en sociologen stelt dat binnen een fiscale verdeling doorgaans enkel de hoogste tien procent van de inkomens tot de elite kan worden gerekend.⁸⁶ Omdat deze definitie de nadruk legt op het inkomen, zijn boedelinventarissen een minder aangewezen bron. Deze geven enkel het resultaat aan van een kapitaalaccumulatie en vertellen niets over het inkomen zelf.⁸⁷ Een meer geschikt brontype zijn fiscale lijsten. Deze geven een systematisch overzicht waaruit makkelijk het inkomen is af te leiden. Voor Leuven kan een beroep gedaan worden op de lijsten van de *capitale imposities* van 1631 en 1702.⁸⁸ De *capitale imposities*, ook wel gekend als het *hoofdgeld*, waren uitzonderingsbelastingen die in tijden van oorlog geheven werden op bevel van de Staten van Brabant.⁸⁹ In Leuven werden de *imposities* geïnd in 1631, 1646 en 1702. Omdat voor de heffing van 1646 de lijsten van slechts drie van de vijf wijken bewaard zijn gebleven, wordt deze telling niet gebruikt in de volgende analyse. De tellingen van 1631 en 1702 zijn wel volledig.

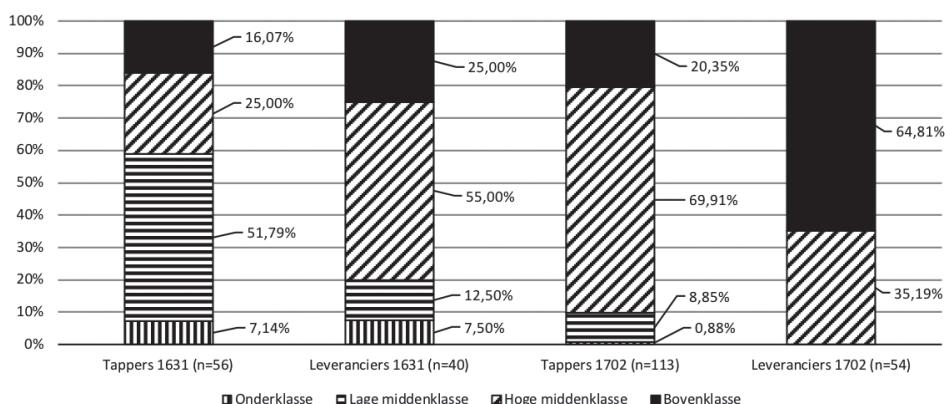
De *imposities* werden geïnd op basis van de socio-economische status van het gezinshoofd. Het te betalen bedrag was afhankelijk van het beroep en vooral van de perceptie van de welstand die een bepaald beroep kon genereren. Op voorhand werd voor heel het hertogdom een tarieflijst opgesteld die aan alle mogelijke ambten en beroepen één of meer te betalen bedragen toekende.⁹⁰ Omdat ook de kinderen ouder dan veertien jaar, de echtgenote van het gezinshoofd en het huispersoneel werden meegerekend, zijn de bedragen van de *capitale impositie* een goede indicatie van de bedrijfsgrootte en de financiële situatie van een welbepaald gezin. Door de bedragen van de brouwers te vergelijken met de rest van de Leuvense bevolking kunnen de brouwers als groep en als individuele leden op de sociale ladder worden gesitueerd. Jammer genoeg werd enkel het hoofdberoep van het gezinshoofd in rekening gebracht, een aspect dat zelfs expliciet werd aangegeven in de reglementen van beide tellingen.⁹¹ Meervoudig lidmaatschap had dus officieel geen effect op de taxatie terwijl in de praktijk de combinatie van beroepen wel degelijk gevolgen had voor de bedrijfsgrootte en welvaartsituatie.⁹² Ambachtslieden die brouwer waren in bijberoep zijn in de tellingen dan ook niet als brouwer aangeduid. Ten slotte laten de tellingen ook het grondbezit en de daaruit volgende inkomsten buiten beschouwing. Het is dus niet mogelijk om de volledige vermogensstructuur van de brouwersgezinnen te reconstrueren.

Uit beide tellingen zijn zo veel mogelijk brouwers en leden van het ambacht uitgefilterd. Omdat de telling van 1631 slechts in een minderheid van de gevallen het beroep vermeldt, moesten de brouwers geïdentificeerd worden op basis van andere bronnen.⁹³ In het geval van homoniemen is de persoon enkel bij volledige zekerheid opgenomen. De telling van 1702 geeft wel systematisch het beroep op waardoor identificatie van de brouwers veel makkelijker is. Ambachtslieden waarvan is geweten dat ze in tweede of derde eed lid waren

van de brouwers (maar die dus niet als brouwer zijn getaxeerd) zijn waar mogelijk ook opgenomen in de berekeningen. Ten slotte worden ook de verschillende herbergiers tot de tappers gerekend. Zij leunden professioneel sterk aan bij de tappers en uit verschillende bronnen blijkt dat zij ook lid waren van het ambacht.⁹⁴ Ook de weduwen die het bedrijf van hun overleden man voortzetten, en daarop dus ook werden getaxeerd, zijn in de analyse opgenomen. Voor elk huishouden zijn alle bedragen samengeteld. De telling van 1702 is opgesteld in Brabantse gulden, die van 1631 in pond artoois. Om de vergelijking te kunnen maken zijn alle bedragen uit 1631 omgezet in gulden.

Om de maatschappelijke klassen af te bakenen is gebruik gemaakt van de klassegrenzen zoals berekend door B. Dewilde. Op basis van de fiscale tellingen van 1631 en 1702 deelt hij de bevolking op in decielen. Door deze te koppelen aan beroepsgegevens kan hij vier fiscale klassen onderscheiden: de onderklasse, de lage middenklasse, de hoge middenklasse en de bovenklasse, waarbij de handwerkers de grens vormen tussen de onderklasse en de middenklasse. De bovenklasse omvat slechts de hoogste 10% van de inkomens en vormt daarmee de elite.⁹⁵ Elk brouwershuishouden kan aan één van deze vier fiscale klassen worden toegevoegd. Grafiek 1 geeft de procentuele verdeling van de brouwers over de vier klassen weer.

Grafiek 1 Procentuele verdeling van de brouwers over de fiscale klassen, 1631 en 1702

Bron: SAL, OA, nrs. 3321, 3364-3365; eigen berekeningen.

82 Enkele studies maken wel gewag van verschillen in rijkdom maar geven geen cijfers om dit degelijk te illustreren, zoals bijvoorbeeld in: Hoyberghs, *Het ambacht*, 85.

83 RAL, *Notariaat*, nr. 12296/01: notaris Henricus Davidts, 1690.

84 RAL, *Weeskamer*, nr. 40/36, 1730.

85 RAL, *Notariaat*, nr. 14209/10: notaris Phillipus Van Roost, 1650.

86 Dewilde, *Corporaties en confrerieën*, 60.

87 Baulant, 'Nécessité de vivre', 17.

88 SAL, OA, nrs. 3321, 3364, 3365.

89 Klep, 'Brabantse tellingen', 203.

90 Het reglement voor de telling van 1631 is uitgegeven in: Cuvelier, 'La population', 363-375; Het reglement van 1702 is bewaard in: SAL, OA, nr. 1765, fol. 235r-251v.

91 Cuvelier, 'La population', 363-375; SAL, OA, nr. 1765 (1702), fol. 249r.

92 Dewilde, *Corporaties en confrerieën*, 157-159.

93 Het gaat hier concreet om: SAL, OA, nrs. 2833, 3002, 3329.

94 Zie bijvoorbeeld SAL, OA, nr. 4670/2.

95 Dewilde, *Corporaties en confrerieën*, 57-61.

Er zijn drie belangrijke vaststellingen die gedaan kunnen worden op basis van grafiek 1. Ten eerste was er een duidelijk welvaartsverschil tussen de tappers en de leveranciers waarbij de laatste groep systematisch rijker was. Dit uit zich in het feit dat bij beide tellingen het zwaartepunt van de leveranciers een klasse hoger lag dan dat van de tappers. In 1631 behoorde het merendeel van de tappers (52%) tot de lage middenklasse terwijl de leveranciers zich vooral in de hoge middenklasse (55%) bevonden. In 1702 waren dit respectievelijk de hoge middenklasse (70%) en de bovenklasse (65%). Deze welvaartsverschillen tussen tappers en leveranciers kunnen grotendeels teruggebracht worden tot hun economische activiteiten. De tappers legden zich toe op de lokale markt, maar omdat gedurende de zeventiende eeuw zowel de Leuvense bevolking als het bierverbruik stabiel bleven was hun afzetmarkt vrij beperkt.⁹⁶ Daarenboven moesten ze grote delen van hun winst afstaan in de vorm van bieraccijnzen. Door hun focus op de export daarentegen beschikten de leveranciers niet alleen over een veel grotere afzetmarkt met meer mogelijkheden tot expansie, maar werden ze ook nauwelijks belast door het stadsbestuur.⁹⁷ De leveranciers maakten dus niet alleen meer winst maar konden hun bedrijf ook veel gemakkelijker uitbreiden.

De tweede vaststelling is dat er een duidelijke stijging was in de welvaart van zowel de tappers als de leveranciers waarbij het zwaartepunt van beide groepen zich verplaatste naar een klasse hoger en het aantal 'arme' brouwers systematisch afnam. Terwijl in 1631 nog 7,5% van de leveranciers tot de onderklasse behoorde en 12,5% tot de lage middenklasse, behoorden de leveranciers zeventig jaar later uitsluitend tot de hoge middenklasse en de bovenklasse. Ook bij de tappers nam het aandeel van de onderklasse en lage middenklasse in sterke mate af, maar ze verdween niet helemaal. Deze algemene verrijking is uiteraard terug te brengen tot het groeiende succes van de Leuvense biernijverheid.

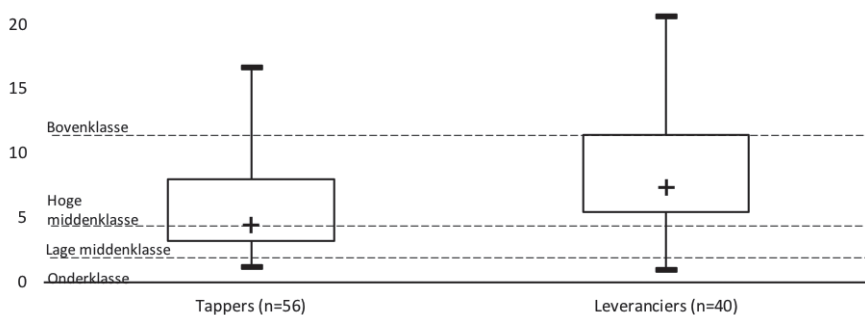
Ten slotte zijn er de overduidelijke interne verschillen. In 1631 waren zowel de tappers als de leveranciers nog vrij heterogeen en werden ze in alle fiscale klassen gerepresenteerd, maar met een duidelijk overwicht in de middenklasse. Voor 1631 gaat de stelling dat alle brouwers tot de elite (de bovenklasse) behoorden niet op: slechts 16% van de tappers en 25% van de leveranciers konden zich tot de bovenklasse rekenen. Tegen 1702 was dit sterk veranderd en waren zowel de tappers als de leveranciers als groep homogener geworden. Bij de tappers situeerde de overgrote meerderheid (70%) zich nu in de hoge middenklasse. Opvallend genoeg is het aandeel in de bovenklasse maar zeer weinig toegenomen (maar 4 procentpunt). Zelfs in 1702 behoorde dus slechts een vijfde van de tappers tot de Leuvense elite. De leveranciers daarentegen waren met 65% in de bovenklasse steeds meer een elitegroep geworden. Zij die niet tot de maatschappelijke top behoorden, waren allemaal te vinden in de hoge middenklasse. Het is veelzeggend dat twee-derde van de leveranciers hun plaats op de maatschappelijke ladder kon delen met onder andere de lokale adel, stedelijke ambtenaren, de hogere clerus, notarissen en universitaires. De hoge middenklasse was daarentegen het terrein van de meer succesvolle ambachtsmeesters.⁹⁸ We kunnen dus concluderen dat de stelling dat *alle* brouwers behoorden tot de elite enkel opgaat voor de leveranciers van 1702. In 1631 lag het zwaartepunt van de brouwers duidelijk nog bij de middengroepen.

Hoe verhielden de brouwers zich ten opzichte van de andere Leuvense ambachten? Ambachtslieden uit de kledij- en textielsector behoorden gedurende de zeventiende eeuw tot de lagere maatschappelijke klassen van Leuven. In 1631 was 40% van de schoenmakers en 60% van de oudkleerkopers en kleermakers lid van de onderklasse. Bij de schoenlappers steeg zelfs niemand boven de lage middenklasse uit. Deze situatie was tegen 1702 nauwelijks veranderd. Hoewel bij elk van de voornoemde ambachten het aandeel van de onderklasse licht was afgenomen ten voordele van de lage middenklasse, bleef het voor deze

ambachtsmeesters moeilijk om rond te komen. De textielsector was geproletariseerd en relatief homogeen met weinig grote evoluties in de loop van de eeuw. De situatie was anders bij de ambachtsslieden uit de voedings- en verzorgingssector, waartoe ook de brouwers behoorden. Bakkers, kramers en vettewariërs waren in 1631 overwegend middenklassers, met een lichte meerderheid in de hogere middenklasse. Bij al deze ambachten behoorde echter altijd een deel tot de onderklasse. Parallel met de brouwers kende ook de rest van de voedingssector een stijging van haar welvaart gedurende de zeventiende eeuw, zij het in mindere mate. In 1702 was bij de drie voornoemde ambachten vooral het aandeel in de onderklasse zeer sterk gezakt. Dit vertaalde zich vooral in een toename van de lagere middenklasse terwijl het aandeel in de bovenklasse nauwelijks toenam. Hoewel de voedings- en verzorgingsambachten het beter deden dan de textielambachten, bleven ze vrij heterogeen. Een deel van de ambachtsslieden, voornamelijk kramers, wist wel degelijk een vrij groot vermogen bijeen te brengen, maar van een systematische en sterke toename van de rijkdom zoals bij de brouwers-leveranciers was tijdens de zeventiende eeuw geen sprake.⁹⁹

De heterogeniteit van de tappers en de leveranciers kan goed worden gevisualiseerd door middel van boxplot-diagrammen. De grafieken 2 en 3 geven elk de spreiding van beide groepen weer voor respectievelijk 1631 en 1702. Ter referentie zijn in beide grafieken de klassegrenzen zoals gedefinieerd door B. Dewilde met stippellijnen van elkaar onderscheiden.¹⁰⁰

Grafiek 2 Spreiding van de Leuvense brouwers volgens de telling van 1631, in gulden

Bron: SAL, OA, nrs. 3321, 3364-3365; eigen berekeningen.

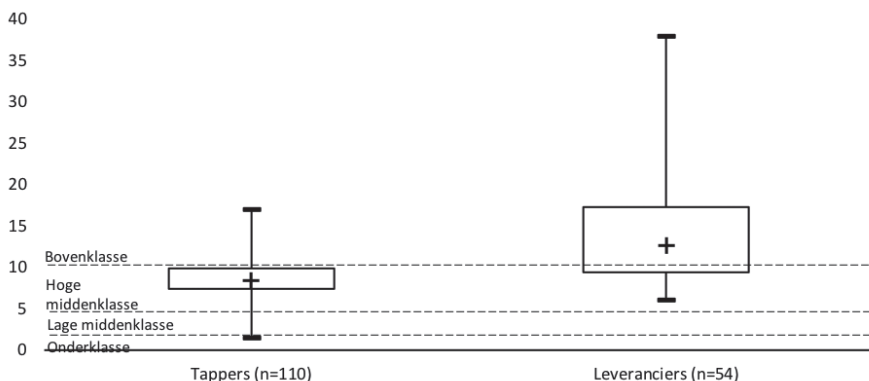
96 Dewilde, *Corporaties en confrerieën*, 41; Roelants, *Aspecten*, 315.

97 Roelants, *Aspecten*, 214-215.

98 Dewilde, *Corporaties en confrerieën*, 70.

99 Dewilde, *Corporaties en confrerieën*, 67-70.

100 Dewilde, *Corporaties en confrerieën*, 61.

Grafiek 3 Spreiding van de Leuvense brouwers volgens de telling van 1702, in gulden

Bron: SAL, OA, nrs. 3364 en 3365; eigen berekeningen.

Voor het jaar 1631 zijn de diagrammen vrij gelijkaardig en vertonen beide groepen een rechtsscheve verdeling waarbij de lage bedragen couranter zijn dan de hogere. Bij zowel de tappers als de leveranciers is de ruimte tussen het eerste kwartiel en de mediaan nog vrij beperkt. Pas vanaf het derde kwartiel neemt de spreiding sterk toe en worden de onderlinge verschillen steeds groter. Terwijl bij de tappers de mediaan op 5 gulden ligt, werden de rijkste tappers allemaal tussen de 12 en 17 gulden getaxeerd. De kloof tussen de rijkste tappers en de tappers uit de middenklasse was dus vrij groot. Bij de leveranciers was de ongelijkheid zelfs nog groter: in een groep van 40 personen schommelden de bedragen tussen het minimum en maximum van respectievelijk 1 en 21 gulden.

De situatie was sterk veranderd in 1702. De leveranciers vertonen grotendeels hetzelfde patroon met als verschil dat de bedragen tussen het derde kwartiel en het maximum nog verder uiteen liggen dan in 1631. De verdeling van de tappers ziet er echter totaal anders uit en is veel homogener geworden. De 'whiskers' van de grafiek strekken zich nog steeds relatief ver uit, maar de mediaan, eerste en derde kwartiel liggen nu zeer dicht op elkaar. Van de 110 tappers werden er 52 getaxeerd op een bedrag dat lag tussen 7,5 en 9 gulden.

Om de evolutie in de verdeling van de tappers en leveranciers tussen 1631 en 1702 beter te kunnen interpreteren, berekenen we voor beide jaartallen de variatiecoëfficiënt van elke groep. Deze wordt uitgedrukt als een percentage en geeft aan in hoeverre de standaardafwijking verschilt van het rekenkundig gemiddelde. Hoe hoger de coëfficiënt, hoe groter de spreiding rond het gemiddelde van de verdeling. Indien de coëfficiënt groter is dan 50% is de spreiding al zeer groot. Als hij groter is dan 70% is de verdeling zeer heterogeen. De vergelijking van de verschillende variatiecoëfficiënten bevestigt de eerdere vaststellingen. De leveranciers kenden in zowel 1631 als 1702 met een coëfficiënt van respectievelijk 54% en 51% een grote spreiding. Het verschil van 3 procentpunten is klein genoeg om te kunnen stellen dat de heterogeniteit van de leveranciers nauwelijks is veranderd doorheen de zeventiende eeuw. Interessanter zijn de variatiecoëfficiënten van de tappers. Voor 1631 bedraagt de coëfficiënt een enorme 70%.¹⁰¹ Tegen 1702 was dit echter meer dan gehalveerd tot 28%. Deze cijfers illustreren wederom hoe de tappers een proces van homogenisering doorgingen waarbij de spreiding rond de mediaan steeds kleiner werd, maar net als bij de leveranciers ging dit gepaard met een proces van algemene verrijking.

Eerder stelden we al vast dat er verhoudingsgewijs meer leveranciers dan tappers deelnamen aan de stedelijke politiek en er werd gespeculeerd dat dit te wijten kon zijn aan welvaartsverschillen. Dat de leveranciers over het algemeen rijker waren dan de tappers lijkt deze stelling alvast te steunen. Deelname aan de politiek, of het nu was door zich kandidaat te stellen voor het dekenschap of door te zetelen in de schepbank, vereiste altijd een investering van tijd en geld waardoor alleen de brouwers die voldoende reserves hadden of wiens bedrijf groot genoeg was om zonder hun directe supervisie beheerd te worden, zich echt konden toeleggen op het besturen van de stad. Via de gegevens uit de capitale imposities kunnen we tot op individueel niveau onderzoeken of dit verband er daadwerkelijk was.

Door de bedragen uit de tellingen van 1631 en 1702 van alle brouwers die één of meerdere termijnen hebben gezeteld in het stad- of ambachtsbestuur of zich er op een gegeven moment voor hadden gekandideerd met elkaar te vergelijken kan er inderdaad een correlatie worden vastgesteld tussen politieke activiteit en persoonlijke welvaart.¹⁰² In het algemeen behoorden de politiek actieve brouwers verhoudingsgewijs vaker tot de hoge middenklasse en de bovenklasse dan brouwers die niet aan politiek deden. In 1631 behoorde 41% van de politiek actieve tappers tot de hoge middenklasse en 18% tot de bovenklasse terwijl dit bij hun 'apolitieke' collega's maar 26% en 12% was. Bij de leveranciers was dit verschil nog meer uitgesproken: 73% van de politiek actieve leveranciers behoorde tot de hoge middenklasse en 26% mocht zich tot de elite rekenen. Bij de niet-politiek actieve leveranciers kon slechts 42% zich tot de hoge middenklasse rekenen. Opvallend genoeg kenden de niet-politiek actieve leveranciers met 29% een groter aandeel in de bovenklasse dan de politiek actieve leveranciers. De allerrijkste leveranciers hielden zich in 1631 blijkbaar grotendeels buiten de politiek. Van de elf leveranciers die getaxeerd werden op 11 gulden of meer, een enorm bedrag in deze context, waren er maar twee actief in het stadsbestuur en nam er slechts één deel aan het bestuur van het ambacht.

De resultaten voor de telling van 1702 volgen dan weer volledig de geschetste tendens: 35% van de politiek actieve tappers behoorde tot de bovenklasse tegenover 17% bij de niet-politiek actieve tappers. Bij de leveranciers behoorde 87% van de 'politici' tot de bovenklasse terwijl dit bij de 'niet-politici' slechts 49% was. De politiek actieve brouwers kenden dus een groter percentage dat zich tot de stedelijke elite kon rekenen terwijl de niet-politieke brouwers vooral bij de hoge middenklasse hoorden. Het bezitten van een eigen brouwerij lijkt geen belangrijke factor te zijn geweest. Meer nog, de meest succesvolle brouwerij-uitbaters lieten de politiek vaak aan zich voorbij gaan.

Er was bij de brouwers duidelijk sprake van een link tussen politieke activiteit en persoonlijke welvaart en de brouwers die een politieke carrière wisten uit te bouwen behoorden vaak tot de hoogst getaxeerde burgers van de Leuven. Meervoudig burgemeester Geeraert Thielemans bijvoorbeeld betaalde in 1702 het enorme bedrag van 29 gulden. Omgekeerd betekende een hogere rijkdom niet dat een brouwer automatisch de politiek in ging en een aantal van de allerrijkste brouwers leek zich eerder exclusief te willen focussen op hun commerciële activiteiten. Er was ook altijd een grote groep 'politici' die tot de

101 Het is merkwaardig dat de coëfficiënt van de tappers van 1631 bijna 20 procentpunten hoger ligt dan die van de leveranciers uit datzelfde jaar (respectievelijk 70% vs. 54%) terwijl grafiek 2 suggereert dat de spreiding van de leveranciers groter was. Dit kan worden verklaard door het feit dat het gemiddelde van de leveranciers veel hoger is dan dat van de tappers terwijl hun standaardafwijkingen vrij dicht bij elkaar liggen. Dit heeft gevolgen voor de variatiecoëfficiënt, die immers berekend wordt op basis van het gemiddelde en de standaardafwijking.

102 De politiek actieve brouwers zijn geïdentificeerd aan de hand van: SAL, OA, nrs. 466, 467, 468, 3321, 3364, 4665; Crombecq, *Het alfabetisch register*.

hogere middenklasse behoorden, in een aantal gevallen zelfs de lagere middenklasse. Zeker in 1631 was het de middenklasse die politiek de toon zette onder de brouwers. Het is echter de vraag in welke mate deze groep systematisch tot de politieke top kon doordringen. Geld speelde immers wel degelijk een rol en het was juist omdat de leveranciers over zo veel kapitaal beschikten dat ze zo'n grote politieke activiteit aan de dag konden leggen en zo veel invloed konden verwerven.

Huizen en brouwerijen

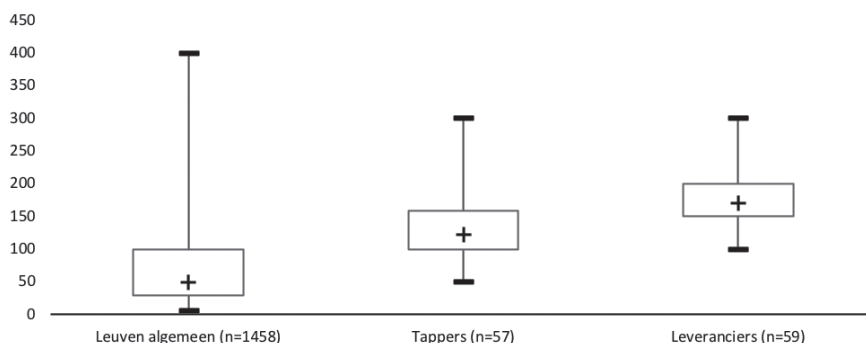
Een alternatieve methode om de welstand van een groep in kaart te brengen is via de huizen die de groepsleden bewoonden. De grootte en waarde van een woning kan immers gezien worden als de uiting van het vermogen van een huishouden en de bereidheid om dat vermogen te investeren en te etaleren. Een huis was dus niet alleen een uiting van welvaart, maar ook van de sociale positie van de bewoner.¹⁰³ Wel is het zo dat bij een sociale stratificatie op basis van de woning de ongelijkheid tussen individuele huishoudens veel kleiner is dan bij een inkomensverdeling. Aangezien een huis een basisbehoefte is, neemt het percentage van het vermogen dat een huishouden eraan uitgeeft af naarmate het inkomen toeneemt. De waarde van het huis neemt met andere woorden minder snel toe dan het inkomen. Daarenboven investeerden in het Ancien Regime welgestelde huishoudens hun vermogen in meerdere woningen en gronden. Het gevolg van dit alles is dat de welstandspiramide op basis van de waarde van de woning veel vlakker is dan de daadwerkelijke socio-economische verhoudingen.¹⁰⁴ Bijkomende problemen zijn dat eigenaarswoningen doorgaans duurder werden geschat dan huurderswoningen en dat er een degressief verband bestond tussen huurwaarde en verkoopprijs waardoor duurdere woningen een lagere huurwaarde kregen ten opzichte van hun aankoopprijs dan goedkopere woningen.¹⁰⁵ Ten slotte is er de vraag of de getaxeerde huurders de waarde van hun eigen woning niet steeds te laag hebben ingeschat.¹⁰⁶

Hoewel een indeling op basis van enkel de huizen niet helemaal op zichzelf kan staan blijft het wel een interessante onderzoekspiste, al was het maar om de economische verschillen tussen de brouwers te kaderen. Handelaars en ambachtslieden, waaronder dus de brouwers, zochten naar huizen met voldoende handelsruimte die gelegen waren aan drukbezochte straten. Aangezien grootte en ligging de prijzen van een woning naar omhoog dreven, kunnen we stellen dat brouwers die in een groter en duurder huis woonden een grotere zaak hebben gehad en dus over meer inkomsten konden beschikken. De waarde van de huizen zal bestudeerd worden aan de hand van de inningslijsten van het huishuurgeld van 1670.¹⁰⁷ Het huishuurgeld was een inning van de twintigste penning waarbij per honderd gulden huishuur een belasting van vijf gulden betaald moest worden. Ook huizen die niet verhuurd werden moesten deze belasting betalen.¹⁰⁸ Naast de (huur)waarde geeft deze lijst ook steeds de bewoner en de eigenaar van de getaxeerde woning op. In de meerderheid van de gevallen werd ook het beroep van de bewoner opgegeven. Wanneer dit niet het geval was, konden de brouwers geïdentificeerd worden aan de hand van andere bronnen.

Alvorens de brouwershuizen zelf te bestuderen is het nodig kort de algemene Leuvense situatie in 1670 te schetsen. Van de 1766 vermelde huishoudens werden er slechts 1480 belast. De overige 286 waren huizen van arme gezinnen, leegstaande huizen, soldatenhuizen, huizen van universitaire suppoosten en gebouwen van religieuze instellingen. Het huishuurgeld varieerde van 6 tot 800 gulden, maar zoals te verwachten bij een samenleving

uit het Ancien Regime was er een overwicht van de lagere sociale klassen.¹⁰⁹ Dit vertaalt zich in grafiek 4 in een zeer rechtsscheve verdeling. De mediaan van het huishuurgeld lag op 50 gulden en ongeveer 76% van de Leuvenaars woonde in een huis met een huurwaarde van 100 gulden of minder. De duurste woningen bereikten daarentegen makkelijk huurprijzen van 500 tot zelfs 800 gulden. Handwerkers en dagarbeiders woonden doorgaans in woningen met een huurprijs van rond de 30 gulden. De huizen van ambachtslieden uit de textielsector, zoals bijvoorbeeld kleermakers, waren soms nauwelijks duurder dan die van de handwerkers en overschreden zelden de kaap van 70 gulden. Meesters uit de voedings- en verzorgingssector hadden daarentegen over het algemeen duurder woningen. Bij de vettewariërs en beenhouwers lag de mediaan op respectievelijk 60 en 70 gulden en van de bakkers had de helft een woning met een huurwaarde tussen 80 en 180 gulden. Bij de kramers schommelde dit zelfs tussen 140 en 380 gulden.¹¹⁰ Ter vergelijking plaatsten we naast het algemene cijfer in grafiek 4 de verdeling van de huurprijzen van de brouwerswoningen, met onderscheid tussen de tappers en de leveranciers.

Grafiek 4 Verdeling van de waarden van het huishuurgeld van 1670, in gulden

Bron: SAL, OA, nrs. 3342 en 3295; eigen berekeningen.

Met een mediaan van respectievelijk 122,5 en 170 gulden behoorden de huizen van de tappers en leveranciers duidelijk tot het hogere segment van de Leuvense woningmarkt. Driekwart van de tappers behoorde met zijn woning tot het hogere segment van de middenklasse, terwijl meer dan de helft van de leveranciers, met een mediaan van 170, net onder of boven het negende deciel lag en daarmee tot de elite behoorde. Wederom kennen beide groepen brouwers ook sterke onderlinge verschillen. Vooral de tappers vertonen een rechtsscheve verdeling waarbij de waarde van de huizen varieerde tussen 50 en 300 gulden. De onderlinge verschillen waren ook bij de leveranciers significant maar er dient wel opgemerkt te worden dat in dit cijfer ook de brouwerijen zijn opgenomen. Dit waren grote gebouwen met een hoge economische waarde waarvan door locatievereisten er slechts een beperkt

103 Hannes, 'De woning', 361-364.

104 Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 363.

105 Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 364.

106 Van den Berg en Van Zanden, 'Vier eeuwen welstandsongelijkheid', 205.

107 SAL, OA, nr. 3342. De lijst van één van de vier bewaarde wijken, die van de Grote Markt, is bewaard onder het nummer SAL, OA, nr. 3295.

108 Bormans, *Oude Markt*, 32.

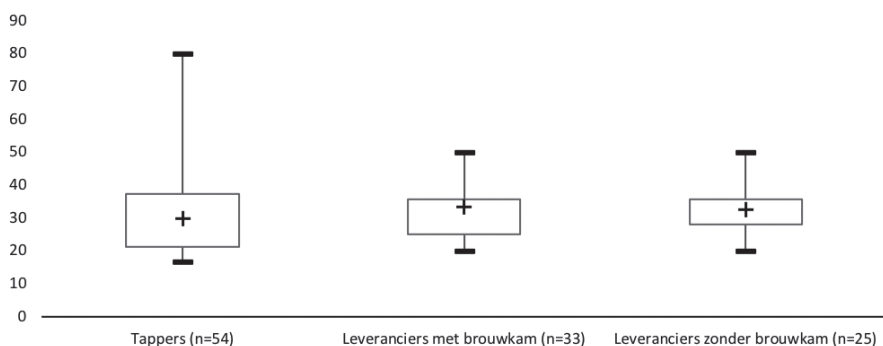
109 Dewilde, *Corporaties en confrerieën*, 58.

110 SAL, OA, nr. 3342, 3295.

aantal gebouwd kon worden. De omvang, het beperkte aanbod en de grote vraag dreven de huur- en aankooprijzen van brouwerijen uiteraard naar omhoog. In 1686 bijvoorbeeld lag de aankoopprijs van een brouwerij gemakkelijk tussen 2000 en 4500 gulden.¹¹¹ De hoge huurprijzen voor de brouwerijen trekt het algemene cijfer voor de leveranciers naar omhoog. De leveranciers zonder eigen brouwkam bevonden zich eerder op het niveau van de tappers en bewoonden huizen met een huurwaarde tussen 100 en 150 gulden.

Om een volledig inzicht in de waarde van de brouwerswoningen te kunnen krijgen moet men ook de grootte van het pand in rekening brengen. De hoge waarde van een gebouw kan behalve van een goede locatie ook volledig afhangen van de omvang van het pand. Hiervoor kan een beroep gedaan worden op de telling van het schouwgeld van 1671, waarbij een belasting werd geheven van 1 gulden per schouw.¹¹² Omdat schouwen veel zeggen over de omvang van een woning maar niets over de ligging of kwaliteit volstaan ze niet als een op zichzelf staande bron.¹¹³ Daar er slechts één jaar verschil is met de telling van het huishuurgeld is het mogelijk om gegevens over de omvang van de woning te koppelen aan de huurwaarde en op die manier de 'kadastrale waarde' in de vorm van prijs per schouw te berekenen, zoals weergegeven in grafiek 5.

Grafiek 5 Kadastrale waarde van de brouwershuizen in gulden per schouw, 1670/71

Bron: SAL, OA, nr. 3342 en 3295; eigen berekeningen. De gemiddelde Leuvense kadasterwaarde is 25,97 gulden per schouw.

Uit de grafiek blijkt dat de kadastrale waarden van de brouwers veel minder van elkaar verschilden dan de huishuurwaarden. Zeker tussen de leveranciers met en zonder eigen brouwkam is er nauwelijks een verschil merkbaar. Bij de drie groepen ligt de mediaan rond 30 gulden per schouw. De verschillen tussen de brouwershuizen waren dus in eerste instantie ingegeven door de grootte van de woningen. Leveranciers zonder brouwkam hadden een woning met twee tot negen schouwen (mediaan van vier schouwen), terwijl woningen met een brouwkam tussen de vier en elf schouwen hadden, met een mediaan van zes. De tappershuizen varieerden qua grootte tussen één en twaalf schouwen, met een mediaan van vier schouwen. Om een degelijke hoeveelheid klanten te kunnen ontvangen moesten deze tappershuizen veel ruimer zijn dan de gemiddelde Leuvense woning. Dat bij een aantal panden de ligging wel degelijk meespeelde wordt geïllustreerd door het maximum van de tappers, dat zich uitstrekt tot 80 gulden per schouw.

Tappers en leveranciers met een brouwkam hadden een grote woning nodig om hun economische activiteiten te kunnen ontplooiën, maar hoe zat het met de kamloze leveranciers? Hun huizen waren weliswaar kleiner dan die van de brouwerij-eigenaars maar bleven nog steeds vrij groot en duur. Zij hadden geen ruimte nodig voor een brouwinstallatie en hoefden geen drinkklanten te ontvangen maar waren wel regelmatig lid van andere ambachten. Voor deze groep vervulde het huis eveneens de functie van handelsruimte. De grootte van de brouwershuizen was dus in de eerste plaats ingegeven door commerciële noodzaak. Toch mogen we niet vergeten dat ze evenzeer een uiting waren van welvaart en maatschappelijke status.

De bezitsstructuur van een woning is ook een factor waarmee rekening moet worden gehouden. Woningmentaliteit, de positieve of negatieve gevolgen van economische ontwikkeling en sociale polarisatieprocessen kunnen deels worden afgelezen uit de verhoudingen tussen huurders en eigenaars binnen een bepaalde gemeenschap. Dit betekent echter niet dat er een rechtstreeks verband is tussen welvaart en sociaal aanzien enerzijds en het eigenaarschap van de eigen woning anderzijds. J. Dambruyne stelde bijvoorbeeld vast dat in het zestiende-eeuwse Gent de eigenaars van een eigen woning in de minderheid waren en zich vooral in de middenklasse bevonden. Omdat ambachtslieden hun woning gebruikten als winkel of atelier, betekende het zelf bezitten van het pand in de eerste plaats beroepszekerheid. De Gentse elite had deze bekommernissen niet en huurde vooral haar woningen.¹¹⁴

De lijsten van het huishuurgeld van 1670 en de volkstelling van 1690 geven steeds aan of een huis al dan niet werd verhuurd waardoor de bezitsstructuur van de Leuvense woningen bestudeerd kan worden.¹¹⁵ We stellen vast dat J. Dambruyne's these ook toepasbaar is op het zeventiende-eeuwse Leuven. In 1670 was slechts 27% van de Leuvenaars eigenaar van de eigen woning. Tegen 1690 was dat percentage zelfs licht gedaald naar 24%.¹¹⁶ Zowel de hoogste als de laagste klassen waren ongeveer in dezelfde mate onder de huurders vertegenwoordigd. Het waren dus vooral de ambachtslieden die hun woningen kochten in plaats van te huren. In 1670 was bijna de helft van de tappers eigenaar, een cijfer dat in de daaropvolgende twintig jaar nauwelijks zou veranderen. De leveranciers met een eigen brouwkam kenden met 65% in 1670 het hoogste aantal eigenaars. Ook dit cijfer zou nadien nog weinig veranderen. Het opzetten van een brouwbedrijf was immers zeer kapitaalintensief en om de risico's te beperken werd de brouwerij indien mogelijk steeds aangekocht in plaats van gehuurd. Een derde van de brouwerijen bleef echter in handen van externe partijen die de gebouwen verhuurden. De leveranciers zonder brouwkam bestonden in 1670 net als de tappers voor ongeveer de helft uit eigenaars. Dertig jaar later was dit percentage echter gestegen naar 63%. Waarschijnlijk dreef de neergang van de economie deze leveranciers ertoe om eveneens hun winkels in toenemende mate aan te kopen in plaats van te huren. In de loop van de zeventiende eeuw werden goede handelsruimtes in Leuven steeds schaarser waardoor winkels op interessante locaties een zeer gewilde investering werden.¹¹⁷

111 Van Uytven, 'Brouwers en drinkers', 41.

112 SAL, OA, nr. 3295.

113 Van Buyten, 'Privé-financiële structuren', 90.

114 Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 373-380.

115 Volkstelling 1690: SAL, OA, nr. 3357 en RAAand, *StvB. Supplement*, nr. 795, 796. De lijst uit het Rijksarchief Anderlecht is de meest volledige en geeft in tegenstelling tot de lijst uit het Leuvense stadsarchief steeds het beroep van de huurders van de woning.

116 SAL, OA, nr. 3342, 3295; RAAand, *StvB. Supplement*, nr. 795; Bormans, *Oude Markt*, 274; Bovin, *Borchstraatwijk*, 216-220; Van De Poel, *Dorpsstraatwijk*, 45; Van Dyck, *Steenstraatwijk*, 50.

117 Dewilde, *Confrerieën en corporaties*, 87.

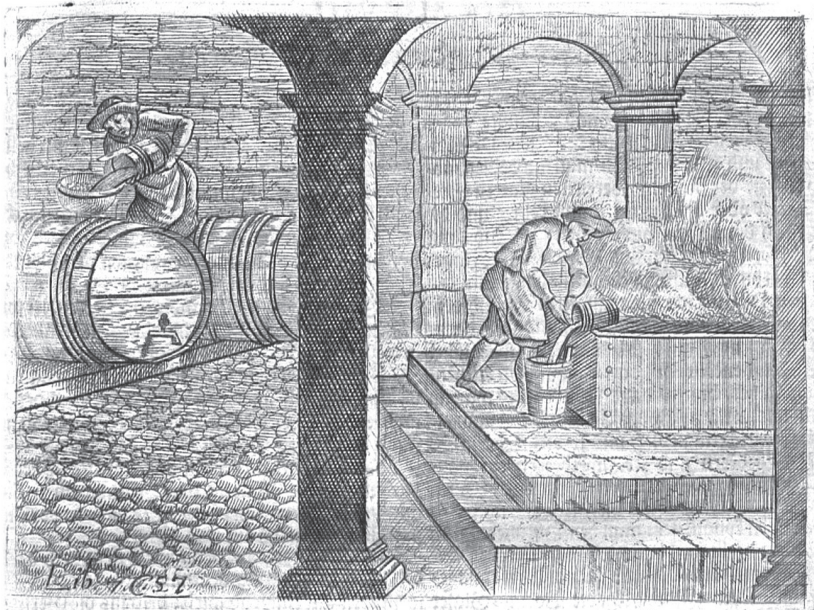
Door hun hoge economische waarde werden de brouwerijen niet snel van de hand gedaan. Ze werden doorgaans binnen eenzelfde familie van generatie op generatie doorgegeven. Brouwerij *Het Ossenhoofd* werd bijvoorbeeld door vier opeenvolgende generaties van de familie Crols uitgebaat en *De Borsse* was tussen 1558 en 1777 steeds in het bezit van de familie Van Langendonck.¹¹⁸ Een aantal families had zelfs meerdere brouwerijen in haar bezit. In 1632 werden bijvoorbeeld *Den Blaesbalck*, *Den Notschaele*, *Den Cleyne Keyser*, *Den Ancker* en mogelijk ook *Den Tessche* uitgebaat door een telg van de familie Cansmans.¹¹⁹ Een dergelijke grote concentratie van brouwerijen bij één enkele persoon of familie bleef echter een uitzondering en van grootbedrijven zoals dat van Gilbert van Schoonbeke in Antwerpen was niet echt sprake.¹²⁰ De meerderheid van de personen die een brouwerij verhuurden, was zelf brouwer en bezat meestal meerdere brouwerijen, waarbij ze de installatie(s) verhuurden die ze zelf niet konden gebruiken. Een aantal brouwerijen was eigendom van buitenstaanders of van religieuze instellingen.

Wanneer men de gegevens omtrent het eigenaarschap plaatst tegenover de huurwaarden van de woningen lijkt er geen directe link te bestaan. Een 'eigenaarswoning' was niet per se duurder dan een gehuurde woning. De reden hiervoor is te vinden in de aard van de woningmarkt zelf. Omdat goede huizen, handelsruimtes en brouwerijen schaars waren namen potentiële kopers/huurders wat direct voorhanden was.¹²¹ Met name in het geval van de brouwerijen was het aanbod in feite zo schaars dat potentiële brouwers vaak weinig keuze kregen tussen kopen en huren.

De rijkere leden van het brouwersambacht waren zeer kapitaalkrachtig en investeerden veel in vastgoed. In de telling van 1670 komen verschillende brouwers naar voren als eigenaars en verhuurders van niet alleen brouwerijen maar ook van een groot aantal normale woningen. Een goed voorbeeld hiervan is Jaspar Woutier die naast zijn eigen brouwerij *Het Moleneyser* zes huizen en nog een andere brouwerij bezat. Andere voorbeelden zijn Hendrick Henskens, die twee woonhuizen en twee brouwerijen bezat, en 'toppoliticus' Jan De Ridder, die naast zijn eigen huis nog eens over tien andere woningen kon beschikken. Ook brouwersweduwen waren actief op de vastgoedmarkt. De weduwe van Olivier van Langendonck was eigenares van de brouwerij *Den Notschaele* en bezat nog eens zes andere woningen. De weduwe van Jacques t'Santels was na de dood van haar echtgenoot nog lange tijd actief in brouwerij *'t Santvliet* en verhuurde zes woonhuizen.¹²² De hierboven vermelde brouwers en weduwen behoorden zelfs tot de Leuvenaars die het meeste vastgoed binnen de stadsmuren bezaten. Opvallend genoeg baatten ze ook allemaal een eigen brouwerij uit. De link tussen het beschikken over een eigen brouwkam en een grote persoonlijke rijkdom komt hierin sterk naar voren.

Welvaart en productiecijfers

Er is tot nu toe vastgesteld dat er duidelijke welvaartsverschillen waren tussen de Leuvense brouwers, maar in welke mate kunnen deze worden teruggebracht tot hun individuele bierproductie? Hoewel tijdens de zestiende eeuw het kleinbedrijf overheerste, was er al sprake van een aantal grootbedrijven dat een groeiend aandeel in de productie naar zich wist toe te trekken.¹²³ Het is logisch dat deze evolutie zich voortzette gedurende de zeventiende eeuw. Door het gebrek aan voldoende goede bronnen is het reconstrueren van individuele brouwcijfers echter moeilijk. De stadsrekeningen zijn bijvoorbeeld niet bruikbaar omdat ze enkel het totaal geïnde bedrag van de bieraccijns opgeven. De accijnsregisters en -lijsten die daarentegen wel de juiste informatie geven, doen dat steeds voor slechts één van de subgroepen.

Brouwers aan het werk. W.H. von Hohberg, Bierbrauerei, koperets, 1695 (Collectie Sächsische Landesbibliothek Dresden – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB)). Geraadpleegd via [Wikimedia Commons](#).

De productie van de tappers kan gereconstrueerd worden aan de hand van de registers van het *dubbel karregeld*, een belasting op het transport van bier van de brouwerij naar het eigen huis of de opslagplaats. Als controlemiddel en om te vermijden dat er bier werd vervoerd buiten het medeweten van de stad mocht dit transport enkel gebeuren met de officiële bierkar en moest een belasting van 2 blanken (ongeveer 1,5 stuivers) betaald worden per aam bier dat werd vervoerd.¹²⁴ Ook leveranciers zonder eigen brouwkam en burgers die bier voor eigen gebruik lieten brouwen, moesten het *karregeld* betalen. Voor het reconstrueren van de productie van de tappers zijn bruikbare cijfers te vinden voor 1627-1629 en voor 1680/81.¹²⁵ Hierdoor is het mogelijk de evolutie van de tappers door de tijd heen te bestuderen.

In de loop van de achttiende eeuw zouden de tappers het zelf brouwen opgeven en steeds meer hun bier afnemen van de leveranciers.¹²⁶ Van deze tendens lijkt in de zeventiende eeuw nog geen sprake te zijn geweest. In 1629 brouwden 85 tappers samen 16.292 amen bier, goed voor een gemiddelde van 191,67 amen per tapper.¹²⁷ In 1689 brouwden 100 tappers samen 17.686,5 amen bier met een gemiddelde van 176,85 per tapper. Aangezien 20 amen overeenkomen met één brouwsel zijn deze verschillen niet al te groot. Ook op vlak

118 Meulemans, *Huizen en straten*, I, 208, 215-216.

119 SAL, OA, nr. 3002.

120 Soly, 'De brouwerijenonderneming van Gilbert van Schoonbeke'.

121 Dambruyne, *Corporatieve middengroepen*, 495.

122 SAL, OA, nr. 3342; RAAnd StvB. Supp., nr. 795, 796; Bovin, *Borchstraatwijk*, 224-226; Van De Poel, *Dorpsstraatwijk*, 58; Van Dyck, *Steenstraatwijk*, 55.

123 Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 327; Van Houtte, *Economische geschiedenis*, 145-146.

124 Roelants, *Aspecten*, 221-225. Het *dubbel karregeld* werd ingevoerd in 1673 als een verhoging van het *karregeld* dat al sinds 1568 werd geheven. Van deze vroegere belasting zijn er geen bruikbare registers overgeleverd.

125 SAL, OA, nr. 2833, 2834.

126 Van Buyten, *Verlichting en traditie*, 552.

127 1 aam komt overeen met 130,224 liter.

van brouwfrequentie waren er weinig verschillen: in 1629 brouwde een tapper gemiddeld 7,97 keer per jaar terwijl dat in 1680 7,73 keer was. Zowel het stedelijk bierverbruik als de bierproductie van de tappers bleef gedurende de zeventiende eeuw vrij stabiel. Er waren wel grote onderlinge verschillen tussen de tappers. In zowel 1629 als 1680 waren er bijvoorbeeld tappers die nauwelijks één à twee keer zelf hebben gebrouwen terwijl er anderen waren die het meer dan twintig keer hebben gedaan dat jaar. Aangezien de brouwselgrootte gelijk bleef, vertaalde dit verschil zich rechtstreeks in een grotere productie. In 1629 waren uiteindelijk negen van de 85 tappers verantwoordelijk voor 23% van de totale tappersproductie. 1680 kende gelijkaardige verhoudingen. Deze verschillen in productie zijn niet per se een indicatie van een verschil in bedrijfsgrootte. De tappers die minder brouwden opteerden er vaak voor om het merendeel van hun bier gewoon te kopen of te importeren, zoals gebruikelijk was in andere steden.¹²⁸

Voor de leveranciers zonder eigen brouwkam zijn er cijfers te vinden in de registers van het *dubbel karregeld* van 1680 en 1703.¹²⁹ Deze registers vertellen echter niets over de productie van de brouwerij-bezitters en omdat de export nauwelijks belast werd, zijn er zo goed als geen zeventiende-eeuwse bronnen te vinden waarin alle leveranciers zijn opgenomen. Er is wel een lijst uit 1709/10 waarin wordt aangegeven hoeveel bier elke leverancier, met en zonder brouwkam, heeft gebrouwen en in welke mate dit overeenkwam met de hoeveelheden die ze op voorhand bij het *biercomptoir* hadden opgegeven.¹³⁰ Daarenboven blijkt uit een vergelijking van het register van 1703 met de lijst van 1709 dat de totale gebrouwde hoeveelheid bier van het register veel te laag is om volledig te zijn.¹³¹ De lijst van 1709 lijkt de realiteit het meeste te benaderen.

Op basis van deze bronnen kunnen we duidelijk vaststellen dat brouwerij-eigenaars gemiddeld meer brouwden dan hun brouwkamloze collega's. De mediaan van de eerste groep bedraagt 750 amen bier terwijl die van de kamloze leveranciers op 497 amen blijft. Tegelijk waren enkele van de grootste producenten juist kamloze leveranciers. In de 'top vijf' beschikten slechts twee brouwers over een eigen brouwerij. Van een echte overheersing van de productie door de brouwerij-uitbaters is dan ook niet echt sprake. Even opvallend zijn de brouwerijen waarvan de uitbater nagenoeg niets heeft gebrouwen. Waarschijnlijk werkten zij in opdracht van tappers en andere leveranciers of verhuurden ze hun installatie. Het kunnen beschikken over een eigen brouwerij was dus geen vereiste voor een grote bierproductie, maar betekende wel een gegarandeerde bron van inkomsten, zowel uit het brouwen als uit het verhuren van de installatie.

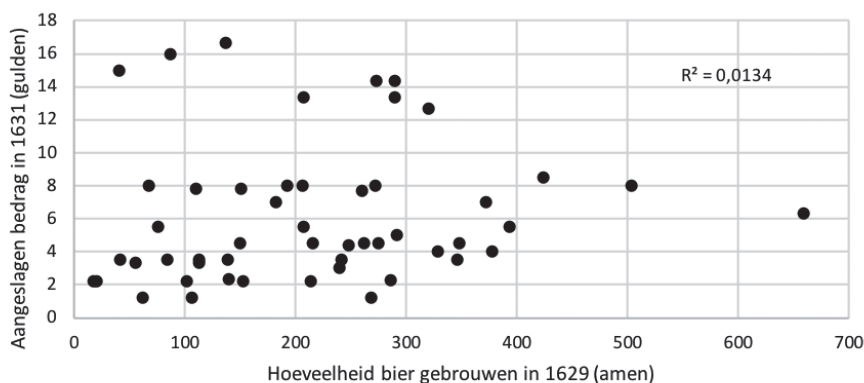
Net als bij de tappers werd de meerderheid van het bier door een minderheid van de leveranciers geproduceerd. Een tiende van de leveranciers brouwde een kwart van al het bier en de bovenste 20% nam bijna de helft van de volledige productie voor zijn rekening. De onderste 40% van de leveranciers brouwde samen nauwelijks een tiende van de totale productie. Het zwaartepunt lag duidelijk bij enkele grote producenten waarbij brouwerij-uitbaters en kamloze leveranciers in dezelfde mate zijn vertegenwoordigd. Ook in andere biersteden zoals bijvoorbeeld Lier was dit het geval.¹³² Zeker in de achttiende eeuw zouden de grootbedrijven de Leuvense bierproductie helemaal domineren. In 1742 waren bijvoorbeeld zes leveranciers verantwoordelijk voor 44% van de totale productie.¹³³

Waarom brouwden zo veel leveranciers weinig tot niets? Sommigen, zoals Guillaen Vranx die pachter was van de bieraccijns, hadden door hun officiële functies geen tijd om zelf te brouwen. Anderen waren weduwe en brouwden enkel nog voor eigen gebruik.¹³⁴ De belangrijkste verklaring is het meervoudig lidmaatschap. B. Dewilde en J. Poukens toonden aan dat de Leuvense bakkers die het lidmaatschap van meerdere ambachten combineerden minder brood baktten dan hun collega's die uitsluitend brood verkochten. De meervoudige

leden boden daarentegen een divers aanbod aan producten aan waarvan brood slechts één onderdeel was. Ondanks het feit dat ze minder brood bakten, waren deze bakkers vaak rijker dan hun collega's.¹³⁵ Dit is onder meer te zien aan de klassenverdeling van de bakkers in 1702: 20% van de bakkers die geen lid waren van andere ambachten (zogenoemde enkelvoudige leden) behoorde tot de hoge middenklasse terwijl dit bij de bakkers die meerdere ambachten combineerden 41% was. De verschillen tussen enkelvoudige en meervoudige leden waren zelfs nog meer uitgesproken bij de textielambachten. Onder de kleermakers behoorde 2,4% van de enkelvoudige meesters tot de hoge middenklasse terwijl dit bij de meervoudige meesters 18,5% was.¹³⁶ Hetzelfde fenomeen lijkt van toepassing te zijn geweest op de Leuvense brouwers. Van verschillende 'lage producenten' weten we dat ze lid waren van andere ambachten, overwegend de bakkers-, kramers- en vettewariërsambachten. Het bier dat ze brouwden diende vooral om in de eigen winkel naast andere producten te verkopen waardoor het niet nodig was om grote hoeveelheden bier te brouwen.

Wanneer we de individuele brouwcijfers koppelen aan de bedragen van de capitale imposities kunnen we bevestigen dat er geen rechtstreekse correlatie is tussen de gekende productiecijfers en de belastingaanslagen. De productiecijfers van de tappers uit 1629 kunnen we linken aan de capitale impositie van 1631. Uit grafiek 6 kan vastgesteld worden dat er nauwelijks een correlatie was tussen het geproduceerde volume en het getaxeerde bedrag, wat verder bevestigd wordt door de determinatiecoëfficiënt R^2 , die slechts 0,0134 bedraagt. Zelfs met het weglaten van de *outliers* blijft de coëfficiënt ver onder de 0,50 die doorgaans vereist is voor een zinvol verband. Aangezien tappers hun bier altijd gewoon konden kopen of importeren, was de eigen bierproductie voor hen geen vereiste voor een groot bedrijf (en dus een hoge belasting).

grafiek 6 Vergelijking van de bierproductie van de tappers met de telling van 1631

Bron: SAL, OA, nrs. 2833 en 3321; eigen berekeningen.

128 De Commer, 'De brouwindustrie', 94.

129 SAL, OA, nr. 2834 en 3027.

130 RAAand, *StvB. Cartons*, nr. 421/1 (1709/10).

131 Volgens SAL, OA, nr. 3027 zouden de leveranciers zonder kam in totaal slechts 7752 amen bier hebben gebrouwen. Dit is veel minder dan de 16.333 amen bier die ze zes jaar later zouden hebben gebrouwen volgens de lijst van 1709 en het strookt evenmin met de cijfers die Roelants en Van Buyten geven.

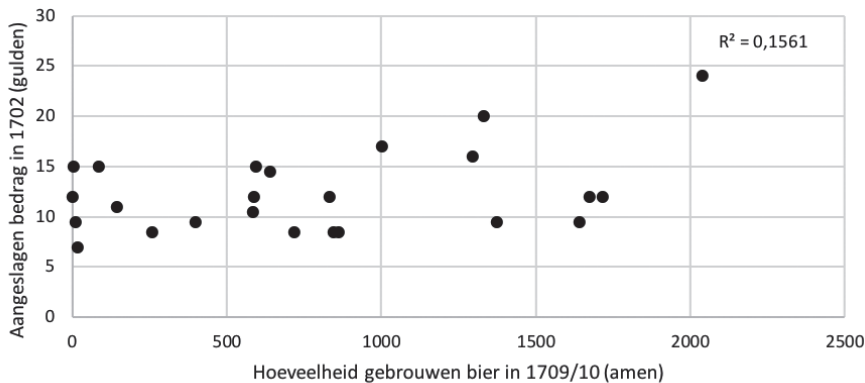
132 Aerts, *Het bier van Lier*, 92.

133 Van Uytven, 'De Leuvense bierindustrie', 223.

134 RAAand, *StvB. Cartons*, 421/1, fol. 3r-3v.

135 Dewilde en Poukens, 'Bread provisioning', 420-428.

136 Dewilde, *Confrerieën en corporaties*, 157.

grafiek 7 Vergelijking van de bierproductie van de leveranciers met de telling van 1702

Bron: SAL, OA, nrs. 3364-336; RAAnd, StvB. Cartons, nr. 421/1 (1709/10); eigen berekeningen.

Door het tijdsverschil is het moeilijker om de productiecijfers van de leveranciers uit 1709 te linken aan de capitale impositie van 1702. Hoewel 28 van de 50 brouwers wel zijn teruggevonden in de telling van 1702 zit er zeven jaar tussen beide datasets. Noodgedwongen moeten we ervan uitgaan dat de productie in de tussenjaren stabiel genoeg bleef om de vergelijking mogelijk te maken. Uit grafiek 7 blijkt nogmaals dat er geen directe correlatie is tussen het geproduceerde volume bier en de belastingaanslag. De determinatiecoëfficiënt is met 0,156 wederom te klein om significant te zijn.¹³⁷

Biervolume en bedrijfsgrootte liepen dus niet per se parallel aan elkaar. Meervoudig lidmaatschap kwam bij zowel de grote als kleine producenten in ongeveer dezelfde mate voor en had een grote invloed op zowel de productieverschillen als de bedrijfsgrootte van de brouwers. In 1702 waren 17% van enkelvoudige tappers 'bovenklassers', terwijl dit bij de tappers die het lidmaatschap van meerdere ambachten combineerden 37% was. Meervoudig lidmaatschap vormde voor hen een duidelijke meerwaarde. Onder de leveranciers was het verschil iets minder uitgesproken: de enkelvoudige meesters behoorden voor 38% tot de hoge middenklasse en 62% tot de bovenklasse terwijl dit bij de meervoudige meesters respectievelijke 31% en 69% was. Dit wijst er nogmaals op dat het combineren van ambachten een volwaardig alternatief kan zijn voor een businessmodel dat gebaseerd is op louter hoge productie. Het toont vooral aan dat, hoewel ze allemaal lid waren van hetzelfde ambacht, veel brouwers er een eigen unieke collectie van bedrijfsactiviteiten op nahielden. Naast hun ambachtswerk waren veel brouwers actief op de huizenmarkt en een groot aantal van de leveranciers ontplooiden zich in de graanhandel.¹³⁸ Dit waren allemaal bronnen van inkomsten die bijdroegen tot de individuele welvaart van een brouwer, maar die nauwelijks systematisch zijn weergegeven in de bronnen. Zeker de activiteiten die plaatsvonden buiten het ambachtelijk kader zijn zeer moeilijk te reconstrueren. Het bewijst vooral dat de welvaart van de brouwers, hoewel in grote mate gebaseerd op de bierproductie, een meer diverse grondslag had dan enkel en alleen de productie en verkoop van bier. Brouwers die weinig bier brouwen waren dan ook niet per se armelastig.

Zeventiende-eeuwse bierbrouwerij. Op de voorgrond wordt het bier in vaten gegoten. Rechts twee mannen die een vat bier gaan afleveren. Gravure, maker onbekend (ifarm LLC – Craft Beer Archives via ifarmboxford.com)

Conclusie

Centraal in dit artikel stond de vraag hoe het brouwersambacht evolueerde gedurende de zeventiende eeuw op het vlak van samenstelling en individuele welvaart. Al snel is gebleken dat de Leuvense brouwers verre van een homogene groep waren. Het institutionele onderscheid dat werd gemaakt tussen de tappers en de leveranciers had zijn weerslag op de sociale positie van de leden van het ambacht. Binnen beide groepen waren er duidelijke verschillen en vielen er scheidingslijnen te trekken tussen de rijke brouwers en hun minder welvarende collega's. Deze verschillen mogen echter niet worden overdreven. Van grote sociale tegenstellingen tussen een beperkt aantal rijke meesters en een grote massa arme gezellen zoals bij de textielambachten was er bij de brouwers geen sprake.

Al vanaf de zestiende eeuw probeerden de brouwers hun eigen positie te beschermen door zo veel mogelijk concurrenten uit te schakelen, zowel binnen als buiten het ambacht. De hervorming van 1555 en de pogingen van de brouwerij-eigenaars om via het stadsbestuur de tappers volledig van hen afhankelijk te maken passen binnen dit kader en zouden gedurende de zeventiende eeuw voor conflicten blijven zorgen. Ondanks de officiële regels bleef de scheidingslijn tussen de leveranciers en de tappers vaag. De oorzaak van al deze interne conflicten was het succes van de biernijverheid zelf, die ondanks de verslechterende economische situatie van Leuven bleef groeien tijdens de gehele zeventiende eeuw. Ook de enorme stijgingen in het toetredingsgeld waren een middel om de concurrentie aan banden te leggen en tegen het begin van de achttiende eeuw was het ambacht bijna volledig erfelijk geworden. Desalniettemin bleven er altijd nieuwkomers toetreden en aan het einde van de zeventiende eeuw was het ambacht groter dan ooit.

137 Om dit cijfer te bekomen zijn reeds vier outliers weggelaten die R^2 omlaag trokken (telkens één op 20 en 500 amen en twee op 1500 amen). Zelfs met het weglaten van deze cijfers blijft R^2 zeer laag.

138 Van Buyten, *Verlichting en traditie*, 551; Unger, *A History of Brewing*, 202.

De Brouwer.

49

De laaving staat gereed, Waar is het dorstend Leed?

*Als Dorst en Dranck malkaar ontmoet,
Is't Bitter d' oorspronch van het Soet:
ô Ziel! 't Begeeren en het Geeven,
Uw Dorst, en 's Leevens springfontyn,
Sal Eeuwige Verquicking Zyn,
Die weelden lust, soeck sulck een leeven.*

Zeventiende-eeuwse brouwerij. Op de achtergrond een waterhaal waarmee water wordt geschept uit het schonere midden van de stroom, het begin van het brouwproces. Op de voorgrond wordt het bier in gemerkte vaten gegoten waarin het bij de klanten wordt afgeleverd. 'De Brouwer', ets door Caspar Luyken naar een tekening van Jan Luyken. Uit de prentenserie *Het Menselyk Bedryf*, 1694 (Collectie Rijksmuseum Amsterdam)

De brouwers, en met name de leveranciers, waren belangrijke spelers op het Leuvense politieke veld. Zij wisten hun economisch belang om te zetten in politieke invloed en konden zo de regelgeving naar hun hand zetten. Veel leveranciers bouwden succesvolle carrières uit in het stadsbestuur en wisten zo hun stempel op de stad en het bierwezen te drukken. Belangenvermenging, protectionisme, het controleren van de bieraccijnzen en prestige waren de belangrijkste redenen voor een brouwer om in de politiek te gaan.

Het succes van de brouwers werd ook weerspiegeld in hun persoonlijke welvaart. Ook hier kan de scheidingslijn tappers-leveranciers getrokken worden, waarbij de leveranciers over het algemeen welvarender waren en zich in een hogere klasse bevonden dan de tappers. Het bezit van een brouwerij was een belangrijke factor maar geen vereiste om tot de top te behoren. Parallel met de groei van de bierproductie en -export doorgingen de Leuvense brouwers tijdens de zeventiende eeuw een proces van verrijking. In 1631 behoorden zowel de tappers als de leveranciers nog tot de Leuvense middenklasse, maar tegen 1702 behoorde de meerderheid van de leveranciers tot de stedelijke elite. De tappers bleven in de middenklasse maar bevonden zich steeds meer in het hogere segment van deze groep. Binnen elke groep bleven er op vlak van inkomen duidelijke individuele verschillen. Dat geld en macht hand in hand gingen, wordt goed geïllustreerd door het feit dat de politiek actieve brouwers over het algemeen rijker waren dan hun 'apolitieke' collega's. Het was in de eerste plaats dankzij deze rijkdom dat ze hun politieke ambities konden waarmaken. Aan de andere kant lieten de allerrijkste brouwers het hele politieke spel juist vaak aan zich voorbij gaan.

Brouwerswoningen waren niet alleen beduidend groter maar ook veel duurder dan de gemiddelde Leuvense woning. Dit was in de eerste plaats ingegeven door professionele en commerciële overwegingen. Brouwers hadden een groot en goed gelegen pand nodig om hun zaak in te kunnen voeren. Voor de tappers was dit een tappershuis of herberg, voor de leveranciers een brouwerij of winkel. Om hun investering veilig te stellen waren ze in grote mate bereid hun woning te kopen in plaats van te huren. Daarenboven dreven de grote vraag en het beperkte aanbod de prijs van de brouwerijen sterk naar omhoog. Toch waren ook de huizen een uiting van de status en welvaart van de brouwers.

Om de link te leggen tussen de welvaart van de brouwers en hun kernactiviteit, zijnde het brouwen van bier, is getracht hun individuele productiecijfers te reconstrueren. Het productieveverschil tussen tappers en leveranciers kwam voort uit de verschillen in hun bedrijfsvoering: tappers bedienden de lokale markt terwijl leveranciers in het groot verkochten en exporteerden. De export bood niet alleen meer groeimogelijkheden maar werd, in tegenstelling tot de stedelijke biermarkt, ook nauwelijks belast. De leveranciers konden dus meer produceren en kenden hogere winstcijfers. Interessant is dat zowel bij de tappers als de leveranciers het merendeel van het bier telkens gebrouwen werd door een minderheid van de brouwers. Al in de zestiende eeuw begon het grootbedrijf, zij het in beperkte mate, de kleinere brouwers te verdrijven en de productie naar zich toe te trekken. Dit proces zette door in de zeventiende eeuw, maar pas in de loop van de achttiende eeuw zou de volledige productie gedomineerd worden door een handjevol brouwers.

De productieveverschillen liepen echter niet parallel met de welvaartsverschillen en brouwers die volgens de beschikbare bronnen nauwelijks hadden gebrouwen, waren niet per se arm. Verschillende tappers en leveranciers waren lid van meerdere ambachten en baatten een gecombineerde zaak uit waarbij het bier deel was van een breder aanbod aan producten. Brouwerij-uitbaters haalden geregeld inkomsten uit het verhuren van hun installatie aan andere brouwers. De leden van het brouwersambacht waren vaak ook actief in economische zones buiten het ambachtscircuit. De graanhandel en het verhuren van huizen en

gronden waren maar enkele van de vele nevenactiviteiten die de brouwers ontplooiden. Een aantal brouwers werd inderdaad rijk door zich uitsluitend te focussen op de groot-schalige productie en verkoop van bier maar de meerderheid bouwde een gediversifieerde zaak uit. Door deze verwevenheid met andere beroepen en activiteiten is het dus fout om de economische rol van de brouwers te vernauwen tot louter de biersector. Het bier was belangrijk en vormde vaak de basis van een succesvol bedrijf maar was niet altijd de hoofdactiviteit.

Het beeld van de brouwers als een vermogende groep klopt grotendeels, maar daarmee is lang niet alles gezegd. Uit het onderzoek bleek dat we het homogene beeld moeten ver-ruilen voor een meer genuanceerde voorstelling. Naast zeer vermogend waren de brouwers als groep op institutioneel, professioneel, sociaal en economisch vlak juist zeer heterogeen. Door het meervoudig lidmaatschap vervaagt ook het onderscheid tussen de brouwers en de andere socio-economische groepen. Wat evenzeer opvalt is dat de Leuvense brouwers schijnbaar weinig echte hinder ondervonden van de crisis van de zeventiende eeuw. Meer nog, rond de eeuwwisseling, het moment waarop de crisis misschien wel het hardst toesloeg, kenden de brouwers een grotere welvaart dan ooit tevoren. De vaststelling dat niet iedereen evenveel last ondervond van de 'Crisis van de zeventiende eeuw' helpt om dit beeld verder te nuanceren.

De resterende vraag is in welk mate deze bevindingen doorgetrokken kunnen worden naar brouwers in andere Brabantse en Zuid-Nederlandse steden. Vertoonden zij eveneens een dergelijke heterogeniteit of waren de Leuvenaars een uitzonderingsgeval? De grootste beperking voor dit onderzoek was het ontbreken van voldoende bronnen waarmee de evolutie door de tijd heen in kaart gebracht kan worden. Gelijkaardige onderzoeken voor andere steden beschikken mogelijk wel over meer en betere bronnen, waardoor de bovenstaande bevindingen niet alleen bevestigd maar ook aangevuld zouden kunnen worden. Op deze manier kan de gelaagdheid en de diversiteit van de vroegmoderne maatschappij ten volle tot uiting komen.

Afkortingen

SAL	Stadsarchief Leuven
RAL	Rijksarchief Leuven
RAAnd	Rijksarchief Anderlecht
OA	Oud Archief
StvB	Staten van Brabant

Archivalia

Rijksarchief Anderlecht (RAAnd)

Staten van Brabant (StvB)

Cartons

nr. 421/1, bijlagen bij de rekeningen van de wijn- en bierimpost, 1700-1710.

nr. 421/2, bijlagen bij de rekeningen van de wijn- en bierimpost, 1710-1720.

Supplement

nr. 795, bevolkingstelling van 1690, wijken van de Dorpsstraat en de Hoelstraat.

nr. 796, bevolkingstelling van 1690, wijken van de Steenstraat, Borchtstraat en Oude Markt.

Rijksarchief Leuven (RAL)

Notariaat Vlaams-Brabant

notaris Henricus Davidts, nr. 12296.

notaris Phillipus Van Roost, nr. 14209.

Weeskamer

nr. 40, Sterftehuizen, 1717-1741.

Stadsarchief Leuven (SAL)

Oud Archief (OA)

nr. 320, schepenregisters, 1646-1648.

nr. 321, schepenregisters, 1653.

nr. 466, documenten in verband met de verkiezingen, 17de eeuw.

nr. 467, documenten in verband met de verkiezingen, 18de eeuw.

nr. 468, documenten in verband met de verkiezingen, 18de eeuw.

nr. 1765, reglement van de telling van de capitale impositie, 1702.

nr. 2833, register van de biertaksen, 1627-1629.

nr. 2834, register van de biertaksen, 1680-1681.

nr. 2835, register van de biertaksen, 1681-1682.

nr. 3002, lijsten van de kloosters en leden van de universiteit die vrijgesteld zijn van taksen op bier, 1632.

nr. 3027, dobbel karregeld van de leveranciers zonder kam, 1703/4.

nr. 3295, telling van het schouwgeld van 1671.

nr. 3321, telling van de capitale impositie van Leuven, 1631.

nr. 3329, telling van de capitale impositie van Leuven, 1646.

nr. 3342, telling van het huishuurgeld van 1670.

nr. 3357, telling van de huizen van Leuven, 1690.

nr. 3364 en 3365, telling van de capitale impositie van Leuven, 1702.

nr. 4649, verordeningen op de ambachten van de barbiers, bakkers, bontwerkers, brouwers, taverniers, kousenmakers en kleermakers, 1407-1621.

nr. 4661, documenten in verband de oorsprong, privileges en de situatie van de brouwers ingediend op vraag van Marie-Christine en Albert-Casimir, 30 september 1784, fol. 1r-2v, fol. 10r en fol. 567r-567v.

nr. 4665, lijst van de dekens van de ambachten, 1605-1682.

nr. 4670/2

nr. 4685, proces in verband het aantal leerjaren en het bedrag van het inkomgeld dat nodig is om in het brouwersambacht opgenomen te worden, 9 mei 1693.

nr. 4688, documenten die moesten aantonen dat enkel de eigenaar van een vrije brouwkam bier mocht uitleveren, 17de eeuw.

nr. 4691, documenten in verband met de belastingen die de brouwers moesten betalen, 17de eeuw.

nr. 4670, algemene documenten uit het brouwersarchief, 1569-1714.

nr. 5302, stadsrekeningen, 1679-1680.

nr. 5303, stadsrekeningen, 1680-1681.

nr. 5305, stadsrekeningen, 1682-1683.

nr. 5306, stadsrekeningen, 1683-1684.

nr. 5307, stadsrekeningen, 1685-1686.

nr. 5308, stadsrekeningen, 1686-1687.

nr. 5310, stadsrekeningen, 1687-1688.

nr. 5817, rekening van het *dubbel karregeld*, 1675-1682.

nr. 11588, resolutieboek van het brouwersambacht, 1688-1745.

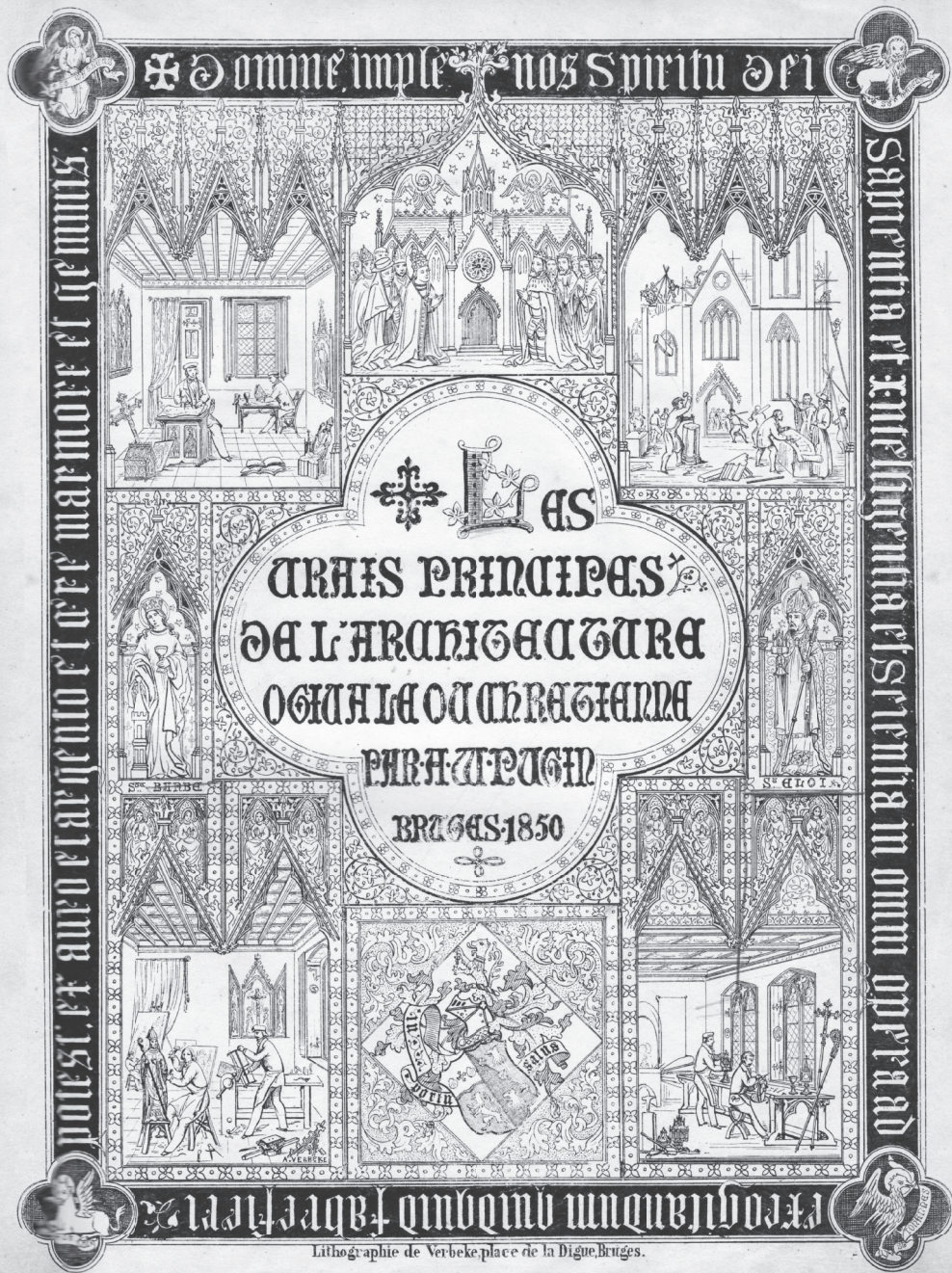
nr. 11589, register met de opname van nieuwe leden in het brouwersambacht, 1695-1795.

nr. 11592, voorschriften in verband met de fabricage en kwaliteit van het bier, 1568-1626.

Literatuur en gedrukte bronnen

- Aerts, E., 'De Zuidnederlandse brouwindustrie tijdens het Ancien Régime. Status quaestionis van het onderzoek', *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 33 (1979) 5-34.
- Aerts, E., 'De bibliografie van de Zuidnederlandse bier-nijverheid tot omstreeks 1800. Een aanvulling', *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 37 (1983) 5-12.
- Aerts, E., *Het bier van Lier. De economische ontwikkeling van de bierindustrie in een middelgrote Brabantse stad (eind 14de-begin 19de eeuw)*. Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der Letteren 161 (Brussel 1996).
- Aerts, E., 'Alcoholconsumptie in het hertogdom Brabant (14de-18de eeuw)', *Tijdschrift van Dexia Bank* 55 (2001) 51-71.
- Aerts, E., 'Brabant in de Spaanse Tijd (1629-1715). Welvaart en welzijn in de zogenaamde Ongelukseeuw' in: R. Van Uytven e.a., red., *Geschiedenis van Brabant. Van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 421-443.
- Aerts, E., en R. Unger, 'Brewing in the Low Countries' in: E. Aerts, L.M. Cullen e.a., red., *Production, Marketing and Consumption of Alcoholic Beverages since the Late Middle Ages*. Studies in Social and Economic History 18 (Leuven 1990) 92-101.
- Baulant, M., 'Nécessité de vivre et besoin de paraître les inventaires et la vie quotidienne' in M. Baulant, J. Schuurman en P. Servais, red., *Inventaires après-décès et certes de meubles. Apports à une histoire de la vie économique et quotidienne (XIVe-XIXe siècle)* (Louvain-la-Neuve 1988) 9-17.
- Belder, J. de, 'Beroep of bezit als criterium voor de sociale doorsnede. Een aanzet tot uniformisering van reconstructiemethoden', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 4 (1976) 259-279.
- Berg, W.J. van den, en J.L. van Zanden, 'Vier eeuwen welstandongelijkheid in Alkmaar, ca. 1530-1930', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993) 193-215.
- Bormans, R., *De huizen, de bewoning en de beroepsstructuur in de wijk van de Oude Markt te Leuven in de 2e helft van de 17e eeuw – begin 18e eeuw (1670-1702)* (licentiaatscriptie Katholieke Universiteit Leuven 1985).
- Bovin, K., *De huizen, de bewoning en de beroepsstructuur in de Borchstraatwijk te Leuven in de tweede helft van de 17de en het begin van de 18de eeuw (1670-1702)* (licentiaatscriptie Katholieke Universiteit Leuven 1979).
- Buyten, L. Van, *Verlichting en traditie. De Leuvense stadsfinanciën en hun economische grondslagen onder het Oostenrijks Regiem (1713-1794)* (4 dln., doctoraatscriptie Katholieke Universiteit Leuven 1970).
- Buyten, L. Van, 'Privé-financiële structuren en methodologische problemen. Naar aanleiding van publikaties betreffende de Zuidelijke Nederlanden en het Luikse (veertiende tot achttiende eeuw)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 89 (1974) 81-95.
- Buyten, L. Van, 'Groeï en stagnatie van de stad Leuven (ca. 890-ca. 1750)' in: *Leuven, een stad die groeit. Een gemeenschap bouwt aan haar milieu* (Leuven 1975) 17-27.
- Buyten, L. Van, 'De stad Leuven ca. 1600', in: *Leuven anno 1600* (Leuven 1978) 23-37.
- Buyten, L. Van, *De Leuvense Stadsfinanciën onder het Oostenrijks Regiem (1713-1794)*. Arca Lovaniensis artes atque historiae reserans documenta: jaarboek; deel XI en XIV (2 dln. Leuven 1982-1985).
- Caluwaerts, J., en L. Elseviers, *Zestiende-eeuwse poorters van Leuven*. Poortersboeken van het Hertogdom Brabant 3 (Leuven 2001).
- Caluwaerts, J., en L. Elseviers, *Zeventiende-eeuwse poorters van Leuven*. Poortersboeken van het Hertogdom Brabant 4 (Leuven 2003).
- Commer, P. De, 'De brouwindustrie te Gent 1505-1662', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 35 (1981) 81-114; 37 (1983) 113-172.
- Crombecq, P., *Het alfabetisch register van de zeventiende- en achttiende-eeuwse stadsbestuurders van Leuven* (Edegem 2008).
- Cuvelier, J., 'La population de Louvain aux XVIe et XVIIe siècles', *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles* 22 (1908) 337-376.
- Dambryne, J., *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*. Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, deel XXVIII (Gent 2002).
- Dekken, M. van, *Brouwen, branden en bedienen. Productie en verkoop van drank door vrouwen in de Noordelijke Nederlanden, circa 1500-1800*. Vrouwen en werk in de vroegmoderne tijd (Amsterdam 2010).
- Denolf, J., 'Socio-economische structuren binnen de Brugse samenleving rond het midden van de 18e eeuw' in: J. de Belder, W. Prevenier en C. Vandenbroecke, red., *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late middeleeuwen tot de 20ste eeuw*. Studia historica Gandensia 257 (Gent 1983) 79-127.
- Dewilde, B., *Corporaties en confrerieën in conflict. Leuven 1600-1750* (doctoraatscriptie Katholieke Universiteit Leuven 2012).
- Dewilde, B., 'Expanding the Retail Revolution. Multiple Guild Membership in the Southern Low Countries, 1600-1800' in: *Il commercio al minuto. Domanda e offerta tra economia formale e informale secc. XIII-XVIII / Retail Trade. Supply and Demand in the Formal and Informal Economy from the 13th to the 18th Century* (Florence 2015) 91-112.
- Dewilde, B., en J. Poukens, 'Bread provisioning and retail dynamics in the southern Low Countries: the bakers of Leuven, 1600-1800', *Continuity and Change* 26 (2011) 405-438.
- Dyck, P. Van, *De huizen, de bewoning en de beroepsstructuur in de Steenstraatwijk te Leuven in de tweede helft van de 17e eeuw (1670-1690)* (licentiaatscriptie Katholieke Universiteit Leuven 1982).

- Eykens, M.-J., 'De brouwindustrie te Antwerpen, 1585-1700', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 56 (1973) 80-101.
- Hannes, J., 'De woning als statussymbool', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 84 (1971) 361-364.
- Houtte, J.A. Van, 'Onze zeventiende eeuw, "Ongelukse eeuw?"', *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren* 15 nr. 8 (1953).
- Houtte, J.A. Van, *Economische geschiedenis van de Lage Landen, 800-1800* (Haarlem 1979).
- Hoyberghs, C., *Het ambacht van brouwers te Lier (17e-18e eeuw)* (licentiaatsscriptie Katholieke Universiteit Leuven 1977).
- Klep, P.M.M., 'Brabantse tellingen en capitale imposities, 1692-1709. Notities over belangrijke bronnen in woelige jaren', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 57 (1974) 203-227.
- Lefere, L., *De Leuvense herberg in de zeventiende eeuw. Invloed van de toenemende fiscalisatie* (masterscriptie Katholieke Universiteit Leuven 2012).
- Martens, J., *De brouwindustrie te Hasselt van 1484-1684* (licentiaatsscriptie Katholieke Universiteit Leuven 1967).
- Meulemans, A. e.a., *Huizen en straten van het Oude Leuven*. Jaarboek Leuven Historisch Genootschap 42 (2 dln. Leuven 2004).
- Morsa, D., 'Een ongelukseeuw?' in: P. Janssens, red., *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik* (Gent 2006) 100-133.
- Poel, E. Van De, *Huizen, bewoning en beroepsstructuur in de Dorpsstraatwijk te Leuven in de 2de helft van de 17e en het begin van de 18e eeuw (1670-1702)* (licentiaatsscriptie Katholieke Universiteit Leuven 1983).
- Prak, M., 'Corporatism and Social Models in the Low Countries', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 11 (2014) 281-304.
- Provoost, N., *Levende met de Lierenaars. Sociale relaties van kleinsteedse middengroepen in crisistijd (Lier, 1680-1755)* (doctoraatsscriptie Katholieke Universiteit Leuven 2011).
- Roelants, J., *Aspecten van de Leuvense economie in de 17e eeuw. De voeding en de dranken* (licentiaatsscriptie Katholieke Universiteit Leuven 1978).
- Roy, L. Van, *Prosopografische bijdrage voor de sociale geschiedenis van het Leuvense brouwersambacht in de 18de eeuw* (licentiaatsscriptie Katholieke Universiteit Leuven 1980).
- Soly, H., 'De brouwerijenonderneming van Gilbert van Schoonbeke (1552-1562)', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 46 (1968) 337-392; 1166-1204.
- Soly, H., 'De economische betekenis van de Zuidnederlandse brouwindustrie in de 16e eeuw. Problematiek' in: *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek* (Brussel 1973) 97-118.
- Swevers, M., *Brouwers en politiek in Leuven tijdens de 17de eeuw* (licentiaatsscriptie Vrije Universiteit Brussel 1999).
- Ukens, J., *De crisisjaren rond 1700 te Leuven. Economische, sociale en demografische aspecten* (licentiaatsscriptie Katholieke Universiteit Leuven 1967).
- Unger, R.W., *A History of Brewing in Holland, 900-1900. Economy, Technology and the State* (Leiden, Boston & Cologne 2001).
- Uytven, R. Van, 'De sociale crisis der XVIe eeuw te Leuven', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 36 (1958) 356-387.
- Uytven, R. Van, 'De Leuvense bierindustrie in de XVIIIe eeuw', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 16 (1961) 193-227.
- Uytven, R. Van, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven: van de XIIe tot het einde van de XVIe eeuw*. Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der Letteren 44 (Brussel 1961).
- Uytven, R. Van, 'Triomf van administratie en middelmatigheid in de onbekende XVIIe eeuw' in: R. Van Uytven, red., *Leuven verleden* (Leuven 1964) 98-102.
- Uytven, R. Van, 'De Drankcultuur in de Zuidelijke Nederlanden' in: *Drinken in het verleden* (Leuven 1973) 17-49.
- Uytven, R. Van, 'In de schaduwen van de Antwerpse groei: het Hageland in de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 57 (1974) 171-187.
- Uytven, R. Van, 'Haarlemmer hop, Goudse kuit en Leuvense Peterman', *Arca Lovaniensis* 4 (1975) 334-351.
- Uytven, R. Van, 'Stad en ommeland van de 14de tot de 16de eeuw. C. Sociale groepen, juridische en politieke structuren', in: R. Van Uytven, red., *"De beste stad van Brabant". De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600*. Arca Lovaniensis artes atque historiae reserans documenta: jaarboek; deel VII (Leuven 1980) 153-158.
- Uytven, R. Van, 'Brouwers en drinkers' in: E. Van Ermen, red., *Waar is de tijd? 2000 jaar Leuven en Oost-Brabant* (Zwolle 2000) 35-54.
- Uytven, R. Van, 'Leuven 1575-1635' in: E. Cockx en G. Huybens, red., *De Leuvense prentenatlas: zeventiende-eeuwse tekeningen uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel* (Leuven 2003) 823-858.
- Verhavert, J., *Het ambachtswezen te Leuven*. Katholieke Universiteit Leuven. Publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie, 3e reeks, II (Leuven 1940).
- Vries, J. de, 'The economic crisis of the seventeenth century after fifty years', *Journal of interdisciplinary history* 40 (2009), 151-194.
- Wee, H. Van Der, *The Low Countries in the early modern period* (Aldershot 1994).

Titelblad van de Franse vertaling van de beschouwingen over architectuur en kerkelijke kunst van Augustus Pugin (Brugge 1850)

Wies van Leeuwen

Kerkelijke kunstateliers en corporatisme in de negentiende eeuw

In 1850 verschijnt in Brugge onder de titel *Les Vrais Principes de L'Architecture Ogivale ou Chrétienne avec des Remarques sur leur Renaissance au Temps Actuel* een Franstalige bewerking van de publicaties van de vermaarde Engelse architect Augustus Pugin (1812-1852), die zijn leven lang heeft gepleit voor de herleving van de gotische kunst van de middeleeuwen. De bezorger van de uitgave, T.H. King, trekt in zijn inleiding hard van leer tegen het heidendom dat in zijn tijd de wetenschappen, de opvoeding en de deugd vermindert. Dat maakt de weg vrij voor al wat slecht is: de revoluties die de maatschappij omverwerpen, de vooruitgang van de beschaving tegengaan en anarchie, ongehoorzaamheid en socialisme verspreiden.¹ Pugin en zijn medestanders, de aanhangers van de neogotische kunst- en architectuurbeweging, hebben een visioen: de middeleeuwen als ideale standenmaatschappij op corporatieve basis, een 'gouden tijdperk'. Zij menen dat de middeleeuwse samenleving doorgetrokken is geweest van een zelfbewust katholicisme, met kunstenaars die eendrachtig per vakrichting samenwerken in de aloude gilden. Deze gilden vormen als organisch gegroeide maatschappelijke verbanden de hoeksteen van een ideale katholieke samenleving, waarin ieder zijn plaats heeft. Met de herleving van de kunst van de antieke Grieken en Romeinen heeft de renaissance dit 'gouden tijdperk' vernietigd, waarna de opheffing van de gilden tijdens de Franse Revolutie de genadeklap uitdeelde.

In 1845 klaagt de Duitse politicus en voorvechter van de gotische kunstbeweging August Reichensperger (1808-1895) over de kunst van het classicisme uit het begin van de negentiende eeuw. Deze heeft alle scheppende kracht verloren. Ook hij benadrukt hoe de renaissance de harmonische ontwikkeling van de maatschappij heeft verstoord. Zij is strijdig met het christendom. Het uitroeien van de klimop die het gebouw van de middeleeuwen verhuult, geeft de kunst echter weer terug aan het volk.² Terug naar de middeleeuwen betekent het herstel van de een door het katholicisme doordeesemde samenleving, met ambachtelijke producten van hoge kwaliteit.³ Het beeld van die corporatieve samenleving is een hulpmiddel om de rol van de religie in de samenleving te versterken tegen bedreigende revolutionaire tendensen en het gevreesde verlies van de arbeidersklasse voor de religie.

Aan de hand van een schets van de opkomst en de bloei van de kerkelijke kunstwerkplaatsen van de negentiende eeuw in Noord-Brabant en een deel van Limburg kunnen we bezien welke rol dit hooggestemde ideaal heeft gespeeld in de dagelijkse praktijk van de kunstproductie in deze vroegkapitalistische bedrijven.

1 Pugin-King, *Les Vrais Principes*, XVII.

2 Reichensperger, *L'Art Gothique*, 117, 122.

3 Raedts, 'De christelijke middeleeuwen, 146-158; Raedts, *De ontdekking*, 307-311.

De gouden tijd van de middeleeuwen

In Nederland benadrukt Joseph Alberdingk Thijm (1820-1889), schrijver, ondernemer en katholiek 'in merg en been', hoe de 'sluwe demon van de renaissance' een diepe kloof heeft gegraven tussen de maatschappij en de kunstenaar. Sindsdien staat de kunst buiten de maatschappij. Die kloof wil hij opvullen, door nieuwe studie van de middeleeuwen. Die gedachte ontleent hij aan zijn buitenlandse medestanders, met wie hij voortdurend in contact staat: "t is of een telegrafische trilling de pennen van al onze vrienden te gelijk over dit onderwerp in beweging heeft gebracht: er is geen afstand meer tussen Londen, Parijs en Weenen".⁴ Kunst is voor hem een afspiegeling van de ethische toestand van de natie. Hij baseert zich op het Hegeliaanse beeld van de ontwikkeling van de kunsten, waarin perioden van heelheid, van eenheid tussen kunst en volk volgen op verstoring van de verhoudingen.

De gotiek herinnert de katholieken aan de gouden tijd van de middeleeuwen, toen ze meenden dat geloof en leven nog één waren. Herleving van de gotiek is in de ogen van Pugin, Reichensperger en Thijm het beste middel om het kerkelijk gevoel op te wekken, het katholicisme te bevorderen en de weg tot de alleenheerschappij ervan weer vrij te maken. Dat versterkt de rol van de religie in de samenleving als tegenwicht tegen bedreigende revolutionaire tendensen als gevolg van de industrialisatie. Torens en spitsen moeten de concurrentie aangaan met fabrieksschoorstenen. Pugin stelt in zijn *Les Vrais Principes* dat herleving van de esthetische beginselen der middeleeuwen parallel loopt aan de meeslepende terugkeer van geesten en harten naar het christendom.

Alberdingk Thijm meent dat aan de hand van de eeuwige principes die uit dit gouden tijdperk gedestilleerd kunnen worden, naar analogie van biologische groeiprocessen een ideale maatschappij zal opbloeien als een tuin, een warande. Het wereldlijke en sacrale moeten weer aaneengesmeed. Monumenten uit het verleden dragen de principes van dit regeneratieproces in zich, zij hebben een educatieve waarde. De zo ontstane maatschappij is voor hem als een ideale tuin. Zij vindt ook een afspiegeling in het gotische, katholieke kerkgebouw, dat een constructief bepaald skelet heeft, groeikracht bezit en ingevuld wordt met iconografische elementen.

Teruggrijpen op de gouden tijd van de middeleeuwen is voor Thijm moreel verantwoord. Tegenstanders benadrukken echter dat teruggaan naar de dertiende eeuw strijdig is met de behoeften van de negentiende eeuw: het is uit de tijd om nu nog te bouwen in de stijl van de Dom van Utrecht of de Munsterkerk van Roermond. De architect Willem Rose (1801-1877) zegt in 1857 dat de negentiende-eeuwers ver verwijderd zijn van de tijden van de Grieken. Zij zijn 'andere burgers en andere christenen, dan zij die in de middeleeuwen leefden'.⁵ Thijm vraagt zich echter af of 'de mensen der XIXe Eeuw andere wezens zijn dan die der XIIIe?'. Hij vindt 'dat er ten aanzien der tijdgenoten van Graaf Floris den Ve en Koning Willem den IIIe zoodanig groot verschil van vermogens en vatbaarheden niet valt op te merken'. Het bouwsysteem van de dertiende eeuw is voor de negentiende eeuw niet bij voorbaat ongeschikt.⁶ Daarmee volgt hij Pugin, die in 1843 al heeft beweerd dat klimaat, wetten en economie sinds de middeleeuwen niet zijn veranderd.⁷

Bouwloodsen en gilden

De Duitse architect Carl Heideloff (1789-1865) publiceert in 1844 zijn *Bauhütte des Mittelalters*, een analyse van de bouwloodsen van de middeleeuwen. Hij constateert dat deze werkplaatsen voor bouw, verbouw en onderhoud van grote middeleeuwse kerken in de tiende en elfde eeuw zijn ontstaan, onder invloed van de kloosters. De publicaties van de Franse restauratie-architect Eugène Viollet-le-Duc (1814-1879) vormen een lofzang op de ambachtelijke kwaliteit en rationaliteit van de in deze loodsen of loges ontstane gotische architectuur. Dat geldt vooral voor de tien delen van zijn *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. De gotiek is een voorbeeld voor de nieuw te ontwikkelen bouwkunst van de negentiende eeuw. De bouwloodsen vormen ideale werkverbanden, afkomstig uit een periode toen het middeleeuwse gildesysteem nog bloeide. In de middeleeuwen, zo meende men, waren kunst en ambacht immers nog één en zorgde het systeem van gezel en meester voor een hoge ambachtelijke kwaliteit. De Engelse criticus John Ruskin (1819-1900) idealiseert de kwaliteit van een verloren gegane ambachtelijkheid. Hij stelt dat de schoonheid van het resultaat een graadmeter is voor de morele zuiverheid en grootheid van de gemoedsbeweging die haar veroorzaakt.⁸ Ook het hoofdstuk 'Nature of gothic' uit diens *The stones of Venice* (1851-1853) is een voortdurende celebratie van de vreugde van de arbeid, die leidt tot hogere ambachtelijke kwaliteit dan de industriële kunstproductie.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw contrasteren katholieke conservatieve denkers het op de middeleeuwen gebaseerde beeld van een organisch samengestelde gemeenschap met de maatschappelijke realiteit van groeiende ongelijkheid, armoede en misstanden. Het gaat om een visioen van 'een maatschappelijke organisatie op basis van beroepsstanden, te vergelijken met de gilden uit de middeleeuwen en de vroege moderne tijd'.⁹ Al in de jaren 1830 wil de Engelse architect Joseph Hansom (1803-1882) dat alle bouwers, van arbeider tot architect, samengaan in een 'self-governing organisation'.¹⁰ Twintig jaar later pleit de architect George Street (1824-1881) voor een gilde van gelovige kerkenbouwers. Rond dezelfde tijd zet ontwerper William Morris (1834-1896) zich af tegen de industrialisatie van zijn tijd, die afrekenet met het eerlijke ambacht. Met zijn medestanders wil hij kunst en ambacht beoefenen in een kloosterlijke sfeer. In 1861 leidt dat tot de oprichting van een arbeidsgemeenschap, Morris & Company, het corporatistische maatschappijbeeld gerealiseerd op kleine schaal. De kunstenaars zien de gilden als een utopische werkgemeenschap: een beeld van de ideale maatschappij, waarin zelfs het eenvoudigste product kunst- en stijlzuiver was. Ze worden in die gemeenschap geschoold in een meester-gezelverhouding, het romantische ideaal van een anti-academische opleiding.¹¹ Fabrieksmatige productie van kunst- en gebruiksvoorwerpen is daarbij uit den boze. Dat ideaal werkt nog door tot de oprichting van het Bauhaus in Weimar door Walter Gropius (1883-1969). Deze schrijft in 1916 over 'eine ähnlich glückliche Arbeitsgemeinschaft, wie sie vorbildlich den mittelalterlichen Hütten besaßen, in denen sich zahlreiche artverwandte Werkkünstler zusammenfanden'.¹² Het gaat dan echter allang niet meer over stijlvormen uit de middeleeuwen!

4 [Alberdingk Thijm], 'Gewijde borduurwerken I', 324.

5 Rose geciteerd naar Van der Woud, *Waarheid en Karakter*, 62.

6 Alberdingk Thijm, 'De kerken', 104-115.

7 Crook, *The Dilemma of Style*, 49.

8 Ruskin, *Lectures on Art*, 57.

9 Looyenga, 'Corporatisme', 188.

10 Brooks, *John Ruskin*, 299.

11 Jansen, Van Leeuwen en Vries, *Arbeyd sere*, 84.

12 Germann, *Neugotik*, 164.

Katholieke emancipatie en de kerkenbouw

Tijdens en na de Franse tijd treden de Nederlandse katholieken rond 1800 weer in vrijheid naar buiten. Ze bouwen nieuwe kerken, veelal in traditionele of neoclassicistische vormen. Ze worden ook wel Waterstaatskerken genoemd, omdat de bouw plaatsvindt met subsidie van het rijk en onder controle van ambtenaren van Rijkswaterstaat.¹³ Ze hebben eenvoudige baksteengevels en spitsboogramen, gecombineerd met neoclassicistische kolommen, lijsten, frontons en koepeltorentjes. De ornamenten zijn gemaakt in pleisterwerk en stucco. Met de opkomst van de neogotiek rond 1850 worden deze gebouwen verguisd, onder meer door Thijm en zijn vriend en medestander, de architect Pierre (P.H.J.) Cuypers (1827-1921). Toch zijn deze kerken met hun lichte en heldere interieur met barokke meubels, altaren en orgels voor het oog heel aantrekkelijk. Ze kennen weinig variatie in kleur, maar wel een zwierige weelde aan krullen. Daar vierde men barokke muziekmissen, soms met complete kerkorkesten, waar de muziek de sfeer aanvulde en versterkte.

Vanaf het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 zien we in heel Nederland en ook in Noord-Brabant de opkomst van een op de gotiek van de middeleeuwen gebaseerde katholieke 'huisstijl'.¹⁴ Deze neogotiek grijpt terug op de middeleeuwen, die katholieke schrijvers bejubelen als tegenbeeld van de veel te profane barok. In steden en dorpen worden dan op grote schaal de oude, deels middeleeuwse kerken vervangen door nieuwbouw in neogotische stijl.¹⁵ Als de steden beginnen te groeien en veel arbeiders de trek naar de industriesteden maken, probeert de kerk haar invloed op het maatschappelijk leven te versterken met de bouw van indrukwekkende complexen van kerken, pastorieën, kloosters en scholen. Katholieke complexen in neogotische stijl domineren dorpen en steden zoals Eindhoven en Tilburg. In Eindhoven draagt vanaf 15 maart 1898 een verguld Heilig Hart van de toren van de nieuwe paterskerk van de augustijnen zijn boodschap aan de voorbijganger van verre uit.

Het grote standaardwerk *De katholieke kerken van Nederland* laat zien welke financiële inspanningen er zijn geleverd. Tussen 1850 en circa 1915 verrijzen ongeveer 800 nieuwe kerken. Bekende kerkenarchitecten als Pierre Cuypers en Alfred Tepe (1840-1920) bouwen er daarvan ieder ruim 60, Tepe vooral in het aartsbisdom Utrecht. In Noord-Brabant gaat het dan om meer 250 nieuwe kerken. Een ongelooflijke bouwkundige en financiële inspanning moet dat zijn geweest. 'Torens, torens en nog eens torens, een ware torendolheid', verzucht de liberale schrijver Carel Vosmaer (1826-1888).¹⁶

Verenigingen, devoties, scholen en kloosterlingen verbreiden een katholieke, corporatieve maatschappijvisie. Nieuwe devoties tot het Heilig Hart (1856), Jozef als patroon van de kerk (1870), Maria en Christus Koning (1925) en propaganda voor de dagelijkse communie moeten nieuwe gelovigen aantrekken. Congregaties van kloosterlingen spelen een grote rol in onderwijs en ziekenzorg. De kerkelijke organisatie wordt gestroomlijnd en gereorganiseerd door reglementering van de kerkbesturen en door bisschoppelijke controle en regie op de degelijkheid en doelmatigheid van de bouwactiviteiten. Dat is ook wel nodig omdat bouwpastoors en parochiebesturen met elkaar wedijveren in omvang en pracht van hun nieuwe kerken.

De aanhangers van de neogotiek gebruiken het beeld van de ideale maatschappij op corporatieve basis voor ondersteuning en restauratie van de door het wereldlijk en kerkelijk gezag bepaalde bestaande orde. Thijm is ultramontaan en monarchist; telkens weer belijdt hij zijn loyaliteit aan het pauselijk gezag en de monarchie. Enkele decennia later gebruiken kunstenaars als William Morris, Walter Crane, Henry van de Velde en de aanhangers van

het Duitse Bauhaus dit utopische beeld van een ideale samenleving voor een heel wat emancipatorischer maatschappijvisie.¹⁷ De verloren eenheid tussen kunst en leven en de verwachting van een nieuwe maatschappij is blijkbaar zowel voor progressieve als voor conservatieve utopieën inzetbaar.

Het kerkinterieur als afbeelding van een ideale maatschappij

De neogotische kerkelijke kunst is vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw een der belangrijkste middelen voor het overdragen van geloofswaarheden op de kerkgangers. Tot die tijd zijn kerkinterieurs uitgerust met beelden en altaren in de weelderige barokke trant die in de Zuidelijke Nederlanden al enige eeuwen zijn waarde heeft bewezen. Veel van dergelijke meubels zijn in Belgische ateliers gemaakt, maar na de afscheiding van België gaan ateliers in Eindhoven, Roermond en 's-Hertogenbosch de rol van deze werkplaatsen overnemen. Zo krijgen de kerken kleurige decoraties in glasramen, schilderingen en altaren. De gelovigen, die in hun dagelijks leven amper gewend zijn aan afbeeldingen en prenten, moeten wel onder de indruk raken van de rijkdom aan kleuren en voorstellingen in het kerkgebouw. Deze voorstellingen prenten de heilsgeschiedenis in de hoofden.

Interieur van de Nicolaaskerk te Helvoirt, een neogotisch totaalkunstwerk met altaren van H. van der Geld en M. van Bokhoven (Collectie Regionaal Historisch Centrum, Eindhoven)

- 13 Ook de nieuwe hervormde kerken worden overigens onder controle van deze ambtenaren gebouwd.
- 14 Van Leeuwen, 'Tot sieraad der omgeving', 34-38.
- 15 Van Leeuwen, *Verdwenen kerken*, 11; Pey, *Herstel in nieuwe luister*, 89-92.
- 16 Flanor, 'Vlugmaren', 185-187.
- 17 Tibbe, *Art Nouveau en Socialisme*, 20,30.

De liturgie wordt gevierd in een ruimte waarin de devoties zichtbaar zijn in beelden, reliëfs, glasramen, muurschilderingen en andere voorwerpen. In het kerkgebouw van de neogotiek hangt alles samen en zijn vele onderdelen op elkaar afgestemd. De glans van koper, zilver en goud, de kleuren van schilderijen en glasramen, de beelden van heiligen en voorstellingen uit de heilsgeschiedenis moeten indruk maken op de bezoekers. Samen met het vormenspel der liturgie en de geur van wierook ontstaat een zintuiglijk beeld dat tot na de Tweede Wereldoorlog karakteristiek zal zijn voor het katholieke kerkinterieur. Het is eigenlijk in essentie nog barok van sfeer en gedachtegoed. Het doet een beroep op de gevoelens van de gelovigen, wil hen als het ware op de knieën dwingen. Zoals de Helvoirtse pastoor Everts het uitdrukt: 'de kunsten behoren in Gods heiligen Tempel tot zijne meerdere eer een CONCERT uit te voeren waarbij door de harmonie der deelen de eenheid van het geheel des te heerlijker uitkomt'.¹⁸

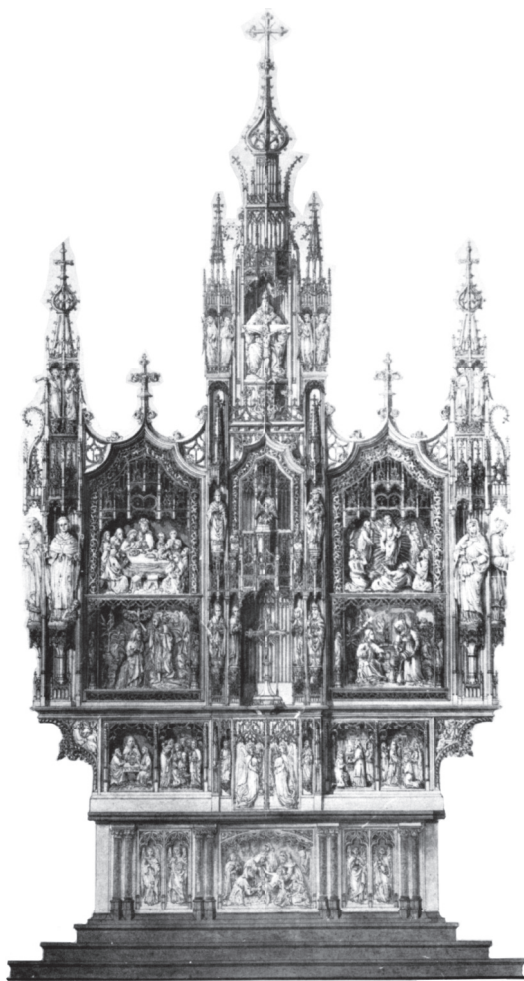
De symboliek is van groot belang, legt Thijm uit in *De Heilige Linie* van 1858.¹⁹ Nieuwe kerken dienen georiënteerd te zijn, op het oosten gericht. In de praktijk is dat niet altijd mogelijk: vaak is er geen plaats, zeker niet als meneer pastoor anders zijn tuin of fruitbomen moet missen. De bouwvormen en de details, de vierkanten en de driehoeken in het ontwerp, alles heeft een betekenis, verwijst naar het hogere. Thijm ziet het kerkgebouw als een afspiegeling van het hemelse Jeruzalem, in aardse materialen, waarbij elk onderdeel een vaste betekenis heeft, die bij de gelovigen verheven gedachten oproept. Veel kerken krijgen een zorgvuldig opgesteld iconografisch programma. In elk geval is er een hoogaltaar gewijd aan het misoffer en het lijden van de Christus; de zijaltaren zijn veelal gewijd aan de parochiepatroon, Maria, Jozef of de Heilige Familie. Deze programma's zijn erfstukken uit de renaissance en barok, eerder typerend voor de Contrareformatie dan voor de middeleeuwen. In de negentiende eeuw zoekt men die samenhang ook. De bouwpastoor heeft daarbij vaak grote invloed.

Het kerkinterieur van de neogotiek is in zijn symboliek de verbeelding van de gewenste ordening der standen. Reichensperger merkt op dat in de middeleeuwen het maatschappijstelsel in frappante analogie met de gotische architectuur elk mens zijn deel geeft van de sociale rechten en plichten.²⁰ Ook Thijm benadrukt deze analogie in *De Heilige Linie*. De standen zijn weerspiegeld in het gotische kerkgebouw: in de vloer de handwerkersstand, in de steunberen degenen die een heiliger leven leiden, in de balken de wereldvorsten en in de spitsen de geest van de kerkvoogden. Sterk en zwak, arm en rijk vormen allen tezamen het grote gebouw. Er is analogie tussen het kerkgebouw en de katholieke opvatting van de corporatieve maatschappij. Deze ordent de individuen in beroepsgroepen naar taak en functie. Ieders plaats is van tevoren bepaald, zoals de kapitelen in het gotische kerkgebouw een andere functie hebben dan de steunberen, sluitstenen en luchtbogen. Overgang van de ene groep naar de andere is niet nodig en ook niet gewenst. Orde en hiërarchie zijn de basisconcepten van het gehele systeem. De nadruk die de katholieke heilsleer legt op geduldig te dragen lijden in afwachting van de komende verlossing, maakt emancipatie van het individu in feite onnodig.

Pragmatische clerus

De clerus en de bisschoppen kiezen architecten en kunstenaars die ze goed kennen en die in staat zijn kerkgebouwen en hun inrichting snel en zo goedkoop mogelijk te realiseren.²¹ Vaak is de bouw een van de grote projecten van een dorp of stad. Sommige gebouwen zijn pas na jaren voltooid, terwijl interieurs bij jubilea en pastoorsfeesten geleidelijk worden

aangevuld met nieuwe meubels en glasramen. Bestaande kerken krijgen een nieuwe inrichting in de juiste gotische stijl. Zo bijvoorbeeld in Son, waar pastoor Dobbelsteen in 1859 een nieuw altaar plaatst, 'in den Gothiken stijl geheel gemaakt met beeldwerk en alles door de Heeren Gebroeders Goossens'. Enkele jaren later, in 1862 heeft de pastoor 'de geheele kerk in gothieken vorm gebragt' en in 1867 is alles door dezelfde Goossens gepolychromeerd. Nieuwe kerken worden 'in stijl' ingericht en gedecoreerd. De Lambertuskerk in Helmond van architect Theo Molkenboer (1796-1863), gebouwd in 1856-1862, en de in 1901-1903 gerealiseerde parochiekerk van Helvoirt van de hand van architect Jacques van Groenendael (1864-1932) geven een goed beeld van een neogotisch totaalkunstwerk waarin alle onderdelen harmonisch op elkaar zijn afgestemd. Hetzelfde beeld geeft de decoratie van Cuypers' kerk in Veghel (1855-1863).

Het ontwerp van J. van Groenendael voor het hoogaltaar van Helvoirt door H. van der Geld uit 1908 (foto auteur)

18 Everts, *Onze kerken*, 183-185.

19 Van Leeuwen, 'Alberdingk Thijm, Bouwkunst en symboliek', 14.

20 Reichensperger, *L'Art Gothique*, 130. Vergelijk ook de analogie tussen architectuur en scholastiek der middeleeuwen in: Panofsky, *Gothic Architecture*.

21 Von der Dunk, 'Eminente persoonlijkheden'.

Men is pragmatisch. Ook de bisschoppen hechten meer waarde aan zuinige en degelijke kerken dan aan meeslepende ontwerpen. Thijm vindt hen te praktisch en ongevoelig voor de betekenis van goede architectuur. Hij propageert het werk van zijn vriend Cuypers, maar de geestelijken laten zich niet overtuigen: 'Binnenslands heb ik steeds met een zeer stom publiek te doen, en ontmoet dagelijks blinde leidslieden van blinden. Als wij in Gods Naam maar eerst het behoorlijk oriënteren der kerken van de Pastoors gedaan konden krijgen: dat waar al veel gewonnen'. Geen wonder, want de meeste pastoors zijn zielzorgers, geen intellectuelen. Ze zijn niet geïnteresseerd in kerkelijke kunst en kunnen Thijms geschriften amper begrijpen. Ik 'hoor hier van onze eerste mensen niets van de H. Linie; ze schijnt wat hard in de maag te liggen' schrijft hij kort voor Pasen, in de Goede Week van 1858 aan Cuypers.²² De Catharinakerk voor Eindhoven, een ontwerp van Cuypers, wordt dan ook niet op het oosten maar naar het westen gericht, want bisschop Joannes Zwijsen is 'een al te positief man om veel met symboliek op te hebben', 'hij is een man van zaken'. Dat beeld verandert overigens geleidelijk, getuige de oprichting van het Sint Bernulphusgilde in 1869 in het Utrechtse aartsbisdom, als een klerikale vereniging ter bevordering van de belangstelling voor de kerkelijke kunst. In 1901 volgt de vernieuwende kunstenaarsvereniging De Violier, maar dan is het hoogtij van de neogotiek al goeddeels voorbij.

Brabantse ateliers

In de eerste decennia van de negentiende eeuw krijgen Brabantse kerken meestal barokke altaren en beelden, die afkomstig zijn van opgeheven abdijen in de Zuidelijke Nederlanden. Vlaamse ateliers uit Antwerpen en Turnhout leveren tot in de jaren 1860 ook nieuw meubilair op bestelling.²³ De barokke vormtaal van dit meubilair past in de traditie waarin ook de schuurkerken in de zeventiende en achttiende eeuw waren ingericht. Daarbij gaat het onder meer om de werkplaatsen van de gebroeders J.B. en P.J. de Cuyper, P. Dieltjes en J.B. van Hool, J. en W. Geefs, Ch. Geerts, H. Peeters-Divoort (sinds 1839 in Turnhout) en J.B. of G.B. Peeters. De Nederlander J. van Genk vestigt zich zelfs in Antwerpen als het atelier Van Genk-Seelen. De kerken van Udenhout en Waspik getuigen nog steeds van het weelderige Vlaamse meubilair in barokke sfeer. Deze ateliers gaan vanaf de jaren vijftig ook leveren in neogotische stijl. Een markant voorbeeld van dit werk is het interieur van de in 1964 afgebroken kerk van Prinsenbeek. Alleen het rijk gedetailleerde hoogaltaar dat Peeters-Divoort in 1864 leverde, kostte al achtduizend gulden. Dit bijzondere stuk is decennia later herplaatst in de kerk van Voorschoten.

In Noord-Brabant en ook elders ziet men de mogelijkheden van de nieuwe markt voor kerken en hun inrichting, zeker na 1853. Een tijdschrift als *De Godsdienstvriend* pleit er in 1849 al voor dat de geestelijkheid niet in het buitenland bestellingen moet doen en daar de kunst bevorderen. Men moet 'veeleer Nederlandsche kunstenaars in staat stellen, hunne talenten tot den Godsdienst aan te wenden'. In het Limburgse Roermond vestigt de eerdergenoemde Pierre Cuypers naast zijn architectenbureau het atelier Cuypers-Stoltzenberg (1852). Vanaf 1870 groeit Roermond uit tot een echte kunststad, met bedrijven van oud-medewerkers als J. Thissen, J.A. Oor, J. Germanus, H. Geelen en W. Houtermans. Daarnaast zijn er kerkschilders als H. Scheen, J. Lommen en A. Martin en de glazeniers F. Nicolas en C. Lommen. Dankzij Cuypers is Roermond voortaan een van de belangrijkste centra van ateliers voor de ambachtelijke productie van kerkelijke kunst.²⁴

Het vanaf 1860 geheel gereconstrueerde noordportaal van de Bossche Sint-Janskathedraal is een voorbeeld van hoogstaand beeldhouwwerk uit de negentiende eeuw. Foto circa 1920 (Collectie Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed)

In 's-Hertogenbosch, Tilburg, Cuijk, Boxmeer en Eindhoven komen nieuwe ateliers. Men kan zonder overdrijving stellen dat gedurende de negentiende eeuw 's-Hertogenbosch naast Roermond een van de belangrijkste centra van kerkelijke beeldhouwkunst is.²⁵ De stad ligt gunstig in het katholieke zuiden en krijgt een voorsprong door de in 1812 opgerichte Koninklijke School voor Nuttige en Beeldende Kunsten. De beeldhouwer J.A. van de Ven geniet dan zelfs landelijke bekendheid. Al in de jaren dertig van de negentiende eeuw is de beeldhouwer P. Laffertée hier actief en in de jaren veertig S.L. Veneman. De laatste werkt onder meer met L.C. Hezenmans, F. Kuijpers en W. Molkenboer, de zoon van de kerkenbouwer Molkenboer. Dit atelier zal vanaf 1860 de restauratie van de Sint-Janskathedraal leiden, waarvoor veel beeldhouwwerk nodig is. Het is de eerste grote restauratie van een kerkgebouw in het zuiden van Nederland. Joannes Zwijsen, de in 1853 benoemde eerste bisschop na de reformatie, vormt het vervallen gebouw om tot een rijke en prestigieuze bisschopskerk, vervuld van beelden, glasramen en altaren. Daarvan verwacht men een grote stimulans voor de beeldhouwkunst: 'En daar is nog eene vrucht die niet kan uitblijven: uit de herstellingswerken der kathedraal van 's-Hertogenbosch, onder den levenwekkenden invloed van zulk een bouwmeester en beeldhouwer, moet zich eene school, eene kern vormen van kunstenaars en knappe werklieden, waarvan de latere invloed op kunst en industrie als hoogst gelukkig mag voorspeld worden.'²⁶ Later is Hezenmans de opvolger van

22 HNI, *Cuyper*, Brief van J.A. Alberdingk Thijm aan P.J.H. Cuypers, Paasweek 1858.

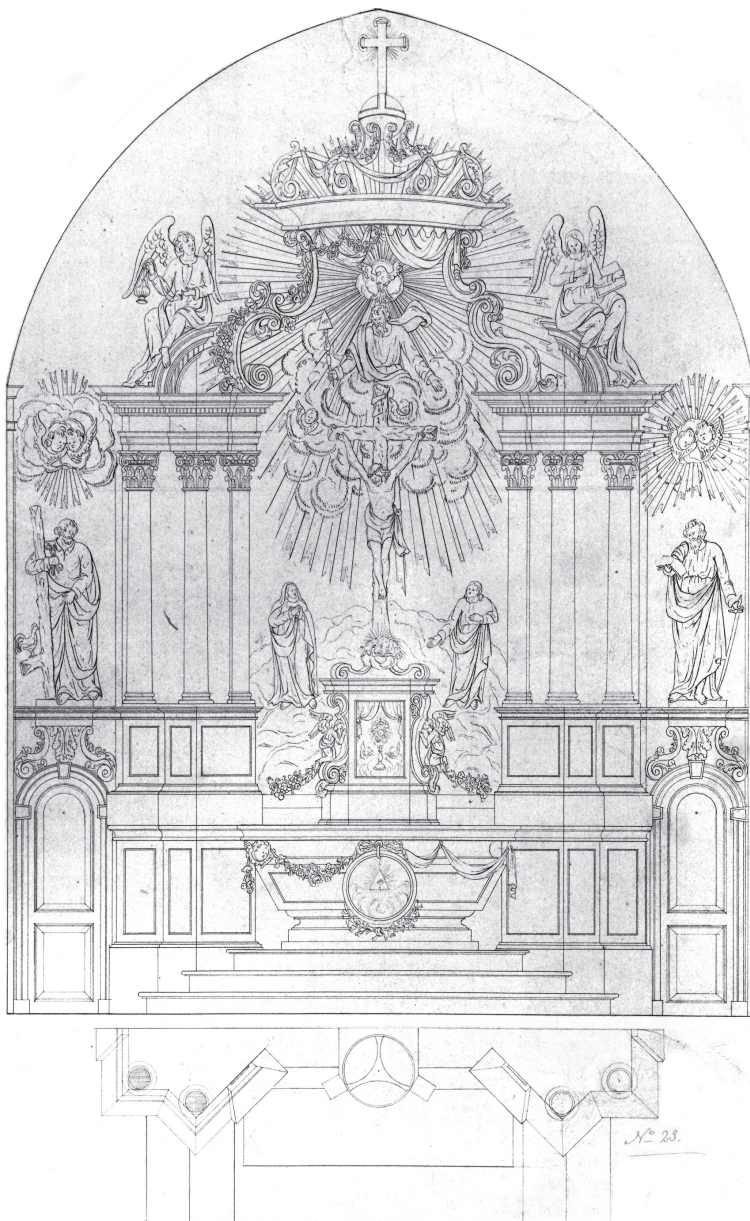
23 Thoben, 'Ter aankleeding', is nog steeds een voortreffelijk overzicht van de kerkelijke beeldhouwkunst in Noord-Brabant.

24 Jacobs en Van Leeuwen, 'Roermond as Centre'.

25 Jansen, van Leeuwen en Vrins, *Arbeyd sere*, 117-126.

26 'De herstelling van de St. Jans-kerk', 87-93.

Veneman. De gebroeders J.A. en G. Goossens beginnen in 1846 een werkplaats voor kerkmeubelen. J.A. Goossens is kerkschilder, G. Goossens ornamentalsnijder. Zij leveren onder meer meubilair in Westerblokker, Bokhoven en Tilburg (de biechtstoelen in de Goirkesekerk). In 1854 prijst *De Godsdienstvriend* hun 'nieuwe, uitmuntend schoone altaar' te Westerblokker met 'echt godsdienstige zuivere beitelwerken'. Rond 1872 staat de werkplaats bekend onder de naam J. Goossens en Zn. Rond 1850 zijn er al elf ateliers, ook de namen van A.N. Sopers en J. Graven worden genoemd, naast de gebroeders Hoenselaers, L. van der Heijden en F. Donkers.

Een ontwerptekening voor een neobaroek altaar uit het Bossche atelier Goossens (Collectie Brabant-Collectie, Tilburg)

Briefhoofd van het atelier van J. Goossens & Zoon uit 1884

Deze ateliers werken aanvankelijk nog in neobarokke stijl, maar vanaf de jaren vijftig van de negentiende eeuw produceren ze vooral neogotiek. Er werken ook Vlaamse beeldhouwers.²⁷ H. van der Geld is de bekendste Bossche beeldhouwer. Hij levert vanaf 1872 prachtige altaren in laatgotische sfeer, onder meer voor de Bossche Sint-Jan. Daarbij laat hij zich onder meer inspireren door Duitse altaren uit Kalkar aan de Nederrijn en Antwerpse en Brusselse altaren van de late gotiek. Zijn meesterwerk is het hoogaltaar voor de Martinuskerk in Cuijk. Aan de Oude Dieze verrijst een atelierwoning met werkplaats in neogotische stijl met reliëfs van de kunsten. Boven de ingang prijkt de zinspreuk van de beeldhouwer: *Arbeyd sere voert tot eere*. Ook M. van Bokhoven is een bekende. Deze leerling van de Utrechtse beeldhouwer FW. Mengelberg neemt in 1896 het bedrijf van de Gebroeders Goossens over. Adrianus van der Geld laat hier nog werk uitvoeren onder de firmanaam en signatuur van zijn vader, H. van der Geld.

Medewerkers van Van Bokhoven-Jonkers rond 1925-1926. Links J. de Bresser, die nog jaren aan de restauratie van de Sint-Janskathedraal heeft gewerkt (Collectie J. de Bresser)

27 Koopmans, *Muurvast en gebeiteld*, 32.

Reliëf van de beeldende kunsten in de gevel van het atelier van P. van Tielraden in Tilburg (foto auteur)

Ook elders in Noord-Brabant werken verscheidene ateliers en bedrijven, die voldoen aan de grote vraag naar kerkelijke stukken. In Tilburg vinden we ateliers, die tevens handelen in kerkelijke kunst van andere bedrijven. In de Willem-II-straat 40-42 is dat Van Tielraden met een mooi gedetailleerde gevel met reliëf van de kunsten. Dit pand is door Piet van Tielraden gebouwd in 1888. Het bedrijf wordt later overgenomen door H.A.H. Lamberts en daarna

door Petrus A.H. Verbraak en Zonen in de Noordstraat 105. Verder vinden we hier H. Verbunt in de Gasthuisstraat, die behalve zuivere miswijnen ook paramenten en kerkelijke stoffen, beelden en ornamenten kan leveren. Het bedrijf Janssen en Co. levert edelsmeedwerk.²⁸ In Boxmeer zit de werkplaats van J. F. Beuijsen, in Cuijk J. Smits, in Gassel J. Werten, in Vught sinds 1865 W. de Kort en in Eindhoven H.S. Koenen, P. Brams en J. van der Mark. Het bekendste Eindhovense atelier is dat van de gebroeders Jan en Fons Custers. Zij leveren onder meer de vijf altaren van de Eindhovense Heilig-Hartkerk van de paters augustijnen. De vele opdrachten hebben hun geen windeieren gelegd, getuige het fraaie neogotische atelierhuis aan de Geldropseweg.²⁹

Hoewel veel archiefmateriaal, vooral financiële stukken, verloren is gegaan, komt uit de schaarse bronnen een tamelijk prozaïsch beeld naar voren.³⁰ Geen werkgemeenschappen in middeleeuwse geest, maar ambachtelijke, haast industriële bedrijfjes. De advertenties en briefhoofden maken duidelijk dat er daarnaast handelshuizen zijn die niet zelf produceren, maar producten van elders leveren. Dat geldt bijvoorbeeld voor H. Verbunt-van Dijk uit Tilburg, die niet alleen miswijnen, paramenten en vaandels levert, maar ook beelden, kruiswegen en kerkmeubelen. De gebroeders Goossens adverteren in 1884 met: 'Volledige

Visitekaartje van de Gebroeders Smits (archief Smits, Cuijk)

Een van de vijf altaren die Jan Custers maakte voor het rijke interieur van de Eindhovense Heilig Hartkerk (foto auteur)

28 Jansen, Van Leeuwen en Vrins, *Arbeyd sere*, 86-87.

29 Jansen, Van Leeuwen en Vrins, *Arbeyd sere*, 98-117.

30 Alleen van de ateliers van Cuypers en Stoltzenberg en van Nicolas is veel materiaal bewaard. Zie: Jansen, Van Leeuwen en Vrins, *Arbeyd sere*, 77-128, enkele gesprekken met oud-werknemers van ateliers zijn hier weergegeven. Met name Jacques de Bresser is een waardevolle bron van informatie gebleken.

kerkameublementen en beelden in alle hout- en marmersoorten, in alle stijlen artistiek bewerkt.’³¹ De ateliers zijn vaak onderkomen en redelijk primitief. Dat geldt zelfs voor de houten bouwloodsen bij de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch. Alleen H. van der Geld beschikt over een goed geoutilleerde werkplaats. Dit bedrijf adverteert in de nadagen (1919) met: ‘Beeldhouwwerken, Kerkmeubelen in hout en steen in verschillende stijlen.’ De meeste ateliers staken hun activiteiten in de crisistijd tijdens de jaren dertig van de twintigste eeuw. Zij kunnen de concurrentie van goedkopere Duitse import niet aan.

Jan Custers in zijn werkplaats in Eindhoven
(foto Peter Thoben)

De houten bouwloodsen ten noorden van de Bossche Sint-Janskathedraal kort voor ze in 1989 door een nieuw museum zijn vervangen (foto auteur)

Beeldhouwer Jos Goossens een het werk in de Bossche bouwloods op 22 januari 1930 (Erfgoed 's-Hertogenbosch)

De ateliermatige productie sluit aan bij de kunstproductie van de negentiende eeuw. De gipsmodellen vormen het kapitaal van de werkplaats. Zij worden gebruikt om via de aloude punteermethode beelden in hout of steen te produceren in verschillende grootte.³² Daarnaast zijn beelden ook leverbaar in gips, papier-maché en andere goedkopere materialen. Tevens is er een grote variatie in afwerking, van onbeschilderd, via wit en goud geschilderd tot rijk gepolychromeerd. Aan de hand van prijscouranten kunnen beelden uitgezocht worden. Zo kan Cuypers en Stoltzenberg vijfduizend modellen leveren. Markteconomie en arbeidsverhoudingen hebben tot gevolg dat het ambachtelijke bedrijfjes zijn met een commercieel doel.

Het gotiserende herenhuys met werkplaats van H. van der Geld aan de Oude Dieze in 's-Hertogenbosch (foto Peter Cox)

31 Jansen, Van Leeuwen en Vrins, *Arbeyd sere*, 88.

32 Zie afbeeldingen op pagina 141-142. De punteermethode werd al door Grieken en Romeinen gebruikt. Op een gipsmodel worden punten aangebracht op belangrijke plaatsen als ellebogen, schouders, voorhoofd. Met behulp van passer en ongelijkzijdige driehoek worden die op een steen- of houtblok overgebracht, in verhouding in elke gewenste maat. Jansen, Van Leeuwen en Vrins, *Arbeyd sere*, 93-94.

KATHOLIEKE ILLUSTRATIE

2 DECEMBER 1911.

— 46e JAARGANG. —

No. 8

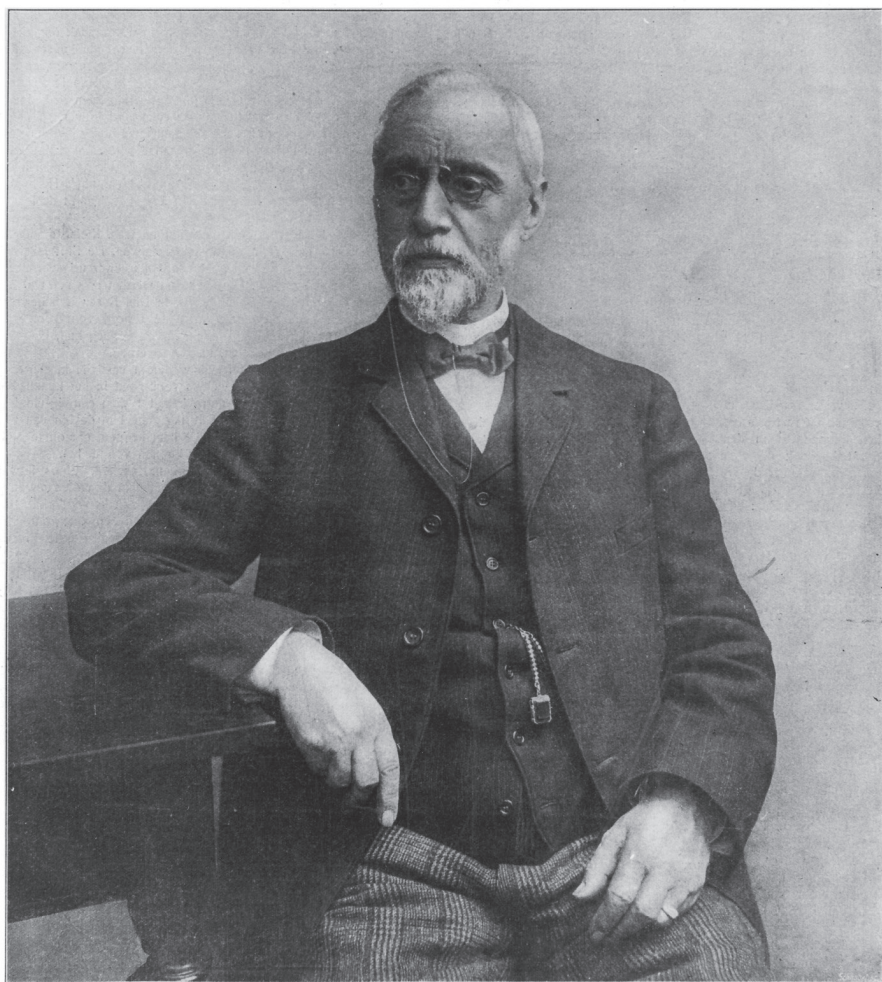

Foto PIERRE WEYNEN
a-Bosch.

H. VAN DER GELD.

(Zie bijschrift volgende bladzijde).

De Bossche beeldhouwer Hendrik van der Geld geportretteerd in de *Katholieke Illustratie* van december 1911

Er is een arbeidsdeling in de zin van een in stappen opgesplitst productieproces waarbij elke handwerker slechts een deel van het product vervaardigt. De beeldhouwers verwerken diverse houtsoorten, kostbare steensoorten als marmer, maar ook kalksteen en mergel. Timmerlieden en schrijnwerkers maken de altaarkasten en lijmen de blokken waaruit de beelden gesneden zullen worden aan de hand van een globaal ontwerp. Schrijnwerkers en ornamentisten zorgen voor de versierende delen aan de hand van tekeningen en sjablonen. Het snijden van hogels, kruisbloemen, ajourwerk en traceringen met repeterend ornament is op den duur een routineus karwei. Schilders werken de beelden af in de juiste kleur. Zo gebeurde het ook in de middeleeuwen, maar nu werkt men sneller en produceert meer. Dan zijn er nog beeldenfabriekjes die alleen werken met mallen, voor het gieten van verschillende modellen in gips. De verhoudingen zijn niet die van een middeleeuwse bouwloods, met de geïdealiseerde opleiding van leerling via gezelschap tot meester. De sfeer is eerder paternalistisch, met een gezagsverhouding van baas en ondergeschikte. De kerkelijke kunstateliers zijn vroegkapitalistische bedrijfjes, erop gericht om snel en efficiënt kerkmeubelen en beelden te produceren tegen de laagst mogelijke prijs en in concurrentie met andere bedrijven.

De oude punteertechniek, weergegeven aan de hand van de Artemis van Versailles. Tekening 1826-1827 (Collectie Musée du Louvre, Parijs)

Het uitgevoerde reliëf van Joachim en Anna in het Anna-altaar (1895-1899) van H. van der Geld in de Bossche Sint-Jan (foto Peter Cox)

Gipsmodel voor het reliëf van Joachim en Anna door H. van der Geld met punteerkruisjes in potlood (foto Peter Thoben)

Casus Cuypers-Stoltzenberg, ‘eene bouwlootse der XIXe eeuw’

In 1853 omschrijft Alberdingk Thijm het Roermondse atelier van Cuypers-Stoltzenberg als ‘eene bouwlootse der XIXe eeuw’. Daartegenover staat in datzelfde jaar een bericht in het *Organ für christliche Kunst* dat het atelier wil bijdragen ‘aan de roem van de Allerhoogste en aan de Schoonheid van zijn Cultus’ door ‘de studie der werken der grootste kunstenaars, het uitdragen van de ware principes der christelijke sculptuur, het aantrekken van ervaren krachten, streng waken over de uitvoering van de verkregen opdrachten en tot slot goedkope prijzen’.³³ Een iets pragmatischer omschrijving! Van dit atelier is veel archiefmateriaal bewaard gebleven.

Pierre Cuypers bouwt een ambitieus fabriekshuis, waarin hij motieven uit de middeleeuwse bouwkunst van Limburg mengt met elementen uit de ontwerpen van Pugin.³⁴ Links en rechts van een deftig, neogotisch dubbelwoonhuis bevinden zich de lagere vleugels van de werkplaatsen met trapgevels, hoge lichtramen en ruime werkzalen met open, Engelse bekappingen. Aan

Het atelierhuis van Cuypers en Stoltzenberg te Roermond in 1890, nu Museum Cuypershuis (repro)

de achterzijde verrijzen rond 1870 woningen voor middelbaar personeel. Zo wordt het terrein van de kunstwerkplaats een soort *cité ouvrière*. De contrasten tussen het deftige kunstenaars-huis, de eenvoudiger rijtjeswoningen en de sobere zijvleugels zijn een afspiegeling van Cuypers' corporatieve maatschappijvisie, gebaseerd op de middeleeuwse gilden met onderscheid tussen de 'meester van het werk' en de verschillende groepen werknemers.

Als A.N. Didron, de uitgever van de *Annales Archéologiques*, in augustus 1858 de werkplaats bezoekt, treft hij daar 84 werknemers aan die hout, steen en marmer verwerken tot koorbanken, biechtstoelen, retabels, altaren, kapitelen, reliëfs en beelden.³⁵ Zes tekenaars houden zich bezig met het uitwerken van bouwplannen. Ongeschoolde werklieden en kunstenaars zingen samen in het door Cuypers geleide koor *Echo der Maas*, dat hem een aubade aanbiedt. Didron is enthousiast: in Frankrijk mist hij dit soort werkplaatsen. Medewerkers en leerlingen vormen haast een soort broederschap. Er is aandacht voor regelmaat en orde.

Bij conflicten grijpt Cuypers hard in. In 1861 loopt het in het atelier uit de hand. Cuypers is steeds gekant tegen het roken en beklaagt zich hierover tijdens zijn reizen. In juni 1861 verbiedt hij uiteindelijk 'het rooken van tabak en cigaren' in de werkplaatsen, het is gevaarlijk en wordt overdreven, schrijft hij aan Thijm. Bovendien is er de gewoonte 'vreemde personen en kinderen in 't atelier te brengen' zonder toestemming, het is onverdraaglijk. Hij plakt een verbod aan dat met koffie en tabak wordt besmeurd en dreigt het atelier te sluiten tot de dader bekend is. De sfeer is ernstig verstoord. De volgende dag komen drie van de

33 'Atelier der Christlichen Sculptur'. In 1855 staat in dit blad een tweede bespreking van Cuypers-Stoltzenberg onder de titel 'Roermond'. Waarschijnlijk is deze overgenomen uit Alberdingk Thijms artikel 'Eene Bouwlootse'.

34 Hier is nu Museum Cuypershuis gevestigd. Voor een diepgaande analyse van dit huis zie Van Hellenberg Hubar, *Rien de pareil*. Dit onderzoek is verricht ten behoeve van de tentoonstelling 'Cuypers. Vernieuwer vanuit het verleden' die eind 2007 in Roermond is gehouden.

35 Didron, 'Quelques jours'.

Pierre (P.J.H.) Cuypers controleert tot op hoge leeftijd het werk in zijn Roermondse kunstwerkplaats (repro)

oudste beeldhouwers hun loon halen; ze willen niet meer werken. Ook de tekenaars en 'élèves' worden opgehitst. Twee kleine jongens bekennen dat ze bedreigd worden en zeggen wie de dader is. 'Ik begrijp dat het nu tijd was om de eer aan mijne zijde te houden en heb de decisie genomen de élèves te ontslaan op 2 na die getrouw waren blijven werken, zóo dat ik van daag een half leeg atelier heb'. Met Gods hulp wil hij dit overwinnen, maar hun ondankbaarheid schokt hem. Heeft hij niet altijd het beste voorgedad? Het betreft zijn eigen 'maatjes' die nu afstand nemen en dat grijpt hem aan. Het komt allemaal door 'das verflügetes Stinkkraut'.³⁶ Het reglement van Cuypers en Co uit 1909 geeft strenge en duidelijke regels voor aanwezigheid, werkuren, overuren, reis- en verblijfkosten, loon, gereedschappen en hun gebruik. Er is een ziekenfonds, beschadiging van boeken, platen en modellen wordt beboet, evenals roken en het gebruik van alcoholhoudende dranken.³⁷

In werkwijze en organisatie sluit Cuypers aan bij de traditionele kunstproductie in de ateliers, maar als goed organisator moderniseert hij wel degelijk.³⁸ Er is een ver doorgevoerde arbeidsdeling, een in stappen opgesplitst productieproces, waarbij elke handwerksman zijn deel van het product vervaardigt onder leiding van voorlieden. Al vrijwel meteen zijn er tientallen medewerkers en een tiental leerlingen in de verschillende vakken.³⁹ Ze blijven veelal een jaar of zes. Een vaste kern van een zestal trouwe beeldhouwers blijft ruim 25 jaar in dienst. De kwaliteit van het werk is hoog. Het is geen fabriek voor massaproducten van slechte kwaliteit in inferieur materiaal. Het traditionele beeld van het negentiende-eeuwse beeldhouwersatelier als producent van identieke gipsen beelden, gaat ook voor Cuypers-Stoltzenberg niet op. Men werkt in dure en bewerkelijke hout- en natuursteensoorten en

hakt de beelden rechtstreeks, zonder tussenkomst van gipsmodellen, in de door Viollet-le-Duc uitverkoren methode van de 'taille directe'. Levensgrote beelden worden direct uit het hout gesneden aan de hand van een kleine schets, 'en dat op werkelijk verdienstelijke wijze' merkt een commissie in 1878 op.⁴⁰ Vanaf 1871 drijft een stoommachine van 6 pk. zaagmachine en schaaftank aan. Het vakmanschap blijkt uit de goede werklonen. Het minimum weekloon bedraagt in 1853 f 3,- en het maximum f 21,-. Pas veel later zullen de beeldhouwers hun beelden gaan maken aan de hand van bestaande en nieuwe modellen van gips. Ze nemen die dan over in hout of steen met de punteermethode. In 1890 bevat de catalogus beelden en groepen in goedkopere materialen als terracotta en papier-maché. Daarbij variëren de prijzen afhankelijk van de maat van het beeld, de materiaalkeuze en de rijkdom van de afwerking, in wit of kleuren, met en zonder verguldsel van f 8,- tot f 360,-.⁴¹

Briefhoofd van het atelier van Cuyper & Co uit 1895

Men moet ook hier concurreren met andere bedrijven. Wanneer Cuyper en zijn zoon ontwerpen tekenen, is het niet ongewoon dat een opdrachtgever, bijvoorbeeld uit financiële motieven, besluit om ze door andere ateliers te laten uitvoeren. Dat gebeurt bijvoorbeeld in Oisterwijk, waar Cuyper een nieuwe kerk ontwerpt. Op 14 februari 1895 levert hij drie tekeningen voor een hoogaltaar, waarvan het goedkoopste, in hout, f 5600,- kost. Het tweede ontwerp, in gepolychromeerde steen, kost f 9000,-. Een laatste ontwerp, weer in

36 KDC, *Archief Alberdingk Thijm*, brieven van Cuyper aan Thijm, 13 en 19 juni 1861.

37 HNI, CUYP, reglement uit 1909.

38 Jansen, Van Leeuwen en Vrins, 'Arbeyd sere', 92-97; Koopmans, *Muurvast*, 26-27.

39 Schiphorst en Thoben, *De kunstwerkplaatsen*; Schiphorst, *Een toevloed van werk* geven een goed beeld van de werkwijze in het atelier. Linssen, *Verandering en verschuiving*, beschrijft hoeveel mensen er in 1853 werken en tegen welke lonen. HNI, Register van Werklieden, 22 juli 1853-1 januari 1907; GR, 116 KCC, werkenlijsten, urenboeken, et cetera.

40 Koopmans, *Muurvast*, 30.

41 SH, *ABRKG*, Prijscurant van Cuyper en Stoltzenberg uit 1890.

hout, kost f 6700, -. Het kerkbestuur laat het tweede ontwerp door het atelier van H. van der Geld voor f 6170, -, uitvoeren. Cuypers krijgt alleen zijn ontwerp vergoed. Dat gebeurt veel vaker. Meer dan eens zal hij zich beklagen dat zijn bedrijf een opdracht verliest: 'wij waren weer eens te duur', verzucht hij.⁴² Aan het eind van de negentiende eeuw kan het bedrijf het hoofd alleen boven water houden omdat er een vaste stroom van werk is uit de restauratie en herbouw van Kasteel de Haar nabij Utrecht. Ondanks de aanprijzing van Thijm blijkt het hier niet te gaan om een bouwloods naar middeleeuws model, maar om een goed georganiseerd vroegkapitalistisch bedrijf, dat concurreert op de open markt. Het bouwloods-idee lijkt hier eerder een reclameleus dan realiteit.

Conclusie: oude gilden, een paradox

Cuypers heeft uitgesproken moralistische ideeën over kunst en maatschappij. Dat verbaast niet, gezien zijn inbedding in de neogotische kunstbeweging. Als grijze eminentie draagt hij die denkbeelden in 1892 uit in een rede getiteld *De oude gilden en de tegenwoordige ambachtsstand*.⁴³ Daarin klaagt hij over de Franse revolutie die alle gilden en titels heeft afgeschaft zonder 'te overdenken dat de maatschappij, zoo als zij door God is geordend, niet te veranderen valt door een besluit'. Door het gildensysteem hebben de middeleeuwse ambachtslieden de toppen van hun ambachtelijk kunnen bereikt, een niveau dat in Cuypers' tijd verloren is gegaan door de Franse Revolutie en het liberalisme. Opheffing der gilden heeft tevens geleid tot het ontstaan van de lagere handwerksstand en de opkomst van het socialisme. Aan de hand van meesterwerken als de Dom van Utrecht en het Stadhuis op de Dam toont hij aan hoe hoogstaand het vakmanschap ooit is geweest. Hij koppelt zijn opvattingen over de herleving van de enig ware bouwstijl aan ethische waarden. Door goed onderwijs binnen een leerlingstelsel kan veel van het goede van de oude 'korporatiën' weer tot leven worden gebracht. Het hoeft geen betoog dat hij dat alleen ziet gebeuren binnen een op katholieke beginselen gebaseerde standenmaatschappij, waarin ieder zijn plaats kent. Wij zijn allen broeders, zegt hij, 'ieder in den stand waarin hij met Gods genade geplaatst is'. We moeten elkaar steunen. Als ieder zijn plaats, zijn rechten en zijn plichten kent, blijft dat ingewikkelde systeem daarmee in stand.

Als *magister operum*, een soort middeleeuwse 'meester van het werk' stuurt Cuypers de productie door middel van tekeningen en schetsen. Hij is de leider van het bedrijf, een zakelijke ondernemer van de negentiende eeuw. Zijn medewerkers zijn de verlengstukken van zijn creatieve geest. Cuypers grijpt in stijl terug op de middeleeuwen. Steeds weer suggereert hij dat zijn bedrijf op deze ideale periode is gegrondvest. Uit de dagelijkse gang van zaken, de organisatie, de manier waarop hij bouwt aan zijn netwerk en imago, blijkt echter dat achter dat middeleeuwse beeld een eigentijds geleid en efficiënt functionerend bedrijf schuilgaat, patriarchaal en vroegkapitalistisch. Zo is er een paradoxale tegenstelling in de visie van Cuypers. Hij beroept zich in zijn werkplaatsen en bij de restauratie van monumenten steeds op aloude beelden uit het verleden: de bouwloods, het gebouw als verbeelding van de ideale middeleeuwse samenleving en als afspiegeling van het Hemels Jeruzalem, de architect als middeleeuwse 'meester van het werk'. Tegelijkertijd is hij een eigentijds kunstenaar en architect, die gebruik maakt van de meest moderne technieken om zijn werken te realiseren en te bouwen aan zijn imago. Zijn carrière getuigt van zijn opklimmen van een eenvoudige Roermondse jongen tot gevierd architect en lid van de burgerlijke elite.

Zijn bedrijf is representatief voor andere ateliers en bedrijven in kerkelijke kunst van de negentiende eeuw. Ondanks de gewenste beeldvorming is hier sprake van vroegkapitalistische nijverheid, waarbij de aansluiting bij het middeleeuwse beeld zich beperkt tot de vormtaal. Het geldt niet voor de onderlinge verhoudingen binnen de bedrijven. Daar zien we geen individuele kunstenaars die eendrachtig samenwerken in gildeverband, maar ondergeschikte werknemers in zakelijk geleide bedrijven.⁴⁴

Afkortingen

ABRKG	Archief van de Bossche R.K. Godshuizen (ABRKG)
GR	Gemeentearchief Roermond
KCC	Kunstwerkplaats Cuypers en Co
KDC	Katholiek Documentatie Centrum
HNI	Het Nieuwe Instituut
SH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Archivalia

Gemeentearchief Roermond (GR), Roermond
Archief 116, Kunstwerkplaats Cuypers en Co. (KCC)
 werkenlijsten, urenboeken, etc.

Het Nieuwe Instituut (HNI), Rotterdam
CUYP (persoonsgebonden archief g 46)
 Brief van J.A. Alberdingk Thijm aan P.J.H. Cuypers, Paasweek 1858
 Register van Werklieden, 22 juli 1853-1 januari 1907
 Reglement uit 1909

Katholiek Documentatie Centrum (KDC), Nijmegen
Archief Alberdingk Thijm
 brieven van P.J.H. Cuypers aan J.A. Alberdingk Thijm, 13 en 19 juni 1861.

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (SH), 's-Hertogenbosch
Archief van de Bossche R.K. Godshuizen (ABRKG)
 Prijscourant van Cuypers en Stoltzenberg uit 1890

⁴² Végh, 'De geschiedenis', 18-19.

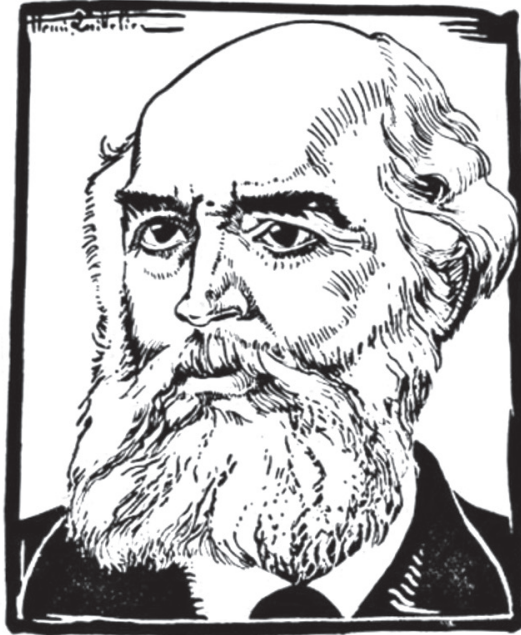
⁴³ Cuypers, *De oude gilden*.

⁴⁴ Vergelijk over deze tegenstelling Lawrey, 'The (In)dignity of labour', met tal van voorbeelden uit onder meer de kring van Pugin.

Literatuur en gedrukte bronnen

- Alberdingk Thijm, J.A., 'De in-stand-houding onzer monumenten. Een brief aan de vierde klasse van het Koninklijk Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten', *De Spektator* 8 (1848) 285-298.
- Alberdingk Thijm, J.A., 'Eene Bouwlootse der XIXe eeuw', *De Dietsche Warande* 1 (1855), 276-279.
- Alberdingk Thijm, J.A., *De Heilige Linie. Proeve over de oostwaardsche richting van kerk en autaar als hoofdbeginself der kerkelijke bouwkunst* (Amsterdam 1858).
- (Alberdingk Thijm, J.A.), 'Gewijde borduurwerken I', *De Dietsche Warande* 4 (1858) 323-329.
- Alberdingk Thijm, J.A., 'De kerken van den architect Petr. Jos. Hub. Cuypers', *De Dietsche Warande* 6 (1864) 104-115.
- 'Atelier der Christlichen Sculptur, gegründet zu Roermond unter dem Patronat von Monsignor Paredis', *Organ für christliche Kunst* 3 (1853) 24.
- Brooks, M.W., *John Ruskin and Victorian Architecture* (New Brunswick-London 1987).
- Crook, J.M., *The Dilemma of Style. Architectural Ideas from the Picturesque to the Post-Modern* (London 1989).
- Cuypers, P.J.H., *De oude gilden en de tegenwoordige ambachtsstand. Voordracht gehouden voor de afdeling Amsterdam van den Nederlandsche Roomsche Katholieke Volksbond* (Amsterdam z.j. (1892)).
- Cuypers, P.J.H., red., J. Kalf (tekst), *De katholieke kerken in Nederland, dat is de tegenwoordige staat der kerken met hunne bemeubeling en versiering beschreven en afgebeeld* (Amsterdam 1906-1914).
- 'De herstelling van de St. Jans-kerk te 's-Hertogenbosch', *De Godsdienstvriend* 86 (1861), 87-93. Overgenomen uit *De Noordbrabant* van 27 oktober en 29 november 1861.
- Didron, A.N., 'Quelques jours en Allemagne', *Annales Archéologiques* 18 (1855) 273-288.
- Dunk, Th. von der, "Eminente persoonlijkheden zijn gelukkig in den loop van 1908 niet aan de Nederlandse Bouwkunst ontvallen." De prijzige koepelkerken van Carl Weber (1820-1908)', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 22-23 (2005-2006) 39-84.
- Everts, H.J.M., *Onze kerken, over kerkgebouw, kerkgemeente, kerkgereide, kerkversiering, etc.* ('s-Hertogenbosch-Zwolle 1887).
- Flanor (C. Vosmaer), 'Vlugmaren', *De Nederlandsche Spektator* (1882) 185-187.
- Germann, G., *Neugotik. Geschichte ihrer Architekturtheorie* (Stuttgart 1974).
- Heideloff, C., *Die Bauhütte des Mittelalters in Deutschland* (Nürnberg 1844).
- Hellenberg Hubar, B.C.M. van, 'Rien de pareil'. *Cultuur- en bouwhistorische analyse Stedelijk Museum Henri Luyten – Dr. Cuypers te Roermond* (Bureau Res Nova 2007).
- Jacobs, A., en A.J.C. van Leeuwen, 'Roermond as Centre for Religious Art', *Historism and Cultural Identity in the Rhine-Meuse Region. Tensions between Nationalism and Regionalism in the Nineteenth Century* (Leuven 2008) 217-237.
- Jansen, A.H.E.M., A.J.C. van Leeuwen en G. Vrans, 'Arbeyd sere voert tot eere'. *Hendrik van der Geld, de neogotiek en de Brabantse beeldhouwkunst* (Tilburg 1989).
- Koopmans, Y., *Muurvast en gebeiteld. Beeldhouwkunst in de bouw 1840-1940* (Rotterdam 1997).
- Lawrey, A., 'The (In)dignity of labour. Craft, Contrasts and Conflict in Pugins' Gothic Revival', in: Th. Brittain-Catlin e.a., red., A.W.N. Pugins' *Global Influence. Gothic Revival Worldwide* (Leuven 2016) 200-214.
- Leeuwen, A.J.C. van, 'Tot sieraad der omgeving. Het kerkelijk bouwbedrijf van 1795 tot 1913', *Naar gotieken kunstzin. Kerkelijke kunst en cultuur in Noord-Brabant in de negentiende eeuw* ('s-Hertogenbosch 1979) 29-49.
- Leeuwen, A.J.C. van, 'Alberdingk Thijm, Bouwkunst en symboliek', *De Sluitsteen* 5 (1989) 1-44.
- Leeuwen, A.J.C. van., 'P.J.H. Cuypers, zijn atelier en zijn restauratiepraktijk', *Wedijveren met de middeleeuwen* Trajecta 17 (2008) 197-216.
- Leeuwen, A.J.C. van, *Pierre Cuypers architect 1827-1921* (Zeist-Zwolle 2017).
- Leeuwen, A.J.C. van, *De verdwenen kerken van Noord-Brabant* (Zwolle 2017).
- Linssen, G.C.P., *Verandering en verschuiving. Industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in midden en noord Limburg 1813-1914* (Tilburg 1969).
- Looyenga, A., 'Corporatisme en neogotische atelier in Nederland', *Wedijveren met de middeleeuwen* Trajecta 17 (2008) 187-197.
- Panofsky, E., *Gothic Architecture and scholasticism. An enquiry into the analogy of the arts, philosophy and religion in the middle ages* (New York 1976; 1e druk 1951).
- Pey, E.B.F., *Herstel in nieuwe luister. Ideeën en praktijk van Overheid, Kerk en Architecten bij de restauratie van het middeleeuwse katholieke kerkgebouw in Zuid-Nederland (1796-1940)* (proefschrift Nijmegen 1993).
- Pugin, A.W.N. (King, T.H.), *Les Vrais Principes de L'Architecture Ogivale ou Chrétienne avec des Remarques sur leur Renaissance au Temps Actuel. Remanié et développé d'après le texte Anglais de A.W. Pugin et traduit en français par P. Lebrocqy* (Bruxelles-Leipzig-Aix-la-Chapelle 1850).
- Raeds, P.G.J.M., 'De christelijke middeleeuwen als mythe. Ontstaan en gebruik van een reconstructie in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor theologie* 30 (1990) 146-158.
- Raeds, P., *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie* (Amsterdam 2011).

- Reichensperger, A., *Fingerzeige auf dem Gebiete der kirchlichen Kunst* (Leipzig 1854).
- Reichensperger, A., *L'Art Gothique au XIXe Siècle* (Bruxelles-Paris-Boisleduc 1867).
- 'Roermond', *Organ für christliche Kunst* 5 (1855) 129.
- Ruskin, J., *Lectures on Art, Delivered Before the University of Oxford in Hilary Term* (New York 1870).
- Schiphorst, L., 'Een toevloed van werk, van wijid en zijid'. *De beginjaren van het Atelier Cuypers/Stoltzenberg Roermond 1852 – ca. 1865* (Nijmegen 2004).
- Schiphorst, L., en P. Thoben, *De kunstwerkplaatsen van architect Cuypers. Beeldhouwers in Roermond* (Roermond 1995).
- Thoben, P., 'Ter aankleding van kerk en stad. Negentiende-eeuwse beeldhouwkunst in Noord-Brabant', in *Naar gotieken kunstzin. Kerkelijke kunst en cultuur in Noord-Brabant in de negentiende eeuw* ('s-Hertogenbosch 1979) 49-68.
- Tibbe, L., *Art Nouveau en Socialisme. Henry van de Velde en de Parti Ouvrier Belge* (Amsterdam 1981).
- Végh, G., 'De geschiedenis van de bouw en inrichting van de Sint Petrus' Banden te Oisterwijk', *Bulletin KNOB* 86 (1987) 15-31.
- Viollet-le-Duc, E., *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, 10 dln. (Paris 1854-1868).
- Woud, A. van der, *Waarheid en Karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900* (Rotterdam 1997).

Godefroid Kurth

Historien

1847-1916

Godefroid Kurth (1847-1916) was een belangrijk historicus. Hij kreeg een buste in zijn geboortestad Arlon en er zijn straten naar hem vernoemd, onder andere in Brussel. Hij stond aan de basis van de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving in België, maar gaf ook de aanzet voor een ideologisch gekleurde benadering van het ambachtswezen in zijn boekje *Les corporations ouvrières au Moyen Âge* uit 1893 (Buste: foto Nicholas d'Hoest, juli 2017, commons.wikimedia.org. Tekening en straatnaambordje: reflexcity.net/Bruxelles)

Brecht Dewilde en Florian Daemen

Denkarbeid. Reflecteren en schrijven over de ambachten in België (negentiende en twintigste eeuw)

Na een lange onderbreking is er sinds de jaren 1970 en 1980 een hernieuwde belangstelling voor de geschiedenis van de ambachten. Binnen het kader van deze heropleving is het interessant stil te staan bij de evolutie die de interpretatie van dit onderwerp heeft doorgemaakt sinds haar ontstaan in de negentiende eeuw om zo de huidige debatten beter te kunnen duiden. Terwijl deze 'denkarbeid' reeds voor Nederland, Duitsland, Engeland en Italië is verricht, werd de Belgische historiografie van het ambachtswezen nog nauwelijks tegen het licht gehouden.¹ Een aantal historici synthetiseert de historiografische ontwikkelingen sinds de Tweede Wereldoorlog,² maar een onderzoek naar de evolutie van de geschiedschrijving over de ambachten sinds hun afschaffing aan het einde van het *ancien régime* ontbreekt. De enige gespecialiseerde studie van deze aard is een bijdrage van Pascale Lambrechts uit 1994, die een bondig overzicht geeft van de evolutie van de Belgische historiografie van het ambachtswezen vanaf de negentiende eeuw tot de jaren 1990.³ Lambrechts weet goed de algemene lijnen te schetsen. Ze focust daarbij vooral op de vorm van de publicaties en de verwerkte bronnen maar blijft inhoudelijk te veel op de vlakte om belangrijke constanten en wijzigingen in het denken over de ambachten te vatten.

In dit artikel worden twee nieuwe inzichten geboden.

Ten eerste was er volgens Lambrechts in de negentiende-eeuwse historiografie geen sprake van theorievorming over het ambachtswezen maar bleven studies beperkt tot *descriptions ennuyeuses* van privileges en statuten. Die stelling lijkt niet helemaal accuraat en het eerste doel van dit artikel is om dit idee bij te stellen. Ten tweede willen we nuances aanbrengen bij het beeld dat in de huidige literatuur wordt opgehangen over de Belgische geschiedschrijving in de eerste helft van de twintigste eeuw. Vandaag wordt deze periode gezien als een periode van uitgesproken historiografische tegenstellingen tussen een liberaal-'ambachtscritisch' en een overwegend katholiek 'ambachtsvriendelijk' kamp. De ene

1 Ehmer, 'Traditionelles Denken', 19-77; Richardson, 'A tale of two theories', 217-239; Mocarelli, 'Guilds reappraised', 159-178; Slokker, *Ruggengraat*, 12-28.

2 Boone, 'Les métiers', 3-5; Dambruynne, *Corporatieve middengroepen*, 11-14; Stabel, 'Guilds', 187-189.

3 Lambrechts, 'L'historiographie des métiers', 143-155.

beschouwde ambachten als inerte instituten die iedere vorm van flexibiliteit of innovatie afremden en het functioneren van de vrije markt belemmerden; de andere beschouwde ze als een noodzakelijke bemiddelaar in een overlegeconomie of als onontbeerlijk voor de ontwikkeling van goede (christelijke) zeden en sociale stabiliteit.⁴ Dit artikel toont aan dat de tegenstellingen in de Belgische historiografie eerder gematigd waren en dat beide ‘kampen’ meer met elkaar gemeen hadden dan ze misschien zelf zouden willen toegeven.

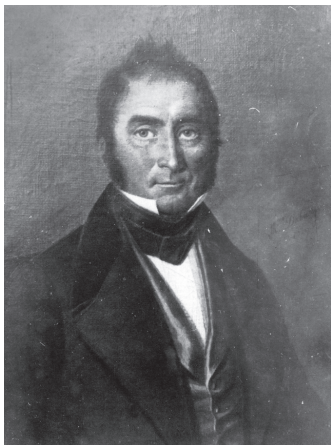
De analyse is beperkt tot de periode 1800-1950. De focus is ook resoluut inhoudelijk, wat betekent dat niet wordt ingegaan op de methodologische keuzes van de betrokken historici en evenmin op de archivalische situatie die uiteraard bepalend was voor de manier waarop aan onderzoek kon worden gedaan. Tot slot wordt ook de archivistische en antiquarische stroming in de historiografie buiten beschouwing gelaten, zijnde de talrijke archivariissen en oudheidkundigen die indrukwekkende bronnenrepertoria of verzamelingen van artefacten publiceerden. Dit genre bleef populair tot ver in de twintigste eeuw en liep parallel met de uitbouw van het archiefwezen en de *archival turn* in de historiografie onder impuls van Leopold von Ranke (1795-1886).⁵ Ook al voerden de uitgevers van dergelijke repertoria zelf aan dat hun werk bouwstenen aanreikte om nieuwe kennis over de ambachten en hun materiële cultuur te verwerven,⁶ toch zijn ze voor het doel van dit artikel, waarin de evolutie in de theorievorming centraal staat, minder relevant.

De herontdekking van de ambachten in de negentiende eeuw

Het is amper voor te stellen, maar nauwelijks een kwarteeuw na hun afschaffing schenen slechts weinigen zich nog iets concreets bij het fenomeen ‘ambachten’ te kunnen voorstellen. Het leek wel alsof met het schrappen van de corporatieve privileges in 1795 ook de collectieve herinnering aan dit instituut met ruim een half millennium geschiedenis was uitgewist. Om inzicht te krijgen in de stichting, de organisatie en de rechtspositie van de ambachten, schreef de Koninklijke Academie voor Wetenschappen en Letteren in 1827 een prijsvraag over het ambachtswezen in de Lage Landen uit:⁷ *En quel temps les corporations connues sous le nom de Métiers (Neeringen ende Ambachten), se sont-elles établies dans les provinces des Pays-Bas? Quels étoient les droits, privilèges et attributions de ces corporations, et par quels moyens parvenait-on à y être reçu et à en devenir membre effectif?*⁸

Uit het juryverslag, dat bewaard wordt in het archief van de Koninklijke Academie van België, blijkt dat er slechts één inzending was, namelijk de verhandeling van Léonard Pycke (1781-1842).⁹ Deze Pycke, die omwille van zijn excentrieke levensstijl wel eens lacherig ‘Titi le Flaneur’ werd genoemd, is een intrigerend figuur.¹⁰ Hij was een Kortrijkse jurist en lid van de West-Vlaamse Provinciale Staten onder het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. In 1822 werd hij van corruptie met stedelijke octrooirechten beschuldigd en uit zijn toenmalig ambt van burgemeester ontzet. Hij werd ten lange leste in beroep vrijgesproken, maar daarmee begon een lange zoektocht naar eerherstel. Zijn politieke rehabilitatie volgde in 1824 met een nieuwe benoeming in de West-Vlaamse Provinciale Staten. Daarnaast probeerde hij aanzien te verwerven door deel te nemen aan de prijswedstrijden van de Academie. De verhoopde erkenning werd hem uiteindelijk bezorgd met zijn gouden medaille in het *concours* van 1827.¹¹

De inzending van Pycke – die door de jury overigens niet onverdeeld positief werd beoordeeld – had als basisstelling dat de keuze voor de ambachten als instituties voor de promotie van industrieën en het brengen van orde in de samenleving correct was.¹² Ambachten

Léonard Pycke (1781-1842) was geen historicus maar een jurist. Hij benadrukte dan ook de institutionele kant van de ambachten, de regels, rechten en privileges. Hij was ook politiek actief, onder andere als burgemeester van Kortrijk (beeldbank.kortrijk.be)

waren aangepast voor de functies en taken waarvoor ze bestemd waren en in hun organisatieregels beantwoordden ze aan de principes uit het natuurrecht en het Romeinse recht. In het voetspoor van verlichte theorieën over de distributie van rechtvaardigheid via instituties maakte Pycke echter een onderscheid tussen de ambachten als instituties en niet-institutionele kenmerken, zoals het feitelijke gedrag van mensen dat de organisaties gaandeweg corrumpeerde. Hij stelde dat de ambachten in de beginfase nuttige organisaties waren, die over een aantal rechten en privileges beschikten om de taken waarvoor ze bevoegd waren te kunnen uitoefenen (het gaat dan bijvoorbeeld over het exclusieve voorrecht van meesters om een ambacht uit te oefenen en het slechts beschikbaar maken van dit meesterschap na een opleiding en een bekwaamheidsproef). Maar door de ‘degeneratie van de geest’ werden die privileges na enige tijd door gevestigde meesters misbruikt om potentiële concurrenten de toegang tot het ambacht te ontfangen. Privileges gingen daardoor

synoniem staan voor wangebruik en een falend institutioneel stelsel. De inherente zwakte van de ambachten was dat ze te weinig flexibel waren om dit probleem te verhelpen. De enige juiste oplossing bestond er daarom in de ambachten af te schaffen.

Met Pycke was geen econoom maar een jurist aan het woord. De privileges van de ambachten waren niet zozeer om economische redenen nefast als wel omdat ze de rechten van het individu aantastten en zodoende ingingen tegen het natuurrecht. Een economische interpretatie van het onderwerp kwam er enkele jaren later naar aanleiding van twee nieuwe prijsvragen van de Academie:

*1835/37: Indiquer l'époque précise des inventions, importations et perfectionnements qui ont successivement contribué aux progrès des arts industriels en Belgique depuis les dernières années du 18e siècle jusqu'à nos jours avec l'indication des personnes qui les premières en ont fait usage parmi nous.*¹³

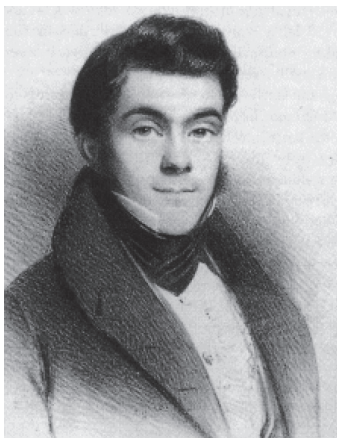
- 4 Lis en Soly, 'Inleiding', 7-12; Lis en Soly, 'Ambachtsgilden', 11-42; Lis en Soly, 'Craft guilds', 1-31; De Munck, 'Van religieuze devotie', 21.
- 5 Huistra, Paul en Tollebeek, 'Historians', 4; Aerts en Bosma, 'The Low Countries', 175-176.
- 6 Bijvoorbeeld: Delepierre en Willems, *Collection des keuren*; De Vigne, *Recherches historiques*.
- 7 Over de prijsvragen van de Academie als instrument om de nationale geschiedbeoefening te stimuleren, zie: Verschaffel, *De hoed*, 69, 78-89; Verschaffel, 'De dissertatie', 123-141.
- 8 Wanneer zijn de corporaties die we kennen onder de naam Gilden/Ambachten in de Nederlanden gevestigd? Welke rechten, privileges en toewijzingen hadden ze en hoe kon men er volwaardig lid van worden?
- 9 Brussel, *Archief van de Koninklijke Academie van België*, Archives contemporaines, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, Concours annuels, 1827. Zie voornamelijk de juryverslagen van Karel Van Hulthem en Egide-Norbert Cornelissen. Het oordeel van het derde jurylid, Adrien-Philippe Raoux, was meer gematigd.
- 10 Ainé, *Humbles excuses*.
- 11 Over de figuur van Pycke: Van de Putte, *Biographie*; Bethune, 'Pycke (Léonard)', 364-368.
- 12 Pycke, *Mémoire en réponse*.
- 13 Geef aan wanneer precies welke uitvindingen, inclusief hun implementatie en verbeteringen daarvan, na elkaar hebben bijgedragen aan de vooruitgang van de Belgische industrie vanaf de laatste jaren van de 18e eeuw tot heden, met vermelding van de personen die ze hier als eersten hebben ingezet.

1840: *Quel a été l'état de la population, des fabriques et manufactures et du commerce dans nos provinces, depuis le commencement du XVIIe siècle, jusqu'à l'érection du royaume des Pays-Bas?*¹⁴

Laureaat van beide edities was Natalis Briavoinne (1799-1869), Fransman van oorsprong, die na een schimmig faillissement in 1830 in Brussel belandde en daar opklom tot baas van een invloedrijke persgroep. Briavoinne was een vlotte *society*-figuur die zelfs de gunst van koning Leopold I wist te verwerven. Volgens zijn levensbericht in de *Journal de Bruxelles* bezat hij de gave van het gemakkelijke woord, maar liet hij zich in zijn energieke betogen soms te veel gaan waardoor hij wel iets weg had van een eekhoorn.¹⁵ Briavoinne had een uitgesproken liberaal-economische visie en mocht graag verkondigen dat een nieuwe tijd was aangebroken, die van de 'Industriële Revolutie'. Hij was één van de eersten om deze term te gebruiken.¹⁶

In zijn boek uit 1838, *Sur les inventions et perfectionnements dans l'industrie*, nam Briavoinne stelling tegen de ambachten. Hij claimde dat de ambachten technologische vooruitgang in de weg stonden en dat de Industriële Revolutie pas kon doorbreken dankzij de afschaffing van de ambachten aan het einde van de achttiende eeuw. Hij gaf niettemin toe dat de ambachten een tijdlang hun nut hadden gehad om de kwaliteit van de productie te garanderen, consumentenvertrouwen te genereren en via het leerstelsel kennis en vaardigheden door te geven. Gaandeweg waren ze echter geëvolueerd tot inerte instituties die zichzelf overleefd hadden en in de achttiende eeuw enkel technologisch conservatisme in de hand werkten. De grootste troeven bleken uiteindelijk de ergste kwalen: de ambachten grepen de leertijd en de meesterproef niet aan om innovatie tot stand te brengen maar hanteerden ze als mechanismen om personen die over superieure vaardigheden of vernieuwende technieken beschikten uit te sluiten. Volgens Briavoinne gingen geld, afkomst en netwerken in plaats van individuele verdiensten steeds vaker bepalen wie wel en wie niet toegang tot de ambachten had. De afschaffing van het corporatief stelsel onder het Franse bewind werd om die reden ervaren als een bevrijding, ook voor de geesten en de creativiteit, met als gevolg een spectaculaire technologische vooruitgang op korte termijn.¹⁷

In andere publicaties hield Briavoinne deze lijn aan, maar reserveerde hij wel wat meer ruimte om de economische meerwaarde van ambachten in hun beginfase toe te lichten. Dat deed hij bijvoorbeeld in zijn tweedelige *De l'industrie en Belgique: causes de décadence et de prospérité* uit 1839¹⁸ en in zijn bekroonde *Mémoire sur l'état de la population des fabriques, des manufactures et du commerce* uit 1841, waarin hij de nadruk legde op de rol van instituties in de economie.¹⁹ In beide boeken argumenteerde hij dat het commerciële succes van de middeleeuwse lakennijverheid mede op het conto van de ambachten te schrijven was, omdat deze organisaties het vermogen en de juridische middelen bezaten om de kwaliteit van de industriële productie te bewaken en fraude te bestrijden. Maar groeiend winstbejag en tegengestelde commerciële belangen tussen steden, tussen corporaties en tussen meesters onderling ontketenden 'le démon de la discorde'. De geesten vertroebelden, het zo kenmerkende arbeidsethos ging teloor en de solidariteit tussen ambachtslieden verdween. In dit veranderende tijdsgewricht sleurden 'bloeddorstige demagogen' zoals Pieter Couthereel en Jacob van Artevelde de ambachten mee in nutteloze opstanden die de commerciële aftakeling van de Vlaamse en Brabantse steden enkel maar versnelden.²⁰ Briavoinne benadrukt weliswaar dat niet alle kritiek op de ambachten terecht is of zomaar veralgemeend mag worden. Niet alle gevallen van falende industrieën kunnen immers aan de ambachten toegeschreven worden; soms waren er ook gewoon macro-economische variabelen in het spel.²¹

Philippe Blommaert (1808-1871) (dbnl.org)

Tegenover de betogen van Pycke en Briavoinne, die beide goed gestoffeerd en theoretisch onderbouwd zijn, vinden we de romantische traditie, waarin ambachten naar voren worden geschoven als netwerken die gemobiliseerd kunnen worden voor politiek verzet tegen repressieve overheden. Een goed voorbeeld daarvan is het werk over de Gentse Opstand van de Vlaamse, liberaalgezinde edelman Philippe Blommaert (1808-1871). Zoals eerder al door Jelle Haemers geanalyseerd, was deze vriend en geestverwant van Hendrik Conscience (1812-1883) een voorvechter van de nog jonge Vlaamse Beweging.²² Hij meende dat collectieve actie nodig was voor het behoud van de Nederlandse taal in België en die visie integreerde hij in zijn geschiedschrijving. In zijn essay *Causes de la guerre des Gantois contre le duc de Bourgogne*

uit 1839 schoof hij de opstand geleid door Jacob van Artevelde (1290-1345) naar voren als een rechtvaardige volksopstand tegen het tirannieke Bourgondische vorstenhuis – een Franstalig regime dat een politiek van willekeur voerde die vreemd was aan de Vlaamse tradities en zeden. In dit essay kwamen de ambachten niet expliciet aan bod: dat wil zeggen, ze worden wel geregeld vermeld maar hun specifieke rol in het volksverzet wordt niet toegelicht.²³

Dat doet Blommaert een jaar later wel in een boekje getiteld *Over de ambachtsgilden of neringen te Gent* (1840). Daarin staat hij uitvoerig stil bij de ambachten uit de Gentse textielnijverheid. Hij steekt zijn sympathie niet onder stoelen of banken. Bovenal looft hij de strijdvaardigheid van de middeleeuwse ambachten. Dankzij hun efficiënte organisatie waren deze genootschappen de meest geschikte structuren voor de verdediging van stad en land tegen invallen van Franse agressors. De ambachtsman zelf was bovendien door-drongen van moed en bezieling voor Vlaanderens belangen en daarom ‘wist hy op het veld van wankelen noch wyken’.²⁴ Voor Blommaert was er een duidelijke parallel te trekken tussen het ambachtswezen en het ridderwezen, niet alleen wat de deugden betreft maar ook de *cursus honorum* van leerling tot meester was in zijn ogen vergelijkbaar met die van schildknaap tot ridder. Dergelijke adelbrieven waren ongetwijfeld de grootste eer die de zelf uit een aristocratisch geslacht stammende Blommaert de ambachtsgilden kon schenken. Over de economische rol van de ambachten hield de liberaalgezinde jonker zich dan weer wijse-lijk op de vlakte.²⁵

14 In welke staat verkeerden bevolking, fabrieken en manufactures en handel in onze provincies, vanaf het begin van de 17e eeuw tot aan de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden?

15 Witte e.a., *Nieuwe geschiedenis*, 382. Over Briavoinne zie ook: Van den Dungen, *Milieux de presse*, 272-279.

16 Coleman, *Myth*, 4; Jones, ‘The genesis’, 211.

17 Briavoinne, *Sur les inventions*, 24-25.

18 Briavoinne, *De l’industrie en Belgique*, I, 27-33, 46-49.

19 Briavoinne, *Mémoire sur l’état*, 104, 106, 111-113.

20 Briavoinne, *De l’industrie en Belgique*, I, 32 (citaat).

21 Een concrete casus wordt besproken in Briavoinne, *Mémoire sur l’état*, 111-112.

22 Haemers, ‘De dominante staat’, 39-45.

23 Blommaert, *Causes de la guerre*.

24 Blommaert, *Over de ambachtsgilden*, 12 (citaat).

25 Blommaert, *Over de ambachtsgilden*, 12.

Stanislas Bormans (1835-1912) (Website Koninklijke Commissie voor Geschiedenis)

Het voorbeeld van Blommaert werd gevolgd door andere romantici.²⁶ Interessant is echter vooral om te zien hoe het beeld van de ambachten als bastions van verzet tegen tirannieke vorsten ook binnensijpelde in studies die een zuiver wetenschappelijk doel voor ogen hadden. We vinden het bijvoorbeeld terug in het onderzoek van Stanislas Bormans (1835-1912), toenmalig adjunct-rijksarchivaris in Luik.²⁷ In zijn studie over de Luikse huidenvetters uit 1863, de dubbel bekroonde inzending van een prijsvraag uitgeschreven door de Société de Littérature Wallonne, poneerde Bormans dat ambachten in eerste instantie politieke lichamen waren. Ze waren ontstaan uit informele groeperingen van stielgenoten en zouden zich vanaf de dertiende eeuw strakker gaan organiseren en zich bewapenen om verzet te kunnen bieden tegen het repressieve bewind van het stadspatriciaat. Dat resul-

teerde na de bloedige opstand van 1312 (de Sint-Maartensramp) uiteindelijk in de erkenning van de ambachten als politieke organen met toegang tot de hoogste politieke functies in de stad. De ambachten van Luik zouden tot in de zeventiende eeuw stevast de strijd van het volk tegen de Bourgondische hertogen en de prins-bisschoppen van Luik aanvoeren, totdat prins-bisschop Maximiliaan-Hendrik van Beieren (1621-1688) in 1684 een einde maakte aan de rebellie van het volk en de ambachten hun politieke rechten afnam.²⁸

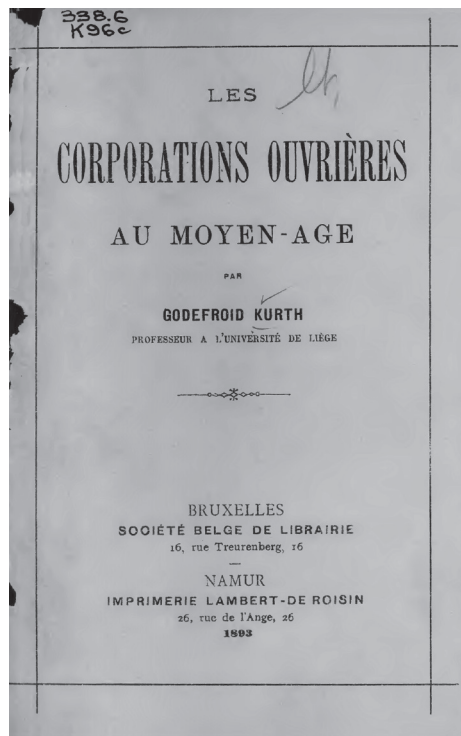
Voor Bormans waren de ambachten op de eerste plaats politieke organisaties, wat betekent dat met het verlies van hun politieke rechten hun rol ook min of meer was uitgespeeld. Na 1684 evolueerden zij tot conservatieve, weerspannige instellingen die een bedreiging vormden voor de rust en de stabiliteit in de stad en het prinsbisdom. Tekenend daarvoor was dat de reorganisatie van het ambachtswezen in 1684 een lange periode van periode van rust en stabiliteit inluidde die pas opnieuw werd verstoord met de Franse overheersing in 1792. Met andere woorden, in Bormans' denken ging een positieve evaluatie van de middeleeuwse ambachten naadloos samen met een negatieve kijk op de zeventiende- en achttiende-eeuwse ambachten.

In tegenstelling tot wat Pascale Lambrechts in haar overzicht van de Belgische historiografie suggereerde, bleef de negentiende-eeuwse bijdrage niet beperkt tot beschrijvingen van de organisatievorm en bevoegdheden van de corporaties. Er was in de negentiende eeuw wel degelijk sprake van theorievorming rond de ambachten, gebaseerd op door bronnenstudie onderbouwde betogen. Ongeacht of men een juridische, economische of politieke insteek koos, volgde het verhaal over de ambachten een duidelijk schema. Meer bepaald – en zeer opvallend – was dat er consensus bestond over het tijdspad in de ontwikkeling van het ambachtswezen. De middeleeuwse corporaties werden doorgaans beschouwd als instituties die handel en industrie bevorderden of een netwerk boden voor de verdediging van de belangen van de middenklasse en de lagere sociale groepen tegen een dominante stadsadel of machtshongerige heersers. Maar na verloop van tijd (de chronologie blijft vaag) 'degenereerden' deze ambachten tot inerte, egoïstische organisaties die politieke stabiliteit en economische en technologische progressie in de weg stonden. Het is deze organisatorische sclerose die uiteindelijk het pad effende voor het afschaffen van de ambachten aan het einde van de achttiende eeuw.

Bij sommige auteurs zou een zekere mate van ideologische stellingname gedetecteerd kunnen worden: het liberalisme van Briavoinne of het romantische ideaal van Blommaert. Echter, bij andere historici zoals Pycke, Bormans (en in hun kielzog vele anderen) is dit minder vanzelfsprekend. Wat belangrijker lijkt, is dat in het betoog van al deze auteurs de anti-corporatieve pleidooien uit de achttiende eeuw doorschemeren. De ambachtscritici uit de late achttiende eeuw hanteerden in hun petitie en *mémoires* aan de Oostenrijkse Geheime Raad inderdaad dezelfde argumenten om het in hun ogen disfunctioneren van de ambachten aan de kaak te stellen en ze maakten hetzelfde kwalitatieve onderscheid tussen de middeleeuwse en de vroegmoderne ambachten.²⁹ Ook in de achttiende eeuw hadden de grootste tegenstanders van het ambachtswezen – zij die aanstuurden op hun opheffing – geen moeite om de verwezenlijkingen van de ambachten in de middeleeuwen te erkennen. Dat maakte het des te gemakkelijker het contrast met de eigen tijd als een argument voor afschaffing uit te spelen. Eigen aan de negentiende-eeuwse geschiedschrijving was dat de auteurs er maar moeilijk in slaagden om uit dit denkkader los te komen.

Polemische geschiedschrijving in de twintigste eeuw?

In de negentiende eeuw overheerste de politieke interpretatie. Met uitzondering van Briavoinne werd de economische dimensie van de ambachten amper belicht. Die afwezigheid van een economische insteek past binnen de algehele afwezigheid van de economische geschiedschrijving in België vóór het einde van de negentiende eeuw. Erik Aerts wees er recent op dat de start van de economische geschiedschrijving in België parallel verliep met de ‘verwetenschappelijking’ van de historische praktijk aan de universiteiten.³⁰ Een belangrijke figuur in deze transitie van de geschiedschrijving tot wetenschappelijke discipline was Godefroid Kurth (1847-1916), die zich in Duitsland de positivistische methodes van de studie van de geschiedwetenschap had eigen gemaakt. Naar Duits model introduceerde Kurth aan de universiteit van Luik praktische werkcolleges in de historische methode. Dit model zou overgenomen worden door Kurths leerling Henri Pirenne (1862-1935) te Gent en Alfred Cauchie (1860-1922) te Leuven.³¹

Titelblad van *Les corporations ouvrières au Moyen Âge* (1893) van Godefroid Kurth

26 Bijvoorbeeld: Kervyn de Lettenhove, *Histoire de Flandre*.

27 Over Bormans, zie: Cuvelier, 'Bormans', 332-338.

28 Bormans, *Le bon métier*.

29 Zie bijvoorbeeld de uitgegeven petitie en memoranda in: Crutzen, 'Un mémoire'; Crutzen, 'Principaux défauts'; Crutzen, 'Une querelle'. Het pamflet van N. Bacon uit 1765 wordt aangehaald in: Henne en Wauters, *Histoire*, II, 290.

30 Aerts en Bosma, 'The Low Countries', 176-177.

31 De Schryver, *Historiografie*, 300-301; Kupper, 'Godefroid Kurth and Henri Pirenne', 411-426.

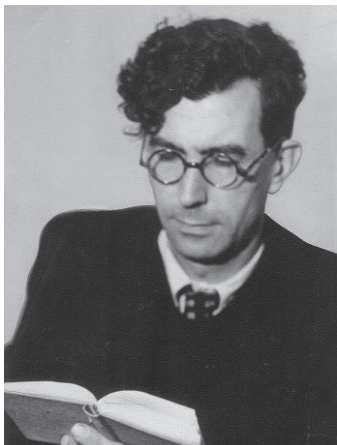
De ironie wil dat diezelfde Godefroid Kurth die aan de basis staat van de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving in België, tegelijk ook de aanzet heeft gegeven voor een ideologisch gekleurde benadering van het ambachtswezen. Meer bepaald met zijn boekje *Les corporations ouvrières au Moyen Age* dat hij in 1893 schreef, aangemoedigd door de encycloek *Rerum Novarum* van Paus Leo XIII, en waarin hij pleitte voor vakbondsorganisaties in de eigen tijd. Het boek van de overtuigd katholieke Kurth is zonder twijfel het meest uitgesproken ideologisch gekleurde geschiedwerk uit de hier bestudeerde periode. Het middeleeuwse ambachtswezen wordt erin naar voor geschoven als model voor een orde-lijke, christelijke en sociale samenleving, waarin arbeiders en meesters, knechten en bazen in harmonie en wederzijds respect leefden en werkten, waarin arbeiders naar het voorbeeld van de middeleeuwse ambachtlieden niet ondergeschikt waren aan de burgerij, maar zélf de burgerij vormden, en waarin hun handenarbeid en vakmanschap op dezelfde voet gewaardeerd werden als die van een ingenieur of een advocaat. De middeleeuwse ambachten fungeerden in de visie van Kurth als kader voor sociale opgang van eenvoudige knecht tot zelfstandige stielman. Ook vrouwen hadden hun plaats in het ambachtelijk georganiseerde arbeidsproces van weleer, maar met respect voor de waardigheid van hun sekse, hun fysieke mogelijkheden en hun taken als moeder: '*La honteuse promiscuité de l'usine, telle que plusieurs districts industriels le tolèrent encore, eût fait horreur à nos ancêtres. Ils se seraient indignés de voir les femmes et les jeunes filles descendre dans les fosses, qui sont les tombeaux de l'honneur féminin*'.³² Kurths boek leest duidelijk meer als een pamflet dan als een historisch werk. Het verleden werd er zonder blikken of blozen ingezet om lessen voor het heden te formuleren.

Met Kurth wordt een nieuwe weg ingeslagen: die van de polemische geschiedschrijving. Tenminste, zo wordt de ambachtshistoriografie uit de eerste helft van de twintigste eeuw tegenwoordig getypeerd. Catharina Lis en Hugo Soly gingen in de bundel *Werelden van verschil* uit 1997 zelfs zover om te stellen dat alle geschiedschrijving over de ambachten tijdens het interbellum politiek geladen was en dat elke auteur vanuit een ideologische *bias* vertrok.³³ Eenzelfde beeld bestaat voor de historiografie van het ambachtswezen in Nederland, Duitsland en Italië. Het loont de moeite om dit eens van naderbij te onderzoeken.

Liberales en katholieke standpunten en slechts een enkele socialist

Het merendeel van de historici die in de eerste decennia van de twintigste eeuw aan de universiteiten van Gent en Brussel verbonden waren, kan met liberale standpunten worden geassocieerd. Zeker in Gent heerste een burgerlijk-liberale cultuur onder de docenten. Het bekendste voorbeeld hier is uiteraard Henri Pirenne (1862-1935) die, afkomstig uit een welvarende familie van ondernemers, opgroeide in een liberale omgeving. Pirenne wijdde zelf geen gespecialiseerde studies aan de ambachten, al komen ze wel veelvuldig in zijn grote synthesewerken aan bod. Hij had een grote invloed op zijn leerlingen, van wie vooral Hans Van Werveke (1898-1974)³⁴ en Guillaume Des Marez (1870-1931)³⁵ moeten worden genoemd. Des Marez introduceerde de Gentse traditie van sociaaleconomisch onderzoek later ook aan de Vrije Universiteit Brussel.

Ook aan katholieke zijde vallen heel wat bekende figuren te noteren, zoals kanunnik en Antwerps stadsarchivaris Floris Prims (1882-1954), priester-historicus Paul Allossery (1875-1943) en de Leuvense historicus Jan Verhavert (levensdata onbekend).³⁶ Het meest spraakmakende voorbeeld aan katholieke zijde was de Leuvense hoogleraar Emile Lousse

Hans Van Werveke (1898-1974) was een vertegenwoordiger van de liberale standpunten in de historiografie van het ambachtswezen (ugentmemorie.be)

De Leuvense hoogleraar Emile Lousse (1905-1986) vertolkte op spraakmakende wijze de katholieke visie op het corporatisme (cultuurgeschiedenis.be)

(1905-1986).³⁷ Lousse was een overtuigd katholiek en zijn geloof weerspiegelde zich sterk in zijn werk. Zo was zijn visie op de geschiedenis die van een neergaande lijn omdat de Westerse maatschappij sinds de middeleeuwen steeds meer haar christelijke karakter verloor. Toen de katholieke partijen in de jaren 1930 op zoek gingen naar een nieuwe christelijk-corporatieve staatsordening, publiceerde hij verschillende theoretische bespiegelingen omtrent deze zoektocht en vergeleek hij het vroegere corporatisme met de ingevoerde eigentijdse varianten.³⁸ Opvallend genoeg toonde Lousse zich erg sceptisch tegenover het eigentijdse corporatistische model. Hij verwierp het corporatisme zelfs, omdat het in zijn ogen niet aangepast leek aan de moderne samenleving: het zou vooral botsen met de parlementaire democratie en leiden naar staatstotalitarisme.³⁹ Lousse nam dus afstand van het twintigste-eeuwse corporatisme, maar dat weerhield hem er niet van de middeleeuwse ambachten te verheerlijken omwille van hun christelijke basis. Aan het werk van Lousse zit een politieke kant maar zijn persoonlijke voorkeur voor institutionele geschiedenis bleef toch de belangrijkste reden voor zijn interesse in ambachten. Het was vanuit zijn expertise in dit vak dat hij zich mengde in het corporatistische debat en niet omgekeerd.

Opvallend genoeg lijken er onder de Belgische academici uit de eerste helft van de twintigste eeuw nauwelijks socialistische historici te vinden. Zeker de meest prominente geschiedschrijvers hebben een liberale of katholieke achtergrond. De socialisten waren over het algemeen gekant tegen een corporatistisch model en bleven een klassenconfrontatie verdedigen op basis van de arbeiderssyndicaten. Er waren onder de socialisten echter ook voorstanders van de corporatieve gedachte. De voornaamste onder hen, Hendrik de Man

(1885-1953), verwerkte in zijn *Corporatisme et socialisme* uit 1935 weliswaar historische argumenten om zijn pleidooi voor een neocorporatistisch model te verdedigen, maar niettemin kunnen zijn politieke geschriften moeilijk beschouwd worden als geschiedschrijving.

32 De schandelijke promiscuïteit van de fabriek, die verscheidene industriegebieden nog dulden, zou onze voorvaders doen huiveren. Ze zouden verontwaardigd zijn als zij vrouwen en meisjes in die hollen zagen verdwijnen die het graf betekenen van hun vrouwelijke eer. Kurth, *Les corporations*, 23-24 (citaten).

33 Lis en Soly, 'Ambachtsgilden', 11-42.

34 Ganshof, 'Over het oeuvre', v-xix.

35 Pirenne, 'Notice sur Guillaume Des Marez', 150-159; Billen en Boone, 'Pirenne', 459-485.

36 Over Prims, zie: Prims en Peeters, *Kanunnik Dr. Floris Prims*; Over Allossery, zie: Van Coppenolle, *E.H. Paul Allossery*.

37 Darquennes, 'Prof. Dr. E. Lousse', 5-6.

38 Lousse, 'Het middeleeuwsch solidarisme', 3-17; Lousse, 'Bevoorrechte middenstandsorganisaties', 104-114. Zie ook: Wils, 'In memoriam', 36.

39 Lousse, 'Het totalitair-autoritair staatssysteem', 3-13. Zie ook: Van Haver, 'Onmacht', 130-132.

Hendrik de Man (1885-1953) was in België de enige socialistische voorstander van de corporatieve gedachte. Foto uit 1935 (en. wikipedia.org)

In welke mate hadden persoonlijke opvattingen van historici nu een weerslag op hun visie op de ambachten? Grosso modo kunnen we volgend onderscheid maken. Liberale auteurs waren veelal geneigd om de ambachten negatief te portretteren. Hun focus lag, voornamelijk door hun academische achtergrond in Gent of Brussel, op de economische aspecten van het ambachtswezen. De in hun ogen restrictieve en protectionistische bepalingen in de ambachtsreglementen strookten niet met hun liberale overtuiging en auteurs zoals Pirenne zetten de ambachten dan ook neer als inefficiënte instituten die nefast waren voor economische ontwikkeling. Katholieke auteurs daarentegen hadden een veel positievere kijk op de ambachten omdat ze, in lijn met Godefroid Kurth, in het middeleeuwse ambachtswezen een blauwdruk voor een christelijke maatschappelijke ordening zagen. Daartoe focusten ze zich minder op de economische rol van de ambachtsgilden maar stelden ze in plaats daarvan

de sociale dimensie van de ambachten centraal, met hun systemen voor ondersteuning van weduwen, wezen en behoeftige meesters. Dat is onder meer duidelijk bij Allossery, die in 1926 één van de eerste syntheseswerken over de Zuid-Nederlandse ambachten redigeerde en in het voorwoord betoogde dat men in verband met de huidige sociale verhoudingen veel kon leren van de vroegere ambachten.⁴⁰ Lousse schreef over de bredere corporatieve onderbouw van de samenleving in het ancien régime en plaatste de ambachten binnen die sociale context. Hij besteedde veel aandacht aan de definiëring van de relaties tussen de ambachtlieden, maar in zijn analyse overheerst veelal de juridische insteek. Daardoor is zijn werk eerder hermetisch en abstract van aard en is de link met de historische realiteit niet altijd duidelijk.⁴¹

Priester-historicus Paul Allossery (1875-1943) (Bibliotheek Brugge, Guido Gezellearchief)

In die zin is het dus mogelijk een ruw onderscheid te maken tussen een katholieke en een liberale interpretatie van het ambachtswezen, maar dit verschil kan ook worden genuanceerd. Wanneer het namelijk aankomt op feitelijke informatie en bredere theoretische perspectieven, valt het op dat onder historici vaak een grote mate van consensus heerste. Dat ideologische overtuigingen geen al té grote scheidingslijnen trokken, is overigens ook merkbaar in het feit dat katholieke en liberale auteurs naar elkaar refereerden. Bij Allossery ging dit zelfs zo ver dat hij voor zijn syntheseswerk *Het gildeleven in vroeger eeuwen* grote delen uit het werk van Des Marez kritiekloos overnam. Een voorbeeld van gemeenschappelijke standpunten over ideologische stromingen heen, vinden we precies in de twee belangrijkste debatten over de ambachten uit de eerste helft van de twintigste eeuw: namelijk over het ontstaan en de opheffing van de ambachten aan het einde van het *ancien régime*.

Visies op het ontstaan van de ambachten

Het ontstaan en de vorming van de ambachten was een populair onderwerp in de historiografie en niet enkel in België. Sinds de negentiende eeuw deden over dit thema verschillende theorieën de ronde in Europa. Gangbare theses die de oorsprong van de ambachten in de Romeinse *collegia* of in de Karolingische domeinen situeerden, werden echter verworpen vanuit het argument dat ze te weinig rekening hielden met de historische feiten. Met name Pirenne ontkrachtte deze theorieën op grond dat de Zuid-Nederlandse steden geen enkele band kenden noch met Romeinse steden, noch met de vroegmiddeleeuwse domeinen.⁴² Het merendeel van de Belgische historici volgde grotendeels zijn stelling dat de vorming van de ambachten parallel verliep met de ontwikkeling van de steden. Ze ontstonden dus pas vanaf de twaalfde eeuw en doorliepen een lange evolutie die in feite pas haar voltooiing zou bereiken tegen de vijftiende eeuw. Alle auteurs benadrukten bovendien dat deze evolutie grondig verschilde van stad tot stad.

Eén van de meest invloedrijke ontwikkelingsmodellen in dat verband is dat van Guillaume Des Marez. Diens werk doet sterk denken aan de manier waarop Stanislas Bormans in 1863 het ontstaan en de ontwikkeling van de ambachten had verklaard, hoewel bij Des Marez de economische variabele toch sterker aanwezig is. Des Marez voerde de oorsprong van de Zuid-Nederlandse ambachten terug op de vrijwillige associatie van stielgenoten, vanuit een sterk gemeenschapsgevoel en een gedeelde religieuze cultuur. In een tweede fase, die Des Marez aanduidde als de fase van de strijd, gingen de ambach-

De Brusselse stadsarchivaris Guillaume Des Marez (1870-1931) was ook hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel (digitheque.ulb.ac.be)

ten ijveren voor meer politieke inspraak door middel van verschillende revoltes. In Vlaanderen al vanaf het einde van de dertiende eeuw, in de overige gewesten pas later, dwongen de ambachten officiële erkenning af hoewel verdere strijd nodig bleef voor het verkrijgen van effectieve politieke inspraak.⁴³ Niet alleen liberale historici zoals Félicien Favresse (1898-1960),⁴⁴ maar ook heel wat katholieke auteurs, onder wie Floris Prims, aanvaardden zowel de religieuze oorsprong van de corporaties als het element van strijd in de emancipatie van de ambachten en de realisatie van een 'werkelijk democratisch-parlementair mede-regeren'.⁴⁵ Op zijn beurt ontkende Pirenne dan weer met klem het democratische karakter van de ambachtsregimes, aangezien enkel de meesters politieke inspraak kregen en de toegang tot het meesterschap al vanaf de vijftiende eeuw bemoeilijkt werd.⁴⁶

40 Allossery, *Het gildeleven*.

41 Lousse, *La Société d'ancien régime*.

42 Pirenne, 'Le mouvement', 319-320.

43 Des Marez, 'La première étape', 418-446; Des Marez, *L'organisation*, 3-43.

44 Favresse, *L'avènement*, 44-77.

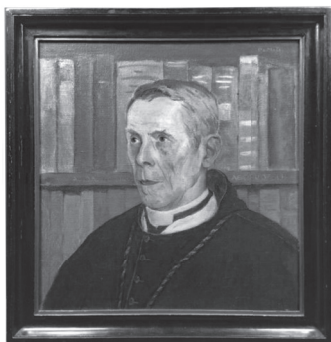
45 Prims, *Het herfsttij*, 10-11.

46 Pirenne, 'Le mouvement', 341-342.

De enige die van dit ontwikkelingsschema afweek, was Lousse. Hij sloot zich weliswaar aan bij het argument van een gefaseerde ontstaansgeschiedenis, maar voor hem was er geen sprake van een antagonie of strijd tussen ambachten en stedelijke overheden. Lousse stelde dat de religieuze broederschappen, die evolueerden naar productiesyndicaten, zich inspannen voor het algemeen belang en hiervoor door het stadsbestuur beloond werden met een juridisch statuut en deelname aan het bestuur. De ambachten kregen dus zonder te moeten strijden corporatieve erkenning, wat haaks staat op wat Favresse of Des Marez schreven. Stedelijke revoltes kwamen voor Lousse voort uit hebzucht en machtswellust en daarin manifesteerde zich het verwijderd raken van de oorspronkelijke christelijke waarden.⁴⁷

Opvallend is dat vrijwel alle auteurs, zowel de liberale als de katholieke, verwezen naar een gedeelde religieuze cultuur als één van de belangrijke factoren voor het ontstaan van de ambachten. Hiermee hadden ze echter meteen ook alles gezegd over het religieuze karakter van de ambachten. Buiten een terloopse beschrijving van de ambachtsaltaren en -processies werd dit thema grotendeels genegeerd. Voor de liberale auteurs valt dit vanuit ideologisch

standpunt nog wel te begrijpen, maar zelfs de katholieke auteurs, die zich toch zo lovend uitlieten over het 'christelijke karakter' van de ambachten, lieten het na om het religieuze in hun studies uit te diepen. Al in de jaren 1890 verwerkten Edmond Geudens (1846-1922) en Edward Poffé (1862-1920) talrijke verwijzingen naar de christelijk geïnspireerde liefdadigheid en solidariteit onder de ambachtslieden in hun studies over de Antwerpse ambachten, zonder evenwel in te gaan op de ambachtelijke 'godsdienstzin'.⁴⁸ En in de jaren 1930 had Prims vanuit zijn kunsthistorische interesse aandacht voor de altaren en altaarstukken van de ambachten, maar ook zijn analyse liet de corporatieve religieuze cultuur buiten beschouwing.⁴⁹

Kanunnik en Antwerps stadsarchivaris Floris Prims (1882-1954). Olieverf op doek, De Mets 1944 (veiling.catawiki.nl)

Visies op het verval en de afschaffing van de ambachten

Omtrent het meest beladen onderwerp, dat van het verval en de afschaffing van de ambachten in de achttiende eeuw, bestond al evenzeer een grote mate van consensus onder historici, hoewel er zich hier ook afwijkende theses ontwikkelden. Aandacht voor dit thema was er al in de negentiende eeuw. Nieuw in de twintigste eeuw was de zoektocht naar de bredere oorzaken van het verval van de ambachten en de vraag naar de vermijdbaarheid van hun afschaffing. Het verval zelf stond voor de meeste historici, liberaal én katholiek, nauwelijks ter discussie. Ook voor Hendrik de Man waren de corporaties bij het uitbreken van de Franse Revolutie op sterven na dood.

In zijn *Histoire de Belgique* stelde Pirenne dat het verval van de ambachten in de Nederlandse gewesten al vanaf de vijftiende eeuw inzette. De belangrijkste oorzaak was het ontstaan van een 'individualistische geest' die de basis zou vormen voor een kapitalistische economie. De ambachten konden door hun vastgeroeste structuren niet concurreren met de groothandelaars en de dynamiek van de vrije industrie en waren door deze nieuwe economische realiteit eigenlijk al in de vijftiende eeuw gedateerd. Volgens Pirenne gingen

de ambachten in een conservatieve reflex ertoe over hun monopolies scherper af te bakenen en agressief af te dwingen, met als enig resultaat dat de industriële productie massaal naar het platteland verhuisde waar ze tot bloei kwam. De protectionistische reactie van de ambachten bevorderde uiteindelijk alleen maar het verval. Voor Pirenne lag de basis van het behoudsgezinde verzet van de ambachten tegen de vernieuwing in het feit dat de oorspronkelijke corporatieve geest was verdwenen en dat de ambachten verworpen waren tot oligarchieën van meesters die enkel gericht waren op het beschermen van hun eigen belangen en privileges.⁵⁰

In Pirennes visie was de ondergang van het ambachtswezen onlosmakelijk verbonden aan de ontwikkeling van het kapitalisme. Hij werd daarin gevolgd door zijn leerling Guillaume Des Marez, die stelde dat de stedelijke economie vanaf de vijftiende eeuw vervangen werd door een 'nationaal' model. Ambachten functioneerden slechts binnen een stedelijk systeem en omdat ze niet gewillig waren om zich aan te passen werden ze

steeds meer naar de marge gedreven. De bloei van de rurale industrie creëerde bovendien een aanzuigeffect waardoor de steden leegliepen en de ambachten een groot deel van hun arbeidskrachten zagen verdwijnen. Door de eenzijdige nadruk op protectionisme en het gebrek aan organisatorische flexibiliteit groeven de ambachten volgens Des Marez hun eigen graf en waren ze gedoemd om ten onder te gaan.⁵¹ Niet alleen aan liberale maar ook aan katholieke zijde werd de zienswijze van Pirenne en Des Marez gevolgd. Auteurs zoals Allossery en Arthur Van de Velde erkenden eveneens het verval van de ambachten maar met dat nuanceverschil dat zij de ontwikkeling van de kapitalistische economie als een kwaad zeer zagen, een gif dat de geesten en zeden bedierf en waardoor de ambachten zich steeds verder van hun oorspronkelijke doelstellingen verwijderden.

Henri Pirenne (1862-1935) in zijn werkkamer
(© Universiteitsarchief Gent)

Tegenover de vrij eenduidige liberale visie was er een andere interpretatie van het verval door Hubert Van Houtte (1872-1948). In zijn *Histoire économique de Belgique à la fin de l'Ancien Régime* ging hij tegen Pirenne in. Hij stelde dat de ontwikkeling van de rurale nijverheid nauwelijks een negatieve impact op de ambachten uitoefende. De plattelandsnijverheid behield de vorm van kleine familiebedrijfjes en was voor 1750 niet in staat de corporatieve industrie te bedreigen. Van Houtte erkende weliswaar dat de ambachten in de vroegmoderne tijd een periode van verval kenden, maar dit verval had weinig te maken met externe factoren. De achttiende eeuw telde meer ambachten dan ooit tevoren. Ook was hun regelgeving beter ontwikkeld, maar hieruit kwam een intern verval voort. De ambachten waren juist 'overontwikkeld', overgereguleerd, waardoor ze telkenmale in elkaars vaarwater kwamen met vele rechtszaken en oplopende schulden tot gevolg. Volgens Van Houtte waren de ambachten in de tweede helft van de achttiende eeuw, aan de vooravond van hun

47 Lousse, 'L'organisation des professions', 749-762.

48 Geudens, *Het hoofdambacht*, I, 18 en *passim*; Poffé, *De Antwerpsche beenhouwers*, 10, 54-55 en *passim*; Poffé, *De gilde*, 18-28.

49 Prims, 'Altaarstudiën'.

50 Pirenne, *Histoire*, III, 219-262; IV, 424-428.

51 Des Marez, *L'organisation*, 496-506.

afschaffing, echter opnieuw aan een herstelbeweging bezig dankzij de interventies van de Oostenrijkse centrale overheid om de ambachtsfinanciën te saneren.⁵²

Als katholiek hoogleraar aan de liberale Gentse universiteit is Hubert Van Houtte niet eenvoudig in een ideologisch vakje te stoppen.⁵³ Maar zijn these zou niettemin vooral door katholieke auteurs worden nagevolgd. Vooral de idee dat de ambachten in de

Hubert Van Houtte (1872-1948) was hoogleraar aan de liberale Gentse universiteit (ugentmemorialis.be)

Oostenrijkse periode aan de herstellende hand waren, bleek populair te zijn. Onder de auteurs die expliciet naar Van Houtte verwezen, vinden we onder andere Jan Verhavert en Floris Prims. Prims argumenteerde in zijn *Herfsttij van het corporatisme in Antwerpen* uit 1945 dat de ambachten in de achttiende eeuw enkel een evolutiecrisis doormaakten en dat ze het gehaald zouden hebben indien de Franse Revolutie ze niet had afgeschaft.⁵⁴ Jan Verhavert werkte Van Houttes these dan weer empirisch uit in zijn studie over de Leuvense ambachten uit 1940. Daarin voerde hij niet enkel aan dat de ambachten in de achttiende eeuw geen periode van verval maar juist een periode van bloei doormaakten, maar ook dat de ambachten als bakens van solidariteit, broederlijkheid en christelijke spirit de leden beschermden tegen uitbuiting door Pirennes 'individualistisch-kapitalistische ondernemers'. Externe druk op de ambachten, veroorzaakt door arbeids- en productieoverschotten op het platteland, dwong de corporaties

hun privileges nauwkeurig te definiëren en hun grenzen scherper af te bakenen. Dat zorgde er uiteindelijk voor dat 'de corporatieve organisatie van het economisch leven der stad zowel uiterlijk als innerlijk veeleer in omvang had toegenomen dan afgenomen'. In zijn visie bleven de ambachten dus tot aan de abrupte afschaffing in 1795 een netwerk bieden aan de leden om hun sociale en economische belangen veilig te stellen.⁵⁵

Besluit

De belangrijkste vaststelling van dit onderzoek is hoe in de Belgische historiografie van het ambachtswezen een opmerkelijke rode draad loopt, van de vroege negentiende eeuw tot het midden van de twintigste eeuw. Bij de meeste auteurs bestond er consensus over de chronologische ontwikkeling van het ambachtswezen. In de negentiende eeuw had Stanislas Bormans, die de ambachten als drijvende politieke krachten in het middeleeuwse Luik beschouwde, geen moeite om de economische inertie en contraproductiviteit van de zeventiende- en achttiende-eeuwse ambachten te erkennen. Van zijn kant benadrukte de ambachtscritische Briavoinne de economische bijdrage van de middeleeuwse corporaties en schoof hij de sociale initiatieven binnen het ambachtswezen als positieve elementen naar voren. In de twintigste eeuw deelden liberale en katholieke auteurs de visie op het ontstaan van de ambachten. Ook de these van verval kon bij de meeste auteurs op instemming rekenen. Hoewel er in het spoor van Hubert Van Houtte door katholieke auteurs ook andere meningen werden ontwikkeld, hadden de meeste katholieke apologeten van het ambachtswezen (inclusief de socialist Hendrik de Man) geen moeite om het verval van de ambachten in de achttiende eeuw te erkennen. Door

onderscheid te maken tussen de vermolmden achttiende-eeuwse instituten die alle kwalen van *ancien régime* in zich droegen en de onvolprezen sociale en christelijke corporaties uit de middeleeuwen, was het mogelijk het corporatisme als model voor een nieuwe maatschappelijke ordening naar voren te schuiven.

Die eenheid in verscheidenheid lijkt met andere woorden een constante te zijn in de Belgische ambachtshistoriografie. Het valt inderdaad op hoe de ambachtsstudies uit de eerste helft van de twintigste eeuw in essentie bij het negentiende-eeuwse narratief aansloten. Toegegeven, de argumentatie is gesofisticeerder of 'wetenschappelijker' en bij de Gentse historici ook sterker economisch onderbouwd, maar in essentie vinden we veelal de beproefde recepten uit de negentiende eeuw terug. Zowel bij liberale auteurs als bij katholieken zoals Emile Lousse bestond er eensgezindheid over het onderscheid tussen de middeleeuwse en de vroegmoderne ambachten. Diezelfde consensus was er ook al in de negentiende en zelfs achttiende eeuw. Afhankelijk van de eventuele ideologische accenten die men wilde leggen, focuste men op de bloeiperiode of juist op het verval en stelde men de economische, de politieke of de sociale aspecten centraal. Dat was al zo bij Briavoinne en Blommaert en we vinden het in de twintigste eeuw terug bij Pirenne en Des Marez aan de ene kant en Allossery, Prims, Verhavert en Lousse aan de andere kant. Het grote verschil tussen de negentiende- en de twintigste-eeuwse historiografie schuilt in het feit dat door de opkomst van de economische geschiedenis, de economische insteek almaar belangrijker werd, waardoor de liberale, ambachtskritische interpretatie gaandeweg ook de dominante werd.

Belangrijk om hier aan toe te voegen is dat dit onderscheid in benadering niet enkel terug te voeren is op een verschil in maatschappijvisie, maar evenzeer bepaald werd door de academische achtergrond. Pirenne, Van Werveke en Des Marez kwamen allen uit de 'Gentse school', waar de economische geschiedenis het eerst en het sterkst ingang had gevonden. Aan de Katholieke Universiteit Leuven stond de economische geschiedenis minder sterk, omdat de verwetenschappelijking er geïntroduceerd werd door Alfred Cauchie, die zich vooral bezighield met kerk- en staatkundige geschiedenis. De keuze van de Leuvense historici om zoals Lousse de ambachten meer vanuit een religieuze of institutionele hoek te benaderen kwam dus evenzeer voort uit de academische traditie. Een ander element dat ten slotte meespeelde in de academische wereld was de sterke tendens van leerlingen om de theorieën en stellingen van hun mentor over te nemen en verder uit te werken. Het werd doorgaans beschouwd als *not done* om de verdiensten van de leermeester op die manier ter discussie te stellen. Met name binnen de context van de Gentse universiteit speelde dit effect sterk mee in de verspreiding van bepaalde denkbeelden, zijnde die van Pirenne. Hij had een enorme invloed op zijn leerlingen, van wie enkel Des Marez het uiteindelijk aandurfde om kritische bemerkingen bij een aantal van zijn stellingen te plaatsen en eigen ideeën naar voren te schuiven.⁵⁶

In het geval van de katholieke auteurs speelde de invloed van het corporatistische debat het meest duidelijk een rol in de geschiedschrijving, maar het gaat volgens ons te ver om te spreken van 'politiek geïnspireerde geschiedschrijving'. In dit opzicht verschillen de resultaten van deze studie in zekere mate met de mening van andere hedendaagse auteurs die de vroegere historiografie in een vrij negatief daglicht stellen. Voor Ehmer, Slokker, Mocarelli, Lis en Soly bestond de oude geschiedschrijving van de ambachten uit behoorlijk gepolari-

52 Van Houtte, *Histoire économique de Belgique*, 11-19, 23-115.

53 Vercauteren, 'Hubert van Houtte', 144-159; Wyffels, 'Houtte, Hubert van', 385-390.

54 Prims, *Het herfsttij van het corporatisme*, 57-59.

55 Verhavert, *Het ambachtswezen te Leuven*, 125-140.

56 Billen en Boone, 'Pirenne in Brussels', 459-485.

seerde blokken met weinig of geen raakvlakken. Onze stelling is dat dit in de realiteit veel genuanceerder lag. Na een rehabilitatie van de ambachten is het dus misschien tijd voor een rehabilitatie van de ambachtshistoriografie.

Archivalia

Archief van de Koninklijke Academie van België, Brussel
Archives contemporaines
Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques
Concours annuels, 1827.

Literatuur en gedrukte bronnen

- Aerts, E., en U. Bosma, 'The Low Countries, intellectual borderlands of economic history' in F. Boldizzoni en P. Hudson, red., *Routledge handbook of global economic history* (New York 2016) 175-192.
- Ainé, J., *Humbles excuses, adressées à monsieur Léonard Pycke, surnommé Titi Le Flaneur* (Kortrijk 1842).
- Allossery, P., *Het gildeleven in vroeger eeuwen* (Brugge 1926).
- Bethune, J., 'Pycke (Léonard)' in: *Biographie nationale* XVIII (Brussel 1905) 364-368.
- Billen, C., en M. Boone, 'Pirenne in Brussels before 1930. Guillaume Des Marez and the relationship between a master and his student', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 41 (2011) 459-485.
- Blommaert, Ph., *Causes de la guerre des Gantois contre le duc de Bourgogne, 1450-1453* (Gent 1839).
- Blommaert, Ph., *Over de ambachtsgilden of neringen te Gent* (Gent 1840).
- Boone, M., 'Les métiers dans les villes flamandes au bas moyen âge (XIVe-XVIe siècles): images normatives, réalités socio-politiques et économiques' in: P. Lambrechts en J.-P. Sosson, red., *Les métiers au moyen âge: aspects économiques et sociaux* (Louvain-la-Neuve 1994) 1-21.
- Bormans, S., *Le bon métier des tanneurs de l'ancienne cité de Liège* (Luik 1863).
- Briavoinne, N., *Sur les inventions et perfectionnements dans l'industrie, depuis la fin du XVIIIe siècle jusqu'à nos jours* (Brussel 1838).
- Briavoinne, N., *De l'industrie en Belgique: causes de décadence et de prospérité, sa situation actuelle* (2 bdn.; Brussel 1839).
- Briavoinne, N., *Mémoire sur l'état de la population, des fabriques, des manufactures et du commerce dans les provinces des Pays-Bas, depuis Albert et Isabelle jusqu'à la fin du siècle dernier* (Brussel 1841).
- Coleman, D.C., *Myth, history and the Industrial Revolution* (Londen 1992).
- Coppenolle, M. Van, *E.H. Paul Allossery* (Tielt 1946).
- Crutzen, G., 'Principaux défauts du système corporatif dans les Pays-Bas autrichiens à la fin du XVIIIe siècle', *Revue de l'Instruction Publique en Belgique* 30 (1887) 277-302; 31 (1888) 1-24.
- Crutzen, G., 'Un mémoire contemporain sur la question des corporations aux Pays-Bas à la fin du siècle dernier', *Messenger des Sciences Historiques* 61 (1887) 293-307, 420-439.
- Crutzen, G., 'Une querelle de métier à Mons au XVIIIe siècle', *Mémoires et Publications de la Société des Sciences, des Arts et des Lettres du Hainaut* 5/2 (1890) 485-509.
- Cuvelier, J., 'Bormans (Stanislas-Marie)' in: *Biographie nationale* XXIX (Brussel 1956) 332-338.
- Dambuyne, J., *Corporatieve middengroepen. Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent 2002).
- Darquennes, A., 'Prof. Dr. E. Lousse: De Bezieler', *Standen en Landen* 22 (1961) 5-6.
- Delepierre, O., en J.F. Willems, *Collection des keuren ou statuts de tous les métiers de Bruges* (Gent 1842).
- Dungen, P. Van den, *Milieux de presse et journalistes en Belgique (1828-1914)* (Brussel 2005).
- Ehmer, J., 'Traditionelles Denken und neue Fragestellungen zur Geschichte von Handwerk und Zunft' in: F. Lenger, red., *Handwerk, Hausindustrie und die historische Schule der Nationalökonomie. Wissenschafts- und gewerbegeschichtliche Perspektiven* (Bielefeld 1998) 19-77.
- Favresse, F., *L'avènement du régime démocratique à Bruxelles pendant le moyen âge (1306-1423)* (Brussel 1932).
- Ganshof, F.-L., 'Over het oeuvre van Hans Van Werveke' in: H. Van Werveke, *Miscellanea Medievalia. Verspreide opstellen over economische en sociale geschiedenis van de middeleeuwen* (Gent 1968) v-xix.
- Geudens, E., *Het hoofdambacht der meerseniers* (4 bdn.; Antwerpen 1891-1904).
- Haemers, J., 'De dominante staat: de Gentse opstand (1449-1453) in de negentiende- en twintigste-eeuwse historiografie', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 39-61.
- Haver, G. Van, 'Onmacht der verdeelden. Katholicisme in Vlaanderen tussen democratie en fascisme', *Basisvragen in de Humane Wetenschappen. Handelingen van het XXXIII Vlaams filologencongres* (Leuven 1979).

- Henne, A., en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles* (3 bdn.; Brussel 1845).
- Houtte, H. Van, *Histoire économique de Belgique à la fin de l'Ancien Régime* (Gent 1920).
- Huistra, P., H. Paul en J. Tollebeek, 'Historians in the archive: an introduction', *History of the Human Sciences* 26 (2013) 3-7.
- Jones, G.S., 'The genesis of the "Industrial Revolution": Jean-Baptiste Say and the French debate on *industrie*' in: J.-Ph. Genêt en F.-J. Ruggiu, red., *Les idées passent-elles la Manche? Savoirs, représentations, pratiques (France-Angleterre, Xe-XXe siècles)* (Parijs 2007) 211-233.
- Kervyn de Lettenhove, J.M.B.C., *Histoire de Flandre* (7 bdn.; Brussel 1847-1855).
- Kupper, J.-L., 'Godefroid Kurth and Henri Pirenne: an improbable friendship', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 41 (2011) 411-426.
- Kurth, G., *Les corporations ouvrières au Moyen Age* (Brussel-Namen 1893).
- Lambrechts, P., 'L'historiographie des métiers dans les principautés des anciens Pays-Bas: acquis et perspectives de recherches' in: P. Lambrechts en J.-P. Sosson, red., *Les métiers au moyen âge: aspects économiques et sociaux* (Louvain-la-Neuve 1994) 143-155.
- Lis, C., en H. Soly, 'Inleiding', in: C. Lis en H. Soly, red., *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) 7-12.
- Lis, C., en H. Soly, 'Ambachtsgilden in vergelijkend perspectief: de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, 15de-18de eeuw' in: C. Lis en H. Soly, red., *Werelden van verschil: ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997) 11-42.
- Lis, C., en H. Soly, 'Craft guilds in comparative perspective: the Northern and Southern Netherlands: a survey' in: C. Lis, J. Lucassen, M. Prak en H. Soly, red., *Guilds in the early modern Low Countries: work, power and representation* (Londen 2006) 1-31.
- Lousse, E., 'L'organisation des professions sous l'Ancien Régime', *Annales de Droit et de Sciences Politiques* 5 (1937) 749-762.
- Lousse, E., 'Het totalitair-autoritair staatsstelsel', *Hauteclaire* 9 (1939) 3-13.
- Lousse, E., 'Het middeleeuwsch solidarisme thans nog copieerbaar?', *Vlaamsch Rechtskundig Tijdschrift* 35 (1940) 3-17.
- Lousse, E., *La Société d'ancien régime. Organisation et représentation corporatives* (Leuven-Brugge 1943).
- Lousse, E., 'Bevoorrechte middenstandorganisaties in het verleden', *Middenstandsgids* 3-4 (1950) 104-114.
- Marez, G. Des, *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle* (Brussel 1904).
- Marez, G. Des, 'La première étape de la formation corporative. L'entraide', *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique* 9-10 (1921) 418-446.
- Mocarelli, L., 'Guilds reappraised: Italy in the early modern period', *International Review of Social History* 53 (2008) 159-178.
- Munck, B. De, 'Van religieuze devotie naar zakelijk streven? Enkele kanttekeningen bij de religieuze materiële cultuur van Antwerpse ambachten in de zestiende eeuw' in: R. Fabri en N. Van Hout, red., *Van Quinten Metsijs tot Peter Paul Rubens. Meesterwerken uit het koninklijk Museum terug in de kathedraal* (Antwerpen 2009) 21-31.
- Pirenne, H., 'Notice sur Guillaume Des Marez, membre de l'Académie', *Annuaire de l'Académie Royale de Belgique* (1934) 149-207.
- Pirenne, H., *Histoire de Belgique* (3e ed.; 4 bdn.; Brussel 1937).
- Pirenne, H., 'Le mouvement économique et sociale au moyen âge du XIe siècle au milieu du XVe siècle' in: G. Glotz, red., *Histoire du moyen âge, VIII: La civilisation occidentale au moyen âge* (Parijs 1933) 1-189, herdrukt in H. Pirenne, *Histoire économique de l'occident médiéval* (Brugge 1951).
- Poffé, E., *De Antwerpsche beenhouwers van de vroegste tijden tot heden* (Antwerpen 1894).
- Poffé, E., *De gilde der Antwerpsche schoolmeesters van bij haar ontstaan tot aan hare afschaffing* (Antwerpen 1895).
- Prims, A., en K.C. Peeters, *Kanunnik Dr. Floris Prims: 1882-1954* (Antwerpen 1957).
- Prims, F., 'Altaarstudien', *Antwerpiensia* 12 (1938) 285-339; 13 (1939) 278-445.
- Prims, F., *Het herfsttij van het corporatisme in Antwerpen* (Antwerpen 1945).
- Pycke, L., *Mémoire en réponse à la question proposée par l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles (...)* (Brussel 1827).
- Richardson, G., 'A tale of two theories: monopolies and craft guilds in medieval England and modern imagination', *Journal of the History of Economic Thought* 23 (2001) 217-239.
- Schryver, R. De, *Historiografie. Vijfentwintig eeuwen geschiedschrijving van West-Europa* (3e ed.; Leuven 1997).
- Slokker, N., *Ruggengraat van de stad. De betekenis van gilden in Utrecht, 1528-1818* (Amsterdam 2010).
- Stabel, P., 'Guilds in late medieval Flanders: myths and realities of guild life in an export-oriented environment', *Journal of Medieval History* 30 (2004) 187-212.
- Putte, F. Van de, *Biographie de monsieur Léonard Pycke, avocat à Courtrai* (Brugge 1842).
- Vercauteren, F., 'Hubert van Houtte, 1872-1948', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 125 (1959) 144-159.
- Verhavert, J., *Het ambachtswezen te Leuven* (Leuven 1940).
- Verschaffel, T., *De hoed en de hond: geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden 1715-1794* (Hilversum 1998).
- Verschaffel, T., 'De dissertatie. Onderzoek in een verlicht décor' in: J. Tollebeek, T. Verschaffel en L.H.M. Wessels, red., *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden, 1500-2000* (Hilversum 2002) 123-141.
- Vigne, F. De, *Recherches historiques sur les costumes civils et militaires des gildes et des corporations de métiers, leurs drapeaux, leurs armes, leurs blasons, etc.* (Gent 1847).
- Wils, L., 'In memoriam Emile Lousse', *Tijdingen uit Leuven* 93 (1986) 36.
- Witte, E., J.-P. Nandrin, E. Gubin, en G. Deneckere, red., *Nieuwe geschiedenis van België, I: 1830-1905* (Tielt 2005).
- Wyffels, C., 'Houtte, Hubert van, historicus en hoogleraar' in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, XI (Brussel 1985) 385-390.

ANDRÉ FRANTZEN

L'ordre corporatif dans la Belgique ancienne

Les fondements historiques
du corporatisme belge

DESCLÉE, DE BROUWER

In zijn boek *L'ordre corporatif dans la Belgique ancienne* construeerde André Frantzen een historische legitimering voor een Belgisch autoritair corporatisme dat een einde moest maken aan de democratie (Collectie OD4 Rijksarchief/CegeSoma, Brussel)

Dirk Luyten

De historische ambachten en het corporatisme-debat in België van de jaren 1930-1940

Het corporatisme heeft een sterke stempel gedrukt op het ideologisch-politieke debat in de jaren 1930 in België: voor de katholieke wereld was, zeker na de publicatie van de encycliek *Quadragesimo Anno* in 1931, 'corporatisme' hét antwoord op de economische en politieke crisis van de jaren 1930. Op dit punt kan een parallel getrokken worden met wat Hans Schippers in deze bundel beschrijft voor Noord-Brabant. Talrijke blauwdrukken en plannen werden opgesteld om in België een politiek of sociaaleconomisch corporatisme vorm te geven. Het kon een autoritair alternatief zijn voor het parlementaire regime of integendeel gerealiseerd worden in het kader van de parlementaire democratie en een element zijn van de hervorming ervan. De achtergrond van dit politiek-ideologisch debat was de crisis van het politieke liberalisme, die was ingezet in de jaren 1920 en verscherpt werd door de depressie van de jaren 1930. Het corporatisme dat in die periode op de agenda stond, kan gedefinieerd worden als de directe of indirecte overdracht van de staatsmacht aan organisaties die ontstaan zijn uit de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid als gevolg van de industriële omwenteling. Het doel is te komen tot klassensamenwerking en die sociale pacificatie min of meer afdwingbaar te maken.¹

Dit artikel beschrijft hoe het 'historische corporatisme', specifiek het Brabantse, al dan niet in beeld kwam in het debat over het corporatisme in België in de jaren 1930-1940 en welke rol het precies speelde. We besteden daarbij zowel aandacht aan ideologisch-politieke activisten als aan de historici. De centrale vragen zijn hoe het historische corporatisme werd gerepresenteerd, ingepast en geïnstrumentaliseerd in een politiek debat om een corporatisme in de eigen tijd vorm te geven. Dit roept vragen op over de rol van de geschiedenis en temporaliteit, waarbij de grens tussen het register van de geschiedenis en van de herinnering kon vervagen.

Drie visies en een katholiek topos

Over de betekenis van het 'historisch corporatisme' voor de eigen tijd bestonden grosso modo drie verschillende visies naast elkaar. De Leuvense historicus Emile Lousse (1905-1986), die internationaal publiceerde over de politieke aspecten van het corporatisme, was er niet van overtuigd dat een historische benadering veel impact kon hebben op het debat: 'de beoefenaar der staatsphilosophie legt zich doorgaans niet neer bij historische overwegingen', zo schreef hij in 1935, verwijzend naar de politieke plannenmakers van zijn tijd.²

1 Luyten, *Ideologisch debat*.

2 Lousse, 'Het corporatisme', 7.

Eén van die plannenmakers dacht er heel anders over: *'Pour que les Belges comprennent que l'idée d'Etat corporatif n'est pas d'origine étrangère, mais se rattache à nos traditions nationales les plus authentiques interrompues il y a 150 ans par l'invasion française'*, zo luidde het motto waarmee André Frantzen zijn boek over het corporatisme in België voor de Franse Revolutie inleidde.³ De inzet van dit werk was het nieuwe autoritaire corporatisme dat hij vorm wou geven, historisch te legitimeren door het in te bedden in een traditie die door de Franse Revolutie gebroken was.

Herman Kuypers (1903-1964) nam een tussenpositie in. Hij was een prominent vertegenwoordiger van de christelijke arbeidersbeweging, een stroming die in een democratisch corporatisme de oplossing zag voor de crisis. In een vulgariserend werkje over het corporatisme voor de Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding gaf hij aan dat in de 'huidige tijdsomstandigheden (...) de voorwaarden van het sociaal-economisch leven (...) geheel anders (zijn) zoodat het bezwaarlijk opgaat ons voornamelijk bij de middeleeuwse periode te houden met het oog op de corporatieve inrichting waarvan ten huidige dagen sprake is'.⁴

Het decreet van Isaac Le Chapelier (1754-1794) uit 1791 verbood coalities en corporaties van vakbonden en zette volgens veel katholieken een punt achter het historische corporatisme dat zij als ideaal zagen (nationalisme-francais.com)

De betekenis die Kuypers gaf aan het historische corporatisme, werd door velen in de katholieke wereld gedeeld. Die positie kan best worden omschreven als een katholiek topos, met het decreet Le Chapelier (dat in 1791 het coalitieverbod instelde en corporaties en vakbonden verbood) als het centrale maar negatieve referentiepunt. De Franse Revolutie had de weg vrijgemaakt voor het liberalisme en een punt gezet achter het corporatisme, dat toch het katholieke ideaal bleef. Tegelijk was de teneur dat het corporatisme aan de vooravond van de Franse Revolutie een rem was geworden op de vooruitgang en zichzelf had overleefd; de Revolutie had als het ware de genadeslag toegebracht aan een terminaal systeem. De verwijzing naar het corporatisme vóór de Franse Revolutie, vooral tijdens de bloeiperiode in de Middeleeuwen, was in katholieke publicaties over het corporatisme een obligate passage, vooraleer werd overgegaan tot wat écht belangrijk was: hoe zou het nieuwe op te

bouwen corporatisme er in de eigen tijd precies kunnen uitzien en hoe konden de plannen verder concreet vorm worden gegeven? Of, in de woorden van Kuypers: 'De geschiedenis der Vlaamsche gilden in het gemeentetijdvak is te zeer bekend om daarop hier de aandacht te vestigen'.⁵ Kortom, voor een katholiek met enig historisch besef was het middeleeuwse corporatisme *conventional wisdom*, een impliciet positief referentiepunt eerder dan een na te bouwen model.

De jezuïet Albert Muller, die doceerde aan het Antwerpse Hoger Handelsinstituut Sint Ignatius, verwees in zijn studie over het corporatisme enkel in algemene termen naar de organische maatschappij zoals die had bestaan vóór 1789 als een politiek ideaal, zonder daar verder in detail op in te gaan. Ook voor hem had de Franse Revolutie een nieuw liberaal tijdperk ingeluid, maar tegelijk was het een gerechtvaardigde reactie tegen het corporatisme dat, als gevolg van het menselijk egoïsme, tot schadelijke monopolievorming had geleid.⁶ Na deze korte theoretisch-morele eerder dan historische passage kwam hij tot de kern van zijn betoog: de analyse van de actueel bestaande corporatistische experimenten. Het historische corporatisme werd niet aan verder onderzoek onderworpen en was al helemaal geen bouwsteen voor een nieuw corporatistisch model.

Charles Anciaux en de *Revue de l'Ordre Corporatif*

Eén van die 'modellenbouwers' was de jurist en literator Charles Anciaux (1889-1940), die aan de basis stond van de *Revue de l'Ordre Corporatif*. De groep rondom dit blad wees de democratie en het parlementaire regime onvoorwaardelijk af. Deze moesten plaats maken voor een autoritair corporatief systeem op katholieke grondslag. In 1935 schetste Anciaux de contouren van een dergelijk stelsel en redigeerde meteen een nieuwe corporatistische grondwet voor België. Verwijzingen naar het historische corporatisme waren in dit theoretische traktaat niet te vinden.⁷ Dat was evenmin het geval in het nieuwe derde deel over de historische fundamenteën van de Belgische soevereiniteit, toegevoegd aan de heruitgave van het boek uit 1942.⁸ Anciaux ging daarentegen wél uitgebreid in op de corporatistische regimes van zijn tijd zoals het Italiaanse en het Portugese. Het historische perspectief was weliswaar niet geheel afwezig, maar bleef louter theoretisch: Anciaux verwees veelvuldig naar katholieke corporatisten uit de negentiende eeuw zoals de grondleggers van het sociaal-katholicisme, Albert de Mun (1841-1914) en Charles-Humbert-René de La Tour du Pin (1834-1924), denkers die, zoals hijzelf, het corporatisme opnieuw vorm hadden willen geven na de Franse Revolutie. Hij verwees zelfs naar Adolphe Prins (1845-1919), hoogleraar aan de humanistische Université Libre de Bruxelles (ULB), die in de late negentiende eeuw de politieke belangenvertegenwoordiging voorstond en zich afzette tegen het individualisme.⁹

3 Frantzen, *L'ordre corporatif*.

4 Kuypers, *De corporatieve inrichting*, 9.

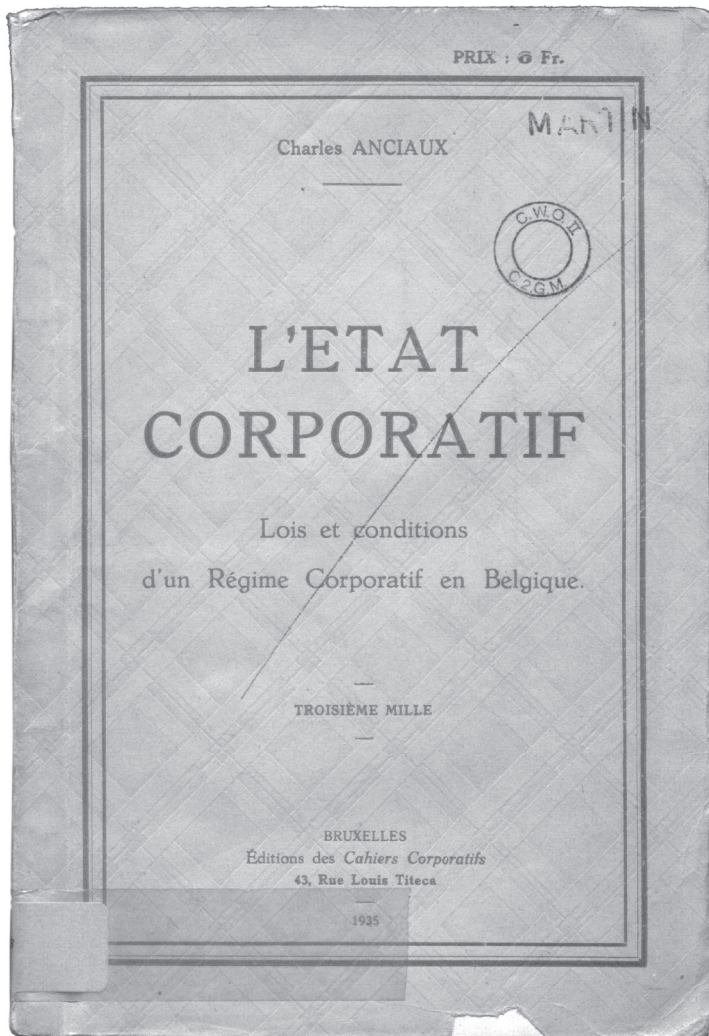
5 Kuypers, *De corporatieve inrichting*, 9.

6 Muller, *La politique corporative*, 11.

7 Anciaux, *L'État corporatif*.

8 Anciaux, *L'État corporatif*, 211-227.

9 Anciaux, 'Réflexions'; Anciaux, *L'État corporatif*, 11; Witte, 'De voorlopers', 449-450.

Evenals voor de meeste corporatistische plannenmakers in de jaren 1930 was het historisch corporatisme geen belangrijke inspiratiebron voor Charles Anciaux, wat duidelijk blijkt uit zijn publicatie *L'État corporatif* (Collectie OD4 Rijksarchief/CegeSoma, Brussel)

Anciaux was een typische representant van wat Lousse de 'beoefenaars der staatsphilosophie' had genoemd: systeembouwers die op theoretische gronden een corporatisme uittekenden dat een einde kon maken aan en een alternatief kon zijn voor de verruimde parlementaire democratie, zoals die na de Eerste Wereldoorlog met de invoering van het algemeen enkelvoudig mannenstemrecht gestalte had gekregen. Anciaux en zijn groep – revolutionairen van rechts – huldigden, in het verlengde van Charles Maurras (1868-1952) van de Action Française, het primaat van de politiek: de maatschappelijke structuur kon door een revolutionaire politieke ingreep van bovenaf fundamenteel worden hertekend.¹⁰

Anderen binnen de groep rondom de *Revue de l'Ordre Corporatif* besteedden wel aandacht aan het historische corporatisme. Het blad opende zijn kolommen geregeld voor zuiver historische artikelen over het corporatisme.¹¹

André Frantzen

Een van de centrale figuren binnen de groep rondom de *Revue de l'Ordre Corporatif*, André Frantzen, publiceerde in 1941 een (al in 1939 afgeronde) studie over het corporatisme in België voor 1789.¹² Het boek is op het oog een klassieke historische studie, een synthese gebaseerd op literatuur, waarbij de relevante publicaties worden meegenomen. Frantzen verwijst naar katholieke auteurs zoals Victor Brants (1856-1917) en de eminente mediëvist Godefroid Kurth (1847-1916), maar neemt ook de inzichten mee van niet-katholieken zoals Henri Pirenne (1862-1935), Guillaume Des Marez (1870-1931) en zelfs van de leider van de socialistische Belgische Werkliedenpartij (BWP) Emile Vandervelde (1866-1938), die in 1891 een wetenschappelijk werk gepubliceerd had over beroepsverenigingen van arbeiders en ambachtslui. De meest recente studies van vakhistorici zijn evenmin afwezig: zo gebruikt Frantzen onderzoek van Emile Coornaert (1886-1980), gepubliceerd in de *Annales* in 1936. Frantzen gaat met de auteurs in debat, vanuit zijn eigen invalshoek, maar steeds met de bedoeling een historische legitimering te construeren voor de opbouw van een corporatistisch systeem. Hij wil aantonen dat het corporatisme kon steunen op een historische traditie, waar een nieuw, modern corporatisme dus opnieuw bij kan aansluiten.

Het 'Belgisch historisch corporatisme' dat Frantzen construeerde, was autoritair, niet democratisch, niet kapitalistisch en vooral verschillend van het Franse corporatisme. Het Belgisch corporatisme had volgens Frantzen een originele genese, die de vitaliteit ervan moest verklaren. Het Belgisch corporatisme was ontstaan in de steden (Brussel, Mechelen, Gent) die in oorsprong kolonies van handelaren waren. Frantzen maakt een onderscheid tussen de gilden en de ambachten, waarbij alleen de tweede het predicaat 'corporatisme' verdienden. De gilden, waarvan de oorsprong terugging tot de elfde eeuw, waren spontane klassenorganisaties, ontstaan los van de politiek en mogelijk gemaakt door de zwakte van het politieke gezag. In de dertiende en veertiende eeuw transformeerde het stedelijk gezag deze gilden tot publieke corporaties. Toen pas was er sprake van corporatisme. Frantzen wijst op de uitzonderingspositie van Brabant. Daar was, naast de officiële *grande gilde* ruimte voor associaties van ambachtslui die ook 'gilden' werden genoemd.¹³ Corporatisme is een bij uitstek *politiek* fenomeen: ambachten zijn geen spontaan gegroeide sociale structuren, maar creaties van het (stedelijke) politieke gezag, steeds volgens Frantzen. Weer is Brabant de uitzondering: op gezag van Des Marez wijst Frantzen erop dat in Brabant voor de wettelijke regeling van de ambachten vrijwillige economische organisaties bestonden van ambachtslui, die in een overgangsfase door de overheid erkend werden en later een publiek-rechtelijk en verplicht karakter kregen. Pas vanaf toen was daar sprake van corporatisme.¹⁴ De stelling dat maatschappelijke structuren als het ware *ex nihilo* door het politieke gezag kunnen worden gecreëerd, sluit naadloos aan bij het primaat van de politiek dat bij de autoritaire corporatisten opgang maakte.

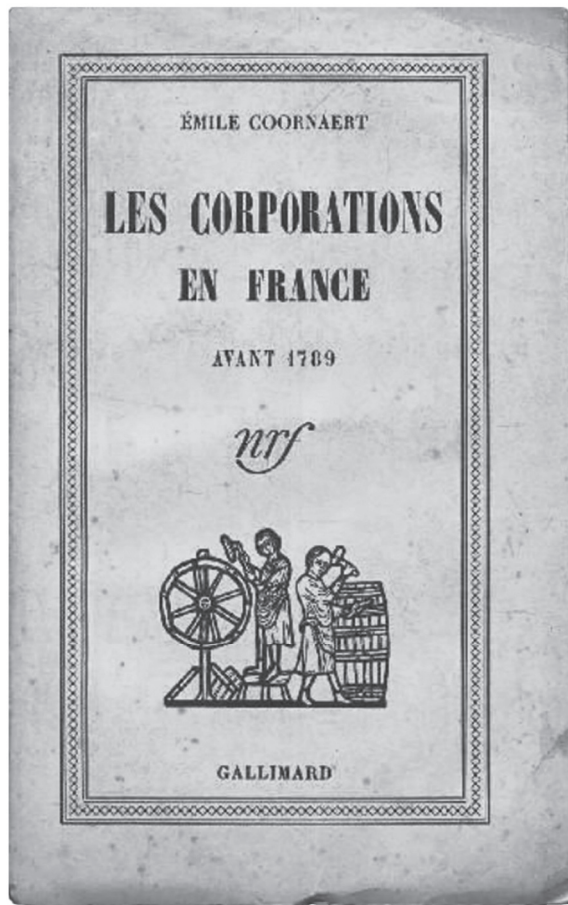
10 Balace, 'Autour de Charles Anciaux', 160-163.

11 Bijv. Becker, 'Les anciennes corporations du Namurois', 487-493.

12 Frantzen werd tijdens de bezetting economisch journalist voor *Le Nouveau Journal* en was na de oorlog actief in de pro-Leopoldistische pers. Balace, 'Autour', 175.

13 Frantzen, *L'ordre corporatif*, 19-23.

14 Frantzen, *L'ordre corporatif*, 26.

Volgens André Frantzen verschilde het Belgische corporatisme op vele punten van het Franse. Hij baseerde zich daarbij onder andere op het toen pas verschenen boek over de Franse corporaties van Émile Coornaert. Deze editie is uit 1940 (antiqubook.com)

De creatie van de ambachten door het stadsbestuur, zo gaat Frantzen verder, vloeide voort uit het politieke doel dat de ambachten moesten dienen: de stedelijke economie organiseren. De afzet van de productie kon worden verzekerd, prijzen konden laag worden gehouden, fraude kon worden bestreden en de ambachten zorgden voor sociale bescherming. Deze ambachten waren evenwel *autoritaire* structuren: ze legden regels en voorschriften op om consumenten en producenten te beschermen, bijvoorbeeld tegen deloyale concurrentie. Het opdelen van het productieproces in tal van beroepen diende voor Frantzen eveneens een politiek doel: het faciliteerde het toezicht dat nodig was om de regels te kunnen controleren en te kunnen afdwingen. Omdat de ambachten enkel met een keure konden worden opgericht, hadden ze geen bestaansrecht of konden ze geen rol spelen zonder akkoord van de overheid. Een ander aspect van het autoritaire karakter van de ambachten was de aanduiding van de leiders: ze werden niet verkozen, maar aangesteld door de stedelijke overheid. Vooral de (rijke) Brusselse ambachten waren sterk afhankelijk van de stedelijke magistraat. Intern waren de ambachten strikt hiërarchisch georganiseerd. Van stakingen kon geen sprake zijn; ze werden gezien als een misdrijf tegen de stad.

Het Belgische historische corporatisme was volgens Frantzen bovendien uitgesproken anti-democratisch: de zogenaamde 'democratische revolutie' van de veertiende eeuw beperkte er zich toe de gemeenten te bevrijden van de greep van de geslachten. Wie een band legde tussen corporatisme en democratie (zoals Hendrik de Man deed in 1935, zoals verderop nog zal blijken): '*se fabrique(r) des lettres de naturalisation*'.¹⁵ Democratie was in België een vreemd (lees Frans) negentiende-eeuws importproduct. Het antidemocratische karakter van het historisch corporatisme zorgde voor economisch evenwicht en stabiliteit tot het einde van de achttiende eeuw omdat het systeem zich soepel kon aanpassen aan de evolutie van de economie. Dit was voor een groot deel op het conto van de vorst te schrijven: hij bewaakte het nationaal economisch belang en zorgde voor de ontwikkeling van de nationale economie, waarvoor hij de ambachten kon inzetten. Het historisch corporatisme was, in tegenstelling tot wat auteurs als Muller en Kuypers daarover dachten, geen 'natuurlijke economische dood' gestorven en afgeschreven door de Belgen, maar simpelweg afgeschaft door een democratische, vreemde Franse indringer.¹⁶

Een derde kenmerk van het historische Belgische corporatisme was voor Frantzen het antikapitalisme, met daaraan gekoppeld de sociale rol van het corporatisme. De ambachten legden lonen en arbeidsduur vast, zorgden voor een verdeling van het beschikbare werk zodat werkloosheid vermeden kon worden en organiseerden onderlinge bijstand voor hun leden. Omdat de sociale verhoudingen door de overheid goed geregeld waren, was van klassenstrijd geen sprake. Een bewijs was voor Frantzen de verwaarloosbare rol die *compagnonnages* in België speelden, opnieuw in tegenstelling tot Frankrijk. Op dit punt ging Frantzen in debat met Des Marez, die deze gezellenverenigingen in Brussel een belangrijke functie toeschreef.¹⁷ Een van de belangrijkste argumenten voor het autoritaire corporatisme was dat het België vijf eeuwen sociale vrede had opgeleverd.¹⁸ Hier legde Frantzen, zij het impliciet, de band met de politieke agenda van het autoritaire corporatisme in de jaren 1930, dat erop gericht was de autonome arbeidersbeweging als politieke machtsfactor geheel uit te schakelen en zo sociale conflicten en stakingen, die als gevolg van de democratisering na 1918 niet langer strafbare feiten waren, onmogelijk te maken.

Het antikapitalisme van het historische Belgische corporatisme moest niet alleen blijken uit de sociale regulering: de overheid controleerde via de ambachten ook de economie. Wanneer er ruimte was voor nieuwe economische sectoren, werden die door de stedelijke overheid telkens corporatistisch georganiseerd zodat het marktmechanisme aan banden kon worden gelegd. Op basis van het onderzoek van Hubert Van Houtte (1872-1948) concludeerde Frantzen dat het kapitalisme in België nog grotendeels onbekend was op het einde van het *Ancien Régime*. De uitzondering was Antwerpen, waar kapitalistische verhoudingen zich konden ontwikkelen in de groothandel, buiten de ambachten. Die ontwikkeling hing samen met een *certain relâchement de la discipline corporative*, kortom, wél consequent toegepast corporatisme had de ontwikkeling van het kapitalisme kunnen beletten.¹⁹

Het gewenste en aanvaarde autoritaire karakter was voor Frantzen de sleutel tot het succes van het Belgische corporatisme dat vijfhonderd jaar had standgehouden: de overheid remde het particularisme af en bevorderde de sociale gerechtigheid. Van spontaan gegroeide organisaties zoals in Frankrijk was in België geen sprake geweest. Juist omdat de door de

15 Frantzen, *L'ordre corporatif*, 32.

16 Frantzen, *L'ordre corporatif*, 32.

17 Frantzen, *L'ordre corporatif*, 64. Uit historisch onderzoek uit de jaren 1990 blijken het belang en de relatieve macht van deze organisaties. Lis en Soly, 'De macht'.

18 Frantzen, *L'ordre corporatif*, 65.

19 Frantzen, *L'ordre corporatif*, 66-68, 88.

overheid aangestuurde corporatistische organisatie een graad van perfectie had bereikt, was er geen ruimte voor klassenorganisaties, wat in Frankrijk wel het geval was geweest. De grote impact van de overheid stond de scheiding van politiek en economie evenwel niet in de weg: de *autonomie des corps* (familie en beroep) was steeds gewaarborgd. In het Belgische historische corporatisme was geen sprake van etatisme,²⁰ waarmee Frantzen opnieuw de band legde met het corporatisme van de jaren 1930. Het 'historisch corporatisme' dat Frantzen construeerde, was dus beslist geen pleidooi voor een staatsgeleide economie, maar integendeel voor een autoritair corporatisme dat een alternatief was voor de parlementaire democratie en een dam kon opwerpen tegen economische staatsinterventie, zoals voorgestaan door de socialistische beweging. Het historisch corporatisme werd zo een direct argument in het politieke debat in de jaren 1930.

Corporatisme en socialisme: geschiedenis als politieke omweg

De socialistische leider Hendrik de Man (1885-1953) gebruikte het historische corporatisme als indirect politiek argument in de brochure *Socialisme en corporatisme* uit 1935, een bundeling van eerder gepubliceerde artikelen in de partijkrant *Le Peuple*.²¹

Hendrik de Man wou met zijn brochure *Corporatisme en socialisme* het eigentijdse corporatisme in de jaren 1930 historische legitimiteit verschaffen (Collectie OD4 Rijksarchief/CegeSoma nr.40639, Brussel)

De visie van De Man op het historische corporatisme stond haaks op de opvattingen van Frantzen. De socialistische voorman beschouwde het corporatisme als een vorm van klassenstrijd en zag een continuïteit met het moderne syndicalisme en socialisme. Slechts op één punt was er een raakvlak met Frantzen: De Mans visie op de Franse Revolutie, een

positieve referentie voor klassieke reformisten, was enigszins ambivalent. De Mans historische analyse van het oude corporatisme moest vooral de negatieve connotatie van het eigentijdse corporatisme binnen de socialistische wereld tegengaan. De Man had overigens een zekere legitimiteit als historicus: hij was onder leiding van Karl Bücher (1847-1930) in Leipzig gepromoveerd met een proefschrift over de Gentse lakennijverheid in de middeleeuwen, waarin hij ook inging op de sociale aspecten.²²

De Mans analyse sloot eerder aan bij de *mainstream* katholieke visie op het historische corporatisme: aan de vooravond van de Franse Revolutie was het corporatisme ontaard en reactionair. Het corporatisme van de elfde tot de veertiende eeuw daarentegen was schepend en progressief geweest en had geleid tot economische vooruitgang en maatschappelijke emancipatie.²³ Ook De Man zag in België – vooral in Vlaanderen – een voorbeeld. In zijn visie waren de ambachten geen politieke creaties, maar impliceerde hun bestaan het afdwingen van het verenigingsrecht van het feodale patriarchaat. De Man plaatste de ambachten in een emancipatorische continuïteit met het humanisme van de zestiende eeuw, de revoluties van de achttiende eeuw en het socialisme. Deze historische vooruitgangsfilosofie had voorrang boven de concrete historische analyse: op de oorzaken van het verval van het corporatisme na de middeleeuwen ging De Man niet nader in: ‘Het onderzoek in bijzonderheden naar de uitingen daarvan heeft hier weinig belang’.²⁴

De ontaarding van het corporatisme na de middeleeuwen werd veroorzaakt door het kapitalisme, dat een rem zette op de economische ontwikkeling en de sociale mobiliteit. De ambachten waren niet langer een middel voor sociale stijging, maar evolueerden tot gesloten patronale dynastieën. De zege van het kapitalisme in de negentiende eeuw betekende niet alleen het definitieve einde van het corporatisme, maar wierp nog nieuwe barrières op tegen de emancipatie van de arbeidersklasse. Pas op het einde van de negentiende eeuw hadden de arbeiders opnieuw verenigings- en stakingsrecht gekregen en kon het moderne socialisme herrijzen uit de puinhopen van het middeleeuwse corporatisme, er opnieuw aansluiting bij vinden en het corporatistische ideaal als het ware opnieuw tot leven wekken.²⁵ Het corporatisme, dat een geschiedenis had van bijna duizend jaar, was voor De Man de vervolmaking van de emancipatie van de arbeidersklasse. De ontwikkeling ervan was echter niet lineair verlopen.

De Man argumenteerde verder: Na de breuk van de Franse Revolutie ontstonden in de vroege negentiende eeuw opnieuw moderne vakbonden, juist in de ambachtelijke sectoren die aansluiting vonden bij de corporatistische traditie van vóór 1789, namelijk bij de gezellenverenigingen die ontstaan waren als reactie op de transformatie van de ambachten tot een soort patronale organisaties vanaf de zestiende eeuw. Anders dan Frantzen dacht, hadden die volgens De Man wél een reële betekenis gehad in de Belgische gewesten. De industrialisering leidde niet tot de ontkenning van het corporatisme, wel tot de verbreding ervan in de vorm van klassensolidariteit en ook dat paste in een langere traditie. In de middeleeuwen bestonden geen klassentegenstellingen binnen de ambachten: die waren er juist op gericht de ontwikkeling van het kapitalisme en dus van klassentegenstellingen tegen te gaan. De ambachten steunden wel de stedelijke bourgeoisie tegen de feodale heersers en droegen zo bij tot de politieke emancipatie van de arbeiders. Omdat het corporatisme zich aan de

20 Etatisme : de opvatting dat de overheid de samenleving in alles moet sturen.

21 De Man, *Corporatisme en socialisme*.

22 Claeyss-Van Haegendoren, *Hendrik de Man*, 70.

23 De Man, *Corporatisme en socialisme*, 3-4, 12.

24 De Man, *Corporatisme en socialisme*, 6.

25 De Man, *Corporatisme en socialisme*, 8-9.

Volgens Hendrik de Man was het fundament van zowel de socialistische als de katholieke vakbond de aloude beroepssolidariteit, waaraan pas later klassensolidariteit werd toegevoegd. Het kwam erop aan beide met elkaar te verzoenen. Dit affiche van het Algemeen Christelijk Vakverbond uit 1938 ademt een historische gildesfeer uit (veiling.catawiki.nl)

economische evolutie kon aanpassen, was het functioneel voor de sociale emancipatie van de arbeiders: *compagnonnages* en later vakbonden waren het gevolg van de economische en industriële ontwikkeling.²⁶

Tussen het historische corporatisme en het moderne syndicalisme bestond op het oog echter een belangrijk verschil: voor de vakbonden ging klasse voor op beroep, terwijl het historische corporatisme juist gebaseerd was op beroepssolidariteit. Volgens De Man sloten beide elkaar evenwel niet uit: klassensolidariteit betekende niet noodzakelijk de ontkenning van de beroepssolidariteit. Beide waren nauw verbonden, zoals de organisatiestructuur van de vakbonden en de werkgeversorganisaties aantoonde. Het initiële organisatorische fundament van de socialistische vakbond was het beroep, voor het Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV) – de katholieke vakbond – was dat niet anders en werkgeversorganisaties werden op dezelfde manier opgebouwd. Pas op het einde van de negentiende eeuw, met de centralisatie van de vakbeweging, werd klasse boven beroep gesteld.²⁷ Die evolutie werd later ten dele gekeerd. In tegenstelling tot wat Karl Marx had gesteld, leidde de industriële ontwikkeling niet tot een nivellering binnen de arbeidersklasse, maar juist tot een grotere interne differentiatie van de arbeidersgroep: er ontstonden naast interne rangverschillen nieuwe technische functies, zodat de situatie opnieuw meer leek op de structuren van het ambachtswezen. De vakbonden moesten deze verschillen integreren en overbruggen en klasse en beroep opnieuw verzoenen.²⁸

De Mans analyse van het corporatisme was een poging om geschiedenis in te zetten als producent van legitimiteit. De Man presenteerde het historische corporatisme als de prefiguratie van het socialisme en probeerde zo de interne weerstand ertegen binnen zijn beweging te counteren. Door het historische corporatisme van de middeleeuwen te rehabiliteren kon hij toenadering zoeken tot de katholieken, die in het middeleeuwse corporatisme een sociaal ideaal zagen. Zich positioneren tegenover het historische corporatisme was alleszins veiliger dan hetzelfde te doen met het corporatisme uit de eigen tijd, waarmee socialistenvan zich toen niet wensten te identificeren: in landen waar het corporatisme bestond, zoals Italië, was geen plaats meer voor de georganiseerde arbeidersbeweging. Dit ‘reëel bestaande corporatisme’ werd in socialistische kringen vaak als argument gebruikt tegen katholieke corporatistische hervormingsplannen, ook die van de christelijke arbeidersbeweging.²⁹ De Man integreerde in zijn eerder theoretische dan empirische analyse van het historische corporatisme de socialistische theorievorming (of althans zijn interpretatie ervan) en de ontwikkeling van de socialistische arbeidersbeweging in de negentiende en vroege twintigste eeuw en nam ook bevindingen uit de eigentijdse sociologie mee.

Net zoals Frantzen problematiseerde De Man de ontwikkeling van het kapitalisme, maar zijn analyse was fundamenteel verschillend: waar Frantzen het corporatisme zag als een rem op de kapitalistische ontwikkeling, wees De Man het kapitalisme aan als de oorzaak van de ontaarding van het corporatisme. De Man was een minder uitgesproken ‘modellenbouwer’ dan Frantzen. Wel waren er enkele verwijzingen naar de autonome beheersorganen uit het *Plan van den Arbeid*, de blauwdruk voor een geleide, gemengde economie, die De Man op het Kerstcongres van de BWP in 1933 presenteerde. De Mans *Plan* kreeg op die manier ook historische legitimiteit mee.³⁰

26 De Man, *Corporatisme en socialisme*, 14.

27 De Man, *Corporatisme en socialisme*, 16.

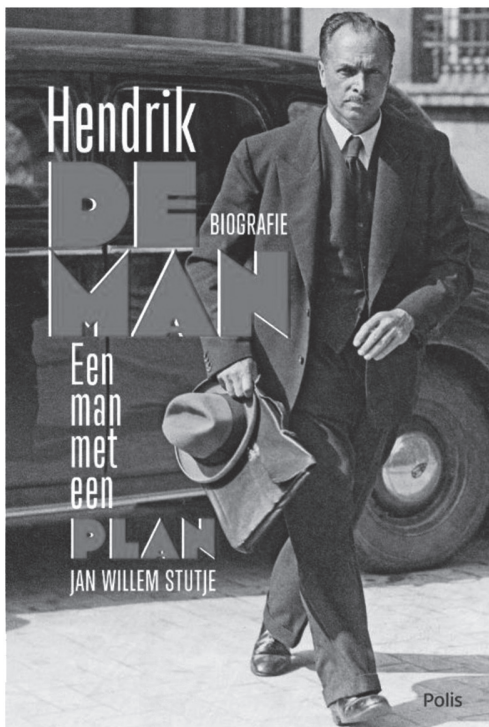
28 De Man, *Corporatisme en socialisme*, 16-21.

29 Luyten, ‘La réception’.

30 De Man, *Corporatisme en socialisme*, 25.

Het *Plan van de Arbeid* van Hendrik de Man vond ook in Nederland aanhangers. Jan Peters schreef in 1936 een brochure van zeven pagina's, speciaal bedoeld om de socialistische jeugd voor het plan te winnen (boekenplatform.nl)

Hendrik de Man presenteerde in 1933 zijn ook binnen de socialistische beweging niet onomstreden *Plan van den Arbeid*, een blauwdruk voor een geleide, gemengde economie. Omslag van de biografie van Hendrik de Man, geschreven door Jan Willem Stutje (Antwerpen: Polis, 2018)

De Mans opvattingen over het corporatisme werden echter niet algemeen gedeeld binnen de socialistische beweging. De artikelenreeks in *Le Peuple* leidde tot een polemiek met Léon Delsinne (1882-1971), de directeur van de Arbeidershogeschool (waar de kaders van de socialistische beweging opgeleid werden), die toen aan een promotie-onderzoek werkte over de Belgische vakbeweging.³¹ De Mans voorstelling van het middeleeuwse corporatisme was te positief, vond Delsinne: corporatisme was ook toen synoniem met privileges en protectionisme, zodat het algemeen belang naar de achtergrond werd verdronken. Corporatisme leidde tot achteruitgang en starheid in de economische verhoudingen en remde de vooruitgang.³² Als dat het al geval was geweest met de kleinschalige middeleeuwse economie, zou dat zeker gelden voor de veel complexere economie van de twintigste eeuw.³³ Het laatste argument tegen het historische corporatisme was politiek: het corporatisme was onderdeel geweest van de opbouw van de moderne staten omdat het de politieke autoriteiten

in staat stelde verschillende belangen tegen elkaar uit te spelen en zo de eigen macht te vergroten. In tegenstelling tot wat De Man dacht, was corporatisme dus geen rem op de ontwikkeling van het etatisme, omdat het de macht van de staat juist versterkte.³⁴

Historici

In de jaren 1930 werd het historische corporatisme verder bestudeerd door vakhistorici. Enkelen onderzochten de lokale varianten ervan.³⁵ Deze historici waren niet richtinggevend in het maatschappelijke debat, hoewel sommigen daaraan wel deelnamen. Ze profileerden zich echter niet als ontwerpers van corporatistische modellen voor de eigen tijd op basis van de historische ervaringen en evenmin wensten ze het 'oude corporatisme' een tweede leven te geven zoals Frantzen had gedaan. Sommigen werkten mee aan politieke tijdschriften, zoals *Nieuw Vlaanderen*, het rechts-katholieke blad van de Vlaamse concentratie, maar in hun publicaties stelden ze toch hun expertise voorop.

31 Dit proefschrift werd in 1936 gepubliceerd: Delsinne, *Le mouvement*.

32 Delsinne, 'Le corporatisme'.

33 Delsinne, 'Corporatisme ou socialisme?', 4.

34 Delsinne, 'Corporatisme ou socialisme?', 1.

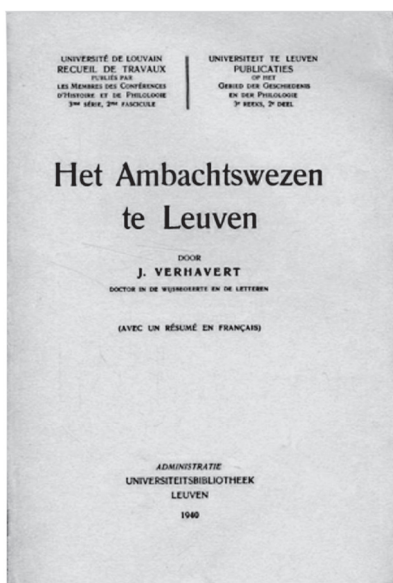
35 Een overzicht bij Jacobs en Vanbellinghen, 'De ambachten'. Zie ook het artikel van Dewilde en Daemen elders in dit nummer, 151-167.

De al vermelde Emile Lousse wijdde in 1935 in *Nieuw Vlaanderen* een artikelenreeks aan het corporatisme in het verleden en heden en legde direct de band met het politieke debat in de jaren 1930. Geheel in lijn met de heersende opvatting binnen de *Catholica* beoordeelde Lousse het (middeleeuwse) corporatisme positief: het was immers een Europees, christelijk fenomeen. Dit corporatisme was organisch gegroeid en niet van bovenaf opgelegd zoals Frantzen beweerde. Hiermee zette Lousse zich af tegen het beginsel van het primaat van de politiek dat typisch was voor de protagonisten van het autoritaire corporatisme. Er bestond binnen het middeleeuwse corporatisme vrijheid van vereniging – zelfs meer dan in de negentiende eeuw – omdat naast de ambachten andere verenigingen konden bestaan. Het corporatisme was deel van een katholieke visie op de menselijke persoon en was niet te verzoenen met materialisme en individualisme. De vorst mengde zich aanvankelijk niet in de interne regels van de ambachten, zodat er sprake was van dualisme (een visie die ook Frantzen tot de zijne had gemaakt om zich af te kunnen zetten tegen directe staatsinterventie). In de Nieuwe Tijd echter evolueerde het corporatisme, steeds volgens Lousse, naar oligarchie en absolutisme: het corporatisme had dus enkel in de middeleeuwen aan een katholiek ideaal beantwoord. Lousse zette het corporatisme in de autoritaire regimes van de jaren 1930 tegenover het middeleeuwse corporatisme, waarmee het op gespannen voet stond: het eigentijdse corporatisme was van boven opgelegd, niet organisch gegroeid en er waren geen waarborgen tegen willekeur. Het sociaal corporatisme was in het verleden de voorbode geweest van een politiek corporatisme en dat zou nu niet anders zijn, zodat een oligarchie de werknemers zou kunnen onderdrukken. Lousse vreesde een dualistische situatie met twee machtspolen, de staat enerzijds en de grote financiële en economische groepen anderzijds. Het 'reëel bestaande autoritaire corporatisme' kon zich dus niet in een historische traditie plaatsen om zich zo legitimiteit te verschaffen. Bovendien was de samenleving vergeleken met de middeleeuwen veel complexer geworden. Arbeiders, vooral de vele ongeschoolden, waren mobiel en hadden geen band meer met een bepaald bedrijf. Binnen het financieel kapitalisme was het moeilijker geworden om iemands sociale positie direct af te leiden uit zijn plaats in het productieproces. Lousse wees erop dat de landen die recent het corporatisme omarmd hadden, niet de meest vooruitstrevende waren: ze hadden al een achterstand in de ontwikkeling van het parlementaire regime.³⁶ Op basis van zijn historische expertise zag Lousse geen reden om te ijveren voor een autoritair corporatisme. Zijn analyse van het historische corporatisme liet geen ruimte voor een continuïteit tussen het corporatisme van de middeleeuwen en de autoritaire experimenten van de eigen tijd, integendeel, het kon juist worden gebruikt om het autoritaire corporatisme *buiten* de katholieke traditie te plaatsen.

Lousse gebruikte daarenboven wetenschappelijke inzichten om de ideeën van de autoritaire corporatistische plannenmakers te bestrijden. In *Nieuw Vlaanderen* besprak hij een herdenkingsmanifestatie voor de al eerder genoemde La Tour du Pin, die een aantal katholieken had georganiseerd in de Koninklijke Academie.³⁷ De belangstelling van sommigen voor het historische corporatisme was voor Lousse een zwaktebod: ze hoopten in het verleden (of preciezer in de denkbeelden van La Tour du Pin) de argumenten te vinden voor een corporatistische ordening, 'waarvoor thans in zoovele monden de modern-positieve argumenten nog zoo vaag en onbeduidend zijn'. Lousse gaf opnieuw aan positief te staan tegenover de principes van het christelijke corporatisme van de middeleeuwen maar wees ook op de schaduwzijden en twijfelde eraan of het in de eigen tijd nog relevantie had. Wetenschappelijke argumenten waren er volgens hem niet en vele aspecten van het historische corporatisme waren overigens nog niet onderzocht. Wat wel vaststond, was dat het historische corporatisme ook

een politiek organiserend principe was dat, mocht het in de eigen tijd worden toegepast, zou leiden tot totalitarisme. En dat was meteen Lousse's voornaamste bezwaar.³⁸

Jan Verhavert, een Leuvens historicus die in 1939 zijn proefschrift had gewijd aan het ambachtswezen in deze Brabantse stad, werkte mee aan een themanummer over het corporatisme van het tijdschrift *Kultuurleven*. Hij tekende voor het historische luik met een bijdrage over het middeleeuwse ambachtswezen in West-Europa. Het was een synthese op basis van literatuur, met veelvuldige verwijzingen naar Leuvense voorbeelden. Voor Verhavert was het middeleeuwse corporatisme geen creatie van de politiek, maar integendeel een *bottom-up* fenomeen. Hij legde de nadruk op de economische en vooral sociale functies van de ambachten: behoeftigen, zieken en bejaarden werden beschermd en de arbeid werd gereguleerd, zodat de gezelschap beter af was dan de loonarbeider, ook al was de mogelijkheid om meester te worden voor velen niet haalbaar bij gebrek aan het nodige kapitaal.³⁹

Omslag van het proefschrift *Het ambachtswezen te Leuven* van historicus Jan Verhavert, dat in 1940 in de reeks Publicaties op het Gebied der Geschiedenis van de Universiteit van Leuven verscheen (deslegte.be)

Jan Arthur Van Houtte (1913-2002) publiceerde in 1941 in *Nieuw Vlaanderen* een bijdrage over de textielsector in Vlaanderen en Brabant. Het was een technisch artikel, waarin het corporatisme geen centrale rol kreeg, behalve wat de teloorgang van de stedelijke lakennijverheid betreft, die Van Houtte toeschreef aan de ambachtskeuren die te exclusief gericht waren geweest op het Engelse laken.⁴⁰

De door Lousse aangestipte lacunes in het onderzoek lieten ruimte voor uiteenlopende voorstellingen van het historische corporatisme en vooral de theoretische lezingen ervan. Zo probeerde Jean Pulings in *Visages du corporatisme* uit 1942 aan te tonen dat het historische corporatisme, in tegenstelling tot wat Lousse had betoogd, nog steeds actueel was.⁴¹ Pulings baseerde zich op de analyses van Émile Coornaert (1886-1980) over het Franse corporatisme, maar legde de nadruk op de theoretische aspecten. Het oude corporatisme had een aantal voordelen die nog steeds relevant waren. Het had ervoor gezorgd dat arbeid correct werd gewaardeerd, het algemeen en het particulier belang in evenwicht werden gebracht en een dam werd opgeworpen tegen monopolies en econo-

mische machtsconcentraties. Het toonde ook de noodzaak van politieke interventie in het sociaaleconomische leven: het particuliere initiatief behoefde regulering. Pulings bleef echter algemeen en werkte evenmin een concreet corporatistisch alternatief uit voor de eigen tijd op basis van de historische ervaring.

De Antwerpse stadsarchivaris Floris Prims (1882-1954) legde in zijn op bronnenonderzoek gestoelde *Herfsttij van het corporatisme te Antwerpen* uit 1945, een verhandeling van de Konink-

36 Lousse, 'Het corporatisme', 7-8.

37 Balace, 'Autour', 158.

38 Lousse, 'Het corporatisme', 6.

39 Verhavert, 'Het Ambachtswezen'.

40 Van Houtte, 'De historische grondslagen'.

41 Pulings, *Visages*. Pulings werkte samen met Frantzen voor de economische rubriek van *Le Nouveau Journal* en schreef voor *Cas-sandre*. De Bens, *De Belgische dagbladen*, 356.

lijke Academie, ongeveer dezelfde accenten, hoewel zijn focus niet op de middeleeuwen lag, maar op de fase van verval van het historische corporatisme.⁴² Net zoals Frantzen meende hij dat het systeem niet ten onder was gegaan aan interne oorzaken, maar door een 'vreemde' ingreep, die hij in verband bracht met het ontstaan van een nationale economie en ermee samenhangende economische doctrines. Evenals Verhavert benadrukte hij de sociale functie van het historische corporatisme: het verdwijnen ervan betekende meteen het einde van de sociale bescherming voor de ambachtsleden en hun familie en meer algemeen de toename van de ongelijke machtsverhoudingen: 'De grooteren zouden voortaan kleineren kunnen verdringen'.⁴³ Prims trok echter niet direct lessen uit de teloorgang van het Antwerpse corporatisme: daarvoor was meer onderzoek nodig. Wat in die terughoudendheid wellicht ook een rol speelde, is dat in 1945 het corporatisme, in tegenstelling tot de jaren 1930, politiek verslagen was en niet veel geloofwaardigheid meer had als politiek-maatschappelijk alternatief.

Slotbeschouwing

Het historische corporatisme speelde – net zoals in Noord-Brabant – geen centrale rol in de constructie van corporatieve modellen in de jaren 1930 en 1940, hoewel er wel enige aandacht voor was. Het historische corporatisme werd als een generiek fenomeen beschreven en voor een eventuele Brabantse specificiteit was weinig aandacht. Wie wel schreef over het historische corporatisme, integreerde vaak de inzichten van het (recente) historisch onderzoek.

Uit dit onderzoek werden uiteenlopende conclusies getrokken, zoals blijkt uit de dia-metraal tegengestelde visies van Frantzen en Lousse op het middeleeuwse corporatisme. Hoewel niemand het oude corporatisme zag als een concrete blauwdruk voor het corporatisme van de eigen tijd, was er wel sprake van instrumentalisering in het politieke debat, zij het in uiteenlopende richtingen. Frantzen bouwde een historische traditie voor het autoritaire corporatisme dat hij en zijn medestanders in België wilden invoeren, terwijl de historicus Lousse in het corporatisme van het *Ancien Régime* argumenten vond tegen het autoritaire corporatisme van de jaren 1930 en De Man een continuïteit construeerde tussen corporatisme en socialisme om zo toenadering te zoeken tot de katholieken.

Een gemeenschappelijk punt bij vele auteurs is dat ze de rol van het kapitalisme in het verleden van het corporatisme problematiseerden en het een belangrijke functie toeschreven in de ontwikkeling van het corporatisme, hetzij als doodgraver ervan, hetzij als dam tegen de ontwikkeling ervan. Het corporatisme had in het verleden gezorgd voor economische regulering en directe of indirecte sociale bescherming: indirect door de arbeidsmarkt te reguleren en de arbeid te herverdelen en werkloosheid te vermijden en direct door mechanismen voor sociale ondersteuning van de leden van het ambacht en hun gezin. Die aspecten werden sterk in de verf gezet: de problemen van het kapitalisme in de eigen tijd beïnvloedden duidelijk de lectuur van het historische corporatisme.

Dit alles neemt niet weg dat de positionering tegenover het corporatisme van de eigen tijd voorop stond: er werd meer gepubliceerd over de eigentijdse corporatistische modellen en experimenten dan over het corporatisme in het verleden. Dit relatief beperkte belang van het historische houdt verband met de concrete situatie van het kapitalisme in de jaren 1930. Het kapitalisme was in crisis en scheen die crisis niet zelf te kunnen overwinnen. Het corporatisme, dat zich aandiende als alternatief voor het kapitalisme (ook al stelde het de fundamentele ervan niet ter discussie), was dus deel van een nieuwe toekomst, die verschilde van het liberale kapitalisme. Voor de revolutionaire rechtse groepen, waartoe de *Revue de*

l'Ordre Corporatif kan worden gerekend, waren hun projecten een vorm van alternatieve moderniteit.⁴⁴ In die context hadden het verleden en de traditie minder relevantie en overtuigingskracht: het ging er immers om een *nieuw* systeem te creëren, dat een moderne wissel op de toekomst moest zijn, geen stap terug naar het verleden.

Het is interessant te vergelijken met het corporatistische reveil van de late negentiende eeuw in het kader van de 'sociale kwestie': ideologen als Charles Anciaux refereerden vaak aan denkers uit die periode. In de late negentiende eeuw speelde het verleden een grotere rol in het corporatisme-debat dan in de jaren 1930. Godefroid Kurth bijvoorbeeld gebruikte het middeleeuwse corporatisme als argument in zijn kiescampagne als katholiek kandidaat in 1893 en 1903: het was voor hem dus nog steeds een waardevol antwoord op de sociale kwestie.⁴⁵ Het verschil met de jaren 1930 was dat het kapitalisme er rond de eeuwwisseling wel in slaagde de crisis waarin het zich bevond zelf te overwinnen, zodat corporatistische alternatieven minder directe relevantie hadden. In die context kon aan idealen en realisaties uit het verleden een grotere betekenis gegeven worden.

Literatuur en gedrukte bronnen

- Anciaux, C., *L'état corporatif. Lois et conditions d'un régime corporatif en Belgique* (Brussel 1935).
- Anciaux, C., 'Réflexions sur l'oeuvre d'Adolphe Prins', *Revue de l'Ordre Corporatif* 1 (1936) 257-272.
- Balace, F., 'Autour de Charles Anciaux et de la Revue de l'Ordre Corporatif' in: O. Dard, red., *Le corporatisme dans l'aire francophone au XXe siècle* (Bern etc. 2011) 149-177.
- Balakrishnan, G., 'Counterstrike West. The Alternate Modernity of the Inter-War Right', *New Left Review* 104 (2017) 19-43.
- Bens, E. De, *De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur* (Antwerpen etc. 1973).
- Claeys-Van Haegendoren, M., *Hendrik de Man: biografie* (Antwerpen etc. 1972).
- Delsinne, L., 'Le corporatisme ne peut plus avoir de sens au XXe siècle', *Le Peuple*, 12 oktober 1934, 1 en 4.
- Delsinne, L., 'Corporatisme ou socialisme?', *Le Peuple*, 26 november 1934, 1 en 4.
- Delsinne, L., *Le mouvement syndical en Belgique* (Brussel 1936).
- Frantzen, A., *L'ordre corporatif dans la Belgique ancienne. Les fondements historiques du corporatisme belge* (Brugge 1941).
- Houtte, J. A. Van, 'De historische grondslagen van de Vlaamse textieleconomie', *Nieuw Vlaanderen* 7 (1941) nr. 12, 6 en nr. 13, 6.
- Jacobs, M., en M. Vanbellinghen, 'De ambachten in de Zuidelijke Nederlanden (voor 1795). Een bijdrage tot de samenstelling van een bibliografische lijst van studies verschenen in de 19de en 20ste eeuw', *Oost-Vlaamse Zanten* 74 (1999) 185-320.
- Kuypers, H., *De corporatieve inrichting der maatschappij* (Brussel 1934).
- Lis, C., en H. Soly, 'De macht van 'vrije arbeiders': collectieve acties van hoedenmakersgezellen in de Zuidelijke Nederlanden (zestiende-negentiende eeuw)' in: C. Lis en H. Soly, *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel 1994) 15-50.
- Lousse, E., 'Het corporatisme in het verleden en nu', *Nieuw Vlaanderen* 1 (1935) 12 januari, 6.
- Lousse, E., 'Het corporatisme in het verleden en nu', *Nieuw Vlaanderen* 1 (1935) 28 december, 7-8.
- Luyten, D., *Ideologisch debat en politieke strijd over het corporatisme tijdens het interbellum in België* (Brussel 1996).
- Luyten, D., 'La réception des corporatismes étrangers et le débat sur le corporatisme en Belgique dans les années trente à l'aune des transferts politiques' in: O. Dard, red., *Le corporatisme dans l'aire francophone au XXième siècle* (Bern etc. 2011) 139-148.
- Man, H. De, *Corporatisme en socialisme* (Brussel 1935).
- Muller, A., *La politique corporative. Essais d'organisation corporative* (Brussel 1935).
- Prims, F., *Het herfsttij van het corporatisme te Antwerpen* (Antwerpen/Utrecht 1945).
- Pulings, J., *Visages du corporatisme* (Brussel/Parijs 1942).
- Verhavert, J., 'Het Ambachtswezen in West-Europa gedurende de Middeleeuwen', *Kultuurleven* 9 (1938) nrs. 1-2, 120-141.
- Witte, E., 'De voorlopers van het parlementologisch onderzoek in België', *Res Publica* 27 (1985) 429-455.
- Zeebroeck, A. Van, 'L'âge d'or médiéval, un idéal pour une nouvelle chrétienté? La réponse d'un historien engagé, Godefroid Kurth (1847-1916)' in: L. Van Ypersele en A. D. Marcelis, red., *Rêves de chrétienté, réalités du monde. Imaginaires Catholiques. Actes du colloque Louvain-la-Neuve, 4-6 novembre 1999* (Paris etc. 2001) 205-220.

42 Prims, *Het herfsttij*.

43 Prims, *Het herfsttij*, 58.

44 Balakrishnan, 'Counterstrike West', 39.

45 Van Zeebroeck, 'L'âge d'or médiéval', 210-211.

Belangrijke avond voor het K.A.B.-kader, gewest Leiden

Prof. dr J. A. Veraart sprak over de P.B.O., zijn geesteskind

Sociale rechtvaardigheid in de vorm van Bedrijfsgemeenschappen

HET WAS DE GELUKKIGSTE MAAND VAN M'N LEVEN, toen de wet op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie werd aangenomen. Zoiets maakt men maar één keer mee. Met deze uitspraak ving prof. dr. J. A. Veraart gisteravond in „t Raedthuys" zijn rede aan, toen hij sprak voor het kader van de K. A. B., gewest Leiden, over zijn „geestes-kind", de P. B. O. We geloven graag dat de spreker hiermee niet overdreef. Want het enthousiasme, waarmee hij z'n rede voordroeg, was een klare afspiegeling van dat geluk. Zó eenvoudig en zó helder, als alleen iemand dat kan doen, die deze materie door en door kent. We hebben in de afgelopen jaren reeds zeer vaak horen spreken over de P.B.O. Maar zoals prof. Veraart het gisteravond deed, doet niemand hem na. Omdat hij sprak met het vuur der overtuiging, die in hem leeft en die in zijn schepping tot werkelijkheid geworden is.

Verheugend was het dat deze rede kon worden uitgesproken in een omgeving, die dat alleszinds waard was. Het K.A.B.-kader is zeer gebaat met zo'n duidelijke uiteenzetting. De opkomst was geweldig goed; maar nauwelijks konden allen een plaatsje vinden. De belangstelling was groot, gezien de stilte, die tijdens de voordracht heerste. En dat men de inleiding in hoofdzaak heeft begrepen, werd bewezen door de lawine van praktische vragen, die prof. Veraart na de pauze kreeg door te werken! Geen wonder dat voorzitter J. van der Ploeg een hooggestemd welkomstwoord kon spreken, en na afloop alle redenen had prof. Veraart de hoogste dank te betuigen voor zijn komst en uiteenzetting.

Bezienswaardigheid...

Prof. Veraart ving aan met een kritische opmerking van de heer Welter, die betoogd had, dat zo'n geweldig plan, waarin kapitaal en arbeid als twee gelijkwaardige factoren worden erkend, onmogelijk kon worden uitgevoerd in zo'n klein landje als Nederland, dat bovendien voor zeer grote moeilijkheden staat. Minister v. d. Brink antwoordde echter heel terecht dat Nederland hopelijk in de toekomst niet alleen buitenlanders zal ontvangen, die komen kijken naar onze bollenvelden, historische bouwwerken, Afsluitdijk en K. L. M., maar ook naar het land, dat als eerste ter wereld sociale gerechtigheid probeerde te brengen, waarin het voor allen goed zou zijn te leven.

ken over „Bedrijfsgemeenschap", waarin mensen, die bij elkaar horen, tesamen gebracht worden, om, onder toezicht van de overheid, hun eigen regelingen te maken.

Geschiedenis.

Sprekend over de ontwikkeling in de loop van vele jaren, wees prof. Veraart op de tijd, toen een arbeider niet meetelde en tot de paupers behoorde. Totdat de vakverenigingen kwamen. Die brachten verbetering, o.a. door collectieve arbeidsovereenkomsten, waarvan de typografen in Nederland de primeur hadden. Dat betekende overleg tussen werkever en werknemer en voor de arbeider een rechtspositie, o.a. geen ontslag zonder geldige reden.

Verschillende pogingen, na de eerste wereldoorlog, om op dit gebied verder te gaan, gelukten niet. De socialisten wensten aan een dergelijk plan als de huidige P. B. O. niet mee te werken. Na dertig jaar teleurstelling echter is het nu toch bereikt. Hulde aan onze mannen, tijdens de jaren van bezetting en onderdrukking. Zij bleven elkaar trouw en spraken over toekomstige problemen. Zij kwamen tenslotte tot grote plannen, waarvan de Stichting van de Arbeid er één is.

Voorgeschiedenis.

Ook de directe voorgeschiedenis van de P. B. O. had sprekers aandacht. Hij wees er op hoe oud-minister Vos een plan ontwierp, dat echter wemelde van staats-socialisme.

Prof. dr J. A. Veraart
....NA DERTIG JAAR....

standigheden als personeel van particuliere bedrijven.

In lichtfabrieken enz. is P. B. O. zeer goed mogelijk. Ook in Benelux-verband kan de P. B. O. belangrijk zijn. België toont reeds veel interesse. De ontwikkeling van toekomstige leden der bedrijfsraden is zeer belangrijk. Naast bedrijfschappen komen er ook productschappen, dus bijv. voor de zuivel. Hierin hebben zitting de melkboer, de zuivelfabrikant, de exporteur, de zuivelbereider, enz. Concurrentie wordt niet uitgesloten, doch slechts geordend. P. B. O. is geen nationalisatie, omdat de overheid slechts toezicht uitoefent. De arbeiders behoeven niets extra te betalen buiten hun normale organisatie-contributie. Het consumentenbelang is wel toevertrouwd aan de S. E. R. Overigens laat de wet ruimte open om een Consumentenraad in te lassen.

Naar **HUIBERS**
Haarlemmerstraat 123, Leiden
voor

Hans Schippers met medewerking van Arnoud-Jan Bijsterveld

Noord-Brabant en het corporatisme: romantische droom en realiteit in de lange twintigste eeuw

Het gildestelsel en de romantiek

Het romantische beeld van de sociale harmonie onder het gildestelsel heeft vanaf het midden van de negentiende eeuw lange tijd grote invloed gehad op de discussies in katholieke kring en daarbuiten over het wenselijke maatschappelijke bestel. Een terugkeer naar dit stelsel was niet goed mogelijk, zo werd weliswaar beseft, maar het historische voorbeeld van de gilden bood, zo meende men, een tegenwicht tegen zowel socialisme als liberalisme. In een door het gildestelsel geïnspireerd corporatief systeem zouden werkgevers en werknemers de handen ineen moeten slaan om een rechtvaardige maatschappij te scheppen. In Nederland leek een mede vanuit Noord-Brabant vormgegeven corporatieve ordening in de jaren vijftig van de twintigste eeuw te worden gerealiseerd. Op papier en in terminologie had dit er veel van weg, maar de praktijk zag er anders uit.

In dit artikel gaan we na wat de Noord-Brabantse bijdrage aan de ontwikkeling van het corporatistische denken is geweest. Hiertoe belichten we allereerst de persoon en ideeën van J.A. Veraart, die in de Tilburgse docent dr. Hendrik Möller een geestverwant vond. Hij stelde een vorm van katholiek corporatisme voor dat zowel de materiële belangen van de werkgevers veiligstelde als de werkomstandigheden en beloning van werknemers zou verbeteren. Kunnen Veraart en zijn gedachtegoed nog als gematigd links worden getypeerd, dat geldt zeker niet voor de vaak uit de Noord-Brabantse klerikale, intellectuele en werkgeverskringen afkomstige figuren die in de jaren twintig en dertig aanschurkten tegen het Italiaans fascisme en het daarmee verbonden rechtse corporatisme.

Veraarts ideeën over de zogeheten Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie ofwel PBO, waarin de samenwerking tussen werknemers en werkgevers vorm moest krijgen, kregen in de jaren dertig ook steun van docenten aan de jonge Rooms-Katholieke Handelshoogeschool in Tilburg, vanaf 1936 R.K. Economische Hoogeschool. Toen die na de oorlog in bestuurlijke en beleidsfuncties terechtkwamen, leek een aangepaste vorm van corporatisme verankerd te worden in het nieuwe sociaaleconomisch bestel in de gedaante van de bedrijf- en productschappen.

Tot slot evalueren we de effectiviteit van het corporatistisch denken zoals dat uiteindelijk in de 'schappen' werd geïnstitutionaliseerd. Hoewel deze een stabiliserende rol speelden in de wederopbouwfase, groeide de kritiek in de voortgaande liberalisering van de economie vanaf de jaren zestig. Die leidde tot geleidelijke opheffing ervan, een ontwikkeling die per 1 januari 2015 bij wet werd voltooid.

De ontstaanscontext van het corporatisme

De gilden met hun rigide organisatiestructuur vertegenwoordigden in West-Europa in de tweede helft van de achttiende eeuw een achterhaald productiesysteem. Zij konden de toenmalige manufacturen of fabriekshuizen overleven omdat mechanisatie daarin goeddeels ontbrak. Maar de vanaf circa 1760 geïntroduceerde innovaties op technisch terrein van de Industriële Revolutie bleken te ingrijpend, temeer omdat ze ook grote gevolgen op sociaal terrein hadden.¹ Stoommachines bijvoorbeeld renderen het best in grote ruimtes, waar andere apparatuur kan worden aangesloten. Zo ontstonden eerst in Engeland en later ook op het vasteland fabrieken waar vele honderden arbeiders in vaak slechte omstandigheden werkten. Hun behuizing en verdere sociale omstandigheden waren dito.

Geïnspireerd door publicisten als Karl Marx (1818-1883) ontstond als reactie een breed geschakeerde socialistische beweging, die streefde naar de verbetering van de positie van de arbeiders. Zij moesten zich organiseren in partijen en vakbewegingen om door klassenstrijd het liberale kapitalisme te verslaan. De socialistische beweging won vanaf 1850 snel terrein in Europa. Het socialisme was niet per se antigodsdienstig, maar door de passieve houding van de kerken bij sociale conflicten werden zij door velen gezien als bondgenoten van de bezittende klasse. In christelijke kring werd verschillend gereageerd op de opkomst van een industrieproletariaat. Conservatieve fabrikanten wezen elke vorm van sociale wetgeving af, omdat zij hierin een aantasting van het recht op bezit zagen. Meer liberaal denkende ondernemers stonden daar echter wel voor open. In de rooms-katholieke kerk bemoeiden de meeste geestelijken zich niet met sociale kwesties. Velen van hen identificeerden zich met hogere klassen, waaruit ze vaak zelf afkomstig waren. Een klein aantal zette zich echter in voor de belangen van de arbeiders.²

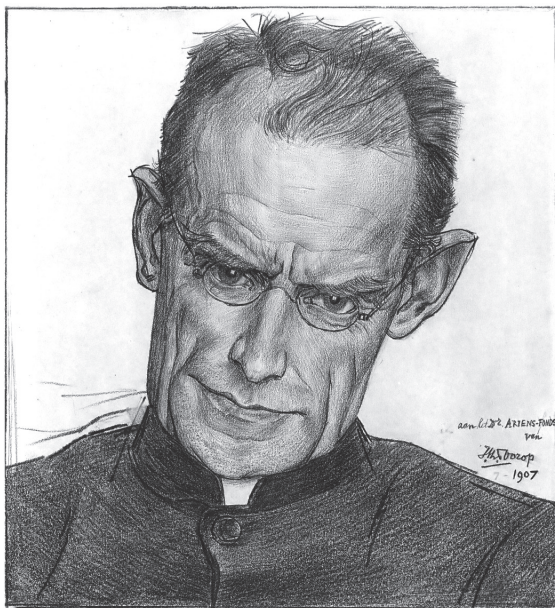

Paus Leo XIII (1878-1903) schreef in 1891 de encycliciek *Rerum Novarum*, die veel stof deed opwaaien in de katholieke wereld. Foto 1900 (en.wikipedia.org)

In Italië, pas vanaf 1870 een eenheidsstaat, bleef de landbouw lange tijd de voornaamste economische sector. Pas eind negentiende eeuw was er in het noorden van dat land sprake van de opkomst van grootschalige industrie met alle sociale gevolgen van dien. Dit vormde de aanleiding voor paus Leo XIII (1878-1903) om in 1891 de encycliek *Rerum Novarum* te publiceren. Voor Italië min of meer op tijd, maar voor West-Europa rijkelijk laat.³ Voor de paus – en daarmee voor de hele rooms-katholieke kerk – vormde het neothomisme, het op Thomas van Aquino (circa 1225-1274) teruggaande geheel van filosofische en theologische leerstellingen, het fundament van het katholieke denken en handelen en hét antwoord op de uitdagingen van de moderniteit. De encycliek stelde dat de nijverheid door het toepassen van nieuwe technische hulpmiddelen en productiemethoden sterk verbeterd was. De verhouding tussen de bezittende klasse en de arbeiders was echter eveneens grondig veranderd. Er had een concentratie van kapitaal plaatsgevonden, terwijl het inkomen van de massa verminderd was. Het ‘arbeidersvraagstuk’ was volgens Leo XIII een van de voornaamste problemen van de tijd.

Noch socialisme, noch kapitalisme kon daarvoor een oplossing bieden. Het eerste, streefde naar de afschaffing van het privébezit, door de armen tegen de vermogenden op te zetten en de klassenstrijd te propageren. Daar zouden de arbeiders alleen maar slechter van worden, want privébezit was de mens van nature geschonken. Het kapitalisme bood evenmin een oplossing, want productie en handel waren meer en meer geconcentreerd geraakt in handen van weinigen. Zij legden het proletariaat ‘een juk op dat maar weinig van dat van de slaven verschilt’, zoals *Rerum Novarum* stelde.

Voor de oplossing van het sociale vraagstuk verwees de encycliek naar de gilden, waarin patroons en arbeiders vroeger samenwerkten. Zij waren bij de Franse Revolutie verdwenen. Daar waren geen andere organisaties voor in de plaats gekomen. Het was niet mogelijk de vroegere gilden te herstellen, daarvoor was er te veel veranderd. Maar de oude gildeverenigingen, met hun geest van samenwerking zouden, aangepast aan de nieuwe omstandigheden, moeten terugkeren. *Rerum Novarum* kon op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Voor katholieke geestelijken die zich inzetten voor de arbeiders, zoals in België Adolf Daens (1839-1907) en in Nederland Alfons Ariëns (1860-1928) en Lambert Poell (1872-1937), was de encycliek een aansporing om door

Alfons Ariëns was een sociaalvoelend priester die opkwam voor de arbeiders. Tekening met zwart krijt door Jan Toorop, 1907 ((Collectie Dr. Ariënsfonds; nl.wikipedia.org)

- 1 Zie voor de Industriële Revolutie en het gebruik van stoomkracht in Nederland Lintsen, ‘Stoom in ontwikkeling’.
- 2 Zie in de Zuid-Nederlandse context onder meer Thelen, *Lambert Poell*.
- 3 Leo XIII, *Rerum Novarum*; De Kort, *De plaats van het geloof*, 37-39.

Minister-president Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck schrikt niet van het Paasmanifest van Veraart en zijn medestanders. Hij ziet dat als een tamme huisslang van SDAP-aard, maar dan zonder giftanden. Die zitten in de stopfles naast hem. Spotprent door Jan Sluijters in *De Nieuwe Amsterdammer*, 19 april 1919 (als litho in collectie Museum De Fundatie, Zwolle)

te gaan met hun inzet voor de arbeiders. Behoudende krachten zagen echter in de encycliek met zijn pleidooi voor privébezit en een scherpe veroordeling van het socialisme een middel om alles zo veel mogelijk bij het oude te laten.

Dit leidde tot een patstelling, waardoor het geruime tijd duurde voor de organisatie van de katholieke arbeiders op gang kwam. Een belangrijke rol hierbij speelde de verdeeldheid over de vorm van de vakbeweging. Zo werd gesteggeld over de vraag of die per bisdom of landelijk moest worden georganiseerd, welke rol de geestelijkheid moest spelen en of samenwerking met de protestantse vakbeweging mogelijk was. Pas in 1906 ontstond een federatie van diocesane bonden. Het zou echter tot 1925 duren voor het overkoepelende Rooms Katholieke Werklieden Verbond tot stand kwam, vanaf 1945 Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) geheten en tussen 1964 en 1982 Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV).⁴

Veraart en de PBO

Ondertussen werd in katholiek intellectuele kring druk gedebatteerd over de goede vorm van de sociale orde die tot stand moest komen. Hierbij liet men geleidelijk het idee van een wedergeboorte van de gilden los. Daarvoor in de plaats kwam het concept van de samenwerking tussen werkgevers en werknemers per bedrijfstak in bedrijfsraden. Meestal werd dit aangeduid als een corporatieve ordening. Een vooraanstaand pleitbezorger van dit stelsel was de aan de Technische Hogeschool in Delft werkzame, rooms-katholieke jurist en econoom dr. J.A. Veraart (1886-1955).⁵ Hij werkte de corporatieve ordening uit tot een plan voor een Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO). Hij liet zich hiervoor inspireren door het neothomisme en de daarop gebaseerde, katholieke sociale leer, die uitging van de solidariteit der klassen.

Veraart zag de PBO 'als antwoord op de idee van de klassenstrijd en de nationalisatiegedachte van het socialisme' en als 'een alternatief voor het chaotische kapitalisme, dat vernietigende concurrentie toestond' omdat de bedrijfsorganisatie het particuliere eigendom van de productiemiddelen intact liet.⁶ Hij bepleitte daarom de bedrijfsorganisatie per bedrijfstak, dat wil zeggen van alle ondernemingen in eenzelfde tak van productie of diensten, 'om afspraken te maken over prijzen en lonen, over de verhouding tussen werkgevers en -nemers en over hun rechten en plichten ten opzichte van elkaar.' Voornaamste onderdeel hiervan was een katholieke Centrale Raad van Bedrijven, waarin werknemers en werkgevers afspraken zouden maken over beloning, werkomstandigheden en dergelijke.

In 1919 publiceerde Veraart een op zijn PBO-plan gebaseerd *Paasmanifest*. Hierin was het medebeslissingsrecht van de arbeiders in ondernemingen geformuleerd: vakbeweging en werkgeversorganisaties moesten in het hele Nederlandse bedrijfsleven komen tot collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's) en andere bedrijfsregelingen, die de positie van de werknemers economisch en juridisch moesten verbeteren.⁷ Bevreesd voor de socialistische revolutieplannen stemden de katholieke werkgevers in met het *Manifest*, maar zodra de revolutie van de horizon verdwenen was en de economie begin jaren twintig aantrok, verbraken zij hun beloften tot samenwerking. De eerste Centrale Raad van Bedrijven

4 Van Meeuwen, *Lijden aan eenheid*; Van der Steen, 'Rerum Novarum'.

5 Zie voor Veraart, Bogaarts, 'Veraart, Johannes Antonius (1886-1955)'; Van Meeuwen, 'VERAART, Johannes Antonius'; De Haan, 'Parlementaire democratie', 30-31; Jansen, *Dr Johannes Antonius Veraart*.

6 Van Meeuwen, 'VERAART'.

7 Van Meeuwen, 'VERAART'.

met Veraart als voorzitter verdween daarom al na een jaar in 1921. Hierbij speelde waarschijnlijk ook het optreden na de Eerste Wereldoorlog van andere overlegorganen een rol. Zo werd in 1920 de Hoge Raad van de Arbeid geïnstalleerd, een advies- en overlegorgaan van werknemers, werkgevers en overheid en als zodanig de voorloper van de naoorlogse Sociaal-Economische Raad (SER).

Veraart gaf de strijd voor zijn PBO-plannen echter niet op. Hij werd de inspirator en in 1924 voorzitter van het Verbond 'St. Michael', dat streefde naar reorganisatie en democratisering van de rooms-katholieke partij. Het programma van dat Verbond pleitte echter tevens onder meer voor vermindering van de bewapening en een rechtvaardiger koloniale politiek. Verder drong St. Michael aan op samenwerking met gematigde socialisten en vooruitstrevende liberalen, een programma dat duidelijk meer linksgeoriënteerd was dan de hoofdstroom

Mr. J.A. Veraart, foto 1919 (nl.wikipedia.org)

van de inmiddels tot stand gekomen Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) voorstond. Daar gold de in 1922 gelanceerde doctrine van W.H. Nolens (1860-1931), priester en politiek leider van de katholieken, dat men 'alleen bij uiterste noodzaak' met de socialisten zou samenwerken. Maar toen de RKSP Veraart en zijn geestverwant, de Tilburgse docent dr. Hendrik Möller (1869-1940), in 1925 in ruil voor de opheffing van zijn Verbond een Kamerzetel aanbood, ging hij daarop in. Deze stap toonde een zwakke kant van Veraart. Hij was niet de vechter die de taaie strijd tegen de conservatieve meerderheid van de RKSP-fractie kon volhouden. Zoals kon worden verwacht was zijn Kamerlidmaatschap een teleurstelling. Veraart en zijn Brabantse geestverwant bereikten vrijwel niets. Voor de verkiezingen van 1929 kwamen zij niet eens op de kandidatenlijst van de RKSP.

Veraart was daarna in de jaren dertig actief met een eigen partijtje, dat met weinig succes aan diverse verkiezingen deelnam. Onder dreiging van de Tweede Wereldoorlog sloot hij zich in 1939 weer bij de RKSP aan. Die partij ging kort daarna deel uitmaken van een regering met onder meer de sociaaldemocratische SDAP. Veraart was zijn tijd twintig jaar vooruit geweest.⁸

Rechtse reactie

Het fiasco van Veraarts *Paasmanifest* en Centrale Raad markeerde tevens het begin van een rechtse tegenbeweging. In het voorjaar 1922 verscheen het eerste nummer van het blad *Katholieke Staatkunde* met als redacteur de Noord-Brabander Emile Verviers (1886-1968), docent economie aan de Leidse Universiteit.⁹ Vooraanstaand medewerker van *Katholieke Staatkunde* was de Brabantse priester Wouter Lutkie (1887-1968), die ook later nog in rechtscorporatieve kringen actief zou zijn.¹⁰ Het blad – later *Opbouwende Staatkunde* genoemd – was voornamelijk de spreekbuis van conservatieve katholieke ondernemers, die al spoedig het Italiaanse fascisme als voorbeeld namen. Onder leiding van leider Benito Mussolini grepen de fascistten in oktober 1922 de macht in Italië. De Italiaanse fascistten streefden

eveneens naar een corporatieve ordening als alternatief voor zowel socialisme als liberalisme. De basis voor hun corporatisme was echter in de eerste plaats het nationalisme en in mindere mate de idee van een aanvaardbare sociale ordening. Het staatsbelang was in het fascisme leidend beginsel.

Katholieke Staatskunde was de eerste van een reeks bladen en blaadjes en daarmee verbonden partijtjes die in de jaren twintig en begin dertig het idee van een op het Italiaanse fascisme gebaseerde corporatieve ordening propageerden. Organisaties als Zwart – later Nationaal – Front en Verdinaso (het Verbond van Dietsche Nationaal Solidaristen, actief in Vlaanderen en Nederland) hadden hun aanhang vooral in de katholieke provincies Noord-Brabant en Limburg. Zij veroorzaakten met hun lawaaiige, vaak antisemitische optreden het nodige rumoer, maar van groot politiek belang waren zij niet.¹¹

Belangrijker was de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB), in 1931 opgericht onder leiding van de ingenieur Anton Mussert (1894-1946). Deze partij oriënteerde zich duidelijk op het Duitse nationaalsocialisme van de in 1933 aan de macht gekomen Adolf Hitler. Ook deze politieke stroming stelde te streven naar een corporatief stelsel, met daarin een dominante positie voor de staat. Naar aanleiding van de opkomst van de NSB meenden sommigen in katholieke kring dat het beter was de benaming corporatieve ordening of corporatisme te laten vallen, omdat dit verwarring met fascisme of nationaalsocialisme kon wekken. Zover kwam het niet. Wel nam de katholieke kerk duidelijk afstand van de NSB, waarvan het lidmaatschap werd verboden.¹² Ten aanzien van de kleinere op het Italiaanse fascisme georiënteerde partijtjes als Zwart Front en Verdinaso bleef er echter ambivalentie bestaan. Het lidmaatschap werd niet verboden, maar ontraden.

Een pauselijke herinnering

In 1931 publiceerde Paus Pius XI (1922-1939) een, wat men het best kan noemen, herinnering aan de boodschap van Leo XIII, die hij de toepasselijke titel *Quadragesimo Anno* ('In het Veertigste Jaar') gaf.¹³ In deze encycliek verwees de paus nadrukkelijk naar *Rerum Novarum*. De publicatie van de *Quadragesimo Anno* kwam op een goed tijdstip. De wereldeconomie verkeerde twee jaar na het instorten van de koersen op Wall Street in een diepe crisis, die gepaard ging met een massale werkloosheid en grote sociale onrust.

Pius XI benadrukte dat de voorgaande encycliek had geleid tot bezinning over de positie van de arbeiders en tevens tot de vorming van vakbonden en het stand komen van sociale wetten. Dat waren goede aanzetten maar een rechtvaardige sociale maatschappij was nog niet bereikt. Er bestond een recht op bezit, maar het gebruik van dit recht kende beperkingen door morele wetten. Volgens de paus had God economische activiteiten geschapen voor de mensheid, het was niet de bedoeling dat de mensen dienaren van de economie waren. Zowel liberalisme als socialisme dienden te worden afgewezen. In de economie moest niet alleen aan het eigen belang worden gedacht, maar ook aan het algemeen belang. De staat moest ervoor zorgen dat dat algemeen belang werd nagestreefd door de onderdanen.

8 Bogaarts, 'Veraart, Johannes Antonius (1866-1955)'.

9 Buning, 'Verviers, Emile Gerard Hubert (1886-1968)'.

10 Joosten, *Katholieken en fascisme*, 21-67.

11 Zie voor Verdinaso Joosten, *Katholieken en fascisme*, 329-356; voor Zwart Front Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, 82-106.

12 Cammaert, *Het verborgen front*, 68-69.

13 Pius XI, *Quadragesimo Anno*.

Klassenstrijd werd afgewezen. De staat moest de omstandigheden scheppen die leiden tot de bloei van de economie. Er moesten eerlijke lonen worden betaald en de rijken zouden hun fortuin moeten gebruiken om de minder goed bedeelden te helpen.

Quadragesimo Anno bepleitte, net als de voorganger, samenwerking tussen arbeiders en werkgevers om deze veranderingen te realiseren. Die samenwerking moest echter niet van boven worden opgelegd, maar moest op lokaal niveau beginnen. De overheid moest daarbij de helpende hand bieden maar diende verder zo veel mogelijk afzijdig te blijven. Dit betekende een voorzichtig geformuleerde afwijzing van de door fascisme en nationaalsocialisme bepleitte hoofdrol van de staat in de corporatieve ordening.

De encycliek van Pius XI was een soort *wake up call* voor werkgevers en arbeiders om ernst te maken met het corporatisme. De nieuwe encycliek was echter dermate vaag geformuleerd dat, evenals bij *Rerum Novarum*, zowel links als rechts in katholieke kring er zijn gelijk mee dacht te kunnen bewijzen. De richtingenstrijd in politiek katholieke kring ging dan ook volop door, terwijl ook partijtjes als Zwart Front, het Verdinaso en de NSB naar de encycliek verwezen als inspiratiebron.

Ook een partij als Zwart Front verwees naar de pauselijke encyclieken als inspiratiebron. Dat trok sommige rechtse katholieken over de streep. Op de foto de afdeling van Zwart Front in Lepelstraat, een dorp bij Bergen op Zoom (Beeldbank W02 – NIOD)

Meer gematigd opereerde de redactie van het landelijke maandblad *Het Gemeenebest*, opgericht in 1938, samengesteld uit mensen van uiteenlopende politieke oriëntatie en met verbindingslijnen naar geestverwanten in alle richtingen.¹⁴ Deze 'vernieuwingsbeweging' kwam blijkens de ondertitel op 'voor het Nederlands Volksgeheel en tot bevordering van de volksgemeenschap'. Ze opponeerde tegen de verzuiling van de Nederlandse samenleving en politiek. Haar ideeën over onder meer corporatieve ordening vonden de nodige weerklank onder jonge intellectuelen en ondernemers, ook in Noord-Brabant. Onder hen was de in Eindhoven werkzame Philipsmedewerker dr. ir. Frits Prakke (1908-2004), die in

1940-1941 deel uitmaakte van de redactie en in september 1940 lid werd van Nationaal Front, de opvolger van Zwart Front.¹⁵ Vormen van corporatistisch denken trof men aldus aan in uiteenlopende kringen, van sociaaldemocratisch en confessioneel georiënteerd tot regelrecht fascistisch *angehaucht*.

Studie en hard werk aan de Hogeschool

Min of meer los van dit politieke strijdgewoel ging in de jaren 1930 aan de jonge Rooms-Katholieke Handelshoogeschool in Tilburg een aantal medewerkers aan de slag met de ideeën van onder anderen Veraart om de corporatieve ordening handen en voeten geven. De hogeschool was in 1927 opgericht met een duidelijke katholieke en neothomistische signatuur. Een van de leidende figuren was de Limburgse priester dr. M.J.H. Cobbenhagen (1893-1954).¹⁶ Na zijn priesteropleiding en een studie economie aan de Rotterdamse Economische Hogeschool was hij docent aan het bekende gymnasium van Rolduc geworden. Bij de oprichting van de hogeschool werd hij hoogleraar theoretische economie.

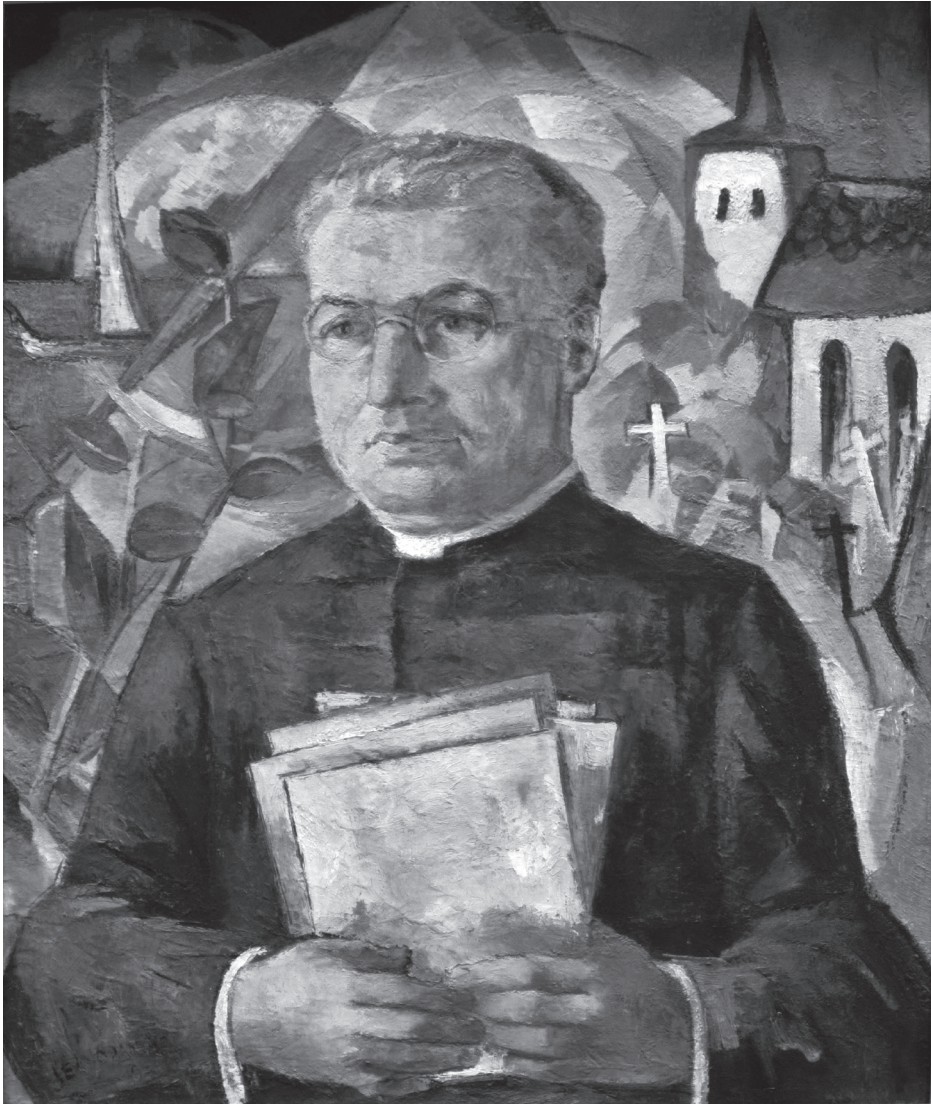
De Rooms-Katholieke Handelshoogeschool woonde vanaf de oprichting in 1927 tot 1962 in bij de Rooms-Katholieke Leergangen aan de Tivolistraat in Tilburg (Collectie Fotoarchief Universiteit van Tilburg)

Cobbenhagen had al bij de voorbereiding van de oprichting duidelijk gemaakt dat hij aan zijn professoraat een uitgesproken katholieke signatuur wilde geven. Dat wil zeggen dat hij economie wilde doceren met een duidelijk ethische lading, zoals die tot uiting kwam in de sociale encyclieken. Tilburg mocht geen liberale economische opleiding worden als

14 P.J. Bouman [reactie], 336-336. Het blad bleef verschijnen tot 1957.

15 Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, 205, 361; Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 139, 144-145

16 Van den Eerenbeemt, *Terugkeer van de ethische denkbeelden bij Cobbenhagen*.

Prof. dr. M.J.H. Cobbenhagen was een van de leidende figuren aan de rooms-katholieke hogeschool in Tilburg. Hij doceerde theoretische economie met een ethische lading en was voorstander van een corporatieve ordening en een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (Collectie Fotoarchief Universiteit van Tilburg)

de Hogeschool in Rotterdam.¹⁷ Een belangrijk middel om die katholieke doelstellingen te verwezenlijken zag Cobbenhagen in een corporatieve ordening en de vertaling daarvan in een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Bij het aantrekken van nieuwe medewerkers zag hij erop toe dat deze zijn opvattingen zo veel mogelijk deelden.

In de loop van de jaren dertig ontstond zo aan de Tilburgse Handelshoogeschool – in 1936 omgedoopt tot R.K. Economische Hoogeschool – een kring van gelijkgestemde medewerkers die op verschillende terreinen van het economie-onderwijs actief waren. Het ging hierbij onder meer om prof. dr. J.E. de Quay (1901-1985), die psychotechniek doceerde, en

de jurist en latere voorman van de KVP, dr. C.P.M. Romme (1896-1980). Later werd de groep aangevuld met de staatsrecht deskundige mr. A.L. de Block (1901-1986) – vanaf 1938 hoogleraar in Tilburg – en de econoom dr. F.J.H.M. (Frans) van der Ven (1907-1999), vanaf 1938 lector en in 1945 hoogleraar. Veel Tilburgse afgestudeerde economen kregen vervolgens beleidsfuncties, waarin zij hun opvattingen naar voren konden brengen. Zij legden hiermee de basis voor het naoorlogse denken langs corporatistische lijnen. Ook binnen de RKSP, de politieke arm van de katholieke zuil, nam de invloed van voorstanders van gematigde vormen van de corporatieve ordening toe. In augustus 1939 kwam zoals gezegd een regering van RKSP, sociaaldemocraten, liberalen en een protestantse partij tot stand.¹⁷ Hiermee werd feitelijk al voor de Tweede Wereldoorlog de basis gelegd voor de naoorlogse ‘rooms-rode’ samenwerking, die uiteindelijk zou uitmonden in de opbouw van de verzorgingsstaat in een economisch bestel dat uitging van sterke staatssturing en een gematigd corporatisme.

Discussies en experimenten tijdens en na de oorlog

De Duitse inval in mei 1940 vormde enerzijds een onderbreking in de ontwikkeling van het corporatistische gedachtegoed, omdat onder meer Cobbenhagen en De Quay vanaf 1942 geruime tijd als gijzelaar in Sint-Michielsgestel verbleven, waar de bezetter enkele honderden vooraanstaande Nederlanders had geïnterneerd als ‘onderpand’ tegen sabotageacties door het verzet. Anderzijds werd ook in de kringen van de in de zomer van 1940 gevormde eenheidsbeweging, de Nederlandse Unie, waarvan De Quay een van de leiders was, volop aandacht besteed aan het corporatisme als model voor een meer rechtvaardige samenleving.

De ideeën over de vorm van de corporatieve ordening liepen in de Unie overigens ver uiteen. Sommige Unie-medewerkers lieten zich inspireren door het fascistische Portugal, waar de politiek van dictator Antonio de Salazar (1889-1970) een combinatie liet zien van katholiek corporatisme en een autoritair bewind, en arbeiders en werkgevers in harmonie hun problemen moesten oplossen in corporatistische vak-

Frans van der Ven was lector en later hoogleraar economie aan de Rooms-Katholieke Economische Hogeschool in Tilburg. Hij was een gematigd lid van de Nederlandse Unie en leverde na de oorlog een belangrijke bijdrage aan de totstandkoming van de PBO en de SER (Collectie Fotoarchief Universiteit van Tilburg)

17 Van Zeeland, 'De juiste katholieke moraal', 64-66.

18 Bosmans, 'De RKSP en de val van Colijn'; Van Zeeland, 'De juiste katholieke moraal', 67.

organisaties. Maar Portugal was een voornamelijk agrarische staat, met een economie die sterk afweek van die van Nederland. Anderen zagen Vichy-Frankrijk als voorbeeld. Daar had het met Nazi-Duitsland collaborerende regime in 1940 de vakbonden afgeschaft en vervangen door sectorale corporaties.¹⁹ Uit deze kringen kwamen ook de voorstanders van een samengaan met het fascistische Nationaal Front voort, waarvan ook de eerdergenoemde hoogleraar De Block lid was.²⁰ Er waren echter ook Unieleden met meer realistische opvattingen zoals de sociaaldemocraat J.G. (Ko) Suurhoff (1905-1967) en de eerdergenoemde Frans van der Ven. Zij kozen voor een pragmatische opstelling, die overeenkomsten vertoonde met de opvattingen van Veraart. Na de opheffing van de Unie in december 1941 werd de discussie voortgezet in gespreksgroepen en illegale bladen als *Je Maintiendrai* en *Christofoor*.

Een deel van de Uniemedewerkers belandde in gijzelaarskampen. Zij ontmoetten daar sociaaldemocraten, protestantse politici, liberalen en vakbondsmensen, met wie de gesprekken over de naoorlogs sociale en politieke verhoudingen werden voortgezet. Uit deze contacten kwam direct na de bevrijding in mei 1945 de Stichting van de Arbeid tot stand als overlegorgaan tussen werknemers en werkgevers. Het doel van de Stichting was een sterkere greep op de economische ontwikkeling te krijgen en zo een crisissituatie, zoals in de jaren dertig te voorkomen.²¹ Het vooroorlogse corporatistische gedachtegoed maakte zo een zachte landing in gedeelde opvattingen over een overlegeconomie.

Naar een landelijke SER

Dat bleek ook duidelijk toen de sociaaldemocratische premier Willem Schermerhorn (1894-1977) in 1945 een reorganisatie van het bedrijfsleven toezegde op basis van een Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO).²² Een eerste ontwerp van wet met daarin een sterke positie voor een Centraal Planbureau stuitte echter op kritiek van de rechtse partijen.²³ Hierna vroeg de inmiddels aangetreden katholieke premier Louis Beel (1902-1977) aan de Stichting van de Arbeid om een commissie te vormen om een nieuw voorstel te doen.²⁴ Voorzitter hiervan werd een oude bekende, namelijk de Tilburgse hoogleraar Frans van der Ven. Zijn commissie kwam in maart 1948 met een voorstel voor een combinatie van bedrijfs- en productschappen, met een grote inbreng van het bedrijfsleven. Tevens zou er een controlerende en adviserende Sociaal Economische Raad (SER) moeten komen. Lang niet iedereen was tevreden over het voorstel. Om het simpel te houden: links vond dat de staat meer invloed moest krijgen en dat bijvoorbeeld de productschappen verplicht moesten worden ingesteld. Rechts vond de invloed van de staat te groot en wilde alles zoveel mogelijk vanuit het bedrijfsleven zelf regelen. De taak van de SER was minder omstreken.

Daarna ging het toch nog snel. Er werd nog wat geschoven met bevoegdheden van de verschillende organen, maar kort daarna, in 1949, diende minister van economische zaken Jan van den Brink (1915-2006), die in Tilburg had gestudeerd, de Wet op de Bedrijfsorganisatie in. Het voorstel had als voornaamste doelstelling de oprichting van bedrijf- en productschappen mogelijk te maken. In januari 1950 nam de Eerste Kamer de wet aan.²⁵ Bij het hoofdkantoor van de katholieke vakbeweging ging de vlag uit, maar de vraag is of daar veel reden voor was.²⁶

In 1950 werd de betrokkenheid van ondernemers en werknemers bij het sociaaleconomisch beleid vastgelegd in de Wet op de bedrijfsorganisatie, thans Wet op de Sociaal-Economische Raad geheten. Met deze wet is de SER opgericht. Hier de oprichtingsvergadering in januari 1950. Foto C. de Boer (Collectie SER)

De PBO tussen droom en realiteit

Wat is er terechtgekomen van de idealistische corporatieve PBO-plannen, aan de opstelling en realisatie waarvan de Tilburgse hogeschool belangrijk had bijgedragen? Op papier was het behoorlijk wat, maar de praktijk viel nogal tegen. Al voor de oorlog was duidelijk geworden dat de meeste werkgevers er weinig voor voelden om bevoegdheden af te staan en na 1945 was dat niet veranderd. In de loop van de jaren 1950 kwamen op verzoek van werkgevers en werknemers wel een tiental bedrijf- en ruim vijftig productschappen tot stand. De bedrijfsschappen bundelden bedrijven in een horizontale economische sector, zoals de landbouw, detailhandel en horeca.²⁷ Zij hadden onder meer tot taak advies te geven over regelgeving en het financieren van onderzoek. De productschappen hadden als basis het gebruik van eenzelfde grondstof: zij vormden een zogeheten productiekolom.²⁸ Zij waren vrijwel allemaal actief op agrarisch en aanverwant terrein, zoals de productschappen voor vis, tuin-

19 Le Crom, *Syndicats nous voilà!*

20 Zie voor de Nederlandse Unie Ten Have, *De Nederlandse Unie*, vooral 57-58.

21 De Haan, 'Parlementaire democratie', 33-34.

22 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees*, 477-491.

23 Duynstee en Bosmans, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees*, 491-500.

24 Bogaarts, *De periode van het kabinet-Beel*, 126-127, 1260-1276.

25 SER, *Wet op de bedrijfsorganisatie*.

26 De Haan, 'Parlementaire democratie', 35-37; Van Zeeland, 'De juiste katholieke moraal', 75-76.

27 'Bedrijfschap' op nl.wikipedia.org/wiki/Bedrijfschap.

28 'Productschap' op nl.wikipedia.org/wiki/Productschap.

bouw, vee en vlees, dranken, enzovoorts. In de verschillende 'schappen' werden afspraken gemaakt over diverse regelingen binnen de kolom. Men deed ook aan belangenbehartiging en het geven van advies aan de overheid. Alle bedrijf- en productschappen waren actief in het midden- en kleinbedrijf, geen enkele in de industrie of de financiële wereld. Hun invloed op de economie was beperkt en hun taak – meepraten over regelgeving in Den Haag en Brussel, financiering onderzoek en reclame/voorlichting – was duidelijk anders dan in de corporatistische plannen van Veraart en Cobbenhagen.²⁹

Niettemin speelden de diverse 'schappen' een stabiliserende rol tijdens de wederopbouw-fase van de Nederlandse economie in de jaren vijftig en zestig. Verreweg de belangrijkste PBO was het Landbouwschap (1954-2001), dat in deze periode van belang was voor de emancipatie van de boerenstand. Het fungeerde vooral in Den Haag en Brussel als een soort belangenorganisatie van de agrarische sector. Maar daarna groeide geleidelijk de kritiek en stelde men de vraag wat de meerwaarde was van de dure en weinig transparant opererende organisaties. Ook tegen het verplichte lidmaatschap en de hoge heffingen van het Landbouwschap brak begin jaren zestig in het noorden van het land een opstand uit van kleine boeren. Bij enkele bedrijfsuitzettingen kwam het tot ernstige relletjes. Naar aanleiding daarvan werd de Boerenpartij opgericht onder leiding van de roemruchte 'Boer' Hendrik Koekoek (1912-1987).³⁰

Dit proces van toenemende kritiek werd bevorderd door de ontzuiling die in deze tijd in Nederland plaats vond. De vroegere ijveraar voor de PBO, de katholieke vakbeweging NKV (Nederlands Katholiek Vakverbond), ging in 1976 samen met de socialistische vakbond NVV (Nederlands Verbond van Vakverenigingen) in de FNV, de Federatie Nederlandse Vakvereniging. Bij enkele saneringsrondes werden daarna tientallen productschappen opgeheven of samengevoegd. Het machtige Landbouwschap ging in de jaren negentig ter ziele en werd in 2001 officieel opgeheven.³¹ Al in diezelfde jaren negentig wilde het kabinet af van de meeste bedrijf- en productschappen: van de 39 mochten er 8 overblijven.³² In 2011 liet het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid als uitvloeisel van een kamermotie de PBO kritisch doorlichten.³³ Daarop namen de liberale VVD en de sociaal-democratische PvdA in 2012 in het regeerakkoord van het tweede kabinet-Rutte op dat alle nog resterende bedrijfs- en productschappen zouden worden opgeheven.³⁴ Dit gebeurde effectief eind 2014.³⁵ Van maatschappelijke weerstand tegen die maatregel was geen sprake. De taken van de schappen werden overgenomen door het ministerie van Economische Zaken, in het bijzonder de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland. De SER bleef bestaan als gewaardeerd adviesorgaan van de regering op sociaaleconomisch terrein en als overlegorgaan tussen werknemers en werkgevers.³⁶

'Het is en blijft een lelijk kind'. In de wieg ligt de PBO. Links de vakbeweging verbeeld als bezorgde vader, rechts de werkgevers als vermoede moeder. In de rol van verpleegster A.C. de Bruijn, KVP-minister voor Publieksrechtelijke Bedrijfsorganisatie in het kabinet Drees III. Spotprent van Eppo Doeve (*Elseviers Weekblad*, 23 januari 1954)

SERspecial

In 2015 worden de product- en bedrijfsschappen opgeheven, na 65 jaar een omstreken bestaan te hebben geleid. De SER wijdt er in september 2015 een special aan (www.ser.nl)

Besluit

Concluderend kunnen we stellen dat de maatschappelijke en economische invloed van het corporatisme en de PBO in zijn zuivere vorm beperkt is geweest. Zoals eerder gememo-reerd hebben de PBO's wel bijgedragen aan een stabiel klimaat tijdens de wederopbouw en waarschijnlijk ook aan het tot stand komen van het Nederlandse poldermodel op sociaal-economisch terrein. Dit model streeft naar het bereiken van consensus tussen vakbonden,

29 SER, *SERSpecial. Product- en Bedrijfsschappen 1950-2015*.

30 Slagter, 'Koekoek, Hendrik (1912-1987)'.

31 Van Riel, 'De kracht van een eendrachtig standpunt'.

32 Herderscheë en Reijn, 'Kabinet wil af van meeste bedrijf- en productschappen'.

33 Van der Bij en Van der Valk, *De PBO in 2010*.

34 Herderscheë, 'Met opheffen van productschappen verdwijnt laatste restje corporatisme'.

35 Dijkstra, Van der Meer en Van den Berg, 'De ondergang van de bedrijfslichamen'.

36 Bijma, 'Einde van een typisch Nederlands instituut'; SER, *SERSpecial. Product- en bedrijfsschappen 1950 tot 2015*.

werkgevers en overheid over de grote lijn van het economisch beleid. De invloed van de PBO op de typische Nederlandse overlegeconomie is dus eerder indirect dan direct geweest.

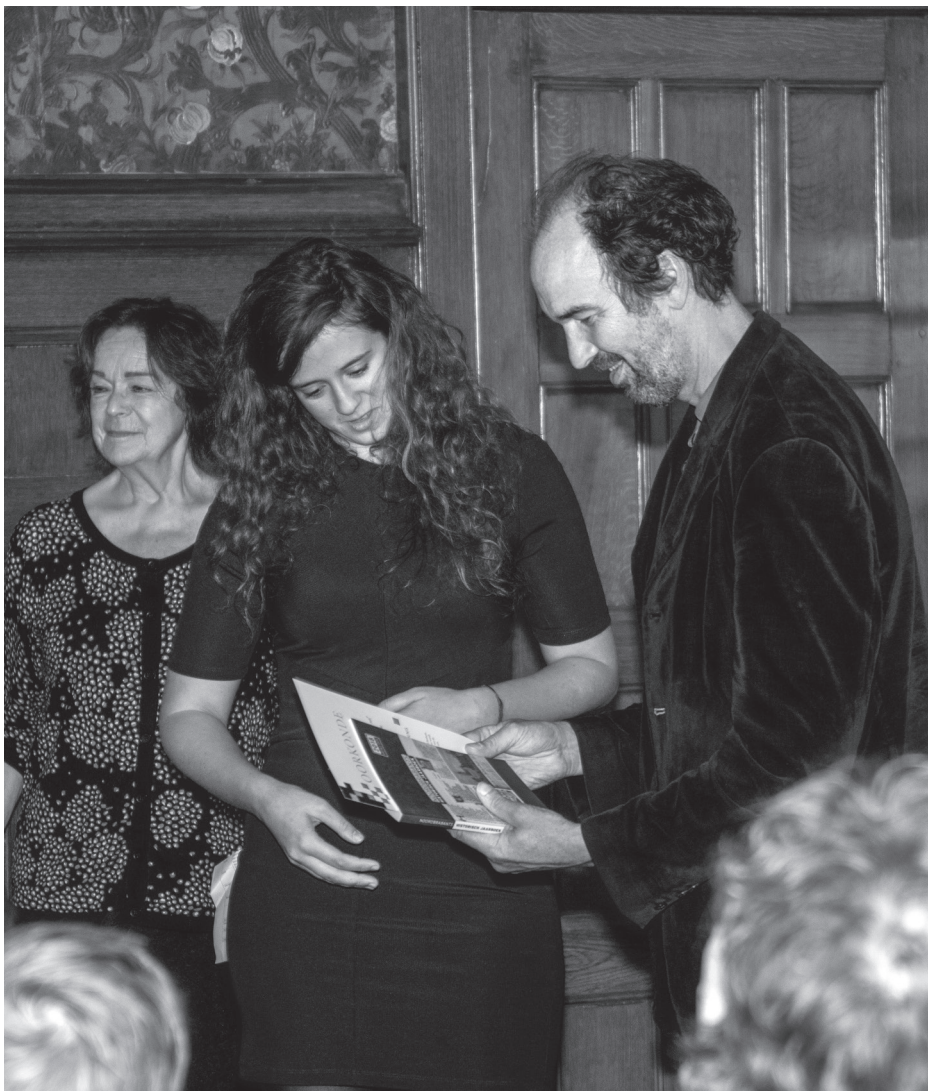
Wat de wortels van het corporatisme de PBO in het katholieke Noord-Brabant betreft: het katholieke sociale denken vormde zeker een goede voedingsbodem en het corporatisme kon dan ook rekenen op brede steun in kringen van de toenmalige sociale, kerkelijke, politieke economische en intellectuele voorhoede. Anderzijds was het politiek zo ongedefinieerd – zoals de toe-eigening door zowel rechts als meer links georiënteerden laat zien – dat het weinig mobiliserend werkte. Wel is de notie van ‘typisch Brabantse’ samenwerking en consensus over sociaaleconomische en politieke scheidslijnen heen als reminiscentie blijven hangen in de *branding* van Noord-Brabant: van het *land of labor peace* in het Noord-Brabant van Commissaris der Koningin J.E. de Quay in de jaren vijftig tot ‘de oriëntatie op verbinden’ als ‘een van de kernelementen van de typisch ‘Brabantse stijl’ van de huidige Commissaris van de Koning Wim van de Donk.³⁷ Maar met ambachtsgilden heeft dat allemaal niets meer van doen. Het corporatistische droombeeld van de gouden gildetijd is vervlogen.

Literatuur en gedrukte bronnen

- Ami, R. I., A.-J. Bijsterveld, C. Curré, H. Horsten, H. Moors en E. Philips-van Lith, *Brabant weerbaar in de wereld. 25 Jaar sociaal-economische ontwikkeling in de Noord-Brabantse samenleving 1983-2008* (Tilburg 2008).
- Bij, J. van der, en P. van der Valk, *De PBO in 2010. Een inventarisatie van cijfers, feiten en visies* (Zoetermeer 2011).
- Bijma, B., ‘Einde van een typisch Nederlands instituut. Product- en bedrijfsschappen bereiden zich voor op opheffing’, *SERmagazine* 53 nr. 2 (2013) 14-16, op www.ser.nl/~media/files/internet/publicaties/sermagazine/2013/februari2013.ashx.
- Bijsterveld, A.-J., ‘Zóó is Brabant. Noord-Brabant als casus van dynamisch regionalisme in Europa’ in: W. van de Donk, S. van Dommelen, J. Janssen, W. van Leeuwen en M. Notermans, red., *Het Nieuwste Brabant* [’s-Hertogenbosch en Eindhoven] (2014) 552-570.
- Bogaarts, M.D., ‘Veraart, Johannes Antonius (1886-1955)’ in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, op resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn1/veraart.
- Bogaarts, M.D., *De periode van het kabinet-Beel (1946-1948). Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, 2 (6 bdn.; ’s-Gravenhage en Nijmegen 1982-2004).
- Bosmans, J., ‘De RKSP en de val van Colijn in 1939’, C. Dekker e.a., red., *Nederlandse historische bronnen* 3 (Amsterdam 1983) 231-306, op www.dbnl.org/tekst/_nedo17198301_01/_nedo17198301_01_0016.php.
- Bouman, P.J. [reactie], in: J.Th.M. Bank en P. Romijn, red., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 14. Reacties* (2 bdn.; ’s-Gravenhage 1991) 333-337.
- Buning, L., ‘Verviers, Emile Gerard Hubert (1886-1968)’ in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, op resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/verviers.
- Cammaert, A.P.M., *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (2 dln.; Leeuwarden 1994).
- Dijkstra, G., F. van der Meer en C. van den Berg, ‘De ondergang van de bedrijfslichamen. Een liberale overwinning of symboolpolitiek?’, *Liberaal Reveil* 56 nr. 4 (2015) 187-192.
- Donk, W. van de, ‘Vernieuwing, veerkracht en verbinding als opdracht en opgave’ in: W. van de Donk, S. van Dommelen, J. Janssen, W. van Leeuwen en M. Notermans, red., *Het Nieuwste Brabant* [’s-Hertogenbosch en Eindhoven] (2014) 15-43.
- Duynstee, F.J.F.M., en J. Bosmans, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees (1945-1946). Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, 1 (Assen en Amsterdam 1977).
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Terugkeer van de ethische denkbeelden bij Cobbenhagen: grondlegger van onze universiteit* (Tilburg 2002).
- Haan, I. de, ‘Parlementaire democratie en maatschappelijke organisatie: de politieke context van de Sociaal-Economische Raad’ in: Bas van Bavel e.a., ed. *SER 1950-2010. Zestig jaar denkwerk voor draagvlak, advies voor economie en samenleving* (Amsterdam 2011) 23-48.
- Have, W. ten, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940-1941* (Amsterdam 1999).

- Herderscheë, G., 'Met opheffen productschappen verdwijnt laatste restje corporatisme', *De Volkskrant* 21 december 2011, op www.volkskrant.nl/economie/met-opheffen-productschappen-verdwijnt-laatste-restje-corporatisme~bf166e3f/.
- Herderscheë, G., en G. Reijn, 'Kabinet wil af van meeste bedrijf- en productschappen', *De Volkskrant* 13 september 1996, op www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/kabinet-wil-af-van-meeste-bedrijf-en-productschappen~b8973d19/.
- Jansen, R.W.J., *Dr Johannes Antonius Veraart. A catholic economist on Rerum Novarum. Nederland* (z.p. 2016).
- Joosten, L.M.H., *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum en Antwerpen 1964).
- Kort, J.H.J. de, *De plaats van het geloof in het leven van Hendrik Albert van Dalsum (1868-1944). De worsteling van een liberaal katholiek met geloof en moderniteit* (Tilburg 2009).
- Le Crom, J./P., *Syndicats nous voilà! Vichy et le corporatisme* (Paris 1995).
- Leo XIII, *Rerum Novarum* (1891), op RKDocumenten.nl.
- Lintsen, H.W., 'Stoom in ontwikkeling' in: H.W. Lintsen e.a., *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (6 dln.; Zutphen 1992-1995) IV, 112-124.
- Lintsen, H., en J. Korsten, *De veerkracht van de Brabantse economie. De Kamers van Koophandel en de kracht van netwerken [1840-2015]* (Hilversum en Tilburg 2017).
- Meeuwen, J. van, 'VERAART, Johannes Antonius' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel 2* (Amsterdam 1987) 166-168, op socialhistory.org/bwsa/biografie/veraart.
- Meeuwen, J. van, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929)* (Hilversum 1998).
- Pius XI, *Quadragesimo Anno* (1931), op RKDocumenten.nl.
- Riel, E. van, 'De kracht van een eendrachtig standpunt. Landbouwschap: machtig en invloedrijk', *SERmagazine* 50 nr. 2 (2010) 20-21, op www.ser.nl/nl/publicaties/ser/2010/februari_2010/06.aspx.
- Schippers, H., *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946)* (Amsterdam 1986).
- SER, *Wet op de bedrijfsorganisatie. Wet van 27 januari 1950 (Stb. K 22), in werking getreden 15 februari 1950, laatstelijk gewijzigd de Wet van 3 april 1999 (Stb. 1999, 254), in werking getreden 1 juli 1999* (Den Haag 2001).
- SER, *SERSpecial. Product- en bedrijfsschappen 1950 tot 2015* (september 2015), op www.ser.nl/~media/files/internet/publicaties/sermagazine/2015/pbospecial.ashx.
- Slagter, W., 'Koekoek, Hendrik (1912-1987)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, op resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/koekoek.
- Steen, P. van der, 'Rerum Novarum en de katholieke arbeiders. God zorgt toch voor Zijn arbeider?', *Historisch Nieuwsblad* 21 nr. 7 (2012), op www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/29186/rerum-novarum-en-de-katholieke-arbeiders.html.
- Thelen, A.A.J., *Lambert Poell (1872-1937) en de katholieke sociale beweging. Sociaal-kerikaal spanningsveld in het Bossche diocese, 1896-1915* (Tilburg 1990).
- Zeeland, T. van, 'De juiste katholieke moraal en ethiek in handel & industrie. Hoe de corporatieve gedachte aan de Katholieke Handelshogeschool te Tilburg werd vormgegeven', *Tilburg* 11 nr. 3 (1993) 62-78.

37 L'Ami e.a., *Brabant weerbaar in de wereld*, Bijsterveld, 'Zóó is Brabant', 556; Van de Donk, 'Vernieuwing, veerkracht en verbinding', 35. Zie nu ook Lintsen en Korsten, *De veerkracht van de Brabantse economie*.

Gedeputeerde Henri Swinkels overhandigt Minne de Boodt haar prijs (foto Raymond Kubben)

Uitreiking scriptieprijs Brabantse Geschiedenis 2018

Op 8 september 2018 is in het Noordbrabants Museum te Den Bosch voor de tweede keer de Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis uitgereikt. De winnaar ontving de prijs uit de handen van de gedeputeerde van de provincie Noord-Brabant voor Welzijn en Cultuur, Henri Swinkels.

Deze tweejaarlijkse prijs is een initiatief van Erfgoed Brabant, de Historische Vereniging Brabant en Zuidelijk Historisch Contact. Zij willen hiermee de geschiedschrijving van Brabant bevorderen. Deelname staat open voor alle studenten die in de voorafgaande twee jaren een masterthesis hebben afgerond op het terrein van de geschiedenis en/of het erfgoed van Brabant in brede zin: alle historische disciplines en dimensies komen in aanmerking, evenals alle gebieden die van oudsher hebben behoord tot het oude hertogdom Brabant, ook als die tegenwoordig tot België behoren. De redactie van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* fungeert als jury.

Deze keer wisten drie studenten tot de shortlist door te dringen:

Minne de Boodt

Hoe men een stat of lantschap regieren sal. De paradox van de conservatieve verandering: ideologische reacties in veertiende-eeuwse stedelijke literaire werken

Nena Vandeweerd

Van Voervynsteren tot Vleeshuys. Open en gesloten deuren voor vrouwen in de laatmiddeleeuwse Leuvense ambachtenwereld

Tom Verschueren

Herevaluatie van de centraalbouw te Muizen en haar betekenis in de context van het vroegmiddeleeuwse landschap van de Dijlevallei

Minne de Boodt (*Geschiedenis, Katholieke Universiteit Leuven*) onderzocht wat men in de veertiende eeuw verstond onder goed bestuur. Zij bestudeerde enkele Brabantse literaire teksten en één Vlaams literair werk. Goed bestuur hield rekening met het algemeen belang en moest niet alleen de elite maar alle inwoners voorspoed brengen. De macht diende echter te worden uitgeoefend door degenen die daar door geboorte of vanuit hun positie aanspraak op konden maken. Zij hadden echter wel verplichtingen tegenover hun ondergeschikten. Ze behoorden zichzelf en hun familie bijvoorbeeld niet te verrijken door misbruik te maken van hun macht en zich niet aan wreedheden te buiten te gaan. Revolutie van de ondergeschikten werd afgewezen; uit een omkering van de machtsverhoudingen kon niets goeds voortkomen. Maar er werd wel degelijk om verandering gevraagd: de auteurs bepleitten een transparant beleid dat vrij was van corruptie en zelfverrijking. Waar het algemeen belang niet goed werd nagestreefd, was het begrijpelijk dat er oproer kwam. Dat hadden de machthebbers dan aan zichzelf te wijten. De Boodt noemt de opstelling van de auteurs van de teksten een pleidooi voor ‘conservatieve verandering’, een rake typering.

Nena Vandeweerd (*Geschiedenis, Katholieke Universiteit Leuven*) ging op zoek naar de positie van vrouwen in de ambachten en de bredere economie van laatmiddeleeuws Leuven. Die leek per ambacht anders te zijn en bovendien door de tijd heen te zijn veranderd. Ook waren er verschillen in de mogelijkheden voor ongehuwde vrouwen, gehuwde vrouwen en weduwen. Vrouwen van ambachtslieden werkten vaak mee met hun man en konden dan bij ziekte aanspraak maken op uitkeringen uit de ambachtbussen. Die waren dan wel lager dan die van de mannen. Als weduwe konden zij soms het bedrijf voortzetten. Ook kwam het voor dat ongehuwde dochters van ambachtslieden binnen het ambacht zelfstandig konden werken. Politieke en bestuurlijke rechten hadden vrouwen niet. Vrouwen leken echter vooral economisch actief op terreinen die niet onder de regels van een ambacht vielen; zij opereerden vaak op de vrije markt. De ambachten probeerden hier controle te krijgen door regelgeving te vragen van het stadsbestuur. Ook binnen sommige ambachten leken vrouwen in hun rechten te worden teruggedrongen. Helaas was te weinig bronmateriaal bewaard gebleven om de vermoedens hard te maken.

Tom Verschuieren (*Kunstwetenschappen en Archeologie, Vrije Universiteit Brussel*) ploos de herkomst uit van een op het eerste oog weinig aantrekkelijk bouwrestant nabij een spoorwegcomplex in Muizen bij Mechelen. In zijn scriptie laat hij prachtig zien hoe boeiend erfgoedstudies kunnen zijn. Door een secure analyse van de nog aanwezige restanten zelf en van een beschrijving van eerdere opgravingen rondom weet hij de tegenwoordig onaanzienlijke vervallen toren bij het spoor in een vergeten plaatsje te linken aan een kerk met een centraalbouw concept. Vervolgens brengt hij de lezer via de betekenissen en symboliek die vroeger aan zo'n bouwplan waren verbonden uiteindelijk naar Aken, Rome, Ravenna en Jeruzalem. De torenrest blijkt te herleiden naar de tijd van Karel de Grote en zijn opvolgers, die zichzelf nadrukkelijk als erfgenamen van het Romeinse rijk én kampioenen van het Christendom wilden etaleren. Kerken in centraalbouw sloten symbolisch aan bij dit

(vlnr) Juryvoorzitter prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, gedeputeerde Henri Swinkels, genomineerde Tom Verschuieren en winnares Minne de Boodt (foto Raymond Kubben)

streven. En het nu vergeten plaatsje Muizen nam ooit een spannende positie in op de grens van onderling om de hegemonie strijdende mogendheden: het prinsbisdom Luik en het opkomende graafschap Leuven, de basis van het latere hertogdom Brabant. Op een verhoging boven grensrivier de Dijle wilde bisschop Notger een imponerend bouwsel neerzetten om zijn macht en die van zijn heer te etaleren.

Hoewel de jury veel lof had voor het interessante onderwerp en de gedurfde vraagstelling van Nena Vandeweerd en zich graag door Tom Verschueren liet meevoeren in zijn boeiende, steeds verder uitdijende verhaal rondom de toren in Muizen, werd na rijp beraad Minne de Boodt de winnares van deze editie van de Scriptieprijs Brabantse Geschiedenis. Haar scriptie bood een mooi uitgewerkt en helder geschreven betoog in antwoord op een goed afgeperkte vraagstelling waarbij zij er blijk van gaf de relevante literatuur te kennen en de onderzoeksmethode van de discoursanalyse te beheersen. Bovendien leverde zij een overtuigende uitwerking van haar concept 'conservatieve verandering'. Een 'ronde' scriptie volgens de regelen der kunst, een echte masterproef!

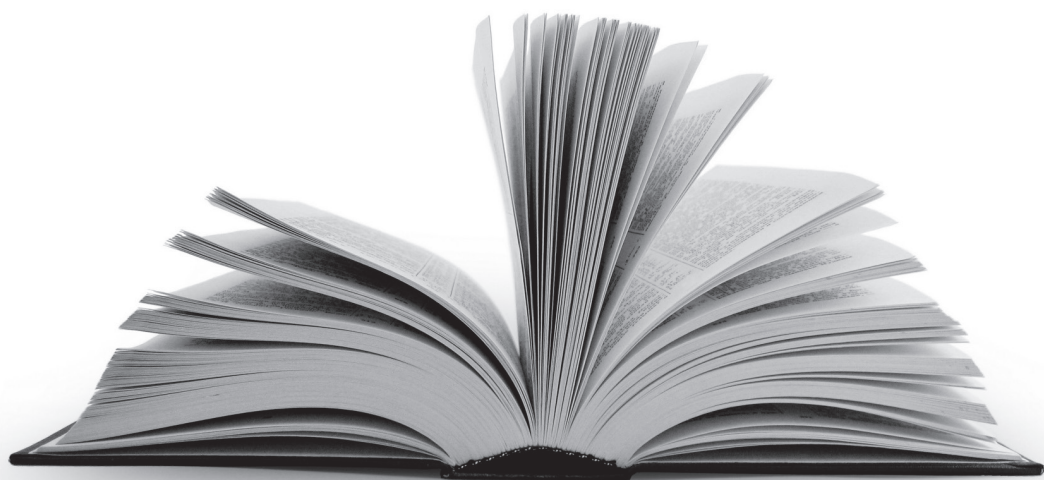

Winnares Minne de Boodt (foto Raymond Kubben)

Kitty de Leeuw

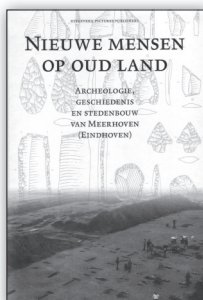
Genomineerde Nena Vandeweerd presenteerde haar masterscriptie vanuit Valladolid via een skypeverbinding (foto Raymond Kubben)

Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale reeksen of in lokale jaarboeken, reeksen of tijdschriften.

Archeologie, landschapsgeschiedenis, historische geografie en naamkunde

Arts, N. (red.), *Nieuwe mensen op oud land. Archeologie, geschiedenis en stedenbouw van Meerhoven (Eindhoven)* (Woudrichem: Uitgeverij Pictures Publishers, 2017). 190 p. ill. krtn. ISBN 978 94 92576 10 1. € 24,95

De Eindhovense stadsarcheoloog Nico Arts heeft een naam hoog te houden als het gaat om publieksgerichte en tegelijkertijd archeologisch en wetenschappelijk relevante verslaglegging van zijn onderzoek. Dit boek doet verslag van het tussen 2000 en 2012 verrichte grootschalige onderzoek in de Vinexwijk met de nieuwe naam Meerhoven. Deze wijk ligt tussen luchthaven Eindhoven en de oude dorpen Oerle, Zeelst en Strijp, grotendeels op terreinen van het voormalige vliegveld Welschap en de militaire rijschool Piroc. Ter plaatse lagen vanaf de late middeleeuwen tot in de twintigste eeuw losse hoeven en gehuchten met namen als Muggenhol, Hemelrijk, Heistraat, Grote Pastorij, Welschap en Sliffert.

In negen hoofdstukken van een achttal auteurs worden de archeologische bevindingen en historische onderzoeken uiteengezet; een tiende hoofdstuk door een stedenbouwkundige bestaat uit de ongelooflijke humbug waarmee vastgoedprojecten worden aangeprezen.

In het eerste hoofdstuk beschrijft Nico Arts het proces van het archeologisch onderzoek, dat moest wachten op het bomvrij maken van de ondergrond en afhankelijk was van de voortgang van de nieuwbouw, en de landschappelijke ontwikkeling van

dit dekzandgebied. Vanaf het einde van de middeleeuwen bestond het uit uitgestrekte heidevelden; in het zuiden lag het akkerland van de dorpen Oerle, Zeelst en Strijp. De aanleg van het Beatrixkanaal en vliegveld Welschap veranderde het gebied ingrijpend. Bij eerdere waarnemingen werden hier steentijdvondsten, bronstijdgrafheuvels, een urnenveld en Romeins aardewerk aangetroffen. Vervolgens integreren Nico Arts en Janneke Bosman in hoofdstuk 2 alle archeologische vondsten van de grootschalige opgravingen (20,6 hectare) in een bewoningsgeschiedenis vanaf het laat-paleolithicum (circa 13.500 jaar geleden) tot en met de vroege twintigste eeuw, in de vorm van tot 1900 gebouwde boerderijen en stallen. Er werd omvangrijke bewoning aangetroffen uit de bronstijd, ijzertijd en Romeinse tijd (eerste tot derde eeuw na Christus) en een urnenveld uit de eerste eeuwen van de ijzertijd (800 tot 400 voor Christus). Afgezien van enkele sporen van incidentele menselijke aanwezigheid zijn er geen bewoningssporen tussen de derde en dertiende eeuw aangetroffen: toen vestigden zich boeren in Sliffert. Vooral in de vijftiende en zestiende eeuw werd de basis gelegd voor de topografische indeling van het landschap zoals die in 1832 op de kadasterkaart is vastgelegd. Laatmiddeleeuwse woonhuizen zijn niet gevonden, als gevolg van de toen gebruikelijke manier van funderen op stiepen. Wel werden hun waterputten, afvalkuilen, greppelsystemen en verdiepte stallen opgegraven.

Dit is meteen het laatste hoofdstuk in het boek dat de opgedane kennis in een integraal en helder betoog weet samen te vatten. De overige hoofdstukken lezen soms iets te veel als losse brokstukken waarvan het verband met de andere onderdelen niet goed wordt aangegeven. Theo de Jong verzamelt in hoofdstuk 3 alle gegevens over gevonden dierenbotten en -tanden, waarvan een klein deel uit

prehistorie, Romeinse tijd en middeleeuwen dateert en het overgrote deel uit de negentiende en twintigste eeuw. Hoewel het gebied lang de periferie vormde van de omliggende dorpen, is er uit de koppeling van de bekende nederzettingen- en veldnamen aan historische bronnen vanaf de veertiende eeuw – vooral het Bossche schepenprotocol en de hertogelijk cijsregisters – veel af te leiden over bezitsverhoudingen en hier gevestigde rechten. Martin W.J. de Bruijn inventariseert in het vierde hoofdstuk vakkundig wat hij hieruit te weten kwam over de bewoners, de boerenbedrijven, hun producten en verplichtingen, de omliggende dorpen en hun bestuur en de gemene gronden. De buurtschap Welschap ten westen van Strijp wordt uitvoeriger belicht, evenals Sliffert en Muggenhol.

Vervolgens schiet het boek door naar de twintigste eeuw. Ary Ceelen schetst in hoofdstuk 5 de geschiedenis van vliegveld Welschap, geopend in 1932. In de Tweede Wereldoorlog breidde de Duitse bezetter het vliegveld aanzienlijk uit tot *Fliegerhorst Eindhoven*. De geallieerden wierpen hier bij elkaar zeven keer zoveel bommen af als in mei 1940 op Rotterdam vielen. Na de sluiting in 1999 zijn onder meer het fraaie luchthavengebouw uit 1935 en hangar A uit 1951 blijven staan. Een intrigerend hoofdstuk (6) werd geschreven door Hans Timmerman, over de inzet van Duitse *Flak*-eenheden voor luchtafweer bij het vliegveld en de Philipsfabrieken. De kern hiervan wordt gevormd door de herinneringen van de Duitse militair Heinrich Kammann, die in 1943 als zestienjarige als lid van een *Flak*-eenheid in Eindhoven belandde. In de praktijk fungeerde hij echter als manusje-van-alles op de Eindhovense *Ortskommandantur*. Zijn relaas levert dan ook een onverwacht inzicht op in het vaak chaotische reilen en zeilen van de Duitsers tot aan de bevrijding van Eindhoven op 18 september 1944. Alleen blijft volstrekt onduidelijk waarop dit relaas is gebaseerd: een dagboek, memoires of een interview? Het hoofdstuk vervolgt met een gedetailleerd verslag van de *Flak*-inzet op het vaak zo zwaar gebombardeerde vliegveld en bij de Philipsfabrieken in de stad. Ook is in 2000 een *Flak*-stelling opgegraven.

Nico Arts ontwikkelde in de afgelopen jaren een fascinatie voor huishoudelijke en andere archeologische overblijfselen uit de Tweede

Wereldoorlog. In hoofdstuk 7 zet hij de in Meerhoven en elders in Eindhoven gedane vondsten op een rijtje, waaronder onderdelen van vliegtuigen, serviesgoed en persoonlijke objecten. Nog meer Tweede Wereldoorlog vinden we in het achtste hoofdstuk van de hand van Jos van der Weerden: namelijk de overblijfselen in het Veldhovense plangebied Habraken, dat ten westen van Meerhoven ligt. Ook hier gaat het om onderdelen van de vroegere *Fliegerhorst*, zoals een *Flak*-bunker, munitie en militair materieel. Een object met een waanzinnige geschiedenis staat centraal in hoofdstuk 9 door Rob Schlooz: een zilveren bokaal die in 2012 op een kerkhof in Someren werd gevonden. Die bokaal blijkt een geschenk te zijn geweest aan Karl Bolle, een van elitevliegers uit de Eerste Wereldoorlog, die hem op zijn beurt, als luchtmachtcommandant, in 1942 tijdens een bezoek cadeau deed aan zijn mannen in Arnhem. De link met Meerhoven en *Fliegerhorst Eindhoven* is pure speculatie!

Tot slot mag Jos de Graef in het tiende hoofdstuk zijn stedenbouwkundige visie op Meerhoven ten beste geven. Iedere zin staat bol van de grootspraak. Onder het kopje 'Podium naar de Kempen' (sic!) lezen we: 'De specifieke kenmerken van het Kempische landschap, samen met de stedelijke invulling, worden geïntegreerd tot een stadswijk waar de bossfeer van de Kempen duidelijk voelbaar is.' Rondom het 'centrale wijkpark Meerland' liggen de woonbuurten Bos- en Zandrijk, Grasrijk, Waterrijk en Meerrijk, want hier kun je natuurlijk niet met Sliffert of Muggenhol aankomen... 't Is maar dat u het weet als u weer eens op weg bent naar het *Flight Forum* om een tripje naar de zon te maken...

Kortom: dit boek is nogal een *mixed bag* en gaat mank aan samenhang. De twee delen – de archeologische en historische hoofdstukken 1 tot en met 4, en die over de twintigste eeuw en de Tweede Wereldoorlog, 5 tot en met 9 – staan los van elkaar. In de laatste krijten we los zand voorgeschoteld, met daarin pareltjes, maar het is aan de lezer om er een snoer van te rijgen. Dat de opgravingen in Meerhoven de moeite waard waren, is echter wel duidelijk.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Berends, G., *Van punt tot mijl.*

De vroegere voet-, roede- en mijlmaten in Nederland

(Amersfoort, 2017). 200 p., ill.,

tabellen, litlst., index locorum.

ISBN 978 908 274 740 9.

Uitgave in eigen beheer,

te bestellen via www.vanpunttotmijl.nl.

€ 69,50 (exclusief verzendkosten)

De laatste twee eeuwen gebruiken we overal in de Lage Landen metrieke maten die volgens een decimaal systeem onderverdeeld zijn, zoals de meter, de millimeter of de kilometer. Het is daarmee niet van belang wat we meten: de doorsnede van een doperwt, de lengte van je kind of van een heipaal. Onder het *Ancien Régime* was dat heel anders: voor iedere toepassing was er een andere maat en die verschilde weer van plaats tot plaats, niet alleen in grootte maar ook in de wijze van onderverdeling. Deze warboel leidde tot talloze publicaties over de onderlinge verhoudingen tussen die maten en de omschakeling naar het metrieke stelsel was reden om de oude maten om te rekenen naar de nieuwe. De historicus beschikt over handzame boekjes die dit alles samenvatten en er is een website die veel oude maten beschrijft: www.meertens.knaw.nl/mgw/plaats/668

Het boek van Berends is een bewerking van al die oude publicaties en andere overzichten, met als beperking dat het alleen over de lengtematen gaat. Van punt tot mijl: de punt was de kleinste maat, ondanks alle modernisering nog altijd in gebruik bij drukwerk en op uw computer: de lettergrootte! De mijl was de grootste maat: de Brabantse kon meer dan acht kilometer lang zijn. Het boek bevat naast de nodige uitleg tal van tabellen met verhoudingsgetallen en omrekeningsuitkomsten naar de meter voor heel Nederland en enkele plaatsen daar net buiten. Wat we er van leren, is vooral dat een simpele recht-toe-recht-aan lijst zoals op de website van het Meertensinstituut geen recht doet aan de complexiteit van de materie. Wel vallen enkele evidente fouten in de tabellen op: kilometers waar meters moeten staan en een gemiddelde van twee getallen dat niet bij die twee past: er zit ergens een tikfout. De

lezer moet bij het raadplegen van de tabellen dus alert zijn: kan dit wel kloppen? In de tekst staan hier en daar onbegrijpelijke zinnen: daar is bij de tekstbewerking iets niet goed gegaan. Let ook op de beperking van dit materiaal: het zijn de maten zoals gezien en begrepen door geleerde mensen van buiten het gebied waar de maten thuishoren en werkelijk gebruikt werden. 'De Bredase voet zoals in gebruik in Amsterdam': belangrijk voor wie de Amsterdamse economie wil doorrekenen, maar de vraag rijst natuurlijk: hoe groot was de Bredase voet in Breda zelf? Even groot of net iets anders?

Het boek wordt afgesloten met indexen op personen en op plaatsnamen. Wie via de plaatsnamenindex iets opzoekt, doet er echter goed aan de tekst bij de gevonden tabel(len) te lezen om het resultaat volledig te begrijpen.

Karel A.H.W. Leenders

Blaas, J., en L. Rietveld,
*Naer de rechte conste der
geometrie. Vijf eeuwen
landmeetkundige activiteiten
langs de middeleeuwse
Maas in de Biesbosch*

(Oosterhout/Dordrecht,
2017). 236 p., ill., krtn., litlst.,
23 bijlagen (1519 - 1820).

ISBN 978 946 345 190 1. Uitgave in eigen beheer,

te bestellen via www.boekenbestellen.nl

In de late dertiende eeuw kwam de Grote of Zuid-Hollandse Waard tot stand: een groot interregionaal waterschap ruwweg tussen Dordrecht, Lage Zwaluwe, Geertruidenberg, Heusden en Woudrichem. De rivier de Maas werd daarin tot het centrale boezemwater. In de Sint-Elisabethsvloed van 1421 ging de Grote Waard alweer ten onder. Het westelijke deel werd tot een gebied dat bij vloed helemaal blank stond maar bij eb deels droogviel. De Maas verloor daarin haar functie en slibde dicht. Vanuit Werkendam vormde het sediment dat de Merwede (met daarin het Maaswater) aanvoerde een binnendelta die uiteindelijk uitgroeide tot de Biesbosch.

In dit geleidelijk veranderende overstromingsgebied bleef de verdwenen loop van de middeleeuwse Maas de grens tussen allerlei rechten, vooral die van de graaf van Holland aan de noordkant en de Nassaus als ambachtsheren van Geertruidenberg en een rij verdrinken dorpen aan de zuidzijde. Die rechten betroffen eerst vooral de visserij, later ook het eigendom van opslibbende gronden. Maar, helaas, de Maas was niet meer zichtbaar! In de zestiende eeuw en ook daarna is keer op keer geprobeerd de plaats van de Maas en dus van de grens tussen beide partijen in het modderige terrein terug te vinden en te markeren met blijvende merktekens: bolbakens die voor schepen en vissers zichtbaar waren en molenstenen waarvan gehoopt werd dat ze niet zouden wegspoelen. Het terugvinden van die molenstenen is voor Biesboschhistorici echt een sport geworden.

Het boek van Jan Blaas en Leen Rietveld gaat in op een aspect van deze acties dat door zijn specialistisch karakter voor amateur- en beroepshistorici meestal ontoegankelijk is: de landmeetkunde. Beide auteurs komen uit dat vak en gebruiken hun vakkennis om de landmetersaantekeningen op de vele oude kaarten en ook de achterliggende meetverslagen te analyseren. Zo reconstrueren ze het landmeetwerk naar moderne termen. Al doende vinden ze ook oude fouten in het meetwerk. Nadrukkelijk beperken zij zich tot het landmeetwerk: dat is hun vak en dat wordt elders nooit op zijn meetkundige merites behandeld. De talrijke andere aspecten die bij de geschiedenis van een zo ingrijpend veranderend gebied aan de orde zouden kunnen komen, blijven dus onbesproken. Dit is een landmetersboek.

Het boek bestaat uit twee delen: de eerste helft is het verslag van het onderzoek van Blaas en Rietveld, de tweede helft bestaat uit de publicatie van 23 relevante teksten uit de periode 1591-1820. Deels zijn dat teksten waar vaak naar verwezen wordt en waarvan hier de volledige transcriptie staat afgedrukt. Het onderzoeksverslag bestaat uit de bespreking van de afzonderlijke landmetingen rond de elf knikpunten in de veronderstelde loop van de Maas: hoe heeft men gemeten, wat was het resultaat en hoe nauwkeurig was dat? Ook bevat het een overzicht van de relevante kaarten die zo

groot als het boekformaat toelaat gereproduceerd worden, met daarbij de volledige transcriptie van de teksten in de cartouches op die kaarten, waar nodig verwijzing naar een eerdere kaart die als uitgangspunt werd genomen en een meetkundige beoordeling die vooral op het meetwerk aan de Maas toegespitst is.

Het boek is voor het Biesboschonderzoek juist door zijn meetkundig specialisme van groot belang: dit aspect is voor andere auteurs meestal ontoegankelijk. Nu is het nauwkeurig uitgezocht en netjes gepubliceerd.

Karel A.H.W. Leenders

Cleijne, I.J., A.M.J.H. Huijbers, A.D. Brand en R.J.W.M. Gruben,
Huizenbouw en percelering in de late middeleeuwen en nieuwe tijd. Van hout(skelet)bouw naar baksteenbouw in tien steden. Nederlandse

Archeologische Rapporten 59 (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2017) 451 p.; ill.; krtn.; ISBN 978 90 5799 286 5. € 49,95 (e-versie vrij te downloaden via www.cultureelerfgoed.nl/publicaties)

Sinds de ondertekening van het Verdrag van Malta in 1992 heeft het archeologisch veldonderzoek in Nederland een aanzienlijke schaalvergroting doorgemaakt. Dit heeft een schat aan nieuwe gegevens opgeleverd, vervat in talloze archeologische onderzoeksrapporten. Ondanks de gedreven rapportering blijven de ontsluiting van de gegevens en de integratie ervan in een breder verhaal over het verleden vaak een heikel punt. Met het onderzoeksprogramma 'Oogsten voor Malta' wil de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wetenschappelijke syntheses en ontsluiting van de archeologische gegevens vervat in verschillende onderzoeksrapporten stimuleren.

In het kader van deze 'Oogst voor Malta' heeft het bureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie (BAAC) een studie uitgevoerd naar veranderingen in de huizenbouw

en percelering in Nederlandse steden tijdens de late middeleeuwen en de nieuwe tijd. Basis voor de synthese vormen de resultaten van archeologische onderzoeken uitgevoerd tijdens de 'Maltaperiode' (1997-2014) in tien Nederlandse steden: Alkmaar, Bergen op Zoom, Coevorden, Dordrecht, Groningen, 's-Hertogenbosch, Utrecht, Venlo, Vlissingen en Zutphen. De steden liggen keurig verspreid over Nederland en de selectie omvat een variatie aan oude en jongere, grote en kleinere steden, met verschillende functionele profielen. In zijn geheel bestaat de gebruikte dataset uit 345 gebouwplattegronden (of clusters) te dateren tussen de elfde en de twintigste eeuw, maar de representativiteit van deze data kent een aantal beperkingen. Voor sommige steden zijn meer gegevens beschikbaar dan voor andere; zo zijn in 's-Hertogenbosch 45 gebouwen beschreven en in Coevorden maar 9 (waarvan er slechts 3 te dateren zijn voor 1800). De vraag rijst dan ook in hoeverre het nuttig is een stad als Coevorden mee te nemen in de analyse. Daarnaast zijn ook binnen de steden de gegevens niet altijd evenredig verspreid over verschillende stadsdelen. Dit is een onvermijdelijk gevolg van de archeologische praktijk in een stedelijke context waarin toeval nu eenmaal een grote rol speelt. Tot slot spelen ook de focus, interpretaties en uitwerking van de opgravingen zelf een richtinggevende en soms beperkende rol voor deze synthetiserende studie. De auteurs zijn zich hier terdege van bewust en benadrukken dat de gegevens onvermijdelijk een vertekend beeld geven dat niet per se definitief of representatief is voor het huizenbestand in de gehele stad of geheel Nederland. De dataset mag dan wel te beperkt zijn om harde conclusies te trekken, het onderzoek heeft toch heel wat nieuwe inzichten en onderzoekspistes opgeleverd, voornamelijk met betrekking tot huizenbouw.

In de eerste vijf hoofdstukken zetten de auteurs het kader voor het onderzoek uiteen met een toelichting van de vraagstelling, de afbakening en de datasetselectie en een overzicht van de bestaande archeologische syntheseswerken met betrekking tot huizenbouw en percelering. Merkwaardig genoeg kregen deze thema's tot nog toe niet bijzonder veel aandacht in archeologische studies. Daarom alleen al is dit een belangwekkende

publicatie. Waardevol is ook het hoofdstuk met toelichting bij de gebruikte termen en typologieën, waardoor de archeologische analyses ook voor niet-vakgenoten (zoals de schrijver van deze bespreking) helder en eenduidig zijn. Hetzelfde geldt voor het duidelijke en uniforme kaartmateriaal van de hand van Ingrid Cleijne. Ik sluit me dan ook aan bij de oproep van de auteurs om in toekomstige onderzoeksrapporten gegevens zo uniform mogelijk te beschrijven en af te beelden, wat de interpretatie en vergelijking enkel ten goede kan komen.

Na het eerste inleidende deel volgt een bespreking door Cleijne van de geselecteerde archeologische gegevens voor elk van de tien steden, telkens volgens hetzelfde stramien. Op basis van de beschikbare gegevens schetst zij voor elke stad een funderings- en huistypochronologie met aandacht voor afmetingen van plattegronden, gebruikte bouwmaterialen, opbouw en binnenindeling. Daarnaast gaat zij in de mate van het mogelijke na wanneer percelen werden uitgegeven, welke afmetingen die hadden en welke veranderingen optraden in de percelering. Speciale aandacht gaat uit naar trends in verstedelijking en verstening: vanaf wanneer bepaalden gesloten gevelwanden op de rooilijn het straatbeeld en wanneer vond de overgang van hout naar steenbouw in verschillende delen van stedelijke gebouwen plaats? Na de bespreking van deze onderwerpen voor de tien individuele steden gaat Cleijne in een volgend hoofdstuk op zoek naar verschillen en overeenkomsten tussen de besproken steden om tot een algemener beeld te komen van evoluties in huizenbouw en percelering in Nederland.

Ondanks de hierboven genoemde beperkingen van de dataset laat het onderzoek toe een aantal tendensen vast te stellen en bestaande veronderstellingen over verstening en verstedelijking te onderbouwen of te nuanceren. Zo komt uit de data overeenkomstig de verwachting een evolutie van hout- naar baksteenbouw naar voren, in het bijzonder van de funderingen, maar verschillende funderingstypen en bouwwijzen bleven tot ver in de nieuwe tijd naast elkaar voorkomen. Stadsbranden en de daarop volgende stedelijke bouwreguleringen hadden een minder grote impact op

de verstenen dan uit de bestaande literatuur naar voren komt. Ook blijkt uit de analyse van de Malta-gegevens een geleidelijke overgang naar een dichtere en hogere bebouwing met aansluitende voorgevels op de rooilijn en harde daken, vooral in de veertiende en vijftiende eeuw. De studie toont echter ook aan dat de evoluties in verstenen en verstedelijking noch noodzakelijk lineair, noch absoluut waren. Over percelering vallen op basis van de archeologische gegevens minder conclusies te trekken, maar ook hier kan het onderzoek nuanceren aanbrengen, bijvoorbeeld in de veronderstelde inertie van perceelsgrenzen; veranderingen in de percelering kwamen immers tijdens de hele onderzoeksperiode voor. De studie brengt ook verrassende resultaten aan het licht. Zo blijkt dat in alle onderzochte steden, ongeacht de ligging of ondergrond, in meerdere of mindere mate ophogingen werden aangebracht. Voor middeleeuws 's-Hertogenbosch spreekt Cleijne zelfs over een heuse 'ophogingsindustrie' met een aanvoer van zand 'tot 10.000 karrenvrachten per jaar' (p. 186). Dit is maar een van de vele interessante pistes voor verder archeologisch en historisch onderzoek.

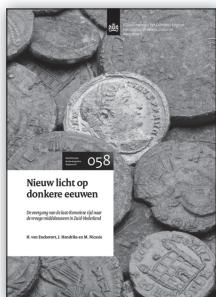
Na het archeologische deel in traditionele zin, waarin de auteurs de archeologische gegevens zoveel mogelijk voor zich laten spreken, volgt een derde deel waarin verklaringen voor de vastgestelde tendensen en ontwikkelingen worden aangereikt. Archeologe Antoinette Huijbers beschrijft een algemeen verklaringsmodel voor huizenbouw, sterk geïnspireerd door de *Assemblage Theory*. Daarbij bepalen verschillende combinaties van materiële en menselijke (f)actoren – gaande van de stevigheid van de ondergrond tot gendergebonden associaties – de keuze voor bepaalde huiskensmerken en het uiteindelijke resultaat (een specifiek gebouw). Vervolgens bieden Rob Gruben en Nikki Brand respectievelijk een bouwhistorische en historisch-geografische reflectie op de geschetste bevindingen en evoluties. Het is jammer dat deze drie hoofdstukken enigszins los van elkaar lijken te staan. Zo wijst Huijbers als verklarende factor voor het gebruikte bouw materiaal terecht op de beschikbaarheid en relatieve prijs van verschillende bouwmaterialen (p. 317-318), maar een concrete interpretatie van de Malta-

gegevens vanuit dit perspectief blijft achterwege. Deze factor komt bovendien niet terug in het uiteindelijke verklaringsmodel (p. 337). Pas in de beknopte historisch-geografische reflectie komt deze factor opnieuw aan bod ter verklaring van de ontwikkelingen in de verschillende steden (p. 354 en verder). Een sterkere integratie van de verschillende perspectieven had zeker meer verklaringen van de vastgestelde tendensen en ontwikkelingen opgeleverd. Dit is een gemiste kans maar tegelijk een aanmoediging voor verder interdisciplinair onderzoek.

De synthetiserende studie door Cleijne, Huijbers, Brand en Gruben is belangwekkend, niet enkel voor archeologen, maar voor eenieder met interesse voor de ruimtelijke ontwikkeling van de historische stad en voor haar bewoners. Ook de vormgeving van de publicatie is fraai, al wordt de tekst hier en daar ontsierd door typfouten. Dat doet evenwel geen afbreuk aan de inhoudelijke waarde van deze studie, die zonder twijfel zowel onze kennis over het verleden (nieuwe inzichten en nuanceringen) als de archeologische onderzoekspraktijk (nieuwe onderzoekspistes en methodes) sterk vooruithelpt. Bovendien vormt deze studie een solide basis om op verder te bouwen. Idealiter wordt de dataset uitgebreid met oudere (vóór 1997) en nieuwe onderzoeksresultaten uit de geselecteerde en andere steden om het beeld van huizenbouw en percelering in het verleden verder scherp te stellen.

Veelbelovend is alvast dat ook de Vlaamse regering vanaf 2018 subsidies zal vrijmaken voor synthetiserend archeologisch onderzoek. Hopelijk leidt dit op termijn tot syntheses met een focus op de volledige Lage Landen en vergelijkingen met bijvoorbeeld het vroeger verstedelijkte Vlaanderen, maar voorlopig kunnen onderzoekers met een interesse in de Zuid-Nederlandse steden enkel jaloers zijn op studies zoals de hier besproken publicatie.

Ward Leloup

**Enckevort, H. van,
J. Hendriks en M. Nicasie,**
*Nieuw licht op donkere
eeuwen. De overgang van
de laat-Romeinse tijd naar
de vroege middeleeuwen
in Zuid-Nederland.*

Nederlandse Archeologische
Rapporten 58 (Amersfoort:

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2017). 285
pp., ISBN 978 90 5799 282 7, hb., ills., krtn. (Deze
publicatie kan als pdf gratis worden gedownload
via www.cultureelerfgoed.nl/publicaties)

In een snel groeiende stapel publicaties poogt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) regionaal en thematisch geordend de 'Oogst van Malta' overzichtelijk te maken. Oogst van Malta is zelf weer een onderdeel van het programma Kenniskaart Archeologie, dat tot doel heeft de inmiddels onmeetbare oceaan aan archeologische basisrapporten bevaarbaar te maken. Uit eerdere publicaties in deze reeks blijkt dat dit een moeizaam proces is. De stroom onder de huidige wetgeving ('Malta') geproduceerde rapportages van bureauonderzoeken, veldverkenningen, proefsleuven en vlakdekkende opgravingen valt lokaal al nauwelijks te overzien, laat staan landelijk. Daar komt bij dat al deze rapporten – nog los van de kwaliteitsverschillen – onderling vaak zo verschillend van opzet en uitwerking zijn dat vergelijken op tal van problemen stuit.

In deze publicatie gaat het om de basisrapporten die zijn gepubliceerd tussen 1997 en 2014 en die betrekking hebben op de periode van 300 tot 600 na Christus in het deel van Nederland ten zuiden van de Neder-, Kromme en Oude Rijn (de voormalige Romeinse rijksgrens), waarbij ook in een smalle strook ten noorden daarvan is gekeken. Daarbij is een selectie gemaakt van 'vijf kennis-thema's: bewoning, locatiekeuze, gemeenschap/samenleving, materiële cultuur en langetermijnperspectief'. Thema's als economie en begraving zijn wel meegenomen bij de inventarisatie van basisrapporten, maar niet verder uitgewerkt. Bedenklijk is dat een aanzienlijk deel van de beoogde onderzoeksrapporten niet kon worden

getraceerd en maar liefst 38 procent van de onderzoeken niet bleek te zijn gedeponeerd in het E-depot van de Nederlandse Archeologie (EDNA).

Voor historici is de periode van 300 tot 600 na Christus al even duister als voor archeologen. De conclusie dat laat-klassieke historische bronnen zelden informatief zijn over regionale of lokale gebeurtenissen in het huidige Nederland, zal dan ook niemand verrassen. Van belang is wel dat de auteurs voorstellen om de periodisering zoals archeologen die hanteren aan te passen: het begin van de laat-Romeinse tijd moet worden gesteld in 300 (in plaats van 270) na Christus en het einde van de vroeg-Merovingische tijd wordt 'rond 585' (in plaats van 525) na Christus. Voor historici die ook wel eens een archeologische publicatie raadplegen, is dit uiteraard belangrijk om te weten. Zij moeten er alert op zijn welke chronologie de archeoloog hanteert die ze als historicus zouden willen citeren.

Aantrekkelijk is dat in deze bundel ook een synthese in vogelvlucht is te vinden van het (archeologische) onderzoek naar de periode 300-600 vanaf het begin van de twintigste eeuw. Dat biedt context voor de hoofdmoot van het boek die ook voor lezers met een meer historische belangstelling nuttig is. Vindplaatsen in Noord-Brabant die in dit boek aan bod komen zijn: Aalst-Tongelreep, Alphen, Asten-Prins Bernhardstraat, Baexem-Haelensche Beek, Breda-Steenakker, Breda-Huifakker, Budel-Noord (Duitse School), Cuijk-Dommelsvoort, Goirle-Huzarenwei, Grubbenvorst-(De Soom), Herpen-Wilgendaal, Nistelrode-Zwarte Molen, Someren-Waterdael, Tilburg-Stappegoor, Uden-Schouwstraat, Venlo-Hout Blerick, Cuijk-Centrum, Cuijk-De Beijerd en 't Riet en Empel-De Werf.

Een afzonderlijk en behoorlijk uitvoerig hoofdstuk biedt een historisch overzicht, waarbij de auteurs volmondig erkennen: 'Het historisch debat is nog niet beslecht.' Dat kan worden opgevat als een understatement, maar de hier geboden samenvatting van recente inzichten is zeker ook voor historici nuttig leesvoer. Op dit hoofdstuk volgt de synthetiserende analyse van het archeologische materiaal.

In boekvorm zijn deze rapporten van de RCE nauwelijks verkrijgbaar. Dat zij als pdf gratis

kunnen worden gedownload, is een vriendelijk gebaar, maar het moet gezegd dat deze pdf-bestanden niet erg gebruiksvriendelijk zijn. Zoals altijd blijft het een gemis dat bij lezen van het scherm snel even heen en weer bladeren onmogelijk is. Daarbij komt dat het door het grote boekformaat en de lage resolutie van de pdf onmogelijk is om op een normaal scherm een hele pagina ineens te zien (en te lezen). Ook het gebruik van blauw voor koppen en de extra kleine letter voor noten maakt het lezen niet bepaald tot een plezier. Wanneer het dan toch de bedoeling is dat dergelijke publicaties vooral digitaal worden verspreid en geraadpleegd, zou het zeker zinvol zijn wanneer daarmee in de opmaak en vormgeving rekening wordt gehouden. Op de huidige manier is de digitalisering nogal halfslachtig en dat is jammer.

De samenstellers van deze publicatie zijn alle drie in dienst van de gemeente Nijmegen. Zij dragen dit boek op aan hun collega Jan Thijssen (1943-2016) in wie, zo schrijven zij, 'voor velen de laat-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen samenkwamen'. Thijssen was gemeentelijk archeoloog in Nijmegen van 1989 tot 2008. Hij zette Nijmegen op de kaart als oudste stad van Nederland door aan te tonen dat er continuïteit bestond tussen de Romeinse stad en de (vroeg) middeleeuwse bewoning. Hij stond pal voor een kwaliteitsvolle (en gewetensvolle) uitvoering van de archeologie als academische discipline en deed veel om een actieve uitwisseling van kennis en inzichten onder collega's te stimuleren.

Lauran Toorians

Kortlang, F., en E. van Ginkel,
Voordat Someren Someren werd. Archeologie van een dekzand- en deels Romeins landschap (Utrecht: Stichting Matrijs in samenwerking met de gemeente Someren, 2016). 160 p. ill. krtn. reg. ISBN 978 90 5345 498 5. € 29,95

Begin 2017 werd op het gemeentehuis van Someren eindelijk het lang verwachte publieksboek over de grootschalige opgravingen van Someren

gepresenteerd. Ruim 25 jaar nadat amateurarcheologen bij toeval een grafveld uit de ijzertijd ontdekten, zijn vooral aan de oostzijde van de dorpskern van Someren tussen 1990 en 2013 jarenlang grootschalige opgravingen uitgevoerd door de Vrije Universiteit Amsterdam en de Universiteit van Amsterdam. Bijzonder, omdat deze opgravingen uitgevoerd werden lang voordat in Nederland de archeologiewetgeving van kracht werd. Financiering was vooral in de jaren 1990 dan ook een hele opgave, wat jaarlijks discussie opleverde in de gemeenteraad. Bij elk raadsbesluit werd nadrukkelijk de voorwaarde gesteld dat er in ruil voor de gemeentelijke bijdrage een publieksboek moest verschijnen over het onderzoek. Met het verschijnen van dit publieksboek is de belofte van toen ruimschoots ingelost.

In het boek worden de ontdekkingen in chronologische volgorde besproken en in een ruimer kader geplaatst. Niet alleen de opgravingen komen aan bod maar ook een aantal oudere amateurvondsten zoals een Romeinse muntschat die in 1936 bij het ontginnen van de heide werd ontdekt. Verder is er veel aandacht voor het verloop van de opgravingen en de uitvoerders ervan, inclusief de vrijwilligers. Daarnaast komen ook periodes en ontwikkelingen aan bod waarvan in Someren vooralsnog geen of weinig sporen zouden zijn aangetroffen, maar wel in de regio. Van sommige perioden wordt echter onterecht aangenomen dat ze ontbreken in Someren. Vindplaatsen van de Federmesser- en de Ahrensburgcultuur zijn bijvoorbeeld bekend uit het nabij gelegen beekdal van de Aa en verder naar het zuiden toe uit het uitgestrekte Peelgebied.

Het opgraven van ruim 35 hectare dekzand-landschap heeft niet alleen bijgedragen aan de invulling van de lokale geschiedenis, maar vooral ook aan de regionale en nationale beeldvorming over de samenleving van de late prehistorie tot in de middeleeuwen. Het grafveld uit de ijzertijd dat in 1990 werd ontdekt, geldt nog steeds als een van de best bewaarde en compleet onderzochte grafvelden uit de urnenveldenperiode in Zuid-Nederland. Vreemd is wel dat de auteurs ervan uitgaan dat de eerste bewoners van Waterdael afkomstig waren van de minder leemhoudende gronden ten westen van de Kleine Aa, het latere

Strabrechtse heidegebied. Omdat hier in de loop van de late prehistorie de bodem uitgeput zou zijn geraakt, zouden de bewoners genooddakt zijn geweest om op zoek te gaan naar nieuwe vruchtbare gebieden. Enerzijds weten we uit het onderzoek door de Rijksuniversiteit Groningen dat de raatakker bij Hoenderboom, dat in zo'n leemarm heidegebied ligt, meer dan duizend jaar in gebruik is geweest en pas na de jaartelling met de komst van de Romeinen is verlaten. Wie deze akkers beheerden, is niet bekend, omdat archeologisch onderzoek in deze jong ontgonnen heidegebieden nog maar heel beperkt heeft plaatsgevonden. Anderzijds wijst het archeologisch onderzoek op Waterdael ook uit dat er wel degelijk bewoning in de nabije omgeving van Someren te verwachten is, getuige bijvoorbeeld de kuilen uit de midden-Bronstijd die gevonden zijn midden in het latere grafveld van Waterdael. Hoewel er al vele hectares zijn opgegraven, kan ook geconcludeerd worden dat grote stukken grond die inmiddels zijn bebouwd, niet zijn onderzocht. Wat daar ooit aan bewoning aanwezig is geweest, kan mogelijk nog (ten dele) in de toekomst worden vastgesteld.

In dat kader kan ook worden geconcludeerd dat in het boek nogal beperkt wordt gedacht over de gemeenschap in de late prehistorie. De twee grafvelden uit de ijzertijd van Waterdael zouden elk aan een aparte (begräaf)gemeenschap toebehoren. Deze zouden onderling contact hebben als goede burens, die elkaar waar mogelijk hielpen, waarbij er zelfs wel eens een huwelijk tot stand zou zijn gekomen. Maar omdat een grafveld eeuwenlang in gebruik bleef, evenals de akkergebieden, (zoals vastgesteld bij de Hoenderboom), mag worden aangenomen dat de maatschappij van toen er een was van voortdurende uitwisseling. Vrijwel het hele landschap was afgebakend voor bepaalde doeleinden –denk ook aan de offerplaatsen in rivieren en beekdalen. Als we dan ook nog bedenken dat de opgravingen slechts een topje van de ijsberg laten zien van wat er mogelijk aan bewoning in Someren is geweest, dan kunnen we bedenken dat Someren ook toen al een hechte gemeenschap moet zijn geweest.

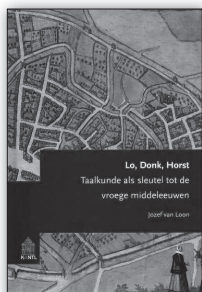
De opgravingen zijn vooral van grote betekenis voor de beeldvorming van de middeleeuwen op de zandgronden van circa 600 tot 1250. Door de

omvang van het opgravingsareaal was het mogelijk om te zien hoe het landschap tussen 700 en 1200 vorm kreeg met ontginningsboerderijen, kleine gehuchtjes, wegen, paden en akkers. Rond 1200 na Christus had de bewoning op Waterdael qua intensiteit haar hoogtepunt bereikt. De in 2013 aan de Acaciaweg opgegraven omgrachte hoeve met grote tiendschuur uit de twaalfde en begin dertiende eeuw markeert de overgang naar grote veranderingen in de maatschappij. Met de bouw en exploitatie van deze hoeve kunnen de in de bronnen vermelde ridder Hendrik Kirse en zijn vrouw Mabelia hun machtspositie hebben uitgebreid ten koste van de traditionele landeigenaren, zoals de kerk en de laatste vrije boeren. De boeren van Waterdael waren mogelijk verplicht pacht in natura af te dragen aan ridder Hendrik. De winst was echter van korte duur, want rond 1225 deed ridder Hendrik afstand van de rechten op de tienden van de Sint-Lambertuskerk in Someren. Achter dit alles is de hand van hertog Hendrik I van Brabant voelbaar, die vanaf het einde van de twaalfde eeuw probeerde zijn macht in de regio te versterken ten koste van lokale machthebbers. De economische en maatschappelijke betekenis van het optreden van de hertogen moet ook voor de Somerense boeren immens zijn geweest. In de loop der tijd werden zij praktisch eigenaar van de akkers en konden ze producten vrij verkopen op de markt. Rond 1250 verdwenen de boerderijen op de hoge zandruggen en werden die waarschijnlijk verplaatst in de richting van de latere dorpskern van Someren. Archeologisch onderzoek in de historische linten van de dorpskern van Someren is tot op heden echter vrijwel niet uitgevoerd, waardoor we nog maar weinig weten over deze bewoningsverplaatsing en de precieze redenen hiervoor. De voormalige woongebieden van Waterdael werden omgevormd tot uitgestrekte open akkers, waarop rogge, maar ook gerst en broodtarwe werden verbouwd.

Dat nog lang niet alles bekend is over de historie van Someren, blijkt wel uit het feit dat het grafveld van Waterdael III in de laat-Romeinse tijd tussen 350 en 400 na Christus in gebruik bleef, terwijl in de loop van de derde eeuw na Christus vrijwel de hele regio nagenoeg ontvolkt was geraakt. Waar

de hier begraven mensen hebben gewoond, blijft vooralsnog onduidelijk, laat staan waar deze mensen vandaan kwamen. Ook in Someren lijkt het in de vroege middeleeuwen, tussen 400 en 700 na Christus, heel rustig te zijn geweest. Toch tonen twee boomstamputten in Waterdael III van rond 471 en 568 na Christus aan dat dit beeld niet helemaal klopt. Het is dan ook te hopen dat dit boek, waarin het ontstaan van Someren op een voorbeeldige manier wordt gepresenteerd, de inwoners en het gemeentebestuur van Someren laat inzien dat we nog maar een klein stapje hebben gezet. Zoals het boek het aan het einde mooi omschrijft: 'we hebben een paar niet onbelangrijke stukjes toegevoegd aan de onmetelijke en voor altijd incomplete puzzel, die ons verleden is.'

Ria Berkvens

Loon, J. van, Lo, Donk, Horst.
Taalkunde als sleutel tot de vroege middeleeuwen. Studies op het gebied van Nederlandse taalkunde 4 (Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde, 2017). xviii+364 pp., hb., krtn.
ISBN 978 90 7247 497 1. € 59,50

Dat de taalkunde in haar verschillende hoedanigheden als hulpwetenschap van nut is voor de historicus, mag duidelijk zijn. Dat geldt eens te meer voor wie werkt met oudere bronnen in een vreemde taal of daterend uit een ouder taalstadium, die moeten worden ontsloten door een filoloog of anderszins kundige tekstbezorger. Ook de naamkunde – en dan met name de toponymie – wordt geregeld te hulp geroepen. Dan is er ook nog de etymologie, die de historische ontwikkeling van woorden bestudeert. Deze speelt in de naamkunde uiteraard een belangrijke rol en daarin schuilt voor de historicus een lastig probleem. In de etymologie gaat het namelijk vooral om de ontwikkeling van een taalvorm (een woord) in de loop van de tijd en daarin staan de klanken (de vorm) centraal. Betekenis speelt weliswaar een rol, maar terwijl taalklanken veranderen volgens voor elke taal specifieke

regels, is betekenisverandering een verschijnsel dat zich nauwelijks in regels laat vatten.

Naamkunde loopt dan ook gemakkelijk vast op het probleem dat we niet kunnen achterhalen wat een element in een naam in een ver verleden betekende, zelfs wanneer we dat element in etymologische zin uitstekend kunnen duiden. Een ander probleem is dat taalhistorici geschiedenis schrijven zonder jaartallen. De volgorde waarin klankveranderingen in een taal hebben plaatsgevonden, laat zich in detail beschrijven, maar de vraag wanneer een specifieke verandering plaatsvond, blijft voor de taalkunde duister. Het antwoord op die vraag kan alleen komen wanneer er goed dateerbare teksten voorhanden zijn. Voor de historicus die hier niet op bedacht is, ligt cirkelredenering op de loer.

Jozef van Loon, emeritus gewoon hoogleraar Duitse en Nederlandse taalkunde aan de Universiteit van Antwerpen, is een van de weinigen die zich in het Nederlandse taalgebied nog vakmatig met naamkunde bezighoudt en die veel aandacht heeft voor de bijdrage die de historische taalkunde en de naamkunde kunnen leveren aan het historisch onderzoek. In dit boek richt hij zijn aandacht op een drietal elementen die vaker in (plaats)namen voorkomen en die hij hier in combinatie met enkele heiligenlevens (van Bavo en Gummarus) presenteert als 'sleutel tot de vroege middeleeuwen'. Omdat ik dit boek in een Engelstalige recensie ook al elders besprak, beperk ik mij hier tot wat hoofdlijnen.

Van Loon schrijft alsof hij hardop denkt en dat kan aanstekelijk werken. We worden zo immers meegenomen in de redeneringen die hij opbouwt en denken als het ware met hem mee. Dat wordt echter hinderlijk wanneer gaat opvallen dat suggesties die Van Loon doet of mogelijkheden die hij oppert al snel – soms al op dezelfde pagina – in zijn redenering verder gaan als feiten. Dat maakt het betoog speculatief en dat is lastig wanneer de auteur zich geregeld afzet tegen gangbare interpretaties en meningen. Dan mag de lezer toch meer verwachten dan een gezagsargument of het simpele gegeven dat als we A toch al hebben aangenomen, B ook wel waar zal zijn.

Aantrekkelijk aan deze manier van werken is dat Van Loon veel zaken aanroert die tot denken aanzetten. Het lijkt immers geen twijfel dat de

vroege middeleeuwen voor de historicus eindelijk veel problemen kennen en dat een nieuwe invalshoek altijd tot bruikbare ideeën kan leiden. Kan, niet moet. Dit boek vereist dus oplettende lezers die ook zelf voortdurend vragen stellen en – idealiter – bereid zijn de bronnen er nog eens op na te slaan. Daarbij is het lastig dat maar weinig lezers zullen beschikken over de brede bagage die Van Loon hier etaleert en die hij ook van zijn lezers verlangt. Wie is mediëvist, goed thuis in vroege heiligenlevens, historisch taalkundige, naamkundige, archeoloog en dan ook nog eens goed ingevoerd in de middeleeuwse geschiedenis van Gent, West-Vlaanderen en de Antwerpse Kempen? Het gezagsargument zal dus vaak gelden, alleen al omdat de lezer slechts één of twee van deze vakgebieden goed beheerst en voor de rest de auteur blind moet vertrouwen. Dat is geen verwijt aan de auteur – we kunnen Van Loon zijn eruditie niet verwijten – maar het maakt het wel moeilijk om dit boek te hanteren en de vele voorstellen (of conclusies) van Van Loon op waarde te schatten.

Een ander probleem bij dit boek schuilt in de literatuurlijst. Daaruit blijkt nog sterker dan in het boek zelf dat Van Loon graag teruggrijpt op oudere literatuur en recente publicaties afwijst of negeert. Veelzeggend is dat hij een publicatie uit de jaren 1950 ‘recent’ noemt. Over de vroegste geschiedenis van Gent is enorm veel geschreven en daar maakt Van Loon ook gebruik van, maar een (althans in mijn ogen) nog steeds belangrijk artikel van Koch citeert hij niet, terwijl ander werk van Koch wel wordt opgevoerd. Ook de recente archeologische literatuur ontbreekt vrijwel geheel, terwijl juist die tal van nieuwe inzichten met betrekking tot de vroege middeleeuwen oplevert, zeker ook voor Gent.

Lauran Toorians

Steenbakkers, W., *Het steenen huijs met gebinte, stal ende schuren. Historisch onderzoek naar boerderijen in Bostel, Lennisheuvel en Liempde* (Woudrichem: Pictures Publishers, 2017) 304 p.; ill. ISBN 978 94 92576 08 5. € 34,95

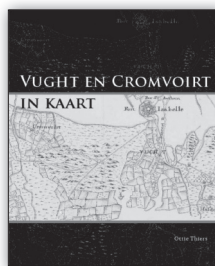
De architecturale en bouwhistorische literatuur heeft duidelijk meer aandacht voor de steden dan voor het platteland. Dit is niet onlogisch vanuit een pragmatisch oogpunt aangezien er voor steden meer bronnen bestaan die de exacte bouwgeschiedenis blootleggen en de gebouwen zelf ook veel meer continuïteit vertonen. Het is echter bijzonder jammer voor de vele boerderijen en de rurale dorpswoningen waarvan de cultuurhistorische waarde onbekend – en bijgevolg onbeminde – blijft. Met het boek *Het steenen huijs met gebinte, stal ende schuren. Historisch onderzoek naar boerderijen in Bostel, Lennisheuvel en Liempde* geeft het team rond hoofdauteur Wilbert Steenbakkers een aanzet tot meer aandacht voor de vele interessante en waardevolle gebouwen op het platteland. Het rijkelijk met foto's gestoffeerde boek biedt een leeswijzer als algemene inleiding, waarin niet alleen de structuur van het boek maar ook de methodologie en bouwhistorische begrippen op een nauwkeurige manier geduid worden. Vanwege de grote hoeveelheid aan gehanteerde vaktermen uit de architectuur is dit geen overbodige luxe en het zorgt ervoor dat het boek toegankelijk blijft voor een breed publiek. Vervolgens worden 27 boerderijen in het onderzoeksgebied elk afzonderlijk onderworpen aan een interdisciplinaire benadering die bouwgeschiedenis, dendrochronologie – het dateren van houten objecten op basis van de aanwezige groeiringen – en genealogie combineert. Voor elke boerderij worden allereerst de locatie en huidige situatie beschreven. Daarbij worden notities die de gemeenten in de jaren 1990 hebben opgesteld, aangevuld met de huidige waarneming van de onderzoekers. Helaas was niet elke boerderij toegankelijk, waardoor de oudere notities over de binnenkant van een handvol boerderijen niet geactualiseerd konden worden. Daarna wordt de bouwgeschiedenis blootgelegd met behulp van de eerste kadastrale schetsen (vanaf 1832) en de verdere mutaties. Dit wordt vervolgens aangevuld met informatie verkregen uit de boringen in de houten onderdelen van de boerderij. Omdat het hout dat gebruikt werd om het gebinte van de boerderij te maken vroeger erg duur was, werden deze onderdelen vaak hergebruikt en kunnen deze bijgevolg veel ouder zijn dan de boerderij.

Ten slotte wordt voor elke boerderij een reconstructie gemaakt van de samenstelling en banden van de families van de eigenaars. Hiervoor werden bevolkingsregisters, doop-, trouw- en begraafboeken en burgerlijke stand geraadpleegd. Hiermee levert het boek dus ook een bijdrage aan de sociale geschiedenis van de regio.

Ondanks de waarde van het boek van Steenbakkers is er ook een kritische opmerking bij te maken. Omdat dit een eerste aanzet naar een beter begrip van boerderijbouw in Boxtel, Lennisheuvel en Liempde is, blijft het boek op sommige vlakken exploratief. Waargenomen bouwelementen worden vaak uitsluitend aan architecturale tradities en ontwikkelingen gerelateerd, zonder veel aandacht te besteden aan de bredere context van de boerderijen. Slechts zelden wordt dieper ingegaan op de invloed van de specifieke elementen en trends die kenmerkend zijn voor de landbouw van Brabant. Dit terwijl het landbouwsysteem of agrosysteem, zoals dit in de rurale historische literatuur vaak genoemd wordt, wel degelijk een grote invloed had op het uiterlijk en ruimtegebruik van zowel stallen, schuren als het woonhuis. Een zeldzaam voorbeeld dat wel wordt aangehaald, het verdwijnen van de potstal als ruimte vanwege de opkomst van kunstmest in de loop van de twintigste eeuw, illustreert dat dit ook in Noord-Brabant niet anders was. Het wordt dus de taak van verder onderzoek om meer duiding te geven van het verband tussen de rurale bebouwing en het landbouwtype waarin dit zich bevond.

Ten slotte dient opgemerkt te worden dat het boek van Steenbakkers een groeiende urgentie onderstreept. Wie het Nederlandse of Vlaamse platteland doorkruist, merkt namelijk dat steeds meer grote boerenbedrijven in onbruik zijn geraakt. Heel wat hoeses, stallen en schuren, al eeuwen kenmerkend voor het omliggende landschap, verkeren in verregaande staat van verval. Een documentatie en analyse zoals die van het team van Steenbakkers onderstreept zowel de cultuurhistorische waarde van de onderzochte gebouwen als de noodzaak om gelijkaardig onderzoek te voeren in andere delen van Nederland en Vlaanderen. Helaas tikt de tijd voor heel wat boerderijen in andere streken ongenadig weg.

Wout Vande Sompele

Thiers, O., *Vught en Cromvoirt in kaart* (Vught: Stichting Erfgoed Vught, Stichting Vughts Museum, HaEs producties & Vught / De Bilt, 2017). 84 pp., hb., ills., krtn. ISBN 978 94 92513 06 9. € 29,50

Het fenomeen historische stedenatlas lijkt in Nederland een moeizaam bestaan beschoren. In 1955 werd in Rome de International Commission for the History of Towns (ICHT) opgericht. Eén van de doelstellingen was het publiceren van een reeks van 'Europese nationale historische stedenatlassen om zo vergelijkende studies naar stads-geschiedenis mogelijk te maken en een beter begrip van de gemeenschappelijke Europese wortels te bevorderen'. De atlassen dienden uiteraard een gestandaardiseerde vorm te krijgen, zodat vergelijken daadwerkelijk mogelijk zou zijn. Deel 1 van de historische stedenatlas van Nederland die in dit kader het levenslicht zag, betreft Haarlem en kwam in 1982 uit bij de Delftse Universitaire Pers. Vervolgens verschenen Amersfoort (1982), Zutphen [sic] (1983), Kampen (1986), Schoonhoven en Nieuwpoort (1990), Venlo (1999) en Bergen op Zoom (2003). De jaartallen lijken veelzeggend: na een vliegende start kwam de klad erin.

In 2003 nam de Nijmeegse uitgeverij SUN het stokje over en begon een reeks stedenatlassen die nog steeds wordt voortgezet door Vantilt en inmiddels een groot aantal Nederlandse steden dekt. Deze atlassen zijn echter duidelijk gericht op een breder publiek en minder strak van opzet dan die van de Internationale Commissie. Daarnaast waren er nog kleinere initiatieven, zoals dat van de Stichting Kadastrale Atlas Noord-Brabant, die niet verder kwam dan Geertruidenberg in 1832 ('s-Hertogenbosch 1994). Deels zijn deze projecten ingehaald door de tijd. De ICHT is duidelijk een kind van de naoorlogse wederopbouw en bleek – anders dan de oprichters hoopten – toch vooral op nationaal niveau aan te slaan (of juist niet). In Nederland telt de commissie nog twee leden. Digitale technieken maakten kaarten anders (en vaak beter) toegankelijk en de archeologie is in de stedengeschiedenis een steeds belangrijkere rol gaan spelen.

Zonder grote internationale of provinciale ambities verscheen in 2017 een historische atlas van Vught. Het idee kwam van uitgever Steven Hagers, die in 2012 een dergelijk boek uitbracht over De Bildt, een plaats die meestal op de rand van een kaart ligt, net zoals Vught meestal een aanhangsel is van 's-Hertogenbosch. Dit idee viel in Vught in goede aarde en aangevoerd door Ottie Thiers ging een 'kaartclub' aan het werk, met deze atlas als resultaat. Het boek heeft een aangenaam groot formaat zoals dat bij een atlas past. Dat zorgt ervoor dat de opgenomen kaarten leesbaar zijn. Waar dit opportuun is – voor de leesbaarheid, maar ook om Vught centraal te houden – is gebruik gemaakt van uitsneden uit grotere gehelen.

De opbouw van de atlas is aangenaam traditioneel waardoor het boek zich snel laat raadplegen (handig, want een register ontbreekt). Na enkele kaarten die de fysische geografie laten zien, volgt de oudste kaart van het stroomgebied van de Maas. Dat is de kaart van William de Spyny uit 1357, die weliswaar weinig detail biedt, maar alleen al vanwege de datering belangwekkend is. Eindelijk vinden we hier een leesbare reproductie van deze kaart, waarbij een transcriptie nog wel op zijn plaats zou zijn geweest. Dan volgt een reeks historische kaarten, waarbij de strategische positie van Den Bosch in de Tachtigjarige Oorlog uiteraard aanleiding gaf tot geregeld karteren. Ook de fortificaties en inundatiewerken in de achttiende eeuw leverden veel gedetailleerde kaarten op, terwijl in diezelfde periode Jan François van de Weijer en Hendrik Verhees, beide uit Boxtel, nauwkeurige deelkaarten tekenden.

Vanaf eind achttiende eeuw zijn er ook kaarten die specifiek wegen, waterwegen, dijken en andere infrastructuur in beeld brengen. In 1832 is er dan het kadaster, dat de basis gaat vormen voor de eerste topografische kaarten. Uit de negentiende en twintigste eeuw zijn er meer thematische kaarten, waaronder vanaf ongeveer 1930 ook met een toeristisch doel. Opeenvolgende topografische kaarten geven een goed beeld van de toename en verdichting van de bebouwing en dus ook van de verstedelijking (zie ook de website www.topotijdreis.nl).

De laatste afdeling in de atlas gaat over 'Water'. Niet gek in een plaats die 'vocht' heet. Eeuwenlang

was het een geregeld terugkerend ongemak dat, wanneer na hevige regenval of sneeuw de beken en riviertjes niet snel genoeg konden afwateren op de Maas, grote delen van Midden-Brabant onder water kwamen te staan. Met het Helvoirts Broek en het Bossche Broek vol water lag Vught min of meer op een eiland. Cromvoirt is nog grotendeels bedijkt, wat er in het huidige landschap wat potsierlijk uitziet maar in historisch-geografisch opzicht een waardevol relict oplevert. Het water kwam niet alleen van de Dommel, de Essche Stroom en de Aa. Wanneer de Beersche Overlaat in werking trad, ontstond een parallelle Maasloop naar de Langstraat. De aanleg van de Baardwijkse Overlaat in 1766 nam de overlast hiervan weg voor de Langstraat westelijk van Baardwijk, maar bood voor Vught en Cromvoirt nog geen soelaas. Dat kwam er pas met de aanleg van Drongelens Kanaal, dat pas kon worden gerealiseerd na het graven van de Bergsche Maas. Pas nadat dit kanaal was gereedgekomen, kon ook het Helvoirts Broek worden drooggelegd.

Vught en Cromvoirt in kaart voldoet niet aan de strenge standaard van de International Commission for the History of Towns, maar heeft wel vrijwel hetzelfde aangename formaat en biedt veel verhelderend kaartmateriaal met korte, informatieve toelichtingen. Daarmee is dit een welkome publicatie die hopelijk ook andere plaatsen die meestal 'op het randje' liggen, inspireert om een vergelijkbaar naslagwerk te maken.

Lauran Toorians

Tol, A.J., E. Heunks, L.I. Kooistra, L. Meurkens, J.P.W. Verspay. *Tussen Aarlese weg en Broekstraat. Archeologisch onderzoek van een historisch cultuurlandschap in Aarle, gemeente Best.* Archol rapport 280

(Leiden: Archol, 2017). 1558 p, ill., krt., litlst., 17 bijlagen, ISSN 1569-2396. Alleen digitaal beschikbaar

In 2011-2012 werd midden in de heerlijkheid Oirschot, nu het westen van de gemeente Best, een

zestig hectare groot agrarisch gebied archeologisch onderzocht. Het gaat om het noordelijke gedeelte van het gehucht Aarle, waar woonwijken moesten komen. De publicatie van dat onderzoek nam heel wat meer tijd in beslag dan de wettelijke twee jaar, maar het resultaat mag er zijn. Ook de resultaten van meer tijd vergend laboratoriumonderzoek zijn nu beschikbaar op de 1557 bladzijden van dit basisverslag en in de 17 Exceltabellen als toegift. Die hoeveelheid lijkt afschrikwekkend, maar de voor een breder onderzoekerspubliek interessante tekst beslaat 'slechts' 511 bladzijden en de samenvatting nog eens 10 bladzijden. Het onderzoek bracht sporen van menselijke activiteit uit de laatste 3200 jaar aan het licht: van de bronstijd tot en met het heden. Belangrijk is dat het onderzoek niet alleen op bewoningssporen en vondsten gericht was, maar nadrukkelijk ook op allerlei (cultuur)landschappelijke aspecten en vraagstukken, waarvoor de hulp is ingeroepen van specialisten op het gebied van fysische geografie, palynologie, archeobotanie en historische geografie. Hierdoor heeft het verslag een veel bredere betekenis gekregen dan gebruikelijk en levert het belangrijke bouwstenen op voor de reconstructie van de bewoningsgeschiedenis van niet alleen Best, maar van het hele zandland-schap van Noord-Brabant en de Antwerps-Limburgse Kempen.

De publicatie bestaat na wat voorbeschouwingen uit vier grote delen. Het eerste deel is inleidend van karakter en behandelt het onderzoekskader, de onderzoeksmethodiek en de chronologie van de sporen in de opgraving. Het tweede deel beschrijft de resultaten van dit onderzoek met betrekking tot de ontwikkeling van het landschap in en om het onderzoeksgebied (117 bladzijden!), gevolgd door de beschrijving van de onderscheiden vindplaatsen per periode. Het derde deel bevat de thematische synthese van het onderzoek. Hier vinden we nieuwe gegevens op het gebied van landschap en bewoning in de gehele onderzochte periode, de nederzettingen van de vroege en volle middeleeuwen, de laat-middeleeuwse transformatie, de materiële cultuur en belevingswereld en de erfinrichting gezien vanuit een biografisch perspectief. Als afsluiting doen de vier hoofdonderzoekers aan-

bevelingen voor toekomstig onderzoek: een overzicht van onderzoeksvragen die beslist nadere aandacht verdienen zodat toekomstig syntheseonderzoek op een bredere basis kan steunen. Het vierde gedeelte bestaat uit de catalogus van sporen, structuren en vondsten: dat deel alleen beslaat al 929 bladzijden. Het is heel systematisch opgezet en via de algemene inhouds-opgave vindt men snel zijn weg.

Veel Kempische dorpen liggen nabij een beek. In Aarle is er geen beek in de buurt: de Dommel stroomt zeven kilometer verderop. De onderzochte akkers van Aarle liggen niet op een dekzandrug maar op een plateau tussen twee met zand opgevulde smeltwaterdalen, ingeklemd tussen de Midden-Brabantse dekzandrug in het zuiden en een grote lemige vlakte in het noorden. De smeltwaterdalen vormden een natuurlijk drainagesysteem waarlangs het gebied vooral ondergronds afwaterde. Vergelijkbare situaties komen in de zeventien kilometer lange strook tussen Nijnsel en Spoordonk veelvuldig voor. Het akkerdek over heel het gebied heeft een vrij gelijkmatige dikte van 50 tot 75 centimeter, zelfs over die smeltwaterdalen heen. Gedeeltelijk is het een ter plaatse gevormd plaggendeek, elders werd de grond opgehoogd met akkermateriaal uit de omgeving. Vermoedelijk is de helft van het dek gevormd uit het verspitten van de oude bodem en het graven van greppels en sloten. De rest moet zijn aangevoerd via de potstal of van andere percelen, gedeeltelijk zelfs nog heel recent.

Het onderzoek liet zien dat de eerste ontginningen in de bronstijd plaatsvonden in een bosachtige omgeving die zelfs in dit kleine gebied gevarieerd was: eiken-berkenbos met heide in het zuiden, gemengd loofbos met gras in het westen en moerasbos met elzen in het noorden. Al in de loop van de bronstijd traden hierin waarneembare veranderingen op die doorzetten in de ijzertijd. De mens haalde de eiken uit het bos, waardoor hazelaar en els meer ruimte kregen, evenals gras en heide. De Romeinse tijd bracht een intensiever gebruik van het landschap, waarin het open bos op vochtige grond plaatsmaakte voor grasland. De middeleeuwse mens kwam na zes eeuwen terug in een open loofbos met veel variatie en gras en heide als ondergroei. De plagen die later in het

bemestingssysteem gebruikt werden, kwamen in het noorden wat meer van grasland en in het zuiden wat meer van heide, wat gezien de ligging van het gebied begrijpelijk is.

Om meer zicht te krijgen op de indeling en ontwikkeling van het agrarisch landschap en de organisatie van het gebruik daarvan heeft een drietal onderzoekers (Luuk Keunen, Daniël Vangheluwe en Johan Verspay) zich verdiept in de historische geografie van Aarle en omgeving. Doordat zij de betekenis van de lasten die op de grond drukten (cijzen, renten et cetera) niet begrijpen, komen ze tot de boude bewering dat de abdij van Sint-Truiden de oorspronkelijke grondheer in Best zou zijn geweest (p. 142). Die abdij heeft er zeker grond gehad, maar 'oorspronkelijke grondheer' is toch echt te veel eer. Ze stellen vast dat in Aarle een klein aantal oude grote boerderijen stond: de hoeve van Aarle, de hoeve Ten Schoot, de Kuipershoef, Ten Rodeken en een naamloos gebleven hoeve. De toponiemenkaart, die eind 2018 als afzonderlijke publicatie zal verschijnen, hielp daarbij. In de kadaسترregisters zagen ze dat veel grond in handen was van klompenmakers. Ten onrechte trekken ze daaruit de conclusie dat dit een eeuwenoude situatie was. Ze hadden toch moeten weten dat de klompenmakerij in deze streek in de loop van de achttiende eeuw een explosieve ontwikkeling doormaakte, waarna dertig procent van de bevolking daarmee in de winter zijn brood verdiende. In de zomer gebeurde dat met metselen, dankzij de verstening van de boerderij die in deze opgraving mede zichtbaar werd! Bij dat klompen maken hoort het populierenlandschap dat hier tussen 1750 en 1950 overheersend was. Ze zien deze ontwikkeling echter over het hoofd: een gemiste kans. De landbouw was hier al sinds de dertiende eeuw (of eerder) niet meer zelfvoorzienend, al was het maar omdat de zilveren penningen die de hertog jaarlijks wilde ontvangen niet op de akker groeiden, maar door handel in de stad verkregen moesten worden. Ook de inning van de tienden betekende vaak dat tot tien procent van de oogst naar buiten het dorp verdween.

Omdat de studie van het potstalsysteem een van de hoofdthema's van het onderzoek vormt, is het goed dat uitvoerig ingegaan wordt op de regels

die golden voor het gebruik van de woeste gronden bij Aarle: op de hei in het zuiden en het broek in het noorden. Het archeologische onderzoek vond vooral plaats in het gebied dat de Aarlese Akkers genoemd werd. Daar wijst het drietal auteurs twee ovale oudste akkerkernen aan, waarvan de westelijke kern tot het goed Ten Schoot behoorde. Onopgemerkt bleef het fenomeen van de voorpootstroken: het beplanten met bomen van de eerste 10 tot 20 meter van de gemene gronden. Allereerst staan daar dus bomen op, maar belangrijker is dat deze stroken in de verkaveling herkenbaar bleven als er delen van de gemeint verkocht werden. Zo leveren ze 'groeiringen' op van het ontgonnen land, een belangrijk hulpmiddel bij het begrijpen van het landschap. Deze historisch-geografische uiteenzetting is geschreven zonder kennis te nemen van wat in de voorafgaande hoofdstukken beschreven is aan uitkomsten van het bodemkundig onderzoek in Aarle. Het is jammer dat deze onderzoekselementen in de eindrapportage niet beter geïntegreerd zijn.

Een belangrijk onderdeel van dit onderzoek betrof de bodemopbouw en datering van het cultuurdek van de akkers en andere velden. Daartoe werden speciaal dertien sleuven onderzocht. De oudste akkerlagen dateren hier uit de negende eeuw; het plaggende begint in de vijftiende eeuw, vaak met eerst een flinke bodembewerking en afgraving en verplaatsing van het oudere akkerdek.

Verdere onderzoeksthema's worden in het derde deel uitgewerkt. Bestudering van de ruim 1100 stukken hout heeft geleid tot nieuwe inzichten over het houtgebruik en de houtselectie en over de veranderingen daarin door de tijd heen. Ook bleek al dat hout een goede basis om de typochronologische indeling van de verschillende constructietypes van waterputten aan te vullen.

De 22 huisplattegronden uit de late bronstijd en de ijzertijd lagen alle op een erf waarop ook enkele spiekers stonden. Waterputten lagen in deze tijd een eindje buiten de erven. De gebouwen waren in deze periode niet erg duurzaam. Als ze versleten waren, werd een eindje verderop een nieuw gebouw geconstrueerd. De verplaatsingsafstand nam af van ruim honderd meter in het

begin tot een tiental meters en zelfs herbouw ter plaatse tegen het eind van deze periode.

De boerderijen uit de Romeinse periode waren van de gebruikelijke typen, waarbij de Alphen-Ekerentypen hier gedateerd worden tussen de eerste helft van de eerste eeuw tot ver in de derde eeuw. Dit type heeft een verdiepte stal, waarbij het steeds de vraag is of dat een vroege potstal was. Ook daar is nadrukkelijk naar gekeken. Resten van plaggen werden er niet aangetroffen. Op basis van dit onderzoek kon geen eenduidige interpretatie aan de verdiepte delen gegeven worden. De boerderijen werden als het nodig was hersteld, uitgebreid of ter plaatse herbouwd. Op sommige erven was een waterput aanwezig die relatief lang in gebruik bleef bij verschillende burenen. Verder kwamen er op de erven amper bijgebouwen en kuilen voor. In de tweede en derde eeuw stonden de boerderijen aan een verbindingsweg, met de korte zijden van de huizen tegen de weg. In het midden van de derde eeuw werden ze verlaten, waarbij de bouwmaterialen achterbleven.

De sociale, culturele en economische horizonen van de uitwisselingsnetwerken in de late prehistorie en Romeinse tijd werden ook onderzocht. In de ijzertijd werd er ijzer gesmeed, men gebruikte maalstenen uit de Eifel en zout uit de kuststreken, dat in een kenmerkende aardewerken verpakking werd aangevoerd. Waar de eigen producten van de Aarlese boeren naar toe gingen, kon uiteraard niet onderzocht worden. Voor de Romeinse tijd valt op dat bijna alle aardewerk elders gemaakt was: het moet op lokale of regionale markten aangeschaft zijn. Alles overziende bestonden er in deze periode geen grote verschillen in sociale status tussen de bewoners. Vergeleken met de late prehistorie was men wel minder zelfvoorzienend.

Na de Romeinse tijd bleef het gebied lange tijd onbewoond. Het landschap werd in die periode hooguit extensief gebruikt en de natuurlijke vegetatie kon regenereren. Pas in de late negende eeuw verscheen er weer een boerderij, midden tiende eeuw gevolgd door een tweede. De onderzoekers menen dat dit geen gewone boerderijtjes waren, maar hoeven van 'een institutioneel (leen) goed' zoals Verspay in hoofdstuk 15 uiteenzet. Begin twaalfde eeuw begon de verplaatsing van

boerderijen uit het akkergebied. Vanaf de zestiende eeuw kwam de bewoning te liggen in de zone die we kennen van de negentiende-eeuwse kaarten. Er lijken twee kernakkergebieden te zijn geweest. Nadat de plaggenbemesting hier dikke plaggendekken gevormd had, is deze teelaarde gebruikt om grasland in akkerland om te zetten. Plaggen werden hier al vanaf de elfde eeuw gebruikt bij de bereiding van mest. Tegelijkertijd met de opkomst van de grote, inpandige potstallen in de boerderijen begon op de akker de vorming van de donkere plaggendekken. Deze lijken hiermee in direct verband te staan. Deze potstallen zijn niet zozeer een technische innovatie, maar een intensivering van een bestaande praktijk. Uit de ontwikkeling van hun constructie in de loop der eeuwen kan een verdere intensivering van het gebruik vastgesteld worden.

In hoofdstuk 16 onderzoekt Verspay in hoeverre de opgraving een beter zicht geeft op de laatmiddeleeuwse transformatie. Daarbij werden vijf ontwikkelingen geselecteerd voor nader onderzoek: verplaatsing van nederzettelingen; ontwikkelingen in de boerderijbouw; overgang naar (anorganische) plaggenbemesting; opkomst van de potstal en de inrichting van het akkercomplex. De verplaatsing van de boerderijen is hier van de akker af en niet naar een beekdal toe. De akker werd hierdoor vergroot en kon meer produceren. De opkomst van de potstal na 1400 wijst ook op een grotere graanproductie, wat goed past bij de groeiende vraag naar voedsel en grondstoffen in de steden. Het driebeukige hallenhuis met gebinten die op stiepen of poeren staan, wordt hier kort na 1300 gedateerd, hoewel bij andere boerderijen gedurende de gehele veertiende eeuw de staanders nog werden ingegraven. Baksteen werd aanvankelijk vooral in de poeren gebruikt. Plavuizen als vloerbedekking kwamen in de zestiende eeuw in zwang. In de zeventiende eeuw werden brandmuur en schouw gemetseld en in de achttiende eeuw ging men baksteen voor de buitenwanden van het woongedeelte gebruiken. Uit die tijd dateert eveneens de eerste langgevelboerderij, waarvan de ingangen in de lange gevel zitten. Sporen van lemen brandmuren werden kennelijk niet gevonden. Net buiten het woongedeelte lag op het erf de waterput. De jongste

boomstamput dateert hier uit de vroege veertiende eeuw. Daarna bouwde men de putwand met plagen, met een karrenwiel als basis.

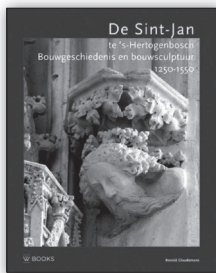
De gedachten en interpretaties die Verspay ontvouwt bij de behandeling van de materiële cultuur en belevingswereld, ofwel de interpretatie van rare losse vondsten, zijn in hoge mate hypothetisch. Een speelbal in een waterput: zou dat toch niet eerder het verdriet van een niet balvaardig ijzertijdjongetje zijn in plaats van een stichtingsoffer door zijn ouders?

Aan de hand van de opgegraven boerderijerven probeert Verspay het model van Huijbers in 2007 voor de erfinrichting opstelde te toetsen. De beschikbare aantallen bleken daarvoor eigenlijk te klein en voor zover er iets van te zeggen is, lijkt Aarle het Huijbers-model niet te volgen. Aan het slot van dit hoofdstuk geeft Verspay aanwijzingen om in het vervolg de boerenerven zo goed mogelijk waar te nemen en te beschrijven.

Aan het slot van dit derde deel komt het hele team samen bij het formuleren van aanbevelingen voor toekomstig onderzoek van boerengemeenschappen in het verleden, wat uitmondt in een per periode gespecificeerd overzicht van onderzoeksthema's en vraagstellingen. Zo wordt dit voor de Brabantse archeologie, nederzettingen-, landschaps- en agrarische geschiedenis zeer waardevolle onderzoeksverslag tevens richtinggevend voor vervolgonderzoek.

Karel A.H.W. Leenders

Middeleeuwen

Glaudemans, R., *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550*
(Zwolle: WBOOKS, i.s.m. Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, 2017). 439 p., ill. (kleur), ISBN 978 94 625 8011 4. € 39,95

Het vierde deel in de reeks Bouwsculptuur van WBOOKS behandelt de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch. Deze kerk, één van de grootste

kerken in Nederland, geldt als een hoogtepunt van de Brabantse gotiek. De rijke versieringen en sculpturen hebben door de eeuwen heen echter zwaar geleden onder het Nederlandse klimaat. Met name de verregaande erosie van de beeldhouwwerken aan de buitenkant gaf vanaf de jaren 1860 aanleiding tot verschillende restauratiegolven. Tot in de twintigste eeuw werden veel van de oorspronkelijke beelden vervangen door kopieën of eigen verzinsels. Deze aanpak leidde door de jaren heen tot zware kritiek, waarbij sommigen zelfs zo ver gingen om de Sint-Jan voortaan een neogotisch gebouw te noemen waar aan niets nog origineel was.

Het is de opzet van Ronald Glaudemans dit negatieve beeld grondig bij te stellen. In de periode 1999-2010 was hij als verantwoordelijke voor de historische begeleiding en documentatie betrokken bij een nieuwe restauratie van de Sint-Jan, wat hem in staat stelde om op de steigers het gebouw en de bijhorende sculpturen tot in het kleinste detail te bestuderen. Glaudemans stelt dat alle voorgaande literatuur de Sint-Jan enkel bestudeerde vanuit een historische, kunsthistorische en/of architectuurhistorische hoek en steeds het archeologische en bouwhistorische luik achterwege liet. Als reactie hierop wil Glaudemans met dit boek juist een totaalbeeld creëren, waarbij hij nadrukkelijk nieuwe disciplines in zijn onderzoek verweeft. In deze interdisciplinaire benadering combineert hij bouwhistorisch, kunsthistorisch, archeologisch en archiefonderzoek met een uitgebreide inventarisatie en analyse van de bouwsculptuur van de Sint-Jan.

De auteur tracht in dit boek, waarop hij in 2017 in Nijmegen is gepromoveerd, een drieledige onderzoeksvraag te beantwoorden. Ten eerste wil hij achterhalen of de Sint-Jan nog gebruikt kan worden als historische bron voor de middeleeuwen. Hoeveel van het gebouw is nog origineel en in welke mate benaderen de negentiende- en twintigste-eeuwse restauraties de originele beeldhouwwerken? Ten tweede wil Glaudemans een definitieve bouwgeschiedenis en -chronologie van de Sint-Jan opstellen en de bestaande theorieën daaromtrent toetsen en/of ontcrachten. Ten derde wil hij een inventaris opstellen van alle middeleeuwse versieringen en sculpturen

in de Sint-Jan, dus alles wat is aangebracht gedurende de periode 1250-1550. Negentiende- en twintigste-eeuwse kopieën worden opgenomen in de mate dat ze de originele sculpturen volgen, maar de nieuwe ‘verzinsels’ en toevoegingen die bij de latere restauraties zijn aangebracht, vallen buiten het kader van dit boek.

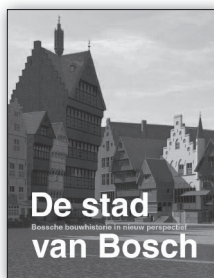
Het boek is chronologisch opgedeeld, waarbij elk hoofdstuk is gewijd aan één van de bouwfases van de Sint-Jan. Per fase beschrijft Glaudemans in detail de bouwgeschiedenis van het onderdeel om vervolgens systematisch de middeleeuwse sculptuur (en de latere kopieën) te beschrijven en nader te duiden. De auteur geeft duidelijk aan welke beeldhouwwerken zijn aangepast of vervangen bij de verschillende restauraties. Hij probeert bij de belangrijkste beeldenreeksen een iconografische betekenis te formuleren. Hij betreft hierbij uitvoerig de reeds bestaande literatuur over de Sint-Jan, maar is steeds kritisch en weerlegt geregeld vroegere interpretaties. Een goed voorbeeld van deze aanpak is de analyse van de Hertogenbeelden op de luchtbogen van de kooromgang.

Het boek is uitgebreid gestoffeerd met fotomateriaal en 3D-reconstructies van de verschillende bouwfases. Deze helpen om Glaudemans' uitgebreide beschrijvingen van de beeldhouwwerken te visualiseren. De auteur toont daarbij een grote bouwtechnische en iconografische kennis en weet in zijn onderzoek veel parallellen te trekken met andere kerken in en buiten het hertogdom Brabant. Een punt van kritiek is dat het boek door het uitgebreide bouwtechnische jargon zeker in het begin soms ontoegankelijk is voor de leek. Door het ontbreken van een glossarium waarin de belangrijkste termen worden uitgelegd, is de lezer vaak aangewezen op het fotomateriaal om uit te maken wat de auteur bedoelt. Termen als ‘wimbergen’ en ‘zwikvullingen’ konden dan ook een korte definitie of introductie gebruiken. Daarnaast zorgt de systematische aanpak bij het beschrijven van de beeldenreeksen er voor dat het boek bij momenten wat repetitief wordt.

Desalniettemin mag het eindresultaat er zijn. De integrale en interdisciplinaire aanpak van Glaudemans levert interessante onderzoeksresultaten op die de geschiedenis en de restauraties

van de Sint-Jan in een nieuw, en meer genuanceerd, daglicht stellen. De auteur schuift op basis van archiefonderzoek een nieuwe bouwchronologie naar voren en de biografische studie van de verschillende bouwmeesters van de Sint-Jan zorgt voor een extra menselijk element in een verhaal dat uiteindelijk vooral over stenen gaat. De inventarisatie van de bestaande sculpturen op de kerk en in de bouwloods toont aan dat veel van de negentiende- en twintigste-eeuwse restauraties en kopieën nog zeer dicht bij de originele middeleeuwse beelden aanleunen, waardoor ze wel degelijk nog bruikbaar zijn als historische en iconografische bron. Daarenboven maken deze restauraties evenzeer deel uit van de geschiedenis van de Sint-Jan, een gegeven dat Glaudemans sterk beklemtoont wanneer hij voor hun rehabilitatie pleit. Het boek is interessant voor zowel de stads-geschiedenis van 's-Hertogenbosch als voor de bredere kerk- en architectuurgeschiedenis van de Lage Landen.

Florian Daemen

**Glaudemans, R. (red.),
m.m.v. H. Boekwijt, M.
Enderman en J. Viguurs,**
*De stad van Bosch. Bossche
bouwhistorie in nieuw
perspectief* ('s-Hertogenbosch:
Aldus, 2016) 207 p. ill. reg. ISBN
978 90 70545 38 3. € 24,95

Het jaar 2016 zal de stad 's-Hertogenbosch nog lang heugen. De viering van het overlijden van de schilder Jeroen Bosch, toen 500 jaar geleden, ging in de Noord-Brabantse hoofdstad gepaard met tentoonstellingen, projecten en andere culturele uitingen. Maar liefst 1,4 miljoen bezoekers heeft de stad mogen verwelkomen. Deze massale interesse in de schilder en de wereld waarin hij leefde, blijkt onder andere uit deze publicatie. Klassieke historische ambachten ontmoeten moderne digitale ontwikkelingen, en het 's-Hertogenbosch van circa 1516 ontmoet de hedendaagse stad. In een poging het vele (bouw)historische en archeologische onderzoek van de afgelopen decen-

nia samen te voegen en te presenteren is door Erfgoed 's-Hertogenbosch gepoogd een virtuele 3D-reconstructie te maken van 's-Hertogenbosch omstreeks het jaar 1500, dus tijdens het leven van Jeroen Bosch.

Het boek is ingedeeld in zes hoofdstukken. In het eerste, de inleiding, vertelt Ronald Glaudemans over de achtergrond van het project, de selectiecriteria voor de gepresenteerde 3D-modellen en de werkwijze. Met een stedenbouwkundig model als basis hebben de onderzoekers zich beperkt tot onder meer de Markt, de Sint-Jan en enkele Bossche woonhuizen. In het door Harrie Boekwijt geschreven tweede hoofdstuk krijgt de lezer inzage in de stadsmuren en vestingwerken, met speciale aandacht voor de toegangspoorten en torens. Maarten Enderman neemt in het derde hoofdstuk enkele Bossche woonhuizen onder de loep. Achter de hedendaagse gevels van vele huizen blijken middeleeuwse constructies verborgen te gaan. Dendrochronologisch onderzoek bewijst hier zijn waarde: in combinatie met historische informatie over de stadsbranden uit 1419 en 1463 wordt veel duidelijk over de bouwgeschiedenis. Resten van muurschilderingen bieden bovendien een kleurrijk beeld van de binnenkant van de woonruimten. Op de huizen rondom de Markt gaat Glaudemans in het vierde hoofdstuk dieper in. Hiertoe behoren ook reconstructies van het huis 'Sint Thoenis', waar het atelier van Bosch gevestigd was; van het stadhuis, waarin de verschillende bouwfasen worden toegelicht; en van 'De Moriaan'. De grote trots van de stad, de Sint-Janskathedraal, vormt het onderwerp van het vijfde hoofdstuk. Boekwijt toont in vijftien digitale reconstructies de ontwikkeling van het gebouw, met aandacht voor de verschillende bouwfasen en de uitbreiding van de westtoren. In tegenstelling tot de andere hoofdstukken bevat dit hoofdstuk nauwelijks tekst. Dit is begrijpelijk: in 2010 waren de eerste 3D-modellen en voorlopige resultaten immers al gepubliceerd in een publieksboek, en het latere onderzoek kwam een jaar na het hier gerecenseerde boek (2017) aan bod in een bouwhistorische studie van Glaudemans, die hierop datzelfde jaar promoveerde aan de universiteit van Nijmegen. In het zesde hoofdstuk ten slotte behandelen

Glaudemans en Jan Viguurs enkele bijzondere gebouwen die Jeroen Bosch moet hebben gekend en bezocht, zoals het Zwanenbroedershuis, de havenkraan en de Sint-Geertruikerk.

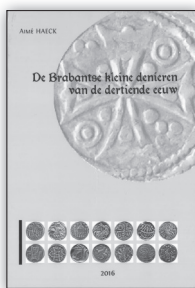
De hoofdstukken kenmerken zich door een combinatie van historische bronnenanalyse en de resultaten van recent archeologisch onderzoek. De annotatie verwijst naar recente wetenschappelijke literatuur en rapporten. Desondanks is het boek vlot leesbaar en geschikt voor een geïnteresseerd lekenpubliek. Het enige punt van kritiek is dat historische gegevens niet altijd worden uitgelegd. Wat is bijvoorbeeld de reële of hedendaagse waarde van de stedelijke bijdrage van 1 Rijns gulden voor huiseigenaren die in de jaren na 1444 hun strodak wilden vervangen door leien (p. 78)? En wat precies is de 'boom' in de 'Poort aan de boom' die de haven beschermde (p. 36)? Daarnaast zou een kaart met straatnamen (en eventueel de locatie van de gereconstrueerde gebouwen) het boek toegankelijker maken voor niet-Bossche lezers.

Deze minpuntjes doen allerm minst af aan de kwaliteit van het boek. Het is rijk geïllustreerd met 3D-reconstructies, veelal ter grootte van een dubbelblad. Deze worden afgewisseld met historische afbeeldingen, kaarten, en foto's van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. Interessant zijn de afbeeldingen waarop de reconstructies geprojecteerd zijn op de hedendaagse situatie, of waarop de gereconstrueerde versie naast een oude kaart of tekening is geplaatst (p. 42-43). Uitermate bijzonder zijn de vijf afbeeldingen die men met een speciale app van Dutch Rose Media kan bekijken. Op het scherm verschijnt dan een 3D-model van het gebouw op de afbeelding.

Ook op andere manieren heeft Erfgoed 's-Hertogenbosch de reconstructie publiciteit gegeven. In filmpjes op YouTube en Facebook kan men een kijkje nemen in de gereconstrueerde middeleeuwse stad, en met de app Bosch Experience is het mogelijk op de locatie van het gebouw zelf de 3D-modellen op te roepen. In het Groot Tuighuis kent de beleving zelfs een extra dimensie: hier kan men met VR-brillen als het ware rondlopen in de vijftiende-eeuwse Sint-Jacobskerk. Het boek is zodoende slechts één van de resultaten van dit project.

Het is verfrissend om te zien hoe het historische ambacht digitale en technologische ontwikkelingen omarmt en er op die manier in slaagt het verleden letterlijk zichtbaar te maken.

Mark Vermeer

Haeck, A., *De Brabantse kleine denieren van de dertiende eeuw* (Dilbeek 2016) 272 p. ill. geb. € 40,- (exclusief verzendkosten), te bestellen via de auteur: aime.haeck@skynet.be

Kleine denieren werden in het hertogdom Brabant geslagen tijdens de regeringen van Hendrik I (1190-1235), Hendrik II (1235-1248), Hendrik III (1248-1261), Aleidis van Bourgondië (1261-1268) en Jan I (1268-1294). Denieren is een in Vlaanderen gebruikelijke benaming voor penningen. Tot de groep worden ook halve penningen of obolen gerekend, die in veel geringere mate werden geslagen. Een pond kleine penningen bestond uit 240 stuks van deze munten. Aimé Haeck heeft ongeveer tien jaar gewerkt aan het opsporen en vastleggen van Brabantse kleine denieren uit de dertiende eeuw. Door deze inspanning zijn thans circa 850 verschillende typen bekend geworden, waarvan ruim 500 'hoofdtypen'. Hiermee is de hoeveelheid geregistreerde kleine denieren meer dan verdubbeld. Haeck putte hierbij uit bestaande literatuur, museale en particuliere collecties, recente vondsten en veilingcatalogi van enkele grote veilinghuizen. Haeck heeft zijn onderzoek samengevat in twee delen: een inleidend deel (p. 1-45) en een catalogus (p. 47-272).

In het inleidend gedeelte worden enkele onderwerpen behandeld: de chronologische en geografische afbakening, citaten uit documenten, vondsten, gehalte en gewicht ('massa'), muntheren, muntmeesters, muntplaatsen en chronologie. Deze onderwerpen hadden misschien wel wat systematischer aangepakt kunnen worden. Er zitten bovendien enkele onnauwkeurigheden in. Zo wordt in de chronologische afbakening meteen een fasering meegenomen, terwijl de chronologie

nog behandeld moet worden. De paragraaf chronologie behandelt een verfijning van de chronologie aan de hand van voorstellingen op de voor- en keerzijden van de munten en had daarom misschien wel beter 'typologie' of 'munttypen' kunnen heten (p. 22). In de paragraaf citaten worden enkele voorbeelden gegeven van zinsneden waarin kleine denieren worden vermeld. Hierbij worden de begrippen klinkende munt en rekenmunt ten onrechte door elkaar gehaald. Een klinkende munt kan namelijk nog lang nadat hij circuleerde als rekenmunt gebruikt worden, waardoor de door Haeck toegekende chronologische betekenis verloren gaat. Bij 'gehalte en gewicht' ten slotte worden toelichtingen node gemist.

In het voetspoor van vooral Joseph Ghysens heeft Haeck de te behandelen periode in vijf fasen ingedeeld: voorfase (1190-1210), overgangsfase (1210-1211), fase 1 (1211-1235), fase 2 (1235-1268; onderverdeeld in drie subfasen) en fase 3 (1282-1287). De verfijning van fase 2 is tot stand kunnen komen door het vergelijkend onderzoek van Jean Elsen (1998) naar de grote muntvondsten van Brussel (1908) en van Luik (1951). Het gewicht ('massa') van de kleine denieren vertoont een continu dalende lijn van 0,794 gram tijdens de voorfase naar 0,487 gram tijdens hertog Jan I. De kleine denieren bevatten allerlei voorstellingen, letters, korte teksten en tekens die de afgelopen eeuwen tot veel hoofdbrekens hebben geleid. Sommige denieren vermelden de naam of titel van de hertog, de meeste andere aanduidingen worden toegeschreven aan een aantal Brabantse steden. Lange tijd was men daarom van mening dat kleine denieren mede onder controle van deze steden werden uitgegeven. Voor Haeck is het min of meer een uitgemaakte zaak dat de kleine denieren aangemaakt zijn onder gezag van de hertogen van Brabant. Hij gebruikt als steekhoudend argument dat per fase de muntjes 'allemaal dezelfde grootte, hetzelfde gewicht, hetzelfde gehalte en hetzelfde typische Brabantse kruis' hebben. Dit houdt onder meer in dat de muntdevaluatie, die in 1235 plaatsvond, overal gelijktijdig moet zijn doorgevoerd (p. 17).

Bij de beschrijving van de voorzijdtypen laat Haeck de voorfase vallen en plaatst hij tussen de overgangsfase en fase 1 een groep 'Conventie-

munten', die daar chronologisch niet helemaal past. Deze munten komen zo weer ter sprake bij de behandeling van de catalogus.

De indeling van typen voorzijen in tijdsfasen is vooral op basis van gewicht gebeurd. Sommige typen komen alleen in een bepaalde fase voor, andere typen keren met een geringer gewicht terug in latere fasen (p. 23-25). Bij het toewijzen van typen voorzijen aan muntplaatsen volgt Haeck in grote lijnen de klassieke indelingen van Piot (1848), De Witte (1894-1899) en Baerten (1965). Voor verklaringen dient de lezer zich te wenden tot deze oude literatuur. Bij de tijdsindeling van denieren op basis van het type kruis op de keerzijden (in combinatie met gewicht, parelcirkels en tekens en letters in de kwartieren van het kruis) heeft Haeck het pionierswerk van De Mey (1982) en Ghyssens (1983) voortgezet en uitgewerkt (p. 26-42). Haeck heeft dit op bewonderenswaardige wijze gedaan. Dit heeft geleid tot een zelfs wat overbodig aandoend overzicht van kruisvarianties. Niet alle varianten hebben monetaire betekenis. We mogen vooral niet vergeten dat muntstempels in de dertiende eeuw op puur ambachtelijke wijze vervaardigd werden, waarbij stempelsnijders gebruik maakten van hun ambachtelijke vrijheden en zich bedienden van minder geavanceerde technische hulpmiddelen dan in latere tijdperken.

In het omvangrijker tweede deel van het boek, de catalogus, begint de nummering van kleine denieren met de conventiemunten (1200-1238) die samen met de Luikse prinsbisschoppen Hugo van Pierrepont (1200-1229) en Johannes van Eppes (1229-1238) zijn uitgegeven. De munten uit de voorfase en de overgangsfase worden wel door Haeck behandeld maar vormen geen onderdeel van het nummersysteem van de catalogus. Vanaf fase 1 krijgen de munten een typecode mee die kan oplopen tot liefst twaalf posities. Dit zal bij de registratie van collecties ongetwijfeld tot problemen gaan leiden. De catalogus is goed gedocumenteerd: alle door Haeck geregistreeerde munten zijn voorzien van referenties en voor zover bekend van vindplaatsen. De referenties hebben betrekking op literatuur en gewicht (massa). De behandeling van de belangrijkste typen worden per fase met een overzichtstabel

afgesloten. De catalogus maakt een overzichtelijke indruk. Alle 'hoofdtypen' en vele varianten zijn afgebeeld, de meeste fotografisch. Nieuwe muntvondsten kunnen in de toekomst met supplementen eenvoudig aan de catalogus toegevoegd worden.

Het werk van Haeck is vooral een munten-catalogus. Bescheiden als hij is, vindt Haeck dat ondanks de grote beschikbaarheid aan nieuw muntmateriaal in dit nieuwe overzichtswerk een aantal vragen onbeantwoord is gebleven. Hij somt ze niet op, maar de belangrijkste hiervan is ongetwijfeld de typetoewijzing van munttypen aan muntplaatsen. Als zijn werk bij een volgende editie nog wat systematischer ingeleid zou kunnen worden en uitgebreid zou worden met een goed overzicht van vermeldingen van kleine denieren in documenten (waaronder ook Noord-Brabantse), dan zou deze periode uit de Brabantse monetaire geschiedenis voor een goed deel als ontsloten beschouwd mogen worden. Hieraan heeft Haeck met deze publicatie ongetwijfeld een omvangrijke bijdrage geleverd.

Ron Fierst van Wijnandsbergen

Kuiper, W., en L. Jongen (ed. en vert.), *Het spel van het Sacrament van Niervaert. Een laat-middeleeuws toneelstuk over een wonderbaarlijke hostie, geschreven door Jan Smeken* (Breda: Gilde van het Sacrament van Niervaert, 2017). 84 p. ill. ISBN 978 90 827395 0 3. € 20. Te bestellen via info@niervaertgilde.nl

Leeuw, R. de, en R. Sleiderink, *Ik Jan Smeken* (Brugge: Uitgeverij Hannibal, 2017). 160 p. ill. ISBN 978 94 9267 711 2. € 22,50

In de vorige aflevering van het *NHJ* schreef Arjan van Dixhoorn een recensie naar aanleiding van de studie door Ad Maas over de traditie en het devotiespel van het Heilig Sacrament van Nier-

vaart in Breda. Centraal daarin staat het door de Brusselse rederijker Jan Smeken (circa 1450-1517) geschreven *Spel van het Sacrament van Niervaart*, afgeschreven in een in Breda bewaard verzamelhandschrift uit ongeveer 1530. Het toneelstuk in 1316 verzen werd vermoedelijk vervaardigd in 1500 of kort daarvoor, in opdracht van het Bredase Gilde van het Heilig Sacrament, opgericht in 1463. In 2003 werd het gilde opnieuw opgericht; het organiseerde in 2013 de viering van de 550ste verjaardag van de eerste oprichting.

In 2017, vijfhonderd jaar na de dood van Smeken, gaf het Gildebestuur een boekje uit met daarin een nieuwe editie (een licht verbeterde versie van de editie door Willem J.M.A. Asselbergs en A.P. Huysmans uit 1955) met daarnaast een hertaling door Willem Kuiper en Ludo Jongen. De tekst van Smeken is overgeleverd als een leestekst, dus niet als een toneeltekst met regieaanwijzingen. Het spel behelst de dramatisering van enkele legenden rond de vondst en de verering van een geconsacreerde hostie die ergens in de veertiende eeuw gevonden werd tijdens het turfsteken in het veendorp Niervaart (nu Klundert) en aanvankelijk werd bewaard in de parochiekerk aldaar. Om te ontkomen aan het oprukkende water na de Sint-Elisabethsvloed werd de hostie in 1449 overgebracht naar Breda, waar de verering tot aan het eind van de zestiende eeuw werd voortgezet. In het spel becommentariëren twee duiveltjes, met de namen Sondich Becoren (Bekoring tot Zonde) en Belet van Dueghden (Belemmering tot Deugd), de voorvallen en proberen steeds opnieuw de verering te beletten of te hinderen. Maar het Sacrament zorgt voor steeds nieuwe wonderen en alle pogingen van de duiveltjes om een spaak in het wiel te steken stranden: in Breda bloeit de verering op en de duiveltjes ruimen uiteindelijk het veld, na voor 'dramatische ironie en een komische noot' te hebben gezorgd. Ze leveren commentaar, geven uitleg en brengen door verbindende teksten structuur aan in de afzonderlijke scènes.

Nadia van Pelt plaatst in de epiloog het Sacramentsspel in een Europese context door te wijzen op enkele unieke kenmerken, namelijk het levendige kijkje in de devotie en het stads- en gildeleven in vijftiende- en vroeg-zestiende-eeuws

Breda en vooral het niet-antisemitische karakter, dat in andere sacramentsspelen juist zo prominent aanwezig is. Van Pelt bespreekt deze en laat zien hoe in het Bredase spel niet de Joden maar de Luikse rechtsgeleerde en kanunnik Macharius de wonderdadigheid van de hostie op de proef stelt.

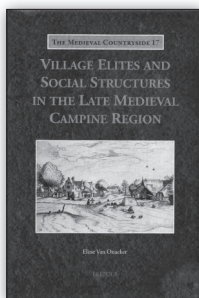
Uiteraard is een editie en hertaling als deze heel welkom. Jammer is alleen dat de afbeeldingen – vooral genomen van het Sacramentsretabel, nu weer opgesteld in het Stedelijk Museum Breda, na enkele jaren op zijn historische plek in de Grote Kerk te hebben gestaan – qua resolutie te klein en dus onscherp en groezelig zijn.

Eveneens vijfhonderd jaar na Smekens dood schreven zanger en schrijver Rick de Leeuw en de Antwerpse hoogleraar Middelnederlandse letterkunde Remco Sleiderink een 'schelmenroman' in de ik-vorm, gebaseerd op historische feiten over diens leven. Het kleurrijke levensverhaal van Jan de Baertmakere alias Smeken wordt door tussenkomsten van Sleiderink verbonden met een historisch kader. In deze combinatie komt het culturele en religieuze klimaat in de laatmiddeleeuwse Brabantse hoofdstad Brussel schitterend tot leven. Centraal staat het milieu van de rederijders, waarin Smeken een centrale rol speelde: de gezelschappen waarin in een competitieve sfeer gedichten en voordrachtteksten werden geschreven, kluchten maar ook serieus en devoot van aard. De rederijders gaven acte de présence en maakten bijvoorbeeld tableaux vivants bij de representatieve evenementen en processies in de stad, zoals de vorstelijke blijde inkomste. Smeken verdiende zijn brood in de lakennijverheid maar was vanaf 1485 ook Brussels stadsdichter, in een politiek woelige tijd. Rederijdersbijeenkomsten en -wedstrijden, zoals het Antwerpse landjuweel van 1496, bevorderden de uitwisseling van hun repertoire. Smekens rederijderskamer De Lelie ging allengs een steeds voornamer rol spelen in de relatie met de vorsten, omdat Smeken en zijn collega's Johannes Pertcheval en Hendrik De Lichte nauw betrokken werden bij de organisatie van de vorstelijke feesten van Filips de Schone en zijn entourage, waaronder die rond de geboorte van de latere Karel V in Gent in 1500. Het gedicht dat Smeken schreef naar aanleiding van het Brusselse sneeuwpoppenfestival van

1511, is nu wel zijn bekendste werk, vooral natuurlijk door het boek *De sneeuwpoppen van 1511* van Herman Pleij uit 1988. Dit boek bevat een geestige hertaling van dat gedicht. Smeken ging ook een voorname rol spelen in de Brusselse broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van de Zeven Weeën, een nieuwe devotie die van vorstelijke zijde werd gepropageerd; Smeken schreef er de bijpassende spelen voor. Relaties tussen rederijders en boekdrukkers – zoals Thomas van der Noot, drukker van onder meer Smekens sneeuwpoppengedicht – speelden een grote rol en in de fictieve autobiografie worden al die ontmoetingen met vorsten, bestuurders en intellectuelen fraai uitgebuit. Politieke verandering en culturele, religieuze en intellectuele vernieuwing liepen aldus parallel.

Mooie citaten in de romantekst geven een helder beeld van inhoud en kleur van de rederijkersteksten; afbeeldingen van teksten, miniaturen en tableaux vivants in boeken van rederijders geven ook een visueel beeld van hun productie. Dit boek is een ongelooflijk leuk en geslaagd voorbeeld van samenwerking tussen een fictieschrijver en een historicus die als verteller zeker ook zijn mannetje staat.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Van Onacker, E., *Village Elites and Social Structures in the Late Medieval Campine Region*.
The Medieval Countryside 17
(Turnhout: Brepols, 2017) xli,
318 p. ill. krtn. reg. ISBN 978
2 503 55459 4. € 100,00

Historici hebben boekenkasten vol geschreven over de oorzaken en context van de economische groei vanaf de late middeleeuwen en de daaruit voortvloeiende, tot vandaag de dag bestaande hegemonie over de wereld van de (in het bijzonder Noordwest-)Europese samenleving. Er is echter nog nauwelijks aandacht besteed aan de veelal landelijke regio's die niet in deze vaart mee gingen, maar gekenmerkt werden door continuïteit. Eline Van Onacker laat in deze studie zien dat de (Belgische) Kempen een dergelijke regio vormde en dat

de aard van de dorpsgemeenschappen hier vanaf de late middeleeuwen tot aan de negentiende eeuw opmerkelijk stabiel bleef. Ze onderzoekt de sociale structuren die hiervoor verantwoordelijk waren, in het bijzonder het bestaan van een dorpselite en de manier waarop deze uiting kon geven aan haar geprivilegieerde status. Hiervoor heeft ze tot in groot detail de administratieve, rechterlijke en financiële archivalia van verschillende Kempense dorpen bestudeerd en gespiegeld aan de wetenschappelijke literatuur.

In het eerste hoofdstuk legt ze uit dat de heerlijke of vorstelijke belastingen relatief laag waren en een beperkte druk legden op de financiële speelruimte van de dorpsgemeenschap. In hoofdstuk 2 laat ze zien dat de graad van economische ongelijkheid tussen de verschillende bevolgingsklassen door de decennia heen nauwelijks veranderde. Daarna beschrijft Van Onacker in het derde tot en met zevende hoofdstuk drie elementen waarmee de dorpselites hun positie wisten te handhaven. Zij definieert deze als de drie C's: controle over de gemeenschappelijke gronden, commerciële activiteiten en controle over de dorpsgemeenschap. Officieel immers voerden de dorpselites het beheer over de gronden en zagen zij toe op de totstandkoming en naleving van regelgeving betreffende het gebruik van deze gronden. Zij hadden dan ook net wat meer toegang tot de gronden dan de rest van de gemeenschap. De overige groepen hadden desondanks wel invloed, bijvoorbeeld door werkzaam te zijn in aan de gronden verbonden ambten van vorster of schutter of door informeel contact met de elite.

Economische relaties (hoofdstuk 4) tussen de dorpen bestonden voornamelijk via lokale markten. Hieraan konden alle lagen van de gemeenschap deelnemen, al waren het in de praktijk voornamelijk de onafhankelijke boeren die schapen hielden. De handel in deze dieren en in het bijzonder hun wol zorgde voor een niet te onderschatten aanvullend inkomen. Zij waren tevens de meest actieve groep in de verstrekking van krediet. Omdat dit krediet echter niet gebruikt werd voor de uitbreiding van het grondbezit, maar grotendeels voor investeringen, leidde de aanwezigheid van markten niet tot een groeiende kloof tussen de dorpselite en de lagere

bevolkingsgroepen. De onafhankelijke boeren verschilden verder ook niet veel van de andere groepen in de wijze waarop zij hun landbezit uitbaatten (hoofdstuk 5).

Het bestuur van de dorpsgemeenschappen was het derde terrein waarop de elites veel invloed hadden. Dit komt in het zesde en zevende hoofdstuk aan bod. Niet alleen maakten zij het merendeel uit van de bestuurscolleges, ook droegen zij zorg voor de sociaaleconomische instellingen zoals de armentafel en de kerkfabriek.

Van Onacker concludeert ten slotte dat de verhouding tussen de dorpselites en de overige groepen gekenmerkt kan worden als een *convivium*, een sociale balans waarbij de belangen van alle groepen zoveel mogelijk werden behartigd. Deze kon bestaan omdat geen van de partijen in staat was de anderen onder controle te krijgen en omdat daardoor inspraak en invloed vanuit de lagere klassen mogelijk waren. Alle partijen, en zeker ook de elites, waren erbij gebaat deze balans in stand te houden. De gemeenschappelijke gronden, belastingverdeling en armenzorg waren middelen om sociale stabiliteit en daarmee de continuïteit te garanderen.

De auteur slaagt erin de historische bronnen op een originele manier te bekijken en komt daarmee tot interessante resultaten. Het gebruik van de Tongerloze lammertienden om door middel van een schapen- en lammerenratio de omvang van de schaapskudden te berekenen (p. 133) is hier een mooi voorbeeld van. Met overtuigend bewijs worden oudere theorieën omtrent het platteland en de sociaaleconomische beweegruijnte van de boerenbevolking gecorrigeerd.

Gezien de diepgaande analyse van de studie is het jammer dat de auteur de Kempen beperkt tot de hedendaagse Belgische gebieden (kaart 2) en het Noord-Brabantse deel ten zuiden van Tilburg en Eindhoven niet opneemt. Dit terwijl ze wel de link legt naar bijvoorbeeld Vangheluwes onderzoek naar Bergeijk (p. 54), in de lijst van Kempense weekmarkten ook die van 's-Hertogenbosch, Oirschot en Oisterwijk opneemt (p. 122) en voor de wolhandel naar Adriaenssens studie over Oisterwijk verwijst (p. 128). Toegegeven, het Noord-Brabantse deel viel onder een andere bestuurlijke regio, maar hierdoor is het

juist interessant om te onderzoeken of dit nog enige gevolgen heeft gehad.

Een tweede punt van kritiek betreft het aandeel van plattelandsbewoners in het aantal contracten voor stedelijke schepenbanken. Van Onacker poneert voor de regio 'inland Flanders' dat zij nauwelijks in de schepenprotocollen van Turnhout voorkomen (p. 156). Dit is een vreemde uitspraak, omdat Turnhout niet in de regio ligt die zij als 'inland Flanders' aanduidt. Bovendien is de conclusie van deze paragraaf dat stedelijke inmenging afwezig was en de lokale kredietmarkten open lagen voor de Kempense bevolking. Het is onduidelijk hoe deze twee gegevens geïnterpreteerd dienen te worden. Een bezwaar van methodologische aard bij bovenstaande beweringen betreft de identificatie van Kempenaren: eerder heeft de auteur namelijk nog aangegeven dat de benaming in de bronnen verre van gestandaardiseerd is en de personen daardoor niet altijd met zekerheid geïdentificeerd kunnen worden (p. 154). Dit nadeel, overigens terecht opgemerkt, heeft daarmee gevolgen voor de bestudering van onder meer diezelfde schepenprotocollen.

In het kader van het huidige debat over de verengelsing van de academische wereld meen ik nog even aandacht te moeten besteden aan de taal van het boek. Hoewel het boek in 2014 als Nederlandstalig proefschrift aan de universiteit van Antwerpen is verdedigd, is de handelseditie wegens de opname in Brepols' reeks 'The Medieval Countryside' in het Engels. Ik heb het meermaals als hinderlijk ervaren dat zinnen doorspekt zijn met Nederlandse, gecursiveerde, woorden, wat bovendien niet consequent is toegepast. Uiteraard is het bij de presentatie van een dergelijk onderwerp onvermijdelijk om de originele termen te gebruiken, maar het boek was prettiger leesbaar geweest als het zou zijn voorzien van een glosarium met de Nederlandstalige en originele termen en in de rest van het boek consequent het Engels zou zijn gebruikt. Dit is overigens een kritiekpunt dat voornamelijk de uitgever aangaat, aangezien de reeks studies uit geheel Europa omvat en dit een terugkerende kwestie is.

Al met al presenteert Van Onacker een interessant en overzichtelijk onderzoek, dat overtuigend aantoon dat ook continuïteit in een gemeenschap

een duurzame leefsituatie kan voortbrengen en dat meegaan in de vaart der volkeren niet noodzakelijk is om te overleven. Mijns inziens is deze studie dan ook terecht bekroond met een doctoraat.

Mark Vermeer

Nieuwe tijd

Broers, E.-J., *Rabauwen, vagebonden en lediggangers. Criminele voorouders berecht en bestraft* (Apeldoorn/Antwerpen: Maklu, 2017). 174 p. ill. ISBN 978 90 466 0891 3. € 20,00

Misdaad en straf zijn altijd tot de verbeelding sprekende thema's, niet alleen voor een select groepje wetenschappers, maar ook voor het bredere publiek. Werken over misdaad en straf verkopen. In het populairwetenschappelijke *The better angels of our nature* stelt de niet-onomstreden Steven Pinker bijvoorbeeld dat geweld op indrukwekkende wijze is afgenomen door de geschiedenis heen, zowel op nationaal als internationaal niveau. Het werd een internationale bestseller. Het werk van Erik-Jan Broers is veel bescheidener van opzet, maar getuigt van een grote rechts-historische kennis. Hij concentreert zich op het functioneren van het vroegmoderne strafrecht, met een sterke focus op de achttiende eeuw. Hij doet dit op een manier die zowel de professionele historicus of jurist kan aanspreken als de geïnteresseerde leek. Zijn aanpak om de verschillende aspecten van het vroegmoderne strafrecht te beschrijven door in ieder hoofdstuk een case-studie centraal te stellen maakt deze op het eerste gezicht droge materie behapbaar voor de lezer. De veelzijdigheid van de geselecteerde casussen – verkrachting, sodomie, tot moord en valsheid in geschrifte – zorgt ervoor dat het hele veld van het strafrecht belicht wordt. Ieder vlot geschreven hoofdstuk bewaart kundig het evenwicht tussen verwijzingen naar de bron, vaak met sappige details, en de inbedding in de context van het

vroegmoderne strafrecht. De handige overzichtjes op het einde – met biografische informatie over de belangrijkste juristen en het functioneren van de verschillende strafprocedures – maken dit tot een handig naslagwerkje.

Broers slaagt er telkens in de casus te overstijgen en zet in zijn boek een aantal bijzonder boeiende centrale lijnen uit die ons meer inzicht bezorgen in het functioneren van het vroegmoderne strafrecht. Zo staat hij uitgebreid stil bij de verschillen tussen de theorie, met aandacht voor de belangrijkste juristen uit het verleden, en de praktijk. Rechtsregels werden vaak eerder naar de geest dan naar de letter gevolgd. Degenen die recht spraken hadden de ruimte om bij hun uitspraak rekening te houden met concrete omstandigheden. In die zin lijkt het vroegmoderne strafrecht misschien meer op het strafrecht van vandaag de dag, dan de strikte 'regelitis' van vlak na de Verlichting. Ook besteedt Broers ruim aandacht aan het belang van 'oudere' rechtsregels en aan de manier waarop die – vaak in aangepaste vorm – kunnen blijven doorleven in latere juridische praktijken.

De rechtshistorische focus is soms echter een te strak keurslijf. De bredere context, die van de zeventiende- en achttiende-eeuwse Nederlandse samenleving, krijgt soms iets te weinig aandacht. Belangrijke thema's worden aangehaald, zoals het bestaan van een klassenjustitie, genderongelijkheid en bedelarij, maar de bespreking hiervan mist wat diepgang. Het tot in detail bespreken ervan is natuurlijk niet nodig en valt uiteraard buiten het bestek van dit werk, maar door er zo snel aan voorbij te gaan worden wel wat kansen gemist om het vroegmoderne strafrecht in te bedden in zijn sociale, culturele, politieke en economische context en het echt ten volle te begrijpen.

Toch is dit werk op vele vlakken een bijzonder goede en lezenswaardige introductie voor iedereen die wil weten hoe het strafrecht van onze voorouders eruitzag. Door de bronnen zo'n prominente plaats te laten innemen betekent het ook nog eens een mooie reclame voor gedetailleerd, brongedreven onderzoek.

Eline Van Onacker

Negentiende en twintigste eeuw

Aarts, H.F.M., *Boeren in Peel en Kempen omstreeks 1800*

(z.p., 2016), 132 p., ill., krt.,

ISBN 9789463230223. Gratis te

downloaden via peelenkempen.nl

De argeloze lezer met enige kennis van het Brabantse platteland van omstreeks 1800 denkt bij het lezen van bovenstaande titel al snel aan die arme keuterboertjes, die tegen wil en dank op hun armzalige stukje grond ploeterden om zichzelf en hun gezin een minimaal bestaan te verschaffen. Stephanus Hanewinkel schilderde ze af als lieden die niet openstonden voor vernieuwing, want 'zijn Vader, Grootvader enz. hebben den kost gehad, en die hebben ook zoo gewerkt als hij, derhalven moet dit niet veranderd worden'.

En ja, dit boek beschrijft inderdaad de weinig florissante omstandigheden waaronder de boeren in Peel en Kempen hun bedrijf uitoefenden, maar ze figureren daarin niet als de in de tredmolen van het bestaan voortsukkelende mensen, die dankzij eigen onwil en onkunde een vrij uitzichtloos bestaan leidden. Dit boek kiest voor een meer optimistische insteek en start daarom met een citaat uit het verslag van Caspar van Breugel, belastinginspecteur in dienst van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden: 'Dit zal ieder moeten erkennen dat een land dat zoo een enorme somme aan de Staat opbrengt een importante bezitting is'. Een gebied dat voor de landbouw nauwelijks geschikt was, door oorlogen en daaraan verwante misères totaal verarmd, exporteerde toch een grote hoeveelheid rogge, boekweit, boter en vee. De vraag hoe dat mogelijk was, vormde voor de auteur de aanleiding om het boek te schrijven.

We lezen op de achterflap dat die auteur ruim veertig jaar werkzaam is geweest bij Wageningen University and Research. Voor zijn werkzaamheden was kennis van de wetmatigheden van het

boerenbedrijf essentieel en die kennis heeft hij ook gebruikt om het handelen van zijn voorouders te leren begrijpen. In het boek staan het beschrijven, berekenen en verklaren van het functioneren van het toenmalige boerenbedrijf centraal. Dat gebeurt op een zodanige manier dat het ook voor een geïnteresseerde leek te volgen is. Daarnaast krijgt de lezer een 'inkijkje' in het boerenbestaan van die tijd.

De context van dat bestaan komt met name aan de orde in het tweede hoofdstuk over Peel en Kempen en in losse stukjes die na elk hoofdstuk zijn toegevoegd en waarin spraakmakende gebeurtenissen in Deurne en omgeving de revue passeren. Vooral deze stukjes en de afgebeelde etsen geven een beeld van het leven in Deurne of een willekeurig andere plaats in Peel en Kempen. De voorvaders van de auteur hebben geboerd in Deurne en zij vormen de rode draad in het laatste hoofdstuk, waarin de ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw geschetst worden.

In hoofdstuk 3 maken we kennis met het doorsnee boerenbedrijf bestaande uit het huishouden, de woning, de akkers, het grasland, de heide en het vee. We leren dan ook dat als een boer in Peel en Kempen het over 'vee' had, hij daarmee rundvee bedoelde. In het vierde tot en met zevende hoofdstuk worden de elementen beschreven en berekend die nodig zijn om in hoofdstuk 8 de energie- en mineralenstromen te kunnen bespreken. Tevens geven die hoofdstukken inzicht in de manier waarop deze elementen tot stand kwamen. In het vijfde hoofdstuk vernemen we bijvoorbeeld hoe het beschikbare voedsel werd gebruikt. Tevens maken deze hoofdstukken duidelijk dat het boeren op de Brabantse zandgrond enorm arbeidsintensief was. Een voorbeeld zijn de vijftien emmers van tien liter die gemiddeld genomen dagelijks geput moesten worden om de dieren van voldoende water te voorzien, omdat deze vooral droge voedingsstoffen kregen.

De verschillende elementen zijn opgenomen in overzichtelijke tabellen, waarbij de mineralen vermeld staan met hun scheikundige formules en het is jammer dat die bij de eerste tabel niet kort toegelicht worden. Dat gebeurt wel in het achtste hoofdstuk, maar dat is wat laat. In dat hoofdstuk vindt de berekening en weergave van

de energie- en mineralenstromen plaats met behulp van de gegevens uit de tabellen. Het zou voor de lezer wellicht prettiger zijn geweest als in de toelichting iets uitgebreider was ingegaan op de manier waarop deze getallen zijn toegepast. Nu moet deze soms gegevens uit verschillende tabellen zelf combineren.

Nadat het agrarisch productiesysteem in Peel en Kempen aldus beschreven is, laat hoofdstuk 9 zien wat dit op de langere termijn betekende voor de akkerbodem. In het daaropvolgende hoofdstuk 10 gaat de auteur in op de stabiliteit en duurzaamheid van dit systeem. Hij concludeert dan dat de landbouw in Peel en Kempen een rooibouwsysteem was. Producten verlieten de streek en de daarin opgehoopte mineralen werden onttrokken aan het productiesysteem en daarmee geroofd van de heidevelden en het grasland in de beekdalen. Door de permanente tekorten op de mineralenbalans was de landbouw, die al gedurende eeuwen in grote lijnen op dezelfde manier was uitgeoefend, rond 1800 bezig vast te lopen. Tot die tijd zagen de boeren kans de bedrijfsvoering op soms verbluffend slimme manier aan te passen aan de verarmende omgeving, maar die mogelijkheden waren er niet meer. De zowel door tijdgenoten als latere chroniqueurs bekritiseerde aspecten van de bedrijfsvoering waren volgens de huidige inzichten logische reacties op de lokale omstandigheden en de door rooibouw verarmde omgeving. De Brabantse keuterboer uit Peel en Kempen deed wat hij kon en werd gered door de maatschappelijke en technologische ontwikkelingen, zoals die vanaf het begin van de negentiende eeuw plaatsvonden.

Al met al geeft dit boek een verfrissende kijk op het boerenleven in Peel en Kempen omstreeks 1800 en wijkt daarmee af van de platgetreden paden. Verwacht geen doorwrochte historische verhandelingen, want dat is de bedoeling niet. Dit vlot geschreven boek laat ons op een toegankelijke manier kennis maken met het boerenleven en vooral met aspecten die voor de niet landbouwkundig onderlegde lezer niet zo voor de hand liggen.

Klaasje Douma

Brants, L., *Tussen repressie en provocatie. Geschiedenis van de homo- en lesbische emancipatie in Eindhoven 1948-1990* (Antwerpen en Apeldoorn: Garant, 2017) 230 p. ill. ISBN 978 90 441 3492 6. € 32,50

In 1962 ging te Eindhoven de zuidelijke afdeling van het Cultuur- en Ontspanningscentrum (COC) van start, Nederlands grootste en internationaal invloedrijke organisatie ter behartiging van de belangen van homo's, lesbiennes en gaandeweg ook steeds meer van andere niet-heteroseksuele minderheden. Ter gelegenheid van de vijfenvijftigste verjaardag van die stichting schreef Luc Brants een documentaire kroniek van de na-oorlogse homo-emancipatie in de Noord-Brabantse stad. In een viertal hoofdstukken traceert de auteur de voornaamste ontwikkelingen op lokaal niveau. Het eerste, meer inleidende hoofdstuk schetst de voorgeschiedenis ervan en staat stil bij landelijke evoluties sinds de vroege twintigste eeuw. Deze inleiding doet erg vertrouwd aan, maar de originaliteit van Brants' bijdrage is te vinden in het geduldige en omvangrijke onderzoek aan de hand waarvan hij vervolgens het verloop van de gebeurtenissen in Eindhoven reconstrueert. Vijftien interviews verrijken hierbij het verzamelde bronnenmateriaal, dat zorgvuldig bijeengesprokkeld werd uit verenigings- en politiearchief, private collecties en een waaier aan tijdschriften en andere gepubliceerde stukken. Het onmiskenbare respect voor de bronnen is een belangrijke kracht van *Tussen repressie en provocatie*.

Met die hoofdtitel wil Brants overigens verwijzen naar de centrale evolutie die hij schetst. Als een exponent van de morele restauratie die volgde op een maatschappij-ontwrichtende oorlog nam de repressie van homoseksualiteit in Eindhoven scherp toe, net zoals elders in Nederland en ook daarbuiten. Hoofdstuk 2 toont hoe de lokale politie vooral mannelijke homoseksualiteit als een te bestrijden vorm van overlast zag. De prilste pogingen om ook in het katholieke zuiden een tak van het COC op te richten werden

gefnuikt. Het derde hoofdstuk beschrijft hoe dat tijdens de vroege jaren 1960 wél lukte toen bedrijven als Philips de welvaart aanzwengelden en de tanende almacht van het katholieke establishment meer 'speelruimte' toeliet. Tijdens de late jaren 1960 en de hele jaren 1970 groeide de beweging gestaag en namen de hulpverlenende functies toe. Zoals het vierde hoofdstuk illustreert, begon de beweging, onder andere onder impuls van studenten, lesbische feministen en gelovige homo's ook te diversifiëren. Toen al groeiden intern de onderlinge spanningen: tussen mannen en vrouwen, bijvoorbeeld, maar ook tussen de sociaal conformistische 'homofielen' van de eerste generatie en een jongere lichting van naar maatschappelijke en seksuele revolutie smachtende freudo-marxisten. Hoofdstuk 5 vertelt hoe die laatsten met het ontstaan van De Roze Driehoek in 1978 te Eindhoven de toon gingen zetten. Assertieve provocatie gaf aan homoseksualiteit steeds meer een publiek gezicht. Lokale onenigheid en het globale aids-probleem zouden politie en beleidsmakers gaandeweg verder sensibiliseren. Brants laat zijn verhaal eindigen op het moment dat het gemeentebestuur in 1990 een integraal emancipatiebeleid goedkeurde: voor de auteur was dat een moment waarmee de lange periode van discriminatie en negatieve bejegening van homoseksuele mannen en vrouwen in Eindhoven werd afgesloten.

Met die laatste keuze valt de voorbije kwarteeuw buiten het bestek van deze studie. Allicht hebben ook haalbaarheidsoverwegingen daarbij hun rol gespeeld. Een belangrijker manco is echter dat bij de opbouw van het boek wat te weinig aan de coherentie van het narratief en aan het comfort van de lezer is gedacht. Het is natuurlijk zo dat de fragmentarische archieven van een aantal kleine en doorgaans efemere organisaties zich moeilijk in een mooi gepolijst en gemakkelijk te volgen verhaal laten gieten. Niettemin heeft de nogal nevenschikkende bespreking van het aangetroffen materiaal moeite om onderhoudend te blijven. Vooral vanaf het derde hoofdstuk wordt de lezer enigszins overdonderd door een niet aflatende veelheid aan namen en details, en raakt die gaandeweg het overzicht kwijt. Het komt de leesbaarheid ook niet helemaal ten goede dat het vijfde hoofdstuk veel omvangrijker is dan zijn voorga-

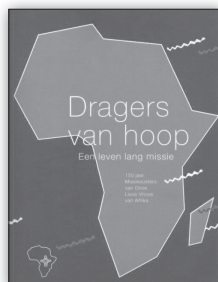
gers en dat paragrafen en subparagrafen eveneens danig uiteenlopen qua lengte. Brants' centrale vraag – in hoeverre de 'emancipatie te verklaren valt vanuit algemeen-maatschappelijke ontwikkelingen en in hoeverre de homo- en lesbische beweging daar zélf actief de hand in had' – slaagt er niet in om aan het geheel meer spankracht te verlenen. In zijn conclusies stelt de auteur immers zelf vast dat het antwoord erop nogal voor de hand ligt en dat beide elkaar beïnvloed hebben. Hoewel Brants duidelijk vertrouwd is met de bestaande (Nederlandse) historiografie over zijn thema, treedt hij daarmee nooit echt in debat. Met name de afwezigheid van werken als Gert Hekma's publieksboek over *Homoseksualiteit in Nederland van 1730 tot de moderne tijd* springt in het oog. Het is in die zin ook een gemiste kans dat de auteur niet verduidelijkt welke aanvullende inzichten de Eindhovense casus precies genereert in het licht van de bestaande literatuur over homoseksualiteit in Nederland, die in vergelijking met bijvoorbeeld België toch al goed is uitgebouwd.

Ondanks de bovenvermelde kritieken blijft de centrale verdienste van *Tussen repressie en provocatie* overeind. Brants heeft veel kostbaar en weerspannig bronmateriaal samengebracht om het verleden van een homoseksuele gemeenschap en beweging te reconstrueren die anders vergeten dreigt te worden. Het beoogde publiek bestaat vanzelfsprekend in eerste instantie ook uit lezers die min of meer vertrouwd zijn met de lokale Eindhovense context en/of die op welke manier dan ook in Noord-Brabant betrokken zijn (geweest) bij wat nu het LHBT-activisme heet.

Ook het bredere historiografische belang van deze bijdrage dient te worden benadrukt. Het lokale niveau wordt namelijk maar al te vaak en ten onrechte genegeerd in een veld dat veelal en steeds meer de voorkeur geeft aan grootstedelijke, nationale en transnationale evoluties. Uit de eigenheid van lokale of regionale geschiedenissen blijkt echter wel vaker dat grote maatschappelijke kenteringen in niet geringe mate het opteleffect vormen van het moedige engagement dat kleine groepen activisten zijn aangegaan om lotgenoten te helpen en diep ingesloten conventies ter discussie te stellen. Die moed en dat engagement blijken niet alleen uit Brants' boek, maar zijn tevens

voortreffelijk weergegeven in de korte documentaire die deze publicatie vergezelt, met schitterende archiefbeelden over onder andere de kusacties die de Roze Driehoek aan het einde van de jaren 1970 op touw zette en interviews met betrokkenen die er hun nek uitstaken. Vanuit Vlaams perspectief beschouwd, waar dit soort *community histories* vooralsnog dun gezaaid is, kan ik alleen maar hopen dat dit lovenswaardige initiatief navolging krijgt.

Wannes Dupont

Dongen, I. van, *Dragers van hoop. Een leven lang missie: verhalen van Nederlandse Witte Zusters in Afrika en Europa* (Boxtel: MZOLA Nederland, 2017) 135p. ill. € 10,00 (exclusief verzendkosten). Te bestellen via info@wittezusters.nl

In de laatste ruimte van de tentoonstelling 'De Witte Karavaan: 150 jaar Witte Paters en Witte Zusters in Afrika' in het klooster Sint-Agatha (bij Cuijk) is de documentaire *Afrika* te zien. In een kale, overbelichte ruimte vertellen enkele hoogbejaarde missionarissen over wat Afrika voor hen heeft betekend. De camera staat ver weg en het geluid is hol. Op de muur achter de sprekers zijn verwarmingsbuizen zichtbaar. Op de voorgrond doet een Afrikaanse trommel dienst als plantentafeltje. 'Ik ging naar Afrika om die kindjes aan te kleden', vertelt een zuster.

In 1868 stichtte de Franse kardinaal Charles Lavigerie (1825-1892) de Sociëteit van de Missionarissen van Afrika, een internationaal gezelschap met Algiers als hoofdzetel. Om ook de Noord-Afrikaanse vrouwen te kunnen bereiken wordt een jaar later een vrouwelijke congregatie opgericht: de Missiezusters van Onze-Lieve-Vrouw van Afrika. Lavigerie geeft zowel de paters als de zusters de opdracht zich zoveel mogelijk in de lokale cultuur te verdiepen: 'U spreekt hun taal, u eet zoals zij, u kleedt u zoals zij.' De missionarissen, naar Noord-Afrikaans gebruik gekleed in lange witte gewaden, komen al gauw bekend te

staan als de Witte Paters en Witte Zusters. De beide congregaties vieren in de jubileumjaren 2017-2019 gezamenlijk hun 150-jarig bestaan. Naast bovengenoemde tentoonstelling in het Erfgoedcentrum voor Nederlands Kloosterleven te Sint-Agatha is ter gelegenheid van het jubileum ook het boek *Dragers van hoop. Een leven lang missie: verhalen van Nederlandse Witte Zusters in Afrika en Europa* uitgebracht.

Dragers van hoop bestaat uit twaalf interviews met zusters, afgewisseld met zeven korte verhalen. Achterin het boek is naast een beknopte tijdlijn een namenlijst opgenomen van alle zusters die ooit zijn ingetreden. De interviews zijn afgenomen en opgetekend door de Tilburgse tekstschrijver Ilse van Dongen. Het doel van het project is het doorgeven van het immateriële erfgoed van de zusters. De interviews zijn vrij kort en behandelen een veelvoud aan thema's. Zo spreken de zusters over hun thuissituatie in het naoorlogse Brabant, de aantrekkingskracht van het missieleven en Afrika in het bijzonder, de dagelijkse praktijk van het missiewerk, de gevolgen van de dekolonisatie en ontkerkelijking voor hun werk, en hoe zij eenmaal teruggekeerd in Nederland hun leven opnieuw vorm hebben gegeven.

Interviewprojecten onder (gewezen) missionarissen zijn niet nieuw: naast de kleinschalige projecten die veel ordes en congregaties zelf hebben uitgevoerd, is het bekendste en verreweg het grootste interviewproject het 'KomMissieMemoires' (KMM) van het Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen (KDC) in samenwerking met het Centraal Missie Commissariaat (CMC). Tussen 1976 en 2004 zijn 992 personen, onder wie ook enkele tientallen Witte Zusters, geïnterviewd over hun activiteiten in het missieveld en de wijze waarop zij hun missieperiode zelf hebben ervaren. De meerwaarde van *Dragers van Hoop* schuilt in de persoonlijke toon van het boek. De zusters, die consequent bij hun voornaam worden genoemd (dus niet bij kloosternaam en zonder kloostertitel), zijn openhartig over hun motivatie, passies, teleurstellingen en onverwachte hobbels als verliefdheden of ziektes. Door de vrouwen voornamelijk zelf aan het woord te laten, in combinatie met de anekdotische aard van de verhalen, krijgt de lezer in korte tijd een sterke indruk van het

leven van de missiezusters. De op Ignatius van Loyola teruggaande spiritualiteit van de Witte Zusters – God zoeken en vinden in activiteiten in dienst van de ander – en het karakter van de congregatie komen sterk naar voren. Uit de verhalen spreekt een grote individualiteit, een pragmatische insteek en waardering voor het eenvoudige. Voor de zusters, die allemaal voornamelijk in de periode na het Tweede Vaticaans Concilie werkzaam waren, kwam niet evangelisatie, maar de behoeftes van de mensen zelf op de eerste plaats.

De gekozen aanpak heeft ook zijn nadelen. De interviews lijken vrijwel letterlijk te zijn getranscribeerd, waardoor zinnen slecht lopen en de tekst weinig structuur heeft. Vooral de fragmenten waarin de zusters langer geciteerd worden, zijn vaak rommelig. Door het hier en daar onzorgvuldige gebruik van aanhalingstekens is het op plaatsen onduidelijk of de zuster of de schrijver aan het woord is. Daarnaast zijn sommige zinnen en gedachtesprongen van de missionarissen moeilijk te volgen. De slechte zinsconstructies, vele slordigheden en taalfouten zijn onnodig en storend. Het boek wekt zodoende een onverzorgde indruk.

Een ander gevolg van de gekozen opzet zijn de niveauverschillen tussen de interviews. De sterkere verhalen lijken vooral aan de zusters zelf te danken; degenen met een helder verhaal, gecentreerd rond één bepaald thema, maken de meeste indruk. Een voorbeeld is het interview met Johanna van der Heijden, die vertelt hoe zij als econoom moeilijke beslissingen moest nemen om de congregatie financieel gezond te houden. Haar verhaal biedt bovendien een fascinerend inkijkje in de manier van communiceren binnen een congregatie, wanneer duidelijk wordt dat zij van Afrika naar Rome zal worden overgeplaatst: '[T]oen op een gegeven moment de generaal overste kwam met de vraag "Houd jij van ruïnes Johanna?", begon ik nattigheid te voelen' (p. 59).

De belangrijkste reden dat de verhalen soms moeilijk te volgen zijn, en daarmee het grootste probleem van het boek, is het gebrek aan context. Een algemene inleiding ontbreekt, evenals een beschouwing achteraf. Het is onduidelijk hoe het boek tot stand is gekomen, welke vragen aan de zusters zijn gesteld en of in de tekst enige struc-

tuur is aangebracht. Ook in de afzonderlijke interviews is de historische context minimaal of zelfs geheel achterwege gelaten, net als geografische duiding. Tevens ontbreken enige informatie over de geschiedenis en (spirituele) achtergrond van de congregatie en definities van het volop aanwezige jargon. Nu is dit een boek zonder wetenschappelijke aspiraties, maar de vraag rijst wat de doelgroep dan wel is. Simpele zaken als een inleiding en een kaartje achterin hadden al geholpen.

Voor de historicus voelt *Dragers van hoop* als een gemiste kans. Deze Brabantse vrouwen waren ooggetuigen van dé grote gebeurtenissen in het naoorlogse Afrika. Onderwerpen als dekolonisatie, de opkomst van het Afrikaanse socialisme, de veranderende genderverhoudingen, de dictatuur onder Idi Amin, de groei van een eigen Afrikaanse kerk, de Rwandese genocide – om er een paar te noemen – komen terloops voorbij in de verhalen van de zusters, maar worden niet nader belicht of systematisch behandeld. Dit is des te schrijnender omdat echte geschiedschrijving over de Nederlandse Witte Zusters nog ontbreekt. Historica Vefie Poels was met haar *Vrouwen met een missie: vier congregaties in Nederland en de toekomst van hun missionair verleden* (Nijmegen: Valkhof Pers 2008) de eerste die de congregatie in een bredere context plaatste. Ondanks een breed scala aan onderzoeksmogelijkheden geldt voor veel (zuster)congregaties nog steeds dat veel van de geschiedschrijving gedateerd is en in de meeste gevallen geschreven door iemand uit de eigen gelederen. Dit terwijl de impact van het werk van de missionarissen vaak pas duidelijk wordt als de geschiedenis over congregatie- en landsgrenzen heen wordt gezien. Sarah Heynssens plaatst de Vlaamse tak van de Witte Zusters in het onlangs verschenen *De kinderen van Save: een geschiedenis tussen Afrika en België* (Kalmthout: Polis 2017) in een veel breder perspectief. In dit boek volgt zij de gemengd Belgisch-Afrikaanse kinderen die door de koloniale autoriteiten in het tehuis van de Witte Zusters in de missie van Save in Ruanda-Urundi waren geplaatst en die op initiatief van een zuster vlak voor de onafhankelijkheid naar België werden geëmigreerd. Het zijn dergelijke projecten die onderstrepen hoe de positie van de

Witte Zusters als invloedrijke actoren in processen van (de)kolonisatie niet onderschat mag worden.

Dat het doorgeven van het immateriële erfgoed van de zusters waardevol is en gewaardeerd wordt, blijkt uit het feit dat een nieuw project, waarin de Witte Zusters in dialoog worden gebracht met mensen van nu die hun leven in dienst stellen van anderen, in het najaar van 2017 net naast de Brabantse Erfgoedprijs greep. Ondanks de genoemde mankementen blijft *Dragers van hoop* een boek met levendige portretten, vermakelijke anekdotes en sprekende verhalen. Het is jammer dat het boek niet meer wordt dan dat, want de levensverhalen van deze vrouwen verdienen meer context dan een Afrikaanse trommel met een plant erop.

Marleen Reichgelt

Heere, A., *Het verhaal van 'de Nonnen van Vught'* (Vught: St. Pierre Fourier Stichting, 2017). 320 p., ill., ISBN 978 90 9030 187 7. € 19,95

Het Taleninstituut 'Regina Coeli' is een begrip in Nederland. Het heeft een goede naam vanwege de degelijke cursussen die er gegeven worden én vanwege de wijze waarop het tot stand is gekomen, namelijk dankzij de inzet van de 'Nonnen van Vught', loten van de in 1597 door Alix le Clerc en Pierre Fourier gestichte (onderwijs)congregatie van de kanunnikessen van Sint-Augustinus. Annette Heere, sinds 1953 lid van deze congregatie, schrijft de geschiedenis van haar kloostergemeenschap 'van binnenuit'. Hierdoor heeft het boek iets van een kroniek vanwege de grote hoeveelheid informatie over het dagelijks leven van de zusters, maar ook iets van memoires vanwege de vele persoonlijke reflecties op gebeurtenissen of beleidskeuzes van weleer.

Het boek opent met een korte voorgeschiedenis over de stichting van de congregatie, de verjaging van de zusters uit Lunéville in Frankrijk en de oprichting van klooster en internaat in 1903 op de buitenplaats Eikenheuvel bij Vught. De

'Nonnen van Vught' zijn dus begonnen als vluchtelingen die hier een plekje vonden. Tot eind jaren 1950 legden de zusters zich toe op onderwijs aan meisjes uit deftige families, uiteraard met veel aandacht voor de Franse taal. Daarnaast zetten zij zich in voor het kleuter- en lager onderwijs. In 1962 zegende Mgr. Bekkers een nieuw schoolgebouw in voor de door de kanunnikessen gerunde middelbare meisjesschool (mms), Regina Coeli, waarvan de leerlingen inmiddels niet meer op afkomst maar op verstandelijke capaciteiten werden geselecteerd. Daaraan was ook een talenpracticum verbonden, de opmaat van het taleninstituut.

In de jaren 1960 veranderde er veel in de katholieke kerk en in de wereld van de religieuzen, vooral door toedoen van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Door een van de decreten van het concilie, *Perfectae caritatis*, 'Over de vernieuwing en aanpassing van het religieus leven' (1965), werden religieuzen wereldwijd aangemoedigd om zich meer bezig te houden met de mensen buiten de kloostermuren. In enkele kapittels (vergaderingen) sloot de congregatie zich eind jaren zestig daarbij aan; de zusters ruilden hun monastiek leven in voor een apostolisch leven! Ook de interne hiërarchie tussen koorzusters (*mères*) en lekenzusters (*soeurs*) werd afgeschaft, een onderscheid dat te maken had met de hoogte van de bruidsschat die de ouders voor hun dochter aan het klooster hadden betaald. Lang geleden deed de congregatie pionierswerk als het ging om onderwijs aan meisjes en droeg zij in belangrijke mate bij aan de verheffing van de vrouw, maar dat werk was feitelijk allang door leken overgenomen. Net als veel andere religieuze congregaties maakten de Nonnen van Vught zich zorgen om hun *raison d'être*, maar zij vonden een nieuw houvast in het reeds genoemde talenpracticum, momenteel voor Chinees, Engels, Duits, Frans, Spaans, Italiaans, Portugees en Nederlands. Het ging de zusters niet louter om het onderwijs, dat kon zoals gezegd ook door anderen gegeven worden, maar om de toerusting van missionarissen, zendelingen en leken die naar derdewereldlanden vertrokken. Binnen wijde kring bestond toen nog het misverstand dat men een taal wel en passant kon leren na aankomst in

het land van bestemming, met als gevolg dat de meeste missionarissen bar slecht in hun talen waren. Met hun talenpracticum verrichtten de zusters dus degelijk apostolisch werk en de missionarissen konden zich in den vreemde (eindelijk) verstaanbaar maken.

Zo ontwikkelde zich een Instituut dat de naam, Regina Coeli, overnam van de mms, die op haar beurt opging in het Vughtse Maurick College. Allengs kwamen er niet alleen missionarissen en ontwikkelingswerkers, maar ook (Waalse) ambassadeurs en zelfs de Belgische prinses Paola en haar zoontje prins Philip. In het gastenboek van de villa waar de cursisten verbleven, vermeldde een gast: 'Het lijkt hier wel de Verenigde Naties, zoals we allemaal door één deur gaan, terwijl we in de wereld zo vaak tegenover elkaar staan'. Onvermijdelijk kleefde daardoor opnieuw het imago van bekaktheid aan de nonnen. Maar dat is niet terecht, nog altijd heeft Regina Coeli, waar inmiddels alleen leken werken, oog voor de zwakkeren in de mondiale samenleving. Onder de cursisten bevinden zich niet alleen religieuzen maar ook vluchtelingen uit derdewereldlanden.

Vanuit Vught werden ook pogingen ondernomen om elders apostolisch werk te verrichten en zo gingen enkele zusters aan de slag in Californië, Zwitserland en in eigen land in Rotterdam. Hier wreekte zich duidelijk een groot gemis aan missie-ervaring en aan wereldwijsheid. De wijze waarop de zusters in 1966 naar Californië vertrokken op uitnodiging van een pastoor die zijn zaken helemaal niet op orde had, doet wel erg naïef en hippie-achtig aan.

In Vught zelf was het taleninstituut booming, maar een andere specialiteit van de zusters, het meisjesinternaat, was juist tanende. In 1971 werd het opgeheven. Uitvoerig vertelt Annette Heere over de veranderende huisvesting van de congregatie, tot de laatste verhuizing in 1996 naar Huize Alix le Clerc. Haar relaas is exemplarisch voor de mechanismen die in die jaren op meer plaatsen, vooral in Noord-Brabant, van toepassing waren op de zogenoemde Kloosterbejaardenoorden (KBO's). Met pijn in het hart vertelt de schrijfster over een noodlottig auto-ongeval waarbij enkele medezusters om het leven kwamen. De totaalbalans opmakend constateert zij 'dat Franse

zusters, hier als vluchteling gekomen, hun ideaal vorm hebben gegeven dat levensvatbaar bleek, zich ontwikkelde, uitbreidde en tot bloei kwam. Nog steeds wordt het door anderen gedragen en doorgegeven.'

Charles Caspers

Leeuwen, W. van, *De verdwenen kerken van Noord-Brabant* (Zwolle: W-Books, i.s.m. Stichting ABC, 2017) 128 p., ill., geb. ISBN 978 94 625 8210 1. € 24,95

In het eerste gedeelte van *De verdwenen kerken van Noord-Brabant* verhaalt architectuurhistoricus Wies van Leeuwen de lotgevallen van het Brabantse kerkenlandschap na 1800. Hij constateert dat een culturele erosie heeft plaatsgevonden. Veel kerken zijn namelijk verdwenen, vaak zonder enige discussie en zonder eerbied voor de eeuwenoude herinneringen die zij in zich droegen.

Rond 1800 moesten veel middeleeuwse kerken het veld ruimen. Vanaf 1648 waren die in hervormde handen gekomen en moesten katholieken het met onopvallende schuilkerken doen. Maar in Noord-Brabant waren er in de meeste plaatsen maar weinig hervormden en zij konden het financieel niet opbrengen de kerken te onderhouden. Toen vanaf 1798 de kerken aan de katholieken werden teruggegeven, waren ze vaak te vervallen om nog dienst te doen. Een zware storm bracht in 1800 nog extra schade toe. Gelukkig legde Hendrik Verhees tussen 1787 en 1809 nog veel oude kerken vast in fraaie schetsen.

Na 1800 maakten de vervallen kerken plaats voor doelmatige nieuwbouw in baksteen met een neoclassicistisch interieur. Tijdens de katholieke herleving na 1853 werden sommige van deze kerken alweer vervangen door glorieuze en prestigieuze nieuwbouw in neogotische huisstijl. Soms verdwenen aanvankelijk behouden middeleeuwse kerken in deze katholieke bloeiperiode alsnog. Alleen torens bleven soms behouden, omdat die degelijk waren gebouwd en dus nog bruikbaar

waren. Men had weinig oog voor de historische waarde, vond de oude gebouwen lelijk en restauratie te duur. Ook was er een tekort aan deskundige restaurateurs. Pastoors hielden vooral de eisen van de liturgie en het katholieke prestige in de gaten en bisschoppen waren gevoelig voor deze argumenten én voor overwegingen van zuinigheid.

In 1874 werd het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst ingesteld. Dat probeerde de belangstelling voor historische gebouwen te vergroten door er schetsen en schilderijen van te laten maken. Die kochten de burgers wel, maar de monumenten zelf kwamen toch onder de slopershamer. Materiaal werd hergebruikt, verkocht of tot puin vermalen voor wegverharding.

Vanaf 1879 nam de Afdeling Kunsten en Wetenschappen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken de taak van het College over. Sindsdien werden historische monumenten in ieder geval gedocumenteerd en gefotografeerd. Enkele topstukken als de Sint-Jan in Den Bosch en de romaanse kerken in Maastricht werden gered, maar voor de meeste dorpskerken bleef sloop de meest gekozen optie. Burgemeesters meldden nieuwbouwplannen vaak te laat, zodat redding niet meer mogelijk was. Zelfs architecten als Pierre en Joseph Cuypers, die tegen onkostenvergoeding meewerkten aan de ministeriële restauratieplanning, bleken zelf liever dan te restaureren nieuwe kerken te bouwen in neogotische stijl.

In 1918 ging het Rijksbureau voor Monumentenzorg van start. Toen was intussen de herwaardering voor middeleeuwse gebouwen op gang gekomen. Maar nog altijd werden kerken met middeleeuwse gedeelten gesloopt, in die tijd juist omdat er al neogotische verbouwingen aan waren verricht en ze daarom niet meer als stijlvast dus subsidiabel golden. Tijdens de Tweede Wereldoorlog liepen veel kerken in Brabant oorlogsschade op, wat opnieuw in veel gevallen tot hun sloop leidde.

Na de oorlog nam de Brabantse bevolking toe en daarmee ook het aantal katholieken. Stadsuitbreiding was het gevolg. In Brabant betekende dat doorgaans nieuwe parochievorming rondom een nieuwbouwkerk. Met de toenemende secularisering vanaf de jaren 1960 en 1970 werden

opnieuw kerken gesloopt. De neogotische kerken werden te groot voor het krimpende aantal gelovigen. Ook veel modernistische naoorlogse kerkgebouwen, die toen lelijk werden gevonden, verdwenen al weer snel. Soms hadden zij slechts enkele decennia dienst gedaan.

Van Leeuwen betreurt dat door het verdwijnen van al deze kerken onze band met het verleden wordt doorgesneden. De contouren van kerken zijn beeldbepalend in de wijk of het dorp en daarmee dragers van herinnering. Het interieur herbergt onze culturele bagage. Daarin ligt ons gevoel van continuïteit verankerd. Zonder deze monumenten zijn wij cultureel ontworteld en van onze herkomst vervreemd.

Het tweede deel van deze publicatie toont ons letterlijk een beeld van het verdwenen kerklandschap. Voor zover beschikbaar zijn hier tekeningen, foto's en plattegronden van gesloopte kerken verzameld, met van ieder een beknopte omschrijving. Hiervoor is vooral geput uit de collecties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de onvolprezen Brabant-Collectie.

Het derde deel van het boek biedt een schematisch overzicht van de circa 450 verdwenen kerken, alfabetisch op plaatsnaam geordend. Al met al een interessante en fraai geïllustreerde publicatie die verguisde en vaak letterlijk verguisde kerken weer aan onze culturele bagage toevoegt.

Kitty de Leeuw

Lintsen, H., en J. Korsten, *De veerkracht van de Brabantse economie. De Kamers van Koophandel en de kracht van netwerken* (Hilversum: Verloren/Tilburg: Stichting ZHC, 2017). 175 p. ill. tab. graf. reg. ISBN 978 90 8704 664 4. € 19,00

In de epiloog van hun boek schrijven Harry Lintsen en Jan Korsten dat de provincie Noord-Brabant tegenwoordig een van de belangrijkste dragers van de goede concurrentiepositie van Nederland is. De provincie behoort samen met Noord- en Zuid-Holland tot de economische top van ons land.

Dat is niet altijd zo geweest. Brabant moest van ver komen. In de zeventiende en achttiende eeuw behoorde het gebied tot de zogeheten Generaliteitslanden. Brabant had geen eigen bestuur, zoals de zeven gewesten die samen de Republiek der Verenigde Nederlanden vormden. Feitelijk was Brabant door de Republiek bezet. Pas in 1796, nadat de Republiek was opgeheven, werd Noord-Brabant een volwaardige provincie. Economisch had Brabant echter een enorme achterstand op het westen van het land. Daarin was de nieuwe provincie evenwel niet uniek, want elk gewest stond in de schaduw van het machtige Holland, dat zelfs een tijdlang de wereldhandel had gedomineerd. Hoewel de economie van dit belangrijke kustgewest in de achttiende en begin negentiende eeuw veel te verduren kreeg, stond de volkshuishouding van de zogeheten land- of buitengewesten ook daarna op grote afstand van die in Holland, dat, om de overmacht wat te dempen, in 1840 gesplitst was in twee provincies: Noord en Zuid.

Toch veranderde er veel in de economische verhoudingen tussen de provincies. In Brabant en Overijssel en later ook Limburg kwam groot-schalige industrie op. Dat betekende een belangrijke sectorale verschuiving in de beroepsbevolking. Al snel konden deze provincies geen agrarische gebieden meer genoemd worden. In Brabant werkte in 1960 meer dan de helft van de beroepsbevolking in de nijverheid. Nergens hadden zoveel mensen een baan gevonden in de maak-industrie als in deze provincie. Het betekende ook dat de welvaart sterk was toegenomen. Brabant was zijn achterstand rap aan het inhalen. De keerzijde van deze sterke oriëntatie op de industrie en met name op de arbeidsintensieve textiel-, sigaren- en leernijverheid was echter dat de provincie erg kwetsbaar was voor concurrentie van lagelonenlanden. Vanaf halverwege de jaren zestig van de vorige eeuw ging het dan ook fout; vele fabrieken moesten de poorten sluiten, duizenden arbeiders werden werkloos. Toen Philips en Daf ook nog in de problemen kwamen, leek de ramp compleet. De achterstand op Holland dreigde weer groter te worden. Maar Brabant toonde veerkracht en kwam deze ramp grandioos te boven - ook wel het wonder van Brabant genoemd - en belandde zo wat economisch belang en welvaart betreft zelfs op ongeveer gelijke

hoogte als Noord- en Zuid-Holland, zoals Lintsen en Korsten in hun epiloog schrijven.

Deze wonderlijke geschiedenis, die helder in beeld wordt gebracht in hun overzichtelijke en prettig leesbare boek, was eerder uitvoerig beschreven, maar nog niet afdoende verklaard. Lintsen en Korsten zetten daartoe echter een volgende stap in het boek dat op uitnodiging van de Kamer van Koophandel Brabant is geschreven ter gelegenheid van de opheffing van de autonomie van de regionale Kamers. Hun ambitie was het economische succes van Brabant vanuit het perspectief van de Kamers 'zo veel als mogelijk te verklaren'. In feite wilden ze weten wat het aandeel van de Kamers in dit succes was.

De vraag is natuurlijk, wat betekent 'zo veel als mogelijk'? Wat voegt hun boek toe aan een beter begrip van het economische wonder van Brabant? De auteurs zijn ondanks hun ambities bescheiden. Ze konden niet alle facetten belichten die van belang waren voor de sociaaleconomische ontwikkelingen, zo schrijven ze. Wat ze hier precies mee bedoelen is niet duidelijk, maar dat er keuzes gemaakt moesten worden is evident. Ten tweede hebben ze vanwege het beperkte onderzoeksbudget geen archieven van andere spelers, zoals gemeenten, werkgeversorganisaties, ondernemers en onderwijsinstellingen kunnen raadplegen. Hun boek is vooral gebaseerd op de jaarverslagen van de Kamers en die geven, zo stellen de auteurs, een eenzijdig en een te rooskleurig beeld. Daarenboven hebben zij hun aandacht vooral op de regio's Den Bosch, Eindhoven, Tilburg en Breda gericht. Kleinere plaatsen komen weinig aan bod. Dit laatste is overigens nauwelijks een bezwaar, omdat de gebeurtenissen in de vier hoofdregio's de provinciale economische ontwikkelingen volledig domineerden.

Er was dus niet zo heel veel mogelijk. Toch wil ik het boek geslaagd noemen. Het is namelijk geen klassieke geschiedenis van de Brabantse Kamers van Koophandel geworden, zoals er al verschillende zijn verschenen met vooral aandacht voor de institutionele ontwikkelingen. Hoewel er op basis van de gebruikte bronnen, anders dan de ondertitel van hun boek suggereert, geen echte netwerkanalyse gegeven kon worden, is er van een rooskleurig beeld geen sprake. Integendeel, de auteurs zijn kritisch over de rol van

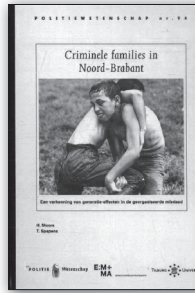
de Kamers en geven een evenwichtige schets van de effecten van het optreden van de Kamers.

Interessant bijvoorbeeld is wat ze over de ontwikkelingen in de regio Eindhoven schrijven, de regio waar het wonder van Brabant zich voor een groot deel voltrok. Daar lijkt de plaatselijke Kamer niet zoveel in de melk te brokkelen te hebben gehad tijdens de moeilijke jaren tussen circa 1980 en 1993. Daf en Philips hadden de communicatie van het bedrijfsleven met de overheid gemonopoliseerd. Tijdens de economische crisis begin jaren tachtig vond men het nodig om in Eindhoven de NV Regionaal Economische Dienst Eindhoven op te zetten, die taken overnam die de Kamer tot dan toe uitvoerde. Daaruit blijkt weinig vertrouwen in het functioneren van deze organisatie. Wel was Theo Hurks, voorzitter van de Eindhovense Kamer, een van de drie leden van het driemanschap dat er in slaagde 180 miljoen euro aan Europees geld te bemachtigen voor het zogenoemde Stimulusprogramma, waarmee onder meer oude bedrijven-terreinen werden opgeknapt.

Op korte termijn speelden deze initiatieven in Eindhoven echter nauwelijks een rol in de economische opleving vanaf 1993. Die was veeleer het gevolg van de aantrekkende internationale conjunctuur. Op lange termijn was er wel degelijk effect. De belangrijkste winst van het programma was de vorming van nieuwe netwerken, aldus Lintsen en Korsten, cumulerend in de netwerkorganisatie met de welluidende naam Brainport, die in 'diverse opzichten' de rol van de regionale Kamer overnam. Kennelijk vertoonde de Kamer te weinig daadkracht.

In hun epiloog zijn Lintsen en Korstens toch nog verrassend mild in hun eindoordeel over de Kamers. Hoewel weinig zichtbaar hebben de Kamers een belangrijke rol gespeeld in het lokale economische leven, concluderen ze. Het wonder van Brabant is mede tot stand gebracht door de 'oude' Brabantse Kamers. Dat kan natuurlijk niet ontkend worden, maar de auteurs hebben vooral laten zien dat met het opheffen van de regionale autonomie van de Kamers niet veel verloren is gegaan. Hun onderzoek laat evenwel ook zien dat er nog erg veel onderzoek gedaan moet worden eer dit wonder verklaard kan worden.

Paul Brusse

Moors, H., en T. Spapens,
Criminele families in Noord-Brabant. Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad.
Reeks Politiewetenschap
nr. 94 (Apeldoorn: Politie & Wetenschap/ Vakmedianet

Government B.V., 2017) 192 p.

ISBN 978 94 635 0000 5. € 46,50

Brabant heeft een eeuwenlange traditie waar het criminele benden en hun activiteiten betreft. Vanaf de late middeleeuwen werd vooral het Brabantse platteland - maar ook in Brabant gelegen heerlijkheden en steden - onveilig gemaakt door rondtrekkende gezelschappen die de bevolking afpersten, diefstallen en inbraken pleegden en het gebruik van geweld niet schuwden. Onder deze grotere en kleinere benden bevonden zich ook gezelschappen waarvan Brabantse families de spil vormden en die opereerden vanuit de woonplaats van deze families. Het wel en wee van deze typische familie-benden, alsook van andere criminele gezelschappen uit vroeger tijd, kan men onder meer lezen bij Florike Egmond, *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994).

Dit boek heeft voor onze tijd een 'vervolg' gekregen in een studie verricht door Hans Moors en Toine Spapens in het kader van het Onderzoeksprogramma Politie & Wetenschap, waarvan de resultaten zijn gepubliceerd onder de titel *Criminele families in Noord-Brabant. Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad*. In een achttal hoofdstukken - waarvan er een is gewijd aan de zojuist door mij genoemde voor-geschiedenis - houden de auteurs zich bezig met het verschijnsel van 'criminele families' in Noord-Brabant in de periode 1945-2015. Dat zij juist voor Noord-Brabant hebben gekozen, vloeit voort uit het feit dat men in deze provincie meer te maken heeft met zware criminaliteit dan in andere delen van het land, de Randstad daargelaten. Het onderzoek wordt toegespitst op zeven Brabantse families waarvan bekend is dat minimaal één persoon van

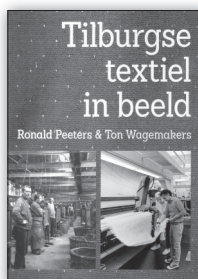
een bepaalde generatie in het criminele circuit actief is of was. Vervolgens gaan de auteurs na in hoeverre leden van deze families (ouders, grootouders) al eerder tot misdaad waren vervallen en in welke mate andere familieleden (broers, zussen) en gezinsleden (echtgenoten, partners) bij de activiteiten van het zwarte schaap zijn of waren betrokken. Dit alles wordt geplaatst tegen de achtergrond van de zware criminaliteit waarmee Noord-Brabant vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw te maken heeft gekregen, waarin de productie van en handel in verdovende middelen steeds meer centraal is komen te staan.

De kern van de studie van Moors en Spapens wordt gevormd door het zevende hoofdstuk van dit boek, waarin de auteurs zijn nagegaan welke factoren een rol kunnen hebben gespeeld bij het voorkomen van 'intergenerationele overdracht' van crimineel gedrag binnen de zeven onderzochte families. Hun bevindingen weerspiegelen deels reeds bekende vooronderstellingen op dit punt, zoals instabiele gezinsverhoudingen, 'foute vrienden', laag opleidingsniveau, vertrouwdsheid met geweld en drugsgebruik. De auteurs benadrukken evenwel dat vanwege het genuanceerde beeld dat zij van de onderzochte families hebben verkregen, de resultaten die hun onderzoek heeft opgeleverd zich lastig in een enkele hoofdlijn laten samenvatten. Niettemin doen zij daartoe een poging in het laatste, achtste hoofdstuk van hun boek. Zij stellen dat het doorgeven van crimineel gedrag van de ene generatie op de andere als hoofdoorzaak heeft dat personen zich niet of nauwelijks kunnen onttrekken aan de subcultuur waartoe hun familie behoort, een cultuur waarbinnen men er opvattingen op nahoudt die deels sterk afwijken van de waarden en normen van de meeste mensen in de samenleving.

Deze eindconclusie is weinig opzienbarend, in die zin dat 'de meeste mensen in de samenleving' er wel zulke opvattingen over criminele families op zullen nahouden. Toch is het onderzoek van Moors en Spapens zeker waardevol, nu zij de generatie-effecten binnen de georganiseerde misdaad in Noord-Brabant duidelijk in kaart hebben gebracht. Hun studie in het kader van het programma Politie & Wetenschap biedt de ambtenaren van politie en justitie een duidelijk over-

zicht van de problemen waarmee zij te maken hebben bij criminele families in deze provincie. Meer bepaald krijgen zij inzicht in de intergenerationele overdracht van misdadig gedrag binnen zulke families. Dit kan er zeker toe bijdragen dat de aanpak van dat gedrag structureel kan worden verbeterd, zoals de auteurs in de inleiding van hun studie zelf al hebben aangegeven.

Erik-Jan Broers

Peeters, R., en T. Wagemakers, *Tilburgse textiel in beeld*. De geschiedenis van Tilburg in foto's 8 (Tilburg: Gianotten Printed Media BV, 2016). 240 p. ill. ISBN 978 90 6663 078 9. € 24,95

Toen in 2011 de sloop begon van een van de laatste textielfabrieken in het centrum van Tilburg, van de firma Elias aan de Spoorlaan, met onder meer een uniek betonskeletgebouw uit de jaren 1920, ben ik een weekje omgefietst: ik kon het niet aanzien. Het is ongelooflijk hoe weinig er resteert van de meer dan tachtig, overwegend wollenstoffenfabrieken die ooit Tilburgs trots vormden: maar vijf fabrieksschoorstenen resteren, terwijl ze ooit de horizon van Tilburg bepaalden. Des te meer is er bewaard gebleven in foto's en herinneringen en beide worden bij elkaar gebracht in het schitterende fotoboek *Tilburgse textiel in beeld*.

Als kenners van het industriële en visuele verleden van Tilburg zijn Ronald Peeters en Ton Wagemakers natuurlijk de aangewezen samenstellers van dit boek. In zeven chronologische en kort ingeleide hoofdstukken brengen zij de Tilburgse textielgeschiedenis in beeld, te beginnen met de periode 1795-1855. Toen ging de textielnijverheid – na een voorgeschiedenis vanaf de late zestiende eeuw – een nieuwe fase in, van geleidelijke mechanisatie, concentratie van arbeiders en schaalvergroting. In 1809 start de eerste machinale spinnerij en in 1827 de eerste stoomaangedreven spinnerij. In 1855 telt de stad 24 stoommachines, waarmee het spinnen vrijwel geheel en het vollen gedeelte-

lijk gemechaniseerd is. Een hele reeks van fabrikanten kijkt ons vanuit statige portretten en geposeerde foto's aan, met bekende namen als Van Spaendonck, Van Dooren, Diepen, Van den Bergh, Bogaers, Sträter, Eras en Janssens. Het werk vindt plaats in de oude fabriekshuizen (waarvan er nog eentje rest aan de Veldhovenring) en de eerste meerlaagse fabrieksgebouwen.

De industrialisatie zet zich voort tussen 1856 en 1913; nu wordt ook het weven gemechaniseerd – al blijven de wevers nog lang op stukloon werken, in tegenstelling tot de spinners, die dat op uurloon doen. Nieuwe ondernemers van binnen en buiten wagen de gok en starten een bedrijf. Het thuis- of buitenweven sterft uit: jongere wevers onderwerpen zich aan de discipline en de prikklok van de steeds talrijkere fabrieken, 116 in 1890. Die zijn van een nieuw type: lange, smalle hoogbouw met drie of vier verdiepingen. Technici uit Duitsland en België worden ingehuurd en de textielarbeiders geschoold. In 1913 telt Tilburg 52 volledig door stoom aangedreven textielfabrieken. De behoefte aan stoomketels brengt de metaalnijverheid in de stad op gang. De skyline bestaat uit kerktorens én schoorstenen. Foto's en briefhoofden houden ze in beeld: op de laatste lijken ze vaak groter dan ze in werkelijkheid waren, want de hele textielsector bleef relatief kleinschalig. Op de foto's van het personeel staat hooguit een dertig- tot zeventigtal arbeiders, arbeidsters en kinderen. Met driehonderd werknemers was BeKa in 1927 één van de grootste bedrijven. De elektromotor biedt ook kans aan kleine weverijen. Op gezamenlijke tentoonstellingen, voorzien van schitterende affiches, verkoopt de Tilburgse textiel zich aan de wereld.

De jaren 1914 en 1939 brengen een afwisseling van ongekende winsten en diepe crises. De Eerste Wereldoorlog levert megaorders op maar wordt gevolgd door depressie. Scholing op de Lagere en Middelbare Textielschool wordt een steeds belangrijker voorwaarde voor een loopbaan: de Tilburgse textielarbeiders zijn vaklieden. De crisis van de jaren dertig hakt er stevig in, met de lange en dramatische textielstaking van 1935 als gevolg: een indrukwekkend voorbeeld van collectieve actie en strijdbaarheid van de Tilburgse arbeiders.

Na 1936 gaat het bergop maar de Tilburgse textiel-fabrikanten geven dan al te weinig blijk van ondernemersgeest. Men stelt zich te afhankelijk op van externe ontwikkelingen – de toenemende militaire orders bijvoorbeeld – en innoveert te weinig. De kennis van apprêtuur – de nabewerking – en het verven van stoffen moet nog steeds vooral uit Duitsland en België komen. Op Koningshoeven verrijst een coöperatieve ververij, met nog meer 'blauwe sloten' als gevolg. Confectie- en tricotagefabrieken doen hun intrede, onder meer van uit Duitsland uitgeweken Joodse ondernemers. De stad heeft onverminderd een industrieel aanzicht: indrukwekkend en soms ronduit monumentaal (en desondanks gesloopt). Rokende schoorstenen walmen boven de stad. In de fabrieken razen de machines en vergaan je horen en zien; stof en stank maken het werken niet altijd tot een genoegen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog produceren de wollenstoffenfabrikanten volop door de Duitse legerorders: een kwestie van geld verdienen én de arbeiders in Tilburg houden. Relatief ongeschonden komt de sector de oorlog door; ook de fabrieken lopen weinig schade op. Maar ieder voordeel heeft zijn nadeel: het verouderde machinepark brengt Tilburg in de jaren vijftig en zestig in een innoverende en internationaliserende wereld verder op achterstand. Waar elders één arbeider acht machines kan bedienen, houdt één wever in Tilburg er maar twee bij. Toch maakt de textielsector in de jaren vijftig en begin jaren zestig zijn laatste bloei door: de inhaalvraag en de relatief lage lonen doen de fabrieken op volle toeren draaien. Behalve de wolindustrie doet ook de confectie het uitstekend.

Maar het gebrek aan innovatie en investeringen brengt de genadeslag. Sommige fabrieken gaan over op duurdere en synthetische garens en gebreide weefsels maar daarvoor zijn de oude fabrieksgebouwen niet geschikt. Er worden nieuwe bedrijfshallen gebouwd alsof het niks is. Moderne reclame doet zijn intrede en bijbehorend fraai design: nog altijd een lust voor het oog. In 1960 werken nog 12.000 arbeiders in de Tilburgse textiel maar een decennium later zijn het er nog maar enkele honderden: de textielondernemingen hebben de slag naar vernieuwing gemist. Katoen

en synthetische stoffen vervangen wollen stoffen en dekbedden de dekens. De Europese concurrentie doet de rest: de fabrieken sluiten de een na de ander de poorten. Na amper tien, vijftien jaar van gebruik staan de nieuwe productiehallen leeg en worden gesloopt; de machines verdwijnen naar Oost-Europa of Turkije.

De sanering van de Tilburgse textiel is een pijnlijk proces dat duizenden textielarbeiders behalve werkloos ook gedesillusioneerd maakt: van goedopgeleide, hypergespecialiseerde makers werden ze gereduceerd tot steuntrekkers. Men wil de textiel vergeten en de gebouwen zo snel mogelijk kwijt. Begin jaren tachtig lijkt het alsof Tilburg is gebombardeerd: de ene lege vlakte na de andere... Maar ieder nadeel heeft zijn voordeel: op de leeggekomen terreinen verschijnt woningbouw, waardoor Tilburg nu, enkele decennia later, een van de meest levendige stadscentra van Noord-Brabant heeft. Veel mooie en vooral historische gebouwen verdwenen. Spijtig is vooral het opblazen van de karakteristieke schoorstenen. Het vijftal dat rest, wordt dan ook gekoesterd, evenals de herbestemde fabrieksgebouwen van BeKa (nu deels Regionaal Archief), de firma's Deen (Duvelhok), Mommers en Dröge (Textielmuseum), De Beer (Museum De Pont), Eras (appartementen) en AaBe (winkelcentrum). In het Textiel-Lab banen innovatie en design zelfs weer de weg voor een nieuwe toekomst.

Behalve een onderhoudend kijk- en bladerboek is deze uitgave ook een uitstekend naslagwerk, waarin talloze details over bedrijven, fabrikanten en arbeiders worden weergegeven. Zie hiernaast nu ook de website van het Regionaal Archief en Stadsmuseum Tilburg met een overzicht van alle fabrieken: wiki.regionaalarchieftilburg.nl/Categorie:Twee_eeuwen_Tilburgse_textielfabrieken, het resultaat van een vrijwilligersproject in 2015-2016.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Schoenmakers-van Osch, R., en W. Weren (red.) & P. Arts (beeldred.),
50 jaar Levenskerk.

Een spirituele proeftuin.

Oisterwijkse Historische
Reeks 7 (Oisterwijk: het
Kwartier van Oisterwijk,

2016). 256 p., ill., ISBN 978 90 824154 1 4. € 20,00

Dit prachtig uitgegeven kijk- en leesboek is zowel een compendium als een testimonium. Een compendium is het vanwege de systematiek en de hoeveelheid informatie over deze in 1966 opgerichte Oisterwijkse parochie, die in 2017 opging in de nieuwe Sint-Jozefparochie. Een testimonium is het boek omdat het van binnen-uit geschreven is, dat wil zeggen voornamelijk door personen – ruim vijftig in getal! – die ook vorm en inhoud hebben gegeven aan de liturgie, de zielzorg en de spiritualiteit van de Levenskerk.

Wie het boek doorneemt, kan zich verbazen over de snelheid waarmee de veranderingen elkaar hebben opgevolgd in deze kortstondig bestaande parochie. Na eerst enkele jaren in een school te hebben gebivakkeerd kon de jonge parochiegemeenschap in 1971 eindelijk gebruikmaken van het nieuwe kerkgebouw in de Le Sage ten Broekstraat (wijk De Bunders). Enkele jaren lang is er nauwelijks voldoende capaciteit om alle kerkgangers op zaterdag en zondag een zitplaats te geven, maar dan vermindert hun aantal snel van astronomisch naar microscopisch. In een notendop is dit het verhaal van heel katholiek Nederland, eerst een geweldig elan na het Tweede Vaticaans Concilie, nog geen tien jaar later gevolgd door een dramatische neergang van het kerkbezoek. Bij de Levenskerk in Oisterwijk lijkt het echter allemaal net iets scherper te zijn gegaan. Daarvoor zijn verschillende oorzaken te noemen. Op de eerste plaats viel de nieuwe parochie samen met een nieuwe buurt, dus veel jonge gezinnen die elk jaar een jaartje ouder werden en elk jaar iets minder interesse hadden voor de kerk. In een nieuwbouwwijk is dat (uiteraard) veel waarneembaarder dan in een oudere, meer

gemêleerde wijk. Iets vergelijkbaars heeft deze recensent waargenomen in de Emmauskerk in de tijdens de jaren 1980 aangelegde Tilburgse nieuwbouwwijk Reeshof: jarenlang Nederlands recordhouder met aantallen eerste communicantjes, maar opeens was dat afgelopen; net als met het vieren van Driekoningen en Palmпасen trouwens.

Ook de tegenstelling tussen behoudende en vernieuwingsgezinde gelovigen heeft extra meegespeeld bij de geschiedenis van de Levenskerk. Het team van pastores en vrijwilligers deed meer denken aan een progressieve randstadkerk dan aan een Brabantse plattelandsparochie. De ondertitel 'Een spirituele proeftuin' verradt al het avantgardistische karakter van de Levenskerk. Zo was het ook wel bedoeld door de toenmalige bisschop, Mgr. Bekkers. Hij wilde liefst een kleinschalige maar tevens levendige geloofsgemeenschap, 'als Gods volk onderweg in een seculiere wereld'. De nabijheid van het (voormalig) grootseminarie Haaren en de (voormalige) Theologische Faculteit Tilburg kwam goed van pas om deze ambitie waar te maken. Zo heeft een van beide redacteurs, Wim Weren, gestudeerd in Haaren (maar priester is hij nooit geworden) om later als hoogleraar exegese decaan te worden van genoemde Faculteit. Ook enkele van de liturgievoorgangers waren ooit als docent verbonden aan genoemde faculteit – met name Ton Scheer (liturgiewetenschap), Martien Rijkhoff (exegese) en Henk Witte (fundamenteaal-theologie) – of als student en later als afgestudeerde, zoals de andere hoofdredacteur, Ria Schoenmakers-van Osch.

Een derde verklarende factor voor de scherpe 'levensloop' van de Levenskerk is wellicht de persoonlijke uitstraling van de pastor. De eerste pastor Ton van Loon (1965-1986), was een schot in de roos: vooruitstrevend, oecumenisch, eenvoudig, kindvriendelijk en inspirerend. Voor veel parochianen was hij dat alles echter meer in zijn eerste jaren dan in zijn laatste jaren als pastor. Ooit was een pastoor een sacrale en onaanraakbare ambtsbekleder in een patriarchale kerk; de gelovigen wisten precies waarvoor hij diende, verder kenden zij hem niet eens. Latere pastores stelden zich veel persoonlijker op in de omgang met de parochianen, inderdaad 'samen onderweg'. Dat

laatste is echter moeilijk twintig jaar lang vol te houden binnen een instituut. In theologische termen geformuleerd: 'ambt' en 'charisma' horen idealiter bij elkaar, maar verdragen elkaar in de praktijk moeilijk.

Het boek straalt een lichte weemoed uit maar is bepaald niet nostalgisch, eerder blijmoedig. De voormalige leden van het parochieteam zijn nog vitaal en niet weinig in getal; zij gaan in ander verband verder als geloofsgemeenschap. Het voormalige kerkgebouw is thans thuisbasis van Sport- en Zorgatelier Oisterwijk en is sinds kort, tot tevredenheid van de buurtbewoners, omgeven door een nieuw aangelegde tuin met minder schaduw en meer zon.

Charles Caspers

Tritsmans, B., 'Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden. Stedelijk groen in Antwerpen 1859-1973' (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2016). 262 p., ill., krt. ISBN 978 94 6270 082 6. € 55,00

In debatten over het beleid rond de stedelijke ruimtelijke ordening hebben parken en ander groen altijd al een belangrijke rol gespeeld. Stadsbesturen en inwoners hebben vaak andere ideeën over de manier waarop de openbare ruimte moet worden ingevuld en welke rol stedelijk groen daarin moet spelen. Dergelijke conflicten zijn niet nieuw en bestaan al sinds de negentiende eeuw. In *Bomen zijn waardevolle bijkomstigheden* onderzoekt Bart Tritsmans, doctor in de geschiedenis en de ingenieurswetenschappen en projectleider tentoonstellingen en publicaties bij het Vlaams Architectuurinstituut (VAi), op basis van de casus Antwerpen welke betekenis in de negentiende en twintigste eeuw aan stedelijk groen werd gegeven. Hij gaat na in welke mate het groen in de Scheldestad enerzijds onderhevig was aan de internationale ontwikkelingen in de stedenbouw, waarbij ook werd nagedacht over de vorm en het doel van openbare parken, en anderzijds beïnvloed werd door de wisselwerking met de bevolking

zelf. De verschillende invullingen die door het stadsbestuur en de gebruikers aan stedelijk groen werden gegeven, zorgden immers steeds opnieuw voor fricties en conflicten. Ook behandelt hij de individuele beleving en het gebruik van het groen. Tritsmans plaatst zijn bevindingen steeds in een bredere maatschappelijke en stedenbouwkundige context. Interessant is dat hij niet alleen het officiële stedelijke groen in zijn verhaal betreft, maar ook inzoomt op de vele 'wilde' en braakliggende stukken grond die door de Antwerpenaren als groenruimte werden gebruikt. Hij wil hiermee aantonen dat het stedelijk groen complexer en gelaagder is dan vaak wordt aangenomen.

Het boek focust op de periode 1859-1973 en begint bij de eerste pogingen van het Antwerpse stadsbestuur om officiële stadsparken aan te leggen. Het eindigt in 1973, het jaar waarin schepenen Bob Cools en Mia Van Cauwelaert werden geconfronteerd met de vraag een coherent stedelijk groenbeleid uit te werken en de kwaliteit van de groenzones, die de voorgaande decennia sterk was afgenomen, te verbeteren. Tritsmans deelt zijn onderzoek op in drie periodes, elk met eigen accenten. De eerste twee periodes worden behandeld in drie hoofdstukken terwijl de derde periode in één hoofdstuk wordt toegelicht.

De periode 1859-1906 wordt gekenmerkt door de eerste pogingen van het Antwerpse stadsbestuur om nieuwe publieke groenruimtes aan te leggen. Men stond voor een burgerlijke invulling van stedelijk groen, waarbij parken niet alleen moesten bijdragen aan het stedelijk prestige maar ook een volksopvoedkundige functie vervulden. Vanuit deze optiek creëerde men strak vormgegeven en gereguleerde landschapsparken. De stedelijke bevolking was echter vooral uit op recreatie en op plaatsen waar de kinderen konden spelen, iets wat nu juist expliciet verboden was in de burgerlijke parken. De tegengestelde verwachtingspatronen van beide partijen leidden vrijwel meteen tot debatten en conflicten.

In de periode 1906-1945 werd Antwerpen gekenmerkt door een toenemende groei en verstedelijking. De bevolking nam sterk toe, maar verplaatste zich tegelijkertijd ook meer naar de buitenwijken. Deze evolutie ging gepaard met een groei van het (auto)verkeer in de binnenstad.

Tijdens deze periode omarmde het stadsbestuur maar al te graag de stedenbouwkundige theorieën van Le Corbusier en Ebenezer Howard, bekend van de tuinwijk. Stedelijk groen werd hierbij vooral gezien als een middel om de stad gezonder te maken voor de inwoners. In de praktijk draaide de uitwerking van deze theorieën op niets uit en moest het stedelijk groen, ondanks de vele protesten van de bevolking, steeds meer wijken voor nieuwe verkeersaders. Natuurverenigingen protesteerden dan weer tegen de meer recreatieve invulling die parken in deze periode kregen ten koste van hun 'natuurlijke' karakter. Tijdens de Eerste en Tweede Wereldoorlog hadden de Antwerpse parken zwaar te lijden onder de Duitse bezettingstroepen, die de groenzones gebruikten om loopgraven en andere versterkingen in aan te leggen.

Na de Tweede Wereldoorlog werden de Antwerpse parken in naam van de vooruitgang steeds meer opgeofferd aan moderne gebouwen en verkeersinfrastructuur. Burgemeester Lode Craeybeckx was de verpersoonlijking van het beleid waarbij groenzones uit de buitenwijken werden verbannen om plaats te maken voor auto-wegen en parkings. Als reactie hierop namen de protestacties van de Antwerpse bevolking gaandeweg toe. Het grote conflict van deze periode draaide rond de afbraak van de oude Brialmont-vestingen rond de stad. Het stadsbestuur wou deze vervangen door een grote ringweg die aansloot op het nationale snelwegennet. De Antwerpenaren zagen daarentegen liever de aanleg van een groene ring rond de stad en zetten tevergeefs grote protestacties op poten. De aftakeling van de Antwerpse parken zou voortduren tot 1973, toen het stadsbestuur van stedelijk groen weer een coherent beleidspunt maakte. Het duurde echter enkele decennia voor deze omslag ook echt in de praktijk merkbaar was.

Tritsmans brengt een interessant en vlot geschreven verhaal, dat rijk gestoffeerd is met beeldmateriaal. Zijn boek gaat in feite verder dan de titel doet vermoeden en behandelt niet alleen de bomen en parken in Antwerpen, maar sluit ook aan op het bredere thema van stedelijk ruimtebeleid en de participatie van de burger hierin. Zijn verhaal is daarom ook voor onze

huidige samenleving relevant. De discussie rond stedelijk groen en de leefbaarheid van onze steden vindt vandaag de dag nog steeds plaats en de conflicten die Tritsmans beschrijft zouden ook op dit moment kunnen plaatsvinden (wat in sommige gevallen ook zo is). Het is dan ook jammer dat hij zijn verhaal beëindigt in 1973, terwijl hij juist beklemtoont dat toen een omslag plaatsvond in het stedelijk beleid. Het zou interessant geweest zijn om te zien in welke mate dit echt een kantelpunt was en hoe de situatie evolueerde tussen 1973 en nu. Tritsmans' verhaal blijft in deze publicatie dus een beetje verstoken van een einde. Ook het kaartje dat hij in het begin van het boek presenteert, is niet in alle opzichten even duidelijk en geeft enkel de situatie in 1910 weer. Een kaartje waarop bijvoorbeeld de ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog te zien zijn, zou een mooie toevoeging geweest zijn.

Tritsmans' boek is weliswaar wat aan de korte kant, maar brengt wel een verhaal dat thema's aanstipt die vandaag de dag nog steeds relevant zijn voor de invulling en vormgeving van het stedelijk landschap in Antwerpen en bij extensie heel Vlaanderen. Het burgerlijk protest tegen het gebrek aan bomen op het onlangs opnieuw aangelegde Operaplein bewijst dat bomen en stedelijk groen nog steeds belangrijk zijn in de ogen van de stadsbevolking. Tritsmans' boek illustreert hoe dergelijke protestacties en oproepen tot burgerparticipatie reeds langer in onze maatschappij aanwezig zijn.

Florian Daemen

Algemeen

DE
VERWON-
DERING
ELF BIJDRAGEN
BIJ HET AFSCHEID
VAN DE
VAN HAROLD
WESSELS
ARCHIVARIS
VAN STADSARCHIEF
BRED A

Alkema, Y. (red.), *De verwondering van de archivaris. Elf bijdragen bij het afscheid van Harold Wessels van Stadsarchief Breda* (Breda 2016). 158 p. Bestellen via info@stadsarchiefbreda.nl

Na 35 jaar nam Harold Wessels wegens pensionering afscheid van het Stadsarchief Breda, dat sinds enkele jaren deel uitmaakt van de afdeling Erfgoed van de gemeente Breda. Zijn vrienden en collega's boden hem bij die gelegenheid een boek aan met elf korte bijdragen over de geschiedenis van Breda. Vriendenboeken worden meestal gemaakt voor een man of vrouw die in de wetenschap werkzaam is en veel publicaties en promoties op zijn of haar naam heeft staan. Wessels heeft weinig gepubliceerd maar wel iets anders gedaan dat nodig was en nog lang nodig zal blijven, namelijk praktische hulp verlenen aan onderzoekers van allerlei kaliber bij het vinden en op waarde schatten van bronnen. Dat kunnen archivalia zijn, maar ook kaarten of beeldmateriaal. Wessels was er altijd en wees de weg zonder zich daarvoor, bescheiden als hij van nature is, op de borst te kloppen. Een *Festschrift* was dus op zijn plaats.

De elf bijdragen zijn gevarieerd wat onderwerpskeuze betreft. Ze gaan over een gedicht van Anton van Duinkerken over de bevrijding in 1945 (door Henk Bogaerts, voormalig bibliothecaris van het gemeentearchief Breda en thans verzamelaar), cafés en de daar gespeelde muziek in Breda in de twintigste eeuw (door Jack van Elewout, muziekhistoricus), Maarten Kip (1637-1718), wagenmeester-generaal in het Staatse leger (door Walter van de Garde, curator), ridder Willem de Bye (door Frans Gooskens, mediëvist), de in 1954 ingewijde Poolse kapel in het Brabantpark in Breda (door Jacques Jespers, 'chroniqueur'), laatmiddeleeuwse bebouwing aan de Kraanstraat in Breda (door Hans de Kievith, archeoloog), een boekje uitgereikt aan geallieerde soldaten in 1944 (door Wim Mastenbroek, gemeentearchivaris van Breda), kazernes en bordelen in Breda (door Leo Nierse, journalist), het hoekpand Tolbrugstraat-Nieuweweg in Breda, gebouwd in 1894 (door Gerard Otten, bouwhistoricus), archeologisch onderzoek naar het slotje Grimhuijsen in Ulvenhout (door Erik Peters, stadsarcheoloog), en gemeentehuizen en wegen die er wel of niet kwamen (door Hans Sprangers, historisch medewerker).

Enkele bijdragen verdienen extra aandacht omdat zij ook voor niet-Bredanaars interessant zijn. Het artikel over Willem de Bye toont aan hoe mobiel de middeleeuwse adel was. Dat gold voor

de hoge adel zoals de familie Van Wassenaar-Van Polanen, die in 1350 in het bezit kwam van de heerlijkheid Breda, maar ook voor mensen van lage adel zoals Willem de Bye. Hij was hofmeester van gravin Jacoba van Beieren, die na een geheim huwelijk met de Zeeuwse edelman Frank van Borsselen op bevel van haar neef hertog Filips van Bourgondië in 1433 als gravin moest aftreden. Al eerder, in 1428 (en niet in 1429 zoals Gooskens bij vergissing vermeldt) had zij met de Zoen van Delft al haar bevoegdheden aan *le grand duc d'Occident* moeten afstaan. Willem had ook belangen in Brabant. Hij was bezitter van de in Princenhage gelegen heerlijkheid Gageldonk. Overigens was het niet zo dat de heer van Breda niets over dit goed te vertellen had, zoals op p. 58 wordt beweerd. In 1388 had hertogin Johanna van Brabant namelijk al de hoge rechtsmacht over alle hertogelijke lenen in het land van Brabant aan Jan II van Polanen verpand. Het goed Gageldonk-Princenhage kwam kort daarna in handen van leden van de familie Van Polanen. Omdat Willems testament uit 1465 bewaard bleef in het archief Merode-Westerlo in het Algemeen Rijksarchief in Brussel, weten we veel over zijn materiële welstand. Hij zonderde geld af om te laten bidden voor de ziel van zijn vroegere meesters.

Leo Nierse bespreekt de prostitutie die in een garnizoensstad als Breda onvermijdelijk was. De bordelen concentreerden zich aan de Oude Vest en omgeving. Voor de zusters van Catharinadal, die daar vanouds woonden, werd dit te bar en mede om deze reden vertrokken zij in 1647 naar Oosterhout, waar zij nu nog gevestigd zijn. Lastig is dat dit artikel niet verwijst naar bronnen. Zo komen we niet te weten waar te vinden is dat omstreeks 1850 acht tot dertien procent van het garnizoen aan een geslachtsziekte leed. De bewering dat de na 1568 ingekwartierde soldaten van het garnizoen 'eerst de Bredase vrouwen in bezit namen' lijkt mij schromelijk overdreven. In steden als 's-Hertogenbosch, Bergen op Zoom, Geertruidenberg, Heusden, Steenberg, Willemstad en Grave deed het probleem van de prostitutie door militairen zich ook voor.

Archivarissen krijgen vaak materiaal onder ogen dat hen verrast, maar doordat ander werk voorrang heeft, komen zij er niet toe om het te

bestuderen en erover te publiceren. Als geen ander weten archivariissen als Harold Wessels welke juwelen in het depot liggen. Zij weten wat er in de dozen zit. Wim Mastenbroek, sinds kort gemeentearchivaris van Breda, bespreekt een boekje dat deel uitmaakt van het archief van Robert Bruce Aitken, een Canadese soldaat in het Britse Royal Corps of Signals. Het is getiteld *Netherlands* en op de kaft is een windmolen afgebeeld. De anonieme schrijver wilde de geallieerde militairen voorbereiden op de bewoners van een land dat ze zouden gaan bevrijden maar dat zij niet kenden. De anonieme schrijver geeft een typering van de modale Nederlander: 'dat de Nederlanders lijken op de Schotten – zij zijn, als een volk, stil en sober, vlijtig en niet snel emotioneel en zoals de Schotten zijn zij geneigd hard af te dingen in zakelijke onderhandelingen'. De schrijver zal geen Schot geweest zijn. En over de Nederlandse vrouw: 'de Nederlandse vrouw is stil, huiselijk en nogal gereserveerd in haar doen en laten'. Wat niet zou verhinderen dat er na de bevrijding veel Trezen op Canadezen verliefd werden. Het boekje zegt veel over hoe Engelsen (en Canadezen?) het Nederlandse volk zagen, beeldvorming dus en opbouw van een identiteit die niet hoeft te corresponderen met de werkelijkheid. Het boekje bevindt zich in een particulier archief dat men gelukkig in Breda kon acquireren. Archieven van personen en families zijn het zout in de pap. Verwerving van particuliere archieven verdient daarom in elk archief prioriteit. Daarop bezuinigen getuigt van kortzichtigheid.

Het boek is sober maar wel smaakvol uitgegeven in een oplage van 500 stuks.

Ton (A.C.M.) Kappelhof

- Brouwers, J.J. (eindred.), F.A. Gooskens, L.J.J. de Kievith, M.M.M. Rasenberg, I.C.J.M. Roozen, J.A.M. Snijders, J.W. Veerman en E.C.M. Wagemakers (red.),** *Het Bredase Begijnhof in veranderende tijden. Een geschiedenis van 750 jaar* (Breda: Stichting Breda's Begijnhof Museum, 2017). 228 p. ill. krtn. ISBN 978 90 823716 1 1. € 23,50
- Veerman, J., m.m.v. E. Peters en H. de Kievith,** *Het Begijnhof van Breda. Gebouwen vol geschiedenis* (Utrecht: Uitgeverij Matij, 2017). 192 p. ill. krtn. ISBN 978 90 5345 522 7. € 29,95
- Wagemakers, E.C.M., e.a.,** *Congresbundel Begijnenbeweging, gisteren en vandaag. 23 augustus 2017* (Breda 2017). 60 p. ill.

In 2017 herdacht het Begijnhof van Breda het feit dat het 750 jaar geleden voor het eerst werd vermeld en als instelling sindsdien onafgebroken heeft bestaan. In het *NHJ* van 2016 besprak ik drie eerder door de Stichting Breda's Begijnhof Museum uitgegeven boeken. Ter gelegenheid van het jubileumjaar deed men dat nog eens meer dan dunnetjes over met twee fraai vormgegeven boeken en een – al op de dag zelf van het jubileumcongres beschikbare – congresbundel.

De door Jan Brouwers geredigeerde bundel bevat acht bijdragen. Ine Roozen tekent voor 'Een eerste verkenning', een globaal overzicht van de spirituele en kerkelijke geschiedenis van de begijnenbeweging en het begijnhof vanaf het begin in de dertiende eeuw tot de voltooiing, die werd bereikt met het overlijden van de laatste begijn in 1990 (p. 7-25). Frans Gooskens graaft wat dieper in zijn bijdrage over het Bredase begijnhof in de middeleeuwen (p. 27-63), waarin hij ingaat op de vroegste vorming van begijnhoven in de Nederlanden en de banden van de heren van Breda met de cisterciënzers in de dertiende eeuw. Maar op basis van literatuur- en bronnenonderzoek doet hij meer: hij beschrijft de eerste eeuw van het begijnhof,

zoals de verhouding met parochie en kapittel, en de inkomsten van de begijnen, die afkomstig waren van eigen werkzaamheden in de textielnijverheid, de ziekenzorg en assistentie in de viering van jaargetijden, en verder uit vermogen in de vorm van renten, cijzen en huizen. Uit diverse bronnen – vooral het jaargetijdenregister – destilleerde hij ook het dag- en weekritme en de jaarindeling van de begijnen. Op basis van een lijst van 153 begijnen tot 1535 én de bij de opgravingen van 1994 teruggevonden 140 graven gaat hij na wat hun afkomst, herkomst en leeftijd was: het merendeel bleek afkomstig uit de sociale middengroepen, uit Breda en omliggende plaatsen.

Jac. Snijders verdiept zich al een tijd in de economische geschiedenis van het begijnhof na de verplaatsing van het voorplein van het Kasteel naar de huidige locatie in 1535. Hij reconstrueert hier (p. 65-95) de bouw van de nieuwe huisjes en de omringende muren, de lotgevallen tijdens de Opstand, de resultaten van het archeologisch onderzoek in 2012 en de verdere lotgevallen – vooral juridische conflicten en de gevolgen van politieke en militaire ontwikkelingen – tot aan 1795. Tijdens deze periode moesten de begijnen hun kerk – de oude Wendelinuskapel uit de vijftiende eeuw – overdragen aan de Waalse gemeente en genoeg nemen met een huiskerk op het hof. Ook Snijders besteedt aandacht aan het leven van de begijnen door in te zoomen op een familie die er vier leverde. Beheerder Martin Rasenberg – thans de enige man op het hof – beschrijft vervolgens de ontwikkelingen tot 1972 (p. 97-137). Ook hij belicht eigendomskwesties, de politieke wisselingen, de koninklijke bezoeken, de achterevolvende meesteressen en pastoors, de bouw van de nieuwe begijnenkerk en de nieuw- en verbouw van de huizen. In 1870 kende het begijnhof zijn hoogtepunt met 51 begijnen. Het hof was toen veranderd van een relatief welvarende instelling in een instelling voor dochters van veelal arme boeren, die noodgedwongen slechts een sober leven konden leiden. Na 1900 zette een getalsmatige neergang in. Geprobeerd werd het tij te keren door de begijnen toe te staan in de stad hulpverlenend werk (gezinszorg) te verrichten. In 1949 werd de laatste begijn geproft en in 1972 stierf de laatste meesteres.

Stichtingsvoorzitter Ed Wagemakers schetst de laatste vijftig jaar, waarin het begijnhof van een verwaarloosde en onderkomen staat werd opgekrikt naar het huidige pareltje in de stad (p. 139-175). De laatste begijnen en de huursters woonden in bouwvallige huisjes zonder verwarming, waterleiding of toilet. De financiële nood was hoog en de situatie rond het beheer onduidelijk. Er werd een informele beheersstichting opgericht, die in 1969 van statuten werd voorzien die het begijnhof als 'private kerkelijke rechtspersoon' bij de tijd brachten. Wagemakers beschrijft de bestuurlijke perikelen en de situatie rond de laatste pastoor. Een statutenwijziging in 2002 en een nieuw bestuur brachten vervolgens de *Schwung* erin die de laatste jaren zoveel vruchten heeft afgeworpen. Nog altijd is echter de verhouding met het bisdom gecompliceerd, zoals Wagemakers niet onder stoelen of banken steekt: de eeuwenoude strijd tussen autonomie en kerkelijke bemoeizucht is nog niet beëindigd – ook al is er in 2015 een leefbaar compromis bereikt. Opeenvolgende restauraties en een actieve betrokkenheid van de uitsluitend vrouwelijke bewoners van de 31 begijnwoningen garanderen nu dat het begijnhof er na 750 jaar materieel en immaterieel goed voorstaat.

Drie thematische bijdragen besluiten het boek: Martin Rasenberg gaat nog eens in op de achtergronden van het ontstaan van het begijnhof in de dertiende eeuw, vooral in relatie tot de heren en vrouwen van Breda (p. 177-183). Archeologen Hans de Kievith en Erik Peters geven een mooi en compleet verslag van het archeologisch onderzoek naar het middeleeuwse begijnhof op het Kasteelplein en het aangrenzende deel van het Valkenberg in 1994-1996 (p. 185-203). Daarbij werden delen van de begijnhofkerk (met de al genoemde 140 graven), de bestrating, ommuring en omgrachting, en negen gebouwen teruggevonden. Samen geven ze een opmerkelijk volledig beeld van dit eerste begijnhof. Bouwhistoricus John Veerman besluit met een korte weergave van zijn bouwhistorisch onderzoek naar het huidige complex, vanaf de in 1440 gestarte maar al spoedig stopgezette bouw van klooster met de Wendelinuskapel als kern (p. 205-219). Voor het in de zestiende eeuw gebouwde begijnhof werden deze en andere

gebouwen hergebruikt, waaronder een toren van de veertiende-eeuwse stadsmuur. De kwaliteit van sommige van de talrijke afbeeldingen in deze bundel laat te wensen over: de resolutie van digitale afbeeldingen is echt iets om rekening mee te houden!

De al genoemde John Veerman mocht vervolgens uitpakken in een door de Stichting Matrijs uitgegeven boek waarin hij, samen met de bovengenoemde archeologen, de bouwhistorie en archeologie van het oude en nieuwe begijnhof volledig uit de doeken doet. Ook in dit boek vinden we weer een weergave van de geschiedenis van het hof, veel dezelfde foto's van gebouwen, documenten en objecten, maar een en ander wordt nog verder uitgediept, onder meer door vergelijking met de Vlaamse begijnhoven. Ook in dit boek is een verslag opgenomen van de opgravingen op het Kasteelplein (p. 43-59), maar nu opgeschreven als een doorlopende bouwgeschiedenis. Ingeleid door een prachtig hoofdstuk dat de transformatie van Breda onder graaf Hendrik III en de invloed van de Renaissance in de jaren 1520 beschrijft – met de bouw van het paleis, de vernieuwing van de Onze-Lieve-Vrouwekerk met de Prinsenkapel, het afstoten van de heerlijke Herberghe en de sloop van Huis Valkenberg (p. 61-75) – volgt de geschiedenis van de verhuizing van het begijnhof naar de nieuwe locatie. Dertig begijnen streken neer in deels herbestemde, deels nieuw gebouwde panden, waaronder het klooster van Johanna van Polanen, de Wendelinuskapel uit 1446 (thans Waalse kerk) en overblijfselen van de stadsmuur, die Veerman tekent, beschrijft en analyseert (p. 77-109). Ook de zeventiende- en achttiende-eeuwse bouwkundige ingrepen worden in detail bestudeerd, waaronder de voormalige huiskerk (p. 111-137). Het hoofdstuk over de negentiende en twintigste eeuw (p. 139-163) beschrijft de bouw van een nieuwe poort (1830), de kerk (1836-1838), de ingrijpende verbouwingen van de huisjes, de uitbreiding van het hof in 1863 met het zogeheten Kleine Hof, bestaande uit negen woningen, de bouw van de pastorie (1886) en de latere restauraties. In 1953 en omstreeks 1980 werd de poort andermaal vervangen. In een epiloog geeft Veerman een boeiend inzicht in de methoden en technieken van zijn bouwhistorisch onderzoek (p. 165-178).

Anders dan de meeste bijdragen in de hiervoor besproken bundel is deze uitvoerige studie een stevig wetenschappelijk product. Er is inmiddels de nodige overlap, herhaling en ook wel redundantie ontstaan tussen alle uitgaven van de laatste jaren. Het is nu dan ook zaak dat er nieuw wetenschappelijk onderzoek in gang wordt gezet, vooral om de geschiedenis van het Bredase begijnhof in de zeventiende en achttiende eeuw verder uit te diepen. Dat kan op basis van de ruim voorhanden zijnde bronnen over inkomsten, uitgaven en bezit. Vergelijking met andere geestelijke instellingen zoals hofjes en gasthuizen in de Republiek en wellicht daarbuiten biedt de kans de plaats van het Bredase hof in het politieke, spirituele en charitatieve landschap te verhelderen. Een andere conclusie die na het lezen van beide boeken overblijft: het is eigenlijk niet goed te begrijpen dat het Bredase begijnhof niet is of wordt toegevoegd aan de dertien Vlaamse begijnhoven die samen UNESCO-werelderfgoed vormen.

De Stichting Begijnhof zoekt naar inspiratie voor de toekomst door aansluiting te zoeken bij de recent heroplevende begijnenbeweging in Europa. Ook nu kiezen vrouwen op enig moment in hun leven, al dan niet na een eerder huwelijk, voor het leven in een religieus geïnspireerde woongemeenschap. Tijdens het op 23 augustus 2017 in de Waalse kerk gehouden congres 'Begijnenbeweging, gisteren en vandaag' kwamen daarom, naast historische inleidingen door begijnen-specialist Walter Simons en spiritualiteits-historicus Charles Caspers, ook enkele vertegenwoordigsters van de hedendaagse begijnenbeweging uit Italië, België en Duitsland aan het woord. Hun voordrachten werden gebundeld, voorafgegaan door een inleiding door voorzitter Wagemakers. Simons verzorgde een fraai overzicht van de historische begijnenbeweging in Europa en in de Nederlanden en Caspers sprak op basis van de vita van Juliana van Cornillon (1192-1258) en de begijnenbrief van Geert Grote (1340-1384) over de inspiratiebronnen van de begijnen.

Dit congres was lang niet de enige activiteit die de Stichting Begijnhof Breda in 2017 organiseerde: tal van culturele en publieksactiviteiten vulden het jaarprogramma. Het bestuur verdient ieders bewondering en steun voor de manier

waarop zij het eeuwenoude religieuze en culturele erfgoed van het Bredase begijnhof in materiële en immateriële zin toekomst en betekenis geven. Het historiografisch fundament ligt er; nu verder bouwen.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'
LXIX (2016). vi+222 pp., ISBN 978 90 73342 15 6, ISSN 2211 3169, hb., ill., krtn. € 30,00

Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'
LXX (2017). vi+234 pp., ISBN 978 90 73342 16 3, ISSN 2211 3169, hb., ill., krtn. € 30,00

In 2017 werd op bescheiden schaal de Vrede van Breda herdacht. Het vredesverdrag dat in 1667 in het kasteel van Breda werd getekend, bracht vrede tussen de Republiek, Engeland, Frankrijk en Denemarken en beëindigde de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog. Met een zestal bijdragen staat het *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 69 (2016) hierbij stil. Het serietje opent met een korte redactionele bijdrage over de onderhandelaars. Vervolgens belicht Otto van der Meij de Nederlandse delegatie en met name de topdiplomaat Hiëronymus van Beverningh, schetst Ynze Alkema een biografie van de Engelsman Denzil Holles en gaat Peter van Steenoven in op de dubbele agenda van de Franse delegatie. Michael Bregnsbo brengt de Deense onderhandelaars voor het voetlicht: de diplomaat Peder Charisius en de Noord-Duitse koopmanszoon Poul Klingenberg, *Generalpostmeister* voor Denemarken, Sleeswijk en Holstein. Frans Gooskens, tot slot, beschrijft de rol van de diplomaten Peter Julius Coyet (met Brabantse roots) en Goran

Fleming, die namens Zweden als bemiddelaars optraden. Zij werden op de achtergrond bijgestaan door de Pruisische, maar in Delft geboren, graaf Christoff Delphicus zo Dohna. Opmerkelijk is dat Alkema zijn artikel over Denzil Holles vrijwel volledig baseerde op enkele oude publicaties en (vooral) op Wikipedia. Verwijzingen naar de *Dictionary of National Biography* en naar Patricia Crawford, *Denzil Holles 1598-1680. A Study of His Political Career* (Londen: The Royal Historical Society, 1979) ontbreken.

De overige artikelen in dit jaarboek hebben geen relatie tot de Vrede van Breda. Twan van de Broek analyseert 'Ligging, gebruik en opheffing van een complex gemene gronden in Ginniken en Bavel'. Gemene gronden zijn een bekend fenomeen in de Meierij van 's-Hertogenbosch in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. Daar krijgen zij ook in de literatuur veel aandacht. Zoveel, dat we gemakkelijk zouden denken dat zulke gemeintes overal voorkwamen, of toch in elk geval dat het fenomeen zo 'Brabants' is dat het hele hertogdom vol gemeintes lag. Dat is echter niet het geval. De 'Gemeintjenkaart voor het Maas-Demer-Scheldegebied' die Karel Leenders recent (2016) samenstelde en die op internet eenvoudig is te vinden, laat zien dat de Meierij in dit opzicht sterk afwijkt van het Land van Breda en het Markizaat van Bergen op Zoom. Deze detailstudie van de gemeint van Wervenschot, Kamerschot, Koppersheining en Ganzenweide biedt dan ook een welkome aanvulling op de stroom van publicaties over gemeintes in de Meierij.

Andere bijdragen behandelen de negentiende-eeuwse liberale denker en Bredenaar Lambert Storm, Breda als vluchtelingenstad in de Eerste Wereldoorlog en de biografie van het Moederhuis Mater Dei in het Bredase Brabantpark. In een uitvoerig artikel over de infrastructurele ontwikkelingen in de twintigste eeuw belicht Stefan Sweijen de planningsgeschiedenis van de snelwegen rondom Breda.

Het lijkt een gewoonte geworden dat 'De Oranjeboom' afsluit met archeologie. In jaargang 69 gebeurt dat met een doorwrocht en stimulerend artikel door voormalig gemeentelijk archeoloog Guido van den Eynde en een kort opgravingsverslag van zijn opvolgster Lina de Jonge. Van den

Eynde beschrijft 'De stichting van het middeleeuwse gasthuis van Breda en de stedelijke ontwikkeling rond 1300'. Een belangrijke conclusie is dat anders dan steeds is aangenomen, het gasthuis aan de Bosschstraat niet op dezelfde plaats verrees als het oudere (dertiende-eeuwse) *hospitale de Breda*. De ontwikkeling aan de Boschstraat hangt nauw samen met ruimtelijke ingrepen van de Van Gaveres als nieuwe heren van de Breda in het laatste decennium van de dertiende eeuw. Er kwamen een gracht en een wal rond de stad, de Boschstraat werd verlegd en de bouw van het nieuwe gasthuis en de Gasthuispoort hingen nauw met elkaar samen. Lina de Jonge beschrijft de resultaten van archeologisch onderzoek aan de Dreef dat sporen opleverde van middeleeuwse bewoning in Princenhage.

In het redactioneel van *Jaarboek 'De Oranjeboom'* 70 verklaart de redactie dat zij graag in elke jaargang een aantal bijdragen rond één thema wil samenbrengen. In deze jaargang is dat de industrialisering van ruwweg de periode 1850-1970. Het gaat dan, na een korte introductie, over ijzergieterij De Etna en over de katholieke grootindustriële Charles Stulemeijer, met tussen beide artikelen in een bijdrage over Sociëteit de Katholieke Kring te Breda, waarin ondernemende en besturende Bredenaars elkaar troffen: de gewichtigheid straalt af van de grote groepsfoto op p. 84-85.

Arbeiderszoon Hein Kuijlaars (1868-1933) doorliep de Kweekschool en kon na enkele kleinere baantjes als onderwijzer elders in 1901 aan de slag op de gemeenteschool aan de Middellaan in zijn geboorteplaats Breda. Daar zou hij tot zijn pensionering blijven. Hij maakte niet alleen carrière in het onderwijs, maar zoals vaker gebeurde ook als bestuurslid in maatschappelijke organisaties en in het lokale sport- en muziekleven. Kuijlaars klom daarmee op tot een gewaardeerd lid van de Bredase middenklasse. Bovendien leverde hij zijn aandeel in de opbouw van de katholieke zuil, die hij vanaf het begin tot in de volle bloei meemaakte.

Pieter Stallen beschrijft de ontwikkelingsgang van de Trip van Zoutdlandtkazerne vanaf de inrichting van het terrein en de ingebruikname in 1913 tot nu, van cavaleriekazerne tot deel van de Nederlandse Defensie Academie.

Twee artikelen gaan vervolgens over beeldende kunstenaars. Huibert van Eyk ploos de biografie van zijn oudoom Jaak van Wijck uit en spoorde werk op van deze schilder en glazenier. Van Wijck werd geboren in Ginneken en kreeg zijn eerste schilderlessen in Breda. Hij voltooide zijn opleiding in Antwerpen, waar hij bleef wonen en werken en waar hij ook vooral zijn klantenkring vond. Behalve verspreid onder familieleden bevindt zijn werk zich dan ook vooral in Belgische privécollecties, waardoor het moeilijk te traceren is. De werken die het artikel illustreren, tonen werk van een verdienstelijk, maar traditioneel kunstenaar. Dennis de Kool belicht twee beeldhouwers die begin achttiende eeuw bijdroegen aan de verfraaiing van het kasteel van Breda: Jan Claudius de Cock en Jan Baptist Xavery.

De eerste predikanten van de Zwaluwen, Made en Raamsdonk tijdens de reformatie worden gewogen (en te licht bevonden) door Matti Herben en Ada Peele. Deze predikanten, deels net als Luther zelf uitgetreden monniken, balanceerden tussen oud en nieuw. Dat was vaak wel naar de smaak van hun kudde, maar niet naar die van hun superieuren, die korte metten wensten te maken met alle roomse praktijken. Het artikel illustreert mooi hoe de invoering van de reformatie in de stad (Geertruidenberg, Klundert) anders verliep dan op het platteland.

Tegen het eind van dit jaarboek gaan we naar de middeleeuwen. Ton Kappelhof schetst hier de biografie van Philips van der Lek, die hij kenmerkt als 'een avontuurlijk edelman'. Philips was een onwettige zoon van Jan II van Polanen. Dit artikel is een mooi voorbeeld hoe illustratief en informatief een dergelijke benadering kan zijn. Over graven en hertogen is en wordt veel gepubliceerd, maar naar individuele leden van de lagere adel en – zeker vanaf de vijftiende eeuw – de stedelijke en plattelandselite wordt weinig onderzoek gedaan, terwijl ook over hen vaak behoorlijk wat informatie voorhanden is. Zelfs Willem van Duvenvoorde wacht nog steeds op een biografie die zijn volledige levensloop en carrière evenwichtig behandelt. Impliciet houdt Kappelhof hier een pleidooi voor meer prosopografisch onderzoek.

In het laatste artikel combineert Hans Koopmanschap archeologisch en historisch onderzoek in een beschrijving van een pottenbakkersbedrijf dat van 1649 tot 1870 actief was aan de Heuvel in Oosterhout. Het historische deel van zijn artikel berust in feite op ongepubliceerd archiefonderzoek door Kees Kops. De voetnoot daarbij is wat wonderlijk, want nadat hij gemeld heeft dat het hier gaat om een ongedateerd en ongepubliceerd stuk zegt Koopmanschap: 'De gebruikte bronnen en verwijzen [sic] kunnen op basis van de publicatie worden nagevorst.' Dat kan dus niet, want er is geen publicatie en de verblijfplaats van het werk van Kops wordt niet genoemd.

Lauran Toorians

Summaries

Guido Marnef with the participation of Erik Aerts

From Craft Guilds to Corporatism in the Brabantine Cities from the Middle Ages Until the Twentieth Century: Introduction.

The 18th triennial colloquium of the foundation, 'The Brabantine City,' was organised in Leuven on 15 and 16 September 2017. Its theme 'From Craft Guilds to Corporatism in the Brabantine Cities (Middle Ages – Twentieth Century)' was inspired by a double observation. Craft guilds not only played a long-term key role in urban economy and society, but have also been the subject of recent research projects. The first part of the colloquium focused on medieval and early modern craft guild ideologies, approached from a political-cultural, charitable, and social-religious point of view. The second part analysed how nineteenth- and twentieth-century politicians, artists, economists, sociologists, lawyers, and historians were inspired by or dealt with medieval and early modern craft guilds and their ideologies. In this introduction, the conference theme is placed in a broader perspective and the eight conference papers are briefly presented.

Bert De Munck and Jelle Haemers

The Political Self-consciousness of Craft Guild Members in Brabant: A Long-term Perspective (13th-18th century).

The history of late medieval and early modern craft guilds has long appealed to the imagination. Not only were these organisations very important for the development of the urban economy, they had also gathered political power in the Low Countries. In this article, two specialists from the history of the craft guilds investigate how these associations have acquired such an important position. In the meantime, they also study their importance for the political history of the Brabantine cities. Among other things, they focus on the corporate ideas of the crafts and argue that these most likely have older roots than generally assumed.

Hadewijch Measure

Craft Guild Solidarity in Brabantine Cities (1250-1600).

Guilds' poor boxes enable us to look at poor relief and communities from the bottom up and with an eye for socio-economic, political, and religious causalities. In addition, a focus on poor boxes allows to understand exactly how the definition of the 'communities' involved had changed during the fifteenth and sixteenth centuries. There is, however, a lack of case studies of Catholic regions and, above all, a long-term and integrated approach. This article therefore analyses the early development of poor boxes founded by guilds in Mechelen, Brussels, and Antwerp (in the southern region of the Low Countries) between 1250 and 1600 to address the following questions: how did the mechanisms of inclusion and exclusion work, which communities were implied (a guild, the urban community, a

group of voluntary members etc.), how did they interlink with each other, and how did this change in the long run?

First: already before the official recognition of craft guilds, artisans tried to unite in religious and social associations, which provided for guildsmen in need. Without these early confraternities, late medieval craft guilds (as we know them) would not have existed. Second: the poor box type of guild solidarity was far more widespread than expected. All or almost all guilds in these large Brabant cities appear to have had a poor box. Some also had a hospice and most of them were founded or formalised in the fifteenth century. They were highly intertwined with guild identity. Third: poor boxes were often exclusively aimed at journeymen, and increasingly so. Fourth: I discern six factors that have determined the rise of poor boxes. The Reformation and an economic decline, as have often been pointed out, do not suffice as explanatory factors. More important were the size and urbanisation level, habitude and imitation, a general trend of formalisation, the financial situation of guilds, the urge to show off guild status and distinguish from public poor relief and, in some cases, a trend towards exclusion.

Thibault Jacobs

Craft Guild Members at the Head of the Hospital. Questions Surrounding the Establishment and the Management of Hospitals in Brussels and Mechelen in the Fourteenth Century.

During the first half of the fourteenth century, the cities of the duchy of Brabant witnessed profound transformations. The economic prosperity offered numerous opportunities to the thriving urban societies. Among the characteristic developments of this period, one can highlight the progressive emancipation and organisation of tradesmen on one side, and a renewal in the hospitals foundations on the other. One might think that these two trends are only loosely connected, but they are – for some part – deeply intertwined. This article explores the participation and the investment both in terms of time and money of tradesmen for short term stays in several hospitals or *gasthuizen*.

In Mechelen, the hospital of Saint Julian founded by a textile worker maintained the link with this trade through its later administrators. The origin of Saint Jacob in the same city is more obscure; however, the hospital fraternity, chairmen and debtors showed close ties with the fishers' and boatmen trades. Many different skills from weavers to dyers and butchers gathered round the foundation of Saint Jacob in Brussels. The meat workers took on an important role in the administration of the hospital and its fraternity. The same trade was also later involved in the foundation of Saint Cornelius on the other side of the city. The founders of Saint Julian in Brussels, two tanner brothers, brought their social and trade network along while building their hospital and legacy, which strengthened the ties within their tanners' neighbourhood.

The hospital administrators indeed ensured the continuity of the mission defined by the founders. In these hospitals, the (mostly) unpaid position was always held by tradesmen. If we analyse their collective profile, we can demonstrate that they belonged, however, to an elite within this social class. They were an elite within their respective profession, occupying (for example) the most stalls in the ducal butcher's hall in Brussels. They also belonged to the wealthiest part of society, giving the most substantial contributions to the restoration of the patron saint's shrine in Mechelen. They also rose high above their co-workers in terms of political representation in the city councils.

Their involvement in hospital foundation and administration might answer several goals. First, it was a personal religious gesture as well as a public ostentatious one. The hospital could also serve the administrator and its group through mutual help and also in terms of rents and loans. It might have enabled a cohesive and political power for the tradesmen group trying to emerge. The hospital appears to be a very convenient tool to use according to various economic, political or social purposes.

Florian Daemen

The Wealth and Social Background of the Leuven Brewers (1600-1713).

This article studies the wealth and social background of the brewers in seventeenth century Leuven. It argues that, while the brewers as a group were very wealthy, they were not as homogenous as the existing literature generally portrays them. A crucial factor is the distinction between the two types of brewers that were part of the Leuven brewers' guild: the brewers-suppliers and the brewers-tapsters. Based on a quantitative analysis of their income and houses, the article concludes that, in terms of wealth, the suppliers were consistently richer than their tapster colleagues. At the same time, there were significant individual differences within each of the two groups. Importantly, the brewers' wealth grew parallel to the continuous expansion of the Leuven beer industry during the seventeenth century, which was a feat of its own considering the period of crisis and economical decline the city was going through at that time. While the brewers were predominantly part of the middle classes at the beginning of the seventeenth century, a majority of them, especially the brewer-suppliers, could consider themselves part of the upper class and the urban elite by the turn of the eighteenth century. Many of them managed to gain significant political influence and became fulltime politicians.

Attempts to link the differences in wealth to solely the brewers' individual production figures did not yield any satisfactory results, suggesting that brewers extensively diversified their economic activities. In fact, only a handful of brewers specialised in the production of beer to the exclusion of all else. The other guild members made extensive use of multiple guild memberships to run shops that sold a diverse range of products in which beer was just a constituent part. This serves as further evidence to show that the brewers of Leuven should not be regarded as a homogenous group but rather as a social, professional, and diverse collection of entrepreneurs.

Wies van Leeuwen

Religious Art Workshops and Corporatism in the Nineteenth Century.

After 1795, the repression of Roman Catholics and other religious minorities ended and all denominations received equal rights. As a result, in the nineteenth century, Dutch Catholics built around 800 new churches, some 250 in North Brabant. Until the restitution of the episcopal hierarchy in 1853, most churches were built in a neoclassical or neo-baroque style. After the introduction of the new Episcopal hierarchy in 1853, the Dutch Catholics lose their missionary status and the organisation of the Church is entirely reformed. A new, centralised diocesan organisation of bishoprics and parishes is installed. Gothic revival sets in and develops itself as the corporate identity of Dutch Catholicism.

Catholic authors and theorists such as A. Reichensperger and J.A. Alberdingk Thijm were the protagonists of medieval architecture and pleaded for the revival of the historic guild system and the building lodges of great cathedrals. Medieval society, in their eyes, was essentially an organic and truly Catholic society on a corporate base. They stated that the guilds and lodges produced works of art of a superior quality compared with industrial mass-production in the nineteenth century. Later, artists and architects such as William Morris, Walter Crane and Walter Gropius would idealise these guilds in their view of a new and ideal society: a union of genuine artists and workers.

Until the sixties, most churches were furnished in a neo-baroque style, in harmony with neoclassical buildings in so-called 'Waterstaatsstijl'. Furniture was bought from the sale of dissolved convents in Belgium or ordered from workshops in Flanders; for example, in Turnhout and Antwerp. The church building and its decoration were almost part of religious doctrine: one of the few places where the illiterate public could receive religious and moral messages that were delivered by paintings, stained glass windows, and sculptures. Between 1860 and 1920, gothic revival interiors were designed in accordance to the style of the building: they harmonised in a so-called 'Gesamtkunstwerk'. The arts performed 'a concert of religious harmony and union'. Its symbolism represents the ideal catholic society.

In Roermond, 's-Hertogenbosch, Tilburg, Cuijk, Boxmeer and Eindhoven, new workshops were founded to produce church art. Artists and producers such as P. Laffertée, S.L. Veneman, J. and G. Goossens, P. Van Tielraden, J. F. Buijsen, W. de Kort and J. van der Mark were the leaders of these workshops. They worked in labour division and used plaster models and casts. The parish priests could choose from photographs, models, and catalogues. Quality and prices differed: from painted plaster to polychrome wood or stone.

The most famous workshops were those of P.J.H. Cuypers in Roermond, H. van der Geld in 's-Hertogenbosch, and J. Custers at Eindhoven. They worked in high gothic and late gothic styles and produced sculpture of a high quality. Pierre Cuypers was very moralistic and idealistic: he promoted the ideas and practices of the medieval guild system. In reality, he is a businessman and an entrepreneur. Most of these companies are early capitalist businesses that work as cheap as possible, for pragmatic principals, and in competition with other workshops. In style, they revert to the Middle Ages, where (in reality) they do not work with idealistic artists, but mostly use workers in a business-like workshop.

Brecht Dewilde and Florian Daemen

Thought Exercise: Reflecting and Writing About Craft Guilds in Belgium (Nineteenth and Twentieth Centuries).

In this article, we study the evolution of the Belgian historiography of craft guilds during the period from 1800 until 1950. Up until now, there have not been any serious studies of the subject, barring a contribution by Pascale Lambrechts in 1994. Still, multiple authors have stated that the old historiography was divided between ideologically opposing blocks without any common ground. According to them, this was especially the case during the interwar period. This article seeks to provide nuance to the existing perceptions of the Belgian historiography of the craft guilds during the studied period. We have chosen to not discuss the used methodologies and instead to limit our analysis to the content of the studied works.

During the nineteenth century, there were two historiographical traditions in Belgium that studied the craft guilds. The more scientific approach was spearheaded by authors such as Léonard Pycke and Natalis Braivonne, who theorised on the origin and evolution of the craft guilds. They based themselves on thorough archival research with an emphasis on economical, juridical, and institutional aspects. The second approach, called the romantic tradition, saw the craft guilds more as political instruments used in the struggle against foreign kings and princes (namely the French king and the Burgundian dukes). Both traditions placed the medieval craft guilds in an extremely positive light but emphasised the decay of the guilds during the seventeenth and eighteenth centuries. While some authors had clear ideological dispositions, the more important conclusion drawn was that all of the studied nineteenth century historians were still under the influence of the anti-guild propaganda that was prevalent during the eighteenth century.

The same general narrative can be applied to the historiography of the craft guilds during the first half of the twentieth century. Although the introduction of economic history by historians such as Godefroid Kurth and Henri Pirenne led to a more sophisticated research of craft guilds, most authors continued to emphasise the decay and corruption of the early modern guilds and to place them in direct contrast to the medieval 'golden age'. The statement that the Belgian interwar historiographical scene on the craft guilds was partitioned into ideological blocks is proven to be an exaggeration. While liberal and Catholic authors did focus on different aspects and diverged in their general appreciation of the guilds, they still followed the same general narrative and chronology. They even actively referred to each other's research. The growing importance of economic history during the interwar period eventually led to an increased dominance of the liberal tradition, which was overly critical of the craft guilds.

Dirk Luyten

The Historical Craft Guilds and the Corporatism Debate in Belgium: 1930-1940.

'Corporatism' was the answer of the Belgian Catholic world to the economic and political crisis of the 1930s. Plans were made for an authoritarian corporatist regime as an alternative to democracy, while other groups strived for corporatist reforms in the context of parliamentary democracy. There was a lively debate on corporatism, but the 'really existing corporatism' in the Belgian past played no major role in this debate and was not often used as an example. For most Catholic thinkers, the corporatism of the Middle Ages was just a general positive point of reference. Some thinkers and ideologists integrated the corporatist past in their corporatist ideology. The far-right Catholic, André Frantzen (*Revue de l'Ordre Corporatif*), constructed a non-democratic Belgian corporatist past, which the French Revolution had put to an end. This historical pedigree legitimated the authoritarian corporatist project of André Frantzen's group for an authoritarian regime change in the 1930s. The socialist leader Hendrik de Man, on the contrary, constructed an historical continuity between the corporatism of the Middle Ages, which according to De Man, had a democratic and socialist character. De Man used historical corporatism to gain support for corporatism within the socialist labour movement, which (as a general rule) rejected corporatism since it was anti-democratic and would profit capitalism as the examples of the time in Italy, Portugal, Austria, and Germany showed.

Professional historians were not convinced that historical corporatism could be an example for the present. Historians such as E. Lousse were – as a general rule – critical of the corpo-

ratism of the past and there was a consensus among historians that the corporatist system was outdated when the French Revolution had put an end to corporatist institutions. Many historians, however, questioned the role of capitalism in historical corporatism; at this point, there was a link with the Great Depression of the 1930s and the crisis of capitalism.

Hans Schippers with the participation of Arnoud-Jan Bijsterveld

North Brabant and Corporatism: Romantic Dream and Reality in the Long Twentieth Century.

The Tilburg Academy, and particularly professor Martinus Cobbenhagen, played an important role in formulating a corporate alternative as the solution to the social tensions during the economic crisis in the thirties. The Tilburg staff members used the encyclic *Rerum Novarum* (1891) as the ideological base for their work. In this document, the example of the medieval guilds was used to plead for a cooperation between employers and employees. *Rerum Novarum* was formulated so vaguely that both more progressive and (radical) right organisations could use it in their programmes.

The efforts at the academy bore fruit after the war when, in 1950, the Law on the Corporate Organisations was accepted in parliament. The law planned the establishment of corporations and product boards. The author of the law was the Tilburg economist, Jan van den Brink. Of the proposals in the law, little was achieved. Important economic sectors, like the industry and the banking and building sectors, did not take part and soon there was criticism about the high costs of the corporate organisations. The organisations, however, played a positive role in the creation of a stable economic climate in the post-war years. In the 1980s and 1990s, a process of restructuring and mergers began with the result that, by 2000, only a handful of corporate organisations remained. At the end of 2014, their activities were stopped by parliament decision.

Auteurs

Guido Marnef is gewoon hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen en verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van dezelfde universiteit. Hij is voorzitter van de Stichting Colloquium De Brabantse Stad en van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis. Zijn onderzoek focust op protestantse en katholieke Reformatiebewegingen in de Nederlanden, de Opstand tegen Spanje en cultuur in de steden van de Nederlanden met aandacht voor de rol van rederijkers, drukpers en onderwijs.

Erik Aerts is gewoon hoogleraar van de Onderzoekseenheid Geschiedenis van de KU Leuven en vanaf 1 oktober emeritus professor aldaar. Hij is tevens voorzitter van het internationaal onderzoeksinstituut voor economische geschiedenis F. Datini met zetel te Prato (Toscane). Zijn belangstelling gaat vooral uit naar munt en krediet, financiële instellingen, conjunctuur en consumptie alsook economische ontwikkeling tussen 1300 en 1800.

Bert De Munck (*1967) is hoogleraar aan het Departement Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen, waar hij onder meer Sociaal-Economische Geschiedenis van de Nieuwe Tijd, Theorie van de Historische Kennis en Erfgoed en Publieksgeschiedenis doceert. Hij is lid van het Centrum voor Stadsgeschiedenis en directeur van de Wetenschappelijke Onderzoeksgemeenschap (WOG) 'Urban Agency. The Historical Fabrication of the City as an Object of Study' en van het interdisciplinaire Urban Studies Institute. Zijn onderzoek richt zich momenteel vooral op de geschiedenis van arbeid, armenzorg, het maatschappelijke middenveld, materiële cultuur en conceptuele benaderingen in de stadsgeschiedenis.

Jelle Haemers (*1980) is hoofddocent aan de Onderzoekseenheid Geschiedenis van de KU Leuven. Hij voert voornamelijk onderzoek naar de politieke en sociale geschiedenis van de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Onder meer publiceerde hij *De strijd om het regentschap over Filips de Schone. Opstand, facties en geweld in Gent, Brugge en Ieper, 1482-1488*. Zijn recente onderzoek focust op de stads- en gendergeschiedenis van vijftiende-eeuws Brabant.

Hadewijch Masure (*Antwerpen 1989) studeerde in 2011 af als master geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Momenteel werkt ze aan de Universiteit Antwerpen en het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek een doctoraat af over armenzorg en gemeenschapsvorming in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1250 en 1600. Ze bekijkt hierin een brede waaier aan armenzorginstellingen in Mechelen en Sint-Winoksbergen (en in mindere mate ook andere steden), gaande van hospitalen over Heilige Geesttafels tot ambachtsbussen. Ze publiceerde hierover onder meer in *Stadsgeschiedenis, Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, *Cities and Solidarities* en *De Zeventiende Eeuw*. Meer info op antwerp.academia.edu/HadewijchMasure. Contact: hadewijch.masure@uantwerpen.be.

Thibault Jacobs est urbaniste et docteur en histoire médiévale de l'Université Libre de Bruxelles. Il y a défendu en octobre 2017 sa thèse de doctorat intitulée 'L'hôpital dans les villes du Brabant (1100-1450). Usages politiques, sociaux et économiques d'un phénomène urbain'. Ses recherches se penchent sur l'interaction des structures de la charité avec la société urbaine et ses différents corps constituants, mais aussi avec l'espace de la ville médiévale.

Florian Daemen volgde aan de KU Leuven de Bachelor- en Masteropleidingen Geschiedenis. In 2015 behaalde hij met grote onderscheiding het masterdiploma met zijn thesis over de Leuvense brouwers. Na een bijkomende opleiding Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer aan de Vrije Universiteit Brussel werkt hij nu als archivaris bij KADOC (Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving) in Leuven. In 2016 was hij laureaat voor de eerste Brabantse Scriptieprijs. Hij is tevens redactielid van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek*.

Wies van Leeuwen (1950) is architectuurhistoricus en cultuurhistorisch onderzoeker. De architectuurtheorie van de negentiende eeuw, de kerkelijke bouwkunst en de restauratieopvattingen in de monumentenzorg houden hem in het bijzonder bezig. Tussen 1979 en 2015 was hij beleidsmedewerker cultuurhistorie en monumenten bij de provincie Noord-Brabant. Hij is oprichter van het Cuypersgenootschap en al jaren geboeid door leven en werk van Pierre Cuypers, over wie hij een drietal boeken publiceerde, waaronder zijn proefschrift *De maakbaarheid van het verleden. Pierre Cuypers als restauratiearchitect*. In 2012 verscheen *De 100 mooiste kerken van Noord-Brabant*, herdrukt in 2017. In 2015 publiceerde hij *Pierre Cuypers*. In 2016 verscheen een boek over het groot orgel van de Bossche Sint-Jan. In 2017 verscheen *De verdwenen kerken van Noord-Brabant*. In 2018 schreef hij met anderen *Brabants kerkenboekje*. Momenteel werkt hij aan een publicatie over kastelen en voorname huizen in Noord-Brabant.

Brecht Dewilde studeerde geschiedenis en kunstgeschiedenis. Aan de KU Leuven schreef hij een doctoraatsverhandeling over het functioneren van formele netwerken in tijdens van economische crisis, dat bekroond werd met de Prijs Pro Civitate van de Koninklijke Vlaamse Academie van België. Tot 2017 was hij als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het IUAP-project: *City and Society in the Low Countries, c. 1200- c. 1850* (Belpo). Sinds januari 2018 werkt hij als onderzoeker-tentoonstellingsmaker in het STAM (Stadsmuseum Gent).

Dirk Luyten promoveerde in 1992 met een proefschrift over het corporatisme in België tussen 1886 en 1944 tot doctor in de geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB) onder leiding van Els Witte. Hij werkte tussen 1988 en 1999 als onderzoeker aan de faculteiten Letteren en Wijsbegeerte en Rechten van de VUB. Sinds 1999 is hij verbonden als onderzoeker aan het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (CegeSoma), operationele directie 4 van het Belgische Rijksarchief. Zijn onderzoeksdomeinen zijn de collectieve arbeidsverhoudingen, de sociale politiek, de sociaaleconomische geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de repressie van de collaboratie na de Tweede Wereldoorlog. Zijn laatste publicatie: K. Aerts, D. Luyten, B. Willems, P. Drossens en P. Lagrou, *Was Opa een Nazi? Speuren naar het oorlogsverleden* (Tielt 2017).

Hans Schippers (1946) studeerde sociaaleconomische geschiedenis aan de Universiteit van Tilburg en promoveerde in 1986 aan de Erasmusuniversiteit Rotterdam op de rechts-radicalen bewegingen Zwart en Nationaal Front. Hij werkte ruim 25 jaar als techniekhistoricus aan de Technische Universiteit Eindhoven. Na zijn pensionering werd hij voor drie jaar geassocieerd onderzoeker bij het NIOD voor een onderzoek naar de Westerweelgroep.

Arnoud-Jan Bijsterveld (*1962) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde in 1993 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Sinds 1999 is hij bijzonder hoogleraar Cultuur in Brabant aan Tilburg University, waar hij zich bezighoudt met onderzoek, onderwijs en maatschappelijke dienstverlening op het gebied van regionale geschiedenis, erfgoed en identiteit, en *public history*. Tevens is hij universitair hoofddocent en doceert hij middeleeuwse en cultuur- en maatschappijgeschiedenis in de opleidingen Liberal Arts and Sciences en Sociologie. Contact: a.j.a.bijsterveld@tilburguniversity.edu

Index

A

Aalst 215
Aarle 222-225
 Adriaenssen, Leo 232
 Aerts, Erik 11-12, 20, 157
Affligem 71
Afrika 237-239
Afrika, Noord- 237
 Aitkin, Robert Bruce 250
Aken 206
 Alberdingk Thijm, Joseph 126, 128, 130, 132, 142-143, 146
Algiers 237
 Alkema, Ynze 253-254
Alkmaar 213
 Allossery, Paul 158, 160, 163, 165
Alphen 215
 Alsloot, Denis van 16, 19
Amersfoort 220
 Amin, Idi 238
 Amman, Jost 88
Amsterdam 15, 60, 63, 118, 180, 211, 216
 Andiaux, Charles 171-172, 185
Anderlecht 81
 Anneessens, Frans 42
Antwerpen (Anvers) 13, 15-18, 20, 26-28, 30-31, 33, 38-42, 50-53, 56-57, 64, 69, 79, 93, 112, 132, 135, 158, 162, 164, 171, 175, 181, 183-184, 218, 230, 232, 247-249, 255
Antwerpen, de provincie 11
 Aquino, Thomas van 189
 Ariëns, Alfons 189
 Aristoteles 34
Arlon 150
Arnhem 210
Arras 57
 Artevelde, Jacob van 30, 154-155
 Arts, Nico 209-210
 Asselbergs, Willem J.M.A. 230
Asten 215
Avignon 76

B

Baardwijk 221
 Bacon, N.
 Baers, la famille 79
 Baerten, J. 229
 Baertmakere, Jan de zie: Jan Smeken
Baexem 215
Bavel 254
 Beel, Louis 198
 Beer, de fabrikant De 246
 Beieren, gravin Jacoba van 250
 Beieren, prinsbisschop Maximiliaan-Hendrik van 156
 Bekkers, monseigneur M., bisschop van 's-Hertogenbosch 239, 247
België 11, 13-15, 19-20, 90, 129, 150-161, 164-165, 168-185, 189, 238, 245, 253

Berends, G. 211
Bergeijk 232
Bergen (Mons) 25
Bergen op Zoom 194, 213, 220, 250
Bergen op Zoom, het Markizaat van 254
 Bergh, de fabrikant Van den 245
Bergues, zie: Sint-Winoksbergen
Berlijn 15
 Berthout, Gilles, seigneur d'Humbeek 75
 Bertoude, Gieljls 31
Best 221-223
Béthune 54
 Beuijssen, J.F. 136
 Beverningh, Hiëronymus van 253
Biesbosch, de 211, 212
 Bijsterveld, Arnoud-Jan 206
Bildt, De 221
 Blaas, Jan 212
 Black, Anthony 35, 41
 Blanke, Jan 81
 Blanke, Simon 81
 Block, A.L. de 197-198
 Blockmans, Wim 31
 Blommaert, Philippe 155-157, 165
 Boekwijt, Harrie 227
 Boendale, Jan van 30
 Boer, C. de 199
 Boete, la famille de bouchers 77
 Boete, Roelof 81
 Bogaers, de fabrikant 245
 Bogaerts, Henk 249
Bokhoven 134
 Bokhoven, M. van 129, 135
 Bolle, Karl 210
 Bonenfant, P. 71
 Boodt, Minne de 204-207
 Borluut, de familie 27
 Bormans, Stanislas 156-157, 161, 164
 Borselen, heer Frank van 250
 Bosch, Jeroen 226-227
 Bosman, Janneke 209
 Bourgondië, Aleidis van 228
 Bourgondië, de hertog van 155
 Bourgondië, hertog Filips van 250
 Bourgondië, hertog Karel (de Stoute) van 37
 Bourgondië, hertogin Maria van 28, 38
Boxmeer 133, 136
Boxtel 219-221
Brabant passim
 Brabant, de hertog van (le duc de) 30, 69, 77, 228
 Brabant, hertog Hendrik I van 217, 228
 Brabant, hertog Hendrik II van 228
 Brabant, hertog Hendrik III van 33, 228
 Brabant, hertog Jan I van 33, 228
 Brabant, hertog Jan II van 27
 Brabant, hertog Jan IV van 28
 Brabant, hertog Wenceslas van 28
 Brabant, hertogin Johanna van 250

Brabant, het hertogdom (le duché de) 11, 14, 17, 27-28, 33, 76, 81, 91, 98, 207, 226, 228
Brabant, het vorstendom 25
Brabant, Midden- 221-222
Brabant, Noord- (septentrional) 11, 19-20, 28, 71, 125, 128, 132, 136, 169, 184, 187-202, 205, 215, 220, 222, 226, 229, 232, 235, 240-244
Brabant, Vlaams- 11, 20
Brabant, Waals- 11
 Brams, P. 136
 Brand, Nikki 214
 Brants, Luc 235-236
 Brants, Victor 173
Breda 13, 211, 215, 230, 242, 249-255
Breda, de heer van 250
Breda, de heerlijkheid 250
Breda, het Land van 254
 Bregnsbo, Michael 253
 Bresser, Jacques de 135, 137
 Breugel, Caspar van 234
 Briavoinne, Natalis 154-155, 157, 164-165
 Brink, Jan van den 198
 Bris, Jan 81
 Broek, Twan van de 254
 Broers, Erik-Jan 233
 Brouwers, Jan 251
 Brugen, Henreke vander 77
Brugge 26-27, 34, 54, 125, 160
 Bruijn, A.C. de 200
 Bruijn, Martin W.J. 210
Brussel (Bruxelles) 14, 16, 18-19, 26-28, 30-31, 33, 35, 37-38, 40, 42, 51-59, 61-64, 69-84, 135, 150, 154, 158, 160-161, 168, 171-176, 200, 206, 228, 230-231, 250
Brussels Hoofdstedelijk Gewest 11
 Bücher, Karl 177
Budel 215
 Buyten, Leo van 15, 89, 115
 Bye, ridder Willem de 249-250

C

Calenvoort, la famille 79
Californië 240
Canada 250
 Cansmans, de familie 112
 Caspers, Charles 253
 Cauchie, Alfred 157, 165
 Cauwelaert, Mia Van 248
 Ceelen, Ary 210
 Chapelier, Isaac Le 170
 Charisius, Peder 253
 Charles le Chauve 69
 Cleijne, Ingrid 213-214
 Clerc, Alix le 239-240
 Cobbe, Andries 39-40
 Cobbenhagen, M.J.H. 195-197, 200

Cock, Jan Claudius de 255
Coevorden 213
 Conscience, Hendrik 155
 Cools, Bob 248
 Coornaert, Emile 173-174, 183
 Corbusier, Le (Charles-Édouard Jeanneret-Gris) 248
 Cornelissen, Egide-Norbert 153
 Cornillon, Juliana van 253
 Couthereel, Pieter 28, 154
 Cox, Peter 139, 142
 Coyet, Peter Julius 253
 Craeybeckx, Lode 248
 Crane, Walter 128
 Crawford, Patricia 254
 Crols, de familie 112
Cromvoirt 221
Cuijk 133, 135-136, 215, 237
Cureghem 81
 Custers, Fons 136
 Custers, Jan 136-138
 Cuyper, J.B. de 132
 Cuyper, P.J. de 132
 Cuypers, Joseph 241
 Cuypers, Pierre (P.H.J.) 128, 131-132, 137, 139, 142-146, 241

D

Daemen, Florian 11, 19
 Daens, Adolf 189
 Dambruyne, Johan 38, 40, 111
Damme 54
 Dampierre, graaf Gwijde van 27
 Daneels, la famille 79
 Davids, Karel 15
 Davidts, Henricus 103
 Deceulaer, Harald 40
 Deen, de fabrikant 246
Delft 191, 220, 250, 254
 Delsinne, Léon 181
Den Bosch, zie: 's-Hertogenbosch
Den Haag, zie: 's-Gravenhage
Denemarken 253
Deurne 234
 Devilde, Brecht 18, 90, 103, 114
 Didron, A.N. 143
 Dieltjes, P. 132
 Diepen, de fabrikant 245
Diest 26-28, 33, 37, 54
Dinant 26
 Dixhoorn, Arjan van 229
 Dobbeltsteen, pastoor 131
 Doeve, Eppo 200
 Dohna, graaf Christoff Delphicus zu 254
 Dongen, Ilse van 237
 Donk, Wim van de 202
 Donkers, F. 134
 Dooren, de fabrikant Van 245
Doornik 26, 28, 54
Dordrecht 211, 213
 Drees, Willem 200
Dresden 113
 Dröge, de fabrikant 246
Drongelen 221
 Duinkerken, Anton van 249
Duitsland 51, 125, 127, 129, 135, 151, 157-158, 193, 210, 245, 253

Duitsland, Nazi- 198
Duitsland, Noord- 253
 Duvenvoorde, Willem van 255

E

Eerenbeemt, Harry van den 13
 Egmond, Florike 243
 Ehmer, J. 165
Eindhoven 19, 128-129, 132-133, 136-138, 194, 209-210, 232, 235-236, 242-243
 Elewout, Jack van 249
 Elsen, Jean 228
Empel 215
 Enderman, Maarten 227
Engeland 51, 125, 127, 151, 250, 253
Enschede 82
 Eppes, Johannes van, prinsbisshop van Luik 229
 Eras, de fabrikant 245-246
Europa 40, 44, 91, 161, 182, 188, 220, 230, 232, 237, 243, 246, 253
Europa, Noordwest- 231
Europa, Oost- 246
Europa, West- 51, 188-189
 Even, E. Van 71
 Everdoy, la famille 79
 Everts, pastoor 130
 Eyk, Huibert van 255
 Eynde, Arnold Frans Van den 68
 Eynde, Guido van den 254

F

Favresse, Félicien 14, 161-162
 Filips de Schone (van Bourgondië, van Oostenrijk, Filips I van Castilië) 230
 Fleming, Goran 253-254
Florence (Firenze) 35
 Floris V, graaf van Holland 126
 Fourier, Pierre 239
Frankrijk 28, 38, 127, 143, 155, 172-176, 183, 239, 253
Frankrijk, Vichy- 198
 Frantzen, André 168, 170, 173-176, 179, 181-182, 184
 Fray, Jean-Luc 71
Friesland 58

G

Gageldonk, de heerlijkheid 250
Gaszenweide 254
 Garde, Walter van de 249
Gassel 136
 Gavere, de heren Van 254
 Geefs, J. 132
 Geefs, W. 132
 Geelen, H. 132
Geertruidenberg 211-212, 220, 250, 255
 Geerts, Ch. 132
 Geld, Adrianus van der 135
 Geld, Hendrik van der 129, 131, 135, 138-140, 142, 146
Genk, J. van 132
Gent 18, 25-27, 30, 33, 35, 38, 40, 42, 52, 54, 111, 155, 157-158, 160, 163-165, 173, 177, 219, 230

Germanus, J. 132
 Geudens, Edmond 162
 Ghijsens, Joseph 228-229
 Ginneken 254-255
 Glaudemans, Ronald 225-227
 Goedertieren, Gillis 79
 Goedertieren, la famille 79
Goirle 215
 Gooskens, Frans 249-251
 Goossens, de gebroeders 131, 134-136
 Goossens, G. 134
 Goossens, J.A. (Jos) 134, 139
 Gorijs, Gilles 77
 Gorijs, Goossen 76, 81
 Gorijs, Hendrik 77
 Gorijs, Jan 77
 Graef, Jos de 210
Grave 250
 Graven, J. 134
's-Gravenhage 63, 200
 Groenendaal, Jacques van 131
Groningen 213, 217
 Groote, Geert 253
 Gropius, Walter 127
Grubbenvorst 215
 Gruben, Rob 214

H

Haaren 247
Haarlem 220
 Haeck, Aimé 228-229
 Haemers, Jelle 16-17, 20, 155
Hageland, het 92
 Hagers, Steven 221
 Hanewinkel, Stephanus 234
 Hansom, Joseph 127
Haspengouw, de 92
 Heere, Annette 239-240
 Hegel, Georg W.F. 126
 Heideloff, Carl 127
 Heijden, Johanna van der 238
 Heijden, L. van der 134
 Hekma, Gert 236
 Helleputte, Joris 19
Helmond 131
Helvoirt 129-131, 221
Henegouwen 25
 Henskens, Carel 98
 Henskens, Hendrick 112
 Herben, Matti 255
Herpen 215
's-Hertogenbosch 26, 28, 31, 35, 39-40, 42, 59-60, 129, 133-135, 138-140, 142, 205, 210, 213-214, 220-221, 225-227, 232, 241-242, 250
's-Hertogenbosch, de Meierij van 254
Heusden 211, 250
 Heynssens, Sarah 238
 Hezenmans, L.C. 133
 Hitler, Adolf 193
 Hoeft, Arnold 81
Hoei (Huy) 26, 33, 54
Hoenderboom 217
 Hoenselaers, de gebroeders 134
 Hoest, Nicholas d' 150
 Hohberg, W.H. von 113
Holland 242

Holland, de graaf van 212
Holland, Noord- 241-242
Holland, Zuid- 241-242
 Holles, Denzil 253-254
Holstein 253
 Hool, J.B. van 132
 Houtermans, W. 132
 Houtte, Hubert Van 163-164, 175
 Houtte, Jan Arthur Van 90, 183
 Howard, Ebenezer 248
 Huijbers, Antoinette 214, 225
 Hulthem, Karel Van 153
 Hurks, Theo 243
 Huys, E. 56
 Huysmans, A.P. 230

I

Ieper 26
 Isabella, aartshertogin 16
Italië 35, 37, 39, 151, 158, 171, 187, 189,
 192-193, 253

J

Jacobs, Thibault 18
 Janssen, edelsmid 136
 Janssens, de fabrikant 245
 Janssens, Gustaaf 20
Jeruzalem 130, 206
 Jaspers, Jacques 249
 Jong, Theo de 209
 Jonge, Lina de 254
 Jongen, Ludo 230

K

Kalkar 135
Kamerschot 254
 Kammann, Heinrich 210
Kampen 220
 Kanters, Kees 11
 Kappelhof, Ton 255
 Karel V, keizer 35, 230
 Karel de Grote, keizer 206
 Karel de Stoute, hertog 37
 Karlewijk, Wouter van 38
Kempen, de 210, 232, 234-235
Kempen, de Antwerpse 219
Kempen, de Antwerps-Limburgse 222
Kempen, de Belgische 231-232
 Keunen, Luuk 223
 Kievith, Hans de 249, 252
 King, T.H. 125
 Kip, Maarten 249
 Kirse, ridder Hendrik 217
 Kirse, Mabelia 217
 Klingenberg, Poul 253
Klundert 229-230, 255
 Koch, A.C.F. 219
 Koekoek, Hendrik 200
 Koenen, H.S. 136
 Kool, Dennis de 255
 Koopmanschap, Hans 255
Koppersheining 254
 Kops, Kees 255
 Korsten, Jan 241-243
 Kort, W. de 136
Kortenbergh 28
Kortrijk 17, 152-153

Kubben, Raymond 204, 206-207
 Kuijlaars, Hein 254
 Kuipers, F. 133
 Kuiper, Willem 230
 Kurth, Godefroid 150-151, 157-158, 160,
 173, 185
 Kuypers, Herman 170-171, 175

L

Laffertée, P. 133
 Lamberts, H.A.H. 136
 Lambrechts, Pascale 151, 156
Landen, de Lage 36, 152, 211, 214, 226
 Langendonck, de familie Van 112
 Langendonck, Olivier van 112
Langstraat, de 221
 Lavigerie, kardinaal Charles 237
 Leenders, Karel 254
 Leeuw, Kitty de 11
 Leeuw, Rick de 230
 Leeuwen, A.J.C. (Wies) van 19, 240-241
Leiden 186, 192
Leipzig 177
 Lek, Philips van der 255
Lennisheuvel 219-220
 Leo XIII, paus 158, 188-189, 193
 Leopold I, koning van België 154
Lepelstraat 194
Leuven (Louvain) 11-13, 15-20, 26-28, 30, 33-
 35, 37-39, 41-43, 56-57, 69-70, 89-120,
 157-159, 164-165, 169, 183, 205-206
 Leuven (Louvain), graaf (comte) Godefroid
 van (de) 71
 Leuven (Louvain), graaf (comte) Hendrik
 (Henry) III van (de) 70-71
 Leuven (Louvain), de graaf van (le comte
 de) 69, 71
Leuven (Louvain), het graafschap 207
 Lichte, Hendrik De 230
Liempde 219-220
Lier 33, 100, 114
Limburg 125, 132, 142, 193, 195, 242
 Lintsen, Harry 241-243
 Lis, Catharina 14, 158, 165
 Lodewijk XIV, koning van Frankrijk 92
 Lommen, C. 132
 Lommen, J. 132
Londen 32, 34, 36
 Loomans, Gooris 101
 Loon, Jozef van 218-219
 Loon, Ton van 247
Lotharingen (Lorraine) 71
 Lousse, Emile 16, 158-160, 162, 165, 169,
 172, 182-184
 Loyola, Ignatius van 238
 Lucassen, Jan 15
Luik 25-27, 30, 33, 156-157, 164, 228, 230
 Luik, de prinsbisschop van 27, 156
Luik, het gewest 24
Luik, het prinsbisdom 25-28, 33, 207
Lunéville 239
 Luther, Maarten 255
 Lutkie, Wouter 192
 Luyken, Caspar 118
 Luyken, Jan 118
 Luyten, Dirk 19
Luxemburg 25
Lyon 39

M

Maas, Ad 229
Maastricht 26, 33, 241
 Mabeert, Machiel van 81
 Macharius, kannunik 230
Made 255
Madrid 16, 19
 Maeyer, Jan De 19
Malines, zie: Mechelen
Malta 212, 215
 Man, Hendrik de 159-160, 162, 164,
 175-181, 184
 Marez, Guillaume Des 14, 158, 160-163,
 165, 173, 175
 Mark, J. van der 136
 Marnef, Guido 11
 Martin, A. 132
 Marx, Karl 179, 188
 Marx, W.J. 71
 Mastenbroek, Wim 249-250
 Masure, Hadewijch 18, 73, 83
 Mathijs, la famille 79
 Maurras, Charles 172
 Mayvoets, Jan 77
Mechelen (Malines) 17-18, 26-27, 29-
 31, 33, 39, 43, 51-58, 60-64, 68-84,
 173, 206
 Mechelen, de heer van 30
Mechelen, het vorstendom 25
Meerhoven 209-210
 Mengelberg, F.W. 135
Merchtem 81
 Meulemans, A. 89
 Mey, J.-R. de 229
 Mey, Otto van der 253
 Meyer, la famille de bouchers 77
 Minderschau, Lambrecht van 100
 Mocarelli, L. 165
 Moens, Jan 81
 Molkenboer, Theo 131, 133
 Molkenboer, W. 133
 Möller, Hendrik 187, 192
 Mommers, de fabrikant 246
Mons, zie: Bergen
 Moor, Tine de 15
 Moors, Hans 243-244
 Morris, William 127-128
Muggenhol 209-210
Muizen 205, 207
 Muller, Albert 171, 175
 Mun, Albert de 171
 Munck, Bert De 15-16, 18
 Mussert, Anton 193
 Mussolini, Benito 192

N
 Najemy, John 35
Namen (Namur) 25
 Nassau-Breda, graaf Hendrik III van 252
 Nassaus, de 212
 Nautijt, Hendrik 76-77
Nederland (Pays-Bas) 11, 13-15, 71, 128,
 133, 151, 158, 180, 187, 189, 191,
 193-194, 198, 200-202, 212-213,
 215-216, 220, 225, 233, 235-237, 239,
 241, 246, 250
Nederland, Zuid- 214, 216

Nederlanden, de 37, 51, 92, 99, 251, 253
Nederlanden, de Noordelijke 14, 51, 57-58, 243
Nederlanden, de Republiek der Verenigde 242
Nederlanden, de Republiek der Zeven Verenigde 234, 253
Nederlanden, de Zuidelijke 14, 18, 25, 40, 51, 57, 64, 89-91, 100, 120, 129, 132, 160-161
Nederlanden, het Verenigd Koninkrijk der 152, 154
 Neijs, Tosseijn 102
 Nicolas, F. 132, 137
 Nierse, Leo 249-250
Niervart, zie: Klundert
Nieuwpoort 220
Nijmegen 216, 220, 225, 227, 237
Nijnsel 222
Nijvel (Nivelles) 33, 69
Ninove 76
Nistelrode 215
 Nolens, W.H. 192
 Noot, Thomas van der 231
 Noter, Jan Baptist De 68, 75
 Notger, prinsbisshop van Luik 207
Nürnberg 99

O

Oedens, Antoon 38
Oerle 209
Oirschot 221, 232
Oisterwijk 145, 232, 246-247
 Okegem, Jan Philips van 77
 Onacker, Eline Van 231-232
 Oor, J.A. 132
Oostenrijk 157, 164
Oosterhout 250, 255
 Opstal, de familie Van 98
 Otten, Gerard 249
Oudenaarde 54
 Oudheusden-Peita, Jodi van 11
Overijssel 242

P

Padua, Marsilius van 35
 Paep, Germeyn de 102
 Paola, prinses van België 240
Parijs 22, 126, 141
 Paysmakere, Aert de 81
Peel, de 216, 234-235
 Peele, Ada 255
 Peeters, J.B. 132
 Peeters, Jean-Paul 30
 Peeters, Ronald 244
 Peeters-Divoort, H. 132
 Pelt, Nadia van 230
 Pertcheval, Johannes 230
 Peters, Erik 249, 252
 Peters, Jan 180
 Philip, prins van België 240
 Pierrepont, Hugo van, prinsbisshop van Luik 229
 Pinker, Steven 233
 Piot, C. 229
 Pirenne, Henri 157-158, 160-165, 173
 Pirenne, Louis 13

Pius XI, paus 193-194
 Plato 34
 Pleij, Herman 231
 Poell, Lambert 189
 Poels, Vefie 238
 Poffé, Edward 162
 Polanen, de familie Van 250
 Polanen, Jan II van 250, 255
 Polanen, Johanna van 252
Portugal 171, 197-198
 Poukens, J. 114
 Prak, Maarten 15
 Prakke, Frits 194
 Prims, Floris 16-17, 158, 161-162, 164-165, 183-184
Princenhage 250, 254
 Prins, Adolphe 171
Prinsenbeek 132
Pruisen 254
 Pugin, Augustus 124-126, 142
 Pulings, Jean 183
 Pycke, Léonard 152-153, 155, 157

Q

Quay, J.E. de 196-197, 202

R

Raamsdonk 255
Randstad, de 243
 Ranke, Leopold von 152
 Raoux, Adrien-Philippe 153
 Rasenberg, Martin 251-252
Ravenna 206
 Rechie, Jan de 81
 Reichensperger, August 125-126, 130
 Ridder, Jan De 100, 112
 Rietveld, Leen 212
 Rijkaert, Jan 81
 Rijkhoff, Martien 247
 Roelants, J. 89, 96, 115
Roermond 126, 129, 132, 142-146
Rome 126, 206, 220, 238
 Romme, C.P.M. 197
 Roost, Phillipus Van 103
 Roozen, Ine 251
 Rose, Willem 126
Rotterdam 58, 195-196, 210, 240
 Roy, L. Van 89, 96-97
Ruanda-Urundi 238
 Ruelens, Jan 81
 Ru(e)lens, la familie 81
 Ruijs de Beerenbrouck, Ch.J.M. 190
 Ruskin, John 127
 Rutte, Mark 200
Rwanda 238

S

Salazar, Antonio de 197
 Salisbury, John van 35
 Santels, Jacques t' 112
 Scheen, H. 132
 Scheer, Ton 247
 Schepper, Zeger 73-74
 Schermerhorn, Willem 198
 Schippers, Hans 19, 169
 Schlooz, Rob 210

Schmid, Albrecht 99
 Schoenmakers-van Osch, Ria 247
 Schoonbeke, Gilbert van 112
Schoonhoven 220
Schotland 250
 Sersoy, Jan 79
 Sersoy, Willem 79
 Simons, Walter 253
Sint-Michielsgestel 197
Sint-Truiden 26, 33, 54, 223
Sint-Winoksbergen (Bergues) 54
Sleeswijk 253
 Sleiderink, Remco 230
Sliffert 209-210
 Slokker, N. 165
 Sluijters, Jan 190
 Smeken, Jan 229-231
 Smet, W. De 94
 Smits, de gebroeders 136
 Smits, J. 136
 Snellaert, la familie 79
 Snijders, Jac. 251
 Snoeyere, Jan De 81
 Soly, Hugo 14, 89, 158, 165
Somerens 215-218
Son 131
 Sopers, A.N. 134
 Sosson, Jean-Pierre 15
 Soys, la familie 79
 Spaendonck, de fabrikant Van 245
 Spapens, Toine 243-244
 Spiegheleeren, les frères 78-79
Spoordonk 222
 Sprangers, Hans 249
 Spynny, William de 221
 Stallen, Pieter 254
 Steenbakkers, Wilbert 219-220
Steenbergen 250
 Steenoven, Peter van 253
 Stoltzenberg, Frans 132, 137, 139, 142, 144
 Storm, Lambert 254
 Sträter, de fabrikant 245
 Street, George 127
Strijp 209-210
 Stulemeijer, Charles 254
 Stutje, Jan Willem 181
 Suurhoff, J.G. (Ko) 198
 Sweijen, Stefan 254
 Swevers, M. 90
 Swinkels, Henri 204-206

T

Tepe, Alfred 128
 Thielemans, Aert 100
 Thielemans, Geraerd 100, 107
 Thiers, Ottie 221
 Thijssen, Jan 216
 Thissen, J. 132
 Thoben, Peter 138, 142
 Tielraden, Piet van 136
Tienen 26-27, 33, 37-38
Tilburg 13, 128, 133-134, 136, 187, 195-199, 215, 232, 237, 242, 244-247
 Timmerman, Hans 210
Tongerlo 232
 Toorop, Jan 189

Tour du Pin, Charles-Humbert-René de la 171, 182
 Tritsmans, Bart 247-249
 Tsulle, Arnold 81
Turkije 246
Turnhout 132, 232

U

Uden 215
Udenhout 132
Ulvenhout 249
Utrecht 15, 26, 126, 135, 146, 213
Utrecht, het aartsbisdom 128, 132
Utrecht, het prinsbisdom 27
 Uytven, Raymond van 13, 38, 71, 80, 89

V

Valenciennes 54
Valladolid 207
 Vanderbrugghen van Saventhem, Heinrec 77
 Vandervelde, Emile 173
 Vandeweerd, Nena 205-207
 Vangheluwe, Daniël 223, 232
 Vannieuwenhuyze, Bram 31
 Vauchez, André 83
 Veerman, John 252
Veghel 131
 Velde, Arthur Van de 163
 Velde, Henry van de 128
 Ven, F.J.H.M. (Frans) van der 197-198
 Ven, J.A. van de 133
 Veneman, S.L. 133-134
Venlo 213, 215, 220
 Veraart, J.A. 186-187, 190-192, 195, 198, 200
 Verbraak, Petrus A.H. 136
 Verbunt, H. 136

Verbunt-van Dijk, H. 136
 Vereenoghe, Tijl 75
 Verhavert, Jan 89, 158, 164-165, 183-184
 Verhees, Hendrik 221, 240
Versailles 141
 Verschueren, Tom 205-207
 Verspay, Johan 223-225
 Verviers, Emile 192
 Vettere, Jan de 81
 Viguurs, Jan 227
 Vijs, Peter 81
Vilvoorde (Vilvorde) 76
 Viollet-le-Duc, Eugène 127, 145
Vlaanderen 14-16, 26-28, 30-31, 33-35, 57, 132, 135, 154-155, 161, 170-171, 177, 181, 183, 193, 214, 220, 228, 237, 247, 249, 252-253
Vlaanderen, de graaf van 27-28
Vlaanderen, het gewest 24
Vlaanderen, het graafschap 17, 24
Vlaanderen, het vorstendom 25
Vlaanderen, West- 19, 152, 219
Vlezenbeek 78
 Vlissingen 213
Voorschoten 132
 Vosmaer, Carel 128
 Vrancx, Guillaen 114
 Vrient, Jan de 81
Vught 136, 221, 239-240

W

Waegemans, Thomas 102
 Wagemakers, Ed 252-253
 Wagemakers, Ton 244
Wageningen 234
Wallonië 19, 156
Waspijck 132
 Wassenaar-Van Polanen, de familie Van 250

Waterdael 215-218
 Weerden, Jos van der 210
 Weijer, Jan François van de 221
Weimar 127
Welschap 209-210
Wenen 126
 Weren, Wim 247
Werkendam 211
 Werten, J. 136
 Werveke, Hans Van 158-159, 165
Wervenschot 254
 Wessels, Harold 249-250
Westerblokker 134
 Wijck, Jaak van 255
 Willem III, koning van Nederland 126
Willemstad 250
 Witte, A. de 229
 Witte, Henk 247
Woudrichem 211
 Woutier, Jaspar 112
 Wyffels, Carlos 25, 30

X

Xavery, Jan Baptist 255

Z

Zaghere, Hendrik de 77
Zeelst 209
Zoutleeuw (Léau) 26-28, 30, 33
Zutphen 213, 220
Zwaluwe, Lage 211
Zwaluwen, de 255
Zweden 254
 Zwijsen, monseigneur Joannes 132-133
Zwitserland 240
Zwolle 190